

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

**СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ ДЕТІНІЗАЦІЇ
ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ У СИСТЕМІ
ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ:
МАКРО ТА МІКРО ВИМІР**

*Колективна монографія за редакцією
доктора економічних наук Черевка О.В.*

**Черкаси
2014**

УДК 33.3 (477)
ББК 65.9 (4 укр) - 983
С 83

Рекомендовано до друку радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Протокол № 3 від 6 листопада 2014 р.)

Рецензенти:

Ляшенко О.М. - доктор економічних наук, професор, Український державний університет фінансів та міжнародної торгівлі

Бужин О.А. - доктор економічних наук, професор, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України

Шпильова В.О. - доктор економічних наук, професор, Черкаська філія ПВНЗ «Європейський університет»

ISBN 978-966-493-861-4

С 83 Стратегічні пріоритети детінізації економіки України у системі економічної безпеки: макро та мікро вимір: Монографія / За ред. Черевка О.В. – Черкаси : ПП Чабаненко Ю.А. – Черкаси, 2014. – 442 с.

У монографії розкривається сутність тіньової економіки, досліджено теоретичні та методологічні підходи до аналізу негативних проявів тінізації на безпеку держави, фінансові установи та суб'єктів господарювання. Приділено увагу вивченню зовнішніх та внутрішніх механізмів детінізації економічних процесів на мікро рівні через систему бухгалтерського обліку, контролю та економічної безпеки. Запропоновано ґрунтовні пропозиції детінізації економіки України, які стосуються пріоритетної стратегії економічної безпеки держави та її суб'єктів міро рівня.

Розраховано на політиків, державних службовців, науковців, фахівців з питань тіньової економіки у системі економічної безпеки.

УДК 33.3 (477)
ББК 65.9 (4 укр) - 983
С 83
ISBN 978-966-493-861-4

© Черевко О.В., 2014
© Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
	7
РОЗДІЛ 1. ПЕРСПЕКТИВИ УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ БІЗНЕС СТРУКТУР ТА ФІНАНСОВИХ УСТАНОВ У ПРОТИДІ ТІНЬОВІЙ ЕКОНОМІЦІ	7
1.1. Вдосконалення методології моніторингу ризиків легалізації доходів у банківській системі	8
1.2. Методологічний підхід до виведення банківської системи з тіньової економіки	28
1.3. Нормативно-правовий, технічний та технологічний комплекс детінізації фінансово-господарських відносин	44
1.4. Управління ризиками інвестиційних проектів в реалізації стратегії економічної безпеки підприємства в цілях детінізації економічних процесів	64
1.5. Конфлікт інтересів в корпоративному управлінні: виклики економічній безпеці суб'єктів господарювання	83
1.6. Детінізація економіки як позитивний варіант гри між підприємством, державою та суспільством	97
РОЗДІЛ 2. РОЛЬ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ У СФЕРІ ДЕТИНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ	117
2.1. Формування концепції визнання активів в обліковій національній практиці України як засіб детінізації економіки України	118
2.2. Сутнісна характеристика активів підприємства як основа забезпечення достовірності фінансової звітності у системі економічної безпеки	139
2.3. Гармонізація бухгалтерського обліку та системи національних рахунків як фактор детінізації економіки	163
2.4. Проблеми екологічного оподаткування в Україні: облікові аспекти тінізації екологічних платежів	185
2.5. Бухгалтерський облік операцій за розрахунками з покупцями та замовниками: світло і тінь	206
2.6. Система управлінської звітності у забезпеченні економічної безпеки підприємств	227

РОЗДІЛ 3. ЗОВНІШНІЙ ТА ВНУТРІШНІЙ КОНТРОЛЬ ЯК ІМПЕРАТИВ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ	242
3.1. Розвиток зовнішнього контролю за формуванням прибутку до оподаткування як напрям детінізації економіки	243
3.2. Податковий контроль як інструмент запобігання тіньовій економіці	259
3.3. Організаційні засади внутрішнього контролю в системі економічної безпеки підприємства	281
3.4. Внутрішній контроль розрахунків за податком на прибуток як інструмент детінізації економіки України	301
3.5. Внутрішній контроль операцій за договорами будівельного підряду: напрями удосконалення в цілях забезпечення економічної безпеки	322
РОЗДІЛ 4. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ: ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ НА ЕКОНОМІЧНУ БЕЗПЕКУ ДЕРЖАВИ	335
4.1. Тіньова економіка як чинник зниження рівня економічної безпеки держави	336
4.2. Вплив неконтрольованої економіки на економічну безпеку держави	352
4.3. Тіньові грошові потоки та фінансові механізми протидії їм у контексті забезпечення економічної безпеки держави	375
4.4. Міжнародна трудова міграція як фактор акумуляції тіньових доходів	396
4.5. Вплив тіньової заробітної плати на економічну безпеку України	415

ПЕРЕДМОВА

Період ХХІ ст. для України став етапом радикальних змін. На тлі хаотично формального, чітко не окресленого економіко-політичного устрою, формується нове громадське суспільство, проводиться розбудова демократичних інститутів та інституцій. Відносно молода держава має величезні історичні та культурні надбання, людські здобутки та географічно-торгівельні пріоритети, що робить Україну спроможною для відтворення та формування конкурентоспроможної соціально-ринкової економіки у глобалізаційному процесі.

Водночас сучасний етап розвитку економічної системи відбувається під впливом різних чинників, зокрема посилення ролі неформальних інститутів та організацій. Серед останніх особливо деструктивними є підвищений рівень ілєгалізації (тінізації) економіки та проявів несумлінної конкуренції. Незважаючи на сформований інституційний базис та розгалужену мережу установ, обов'язком яких є легалізація економіки на державному та наддержавному рівні, спостерігається надмірно інтенсивний розвиток зазначених явищ і процесів, які трансформуються під дією зовнішніх і внутрішніх чинників і набувають неконтрольованого характеру. В таких умовах будь-який суб'єкт економічної діяльності може зазнати збитків через руйнації його факторів виробництва, майна, обмеження діяльності і перерозподілу ресурсів і доходів внаслідок шахрайств, грабежів, вимагання, розбою, крадіжок, підриву іміджу та ін. Вказане актуалізує потребу у поглибленні досліджень взаємозв'язків між окремими компонентами економічних процесів на макро та мікро рівні і доводить необхідність розробки стратегічних пріоритетів детінізації економіки України у системі економічної безпеки держави та суб'єктів господарювання.

Визначення стратегічних пріоритетів детінізації економіки України не можливо без теоретичного обґрунтування основних категорій пов'язаних з тіньовою економікою, в т. ч. визначення чинників тіньової економіки, які породжують загрози порушення стану захищеності особи, суспільства, держави та її суб'єктів господарювання. Викладене зумовлює окреслення головної мети монографії як розробку теоретичних засад, стратегічних пріоритетів, методологічних підходів і прикладних засобів системної легалізації економіки з метою зміцнення економічної безпеки. Зазначеній мені відповідає структура монографії, яка складається з чотирьох розділів.

У *першому розділі* «Перспективи управління економічною безпекою бізнес структур та фінансових установ у протидії тіньовій економіці» розглянуто теоретичні та нормативні положення економічної безпеки бізнес структур та фінансових установ, що дало можливість сформулювати методологічні підходи до

виводу тіньового капіталу в реальну економіку для налагодження фінансово-економічних відносин в суспільстві.

У *другому розділі* «Роль бухгалтерського обліку у сфері детінізації економіки» досліджено питання несумлінного використання облікових знань у тіньових схемах, що є загрозою на шляху до розвитку національної облікової практики. Це сприяло формуванню пропозицій до покращення обліково-аналітичного забезпечення економічної безпеки підприємства як інформаційної системи стратегічного типу.

У *третьому розділі* «Зовнішній та внутрішній контроль як імператив економічної безпеки суб'єктів господарювання» розглянуті питань прикладного характеру, пов'язаних з удосконаленням методичного забезпечення внутрішнього та зовнішнього контролю, особлива увага приділена організаційно-методичним підходам оцінки впливу ризиків стійкого функціонуванню підприємства з метою побудови системи економічної безпеки суб'єктів господарювання.

У *четвертому розділі* «Теоретико-методологічні основи тінізації економіки: дослідження впливу на економічну безпеку держави» здійснено систематизацію факторів тіньової економіки, їх вплив на економічну безпеку держави, що сприяло формуванню пропозицій усунення небезпек і загроз на шляхи до соціально-економічного розвитку держави.

Від імені авторів висловлюємо щирі вдячність рецензентам: Юрків Надії Ярославівні, Франчуку Василю Івановичу, Алькемі Віктору Григоровичу чії цінні зауваження та слухні пропозиції сприяли покращенню змісту монографії.

*З повагою,
ректор Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
професор кафедри менеджменту та економічної безпеки, д.е.н.
Черевко Олександр Володимирович*

РОЗДІЛ 1

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ УПРАВЛІННЯ

ЕКОНОМІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ СУБ'ЄКТІВ

ГОСПОДАРЮВАННЯ У ПРОТИДІЇ ТІНЬОВІЙ

ЕКОНОМІЦІ

*Черевко О.В., д.е.н., доцент,
професор кафедри менеджменту та економічної безпеки
ректор Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького*

ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДОЛОГІЇ МОНІТОРИНГУ РИЗИКІВ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ДОХОДІВ У БАНКІВСЬКІЙ СИСТЕМІ

Початок ХХІ ст. знаменує принципово новий етап розвитку суспільства, для якого характерні загальноцивілізаційні тенденції. Підхід, в якому класова сутність держави визначається факторами розвитку виробничих відносин, може бути виправданий лише в закритих політико-економічних системах. Тоді як в умовах глобалізації, економічні відносини насамперед орієнтовані на гуманізацію, що і зумовлює цивілізаційний підхід до вивчення розвитку суспільства. Для кожної цивілізації характерні власні здобутки та еталони. У межах культурно-історичної та економіко-політичної ситуації оновлюється середовище існування, що спричинює соціальні трансформації. Зміни свідомості людей зрушують устрій будь-якої сфери їх життєдіяльності і значним чином впливають на державотворчі системи. Так намір українського суспільства жити в європейському просторі – не просто бажання, це виклик від народу до представників державної влади провести кардинальні реформи правового, монетарного, соціально-культурного та інших секторів держави до такого рівня, який би відповідав нормам європейського права і тим самим забезпечував високий рівень життя українського народу.

На шляху до європейського майбутнього України слід зазначити наявність глибокої політичної, соціальної та економічної кризи. Про що свідчать економічні показники, а саме:

- зростання реального внутрішнього валового продукту (далі ВВП) за два останні роки майже нульове;
- дефіцит державного бюджету у 2013 р. склав 65 млрд. грн.;
- станом на лютий 2014 р. залишок коштів на казначейському рахунку становив 4,3 млн. грн., при тому, що несплачені платіжні доручення – майже 10 млрд. грн.;
- сукупний зовнішній борг на кінець 2013 р. досяг \$ 140 млрд. або близько 80 % ВВП, що більш ніж в 4 рази перевищує золотовалютний запас держави, який становить сьогодні лише \$ 15 млрд.

Вихід із системної кризи не може бути подоланий лише за рахунок економічних стимулів підвищення ВВП. На нашу думку, стимули мають місце

в економіці, яка звільнена від тіньового сектору. Не дивлячись на те, що виміряти рівень тіньового капіталу досить важко з тієї причини, що це діяльність, яка розвивається поза державним обліком та контролем, ми не можемо говорити про її відсутність в Україні.

За різними підходами до оцінки рівня тіньової економіки в Україні дані радикально відрізняються. Міністерство економічного розвитку і торгівлі розрахував рівень тіньової економіки за методом «витрати населення – роздрібний товарообіг» і визначив, що у 2012 році він склав 45 % ВВП [1]. В той час, як постійний представник МВФ в Україні Макс Альєр, спираючись на дані Державного комітету статистики України, зазначає, що тіньова економіка в Україні у 2012 р. займала близько 20 % ВВП [2].

Рівень тіньового капіталу має системний характер до збільшення. Вже у 2013 р. згідно з офіційними заявами керівництва держави він склав 50-60 % від офіційного ВВП. За підсумками I кварталу 2014 року – становить 68 % від офіційного ВВП. За попередніми оцінками державний бюджет України в результаті збільшення тіньового сектору в 2014 році може недоотримати понад 500 млрд. грн. [3].

Із зазначеного слід констатувати, що реальний рівень тіньового сектору перевищує допустиме значення і становить загрозу національній безпеці держави. Адже, через наявність в економіці тіньових схем зменшуються доходи бюджету, зростають зовнішні і внутрішні борги, зменшуються інвестиції і, як наслідок, втрачається можливість активної участі вітчизняного капіталу у глобалізаційних процесах. Тому, насамперед, мають бути розроблені пропозиції щодо виводу тіньового капіталу в реальну економіку України.

Методи детінізації економіки різняться в залежності від сфери виникнення тіньового капіталу. Турчинов О.В. виділяє дві сфери діяльності держави у протидії тіньового капіталу [4]:

1) тіньова діяльність, яку держава прагне всіма засобами ліквідувати (наркотики, проституція, грабіж, крадіжки, махінації, рекет, розбій, незаконні фінансові операції тощо), що підпадає під антигромадську діяльність та підриває основи держави;

2) тіньова діяльність, яку держава хоче й прагне легалізувати та надати їй статус повноправної та законослухняної, тобто ввести її в правове поле функціонування народного господарства.

Злочини, що пов'язані з такими видами діяльності, як наркотики, проституція, грабіж, крадіжки, рекет, розбій, належать виключно до компетенції правової сфери, тому пропозиції щодо протидії зазначених видів діяльності мають вивчати юристи і відповідно реалізовувати органи МВС, СБУ та ін.

Питання протидії незаконним фінансовим операціям стосується економічної сфери знань. Загально відомо, що найсприятливішими фінансовими ринками для відмивання коштів набутих злочинним шляхом є країни із перехідною економікою, до яких відноситься і Україна. Суб'єктами фінансового ринку є банки; страхові та інші фінансові установи; платіжні організації, члени платіжних систем, еквайрингові та клірингові установи; товарні, фондові та інші біржі; професійні учасники ринку цінних паперів; інститути спільного інвестування; підприємства, організації, які здійснюють управління інвестиційними фондами чи недержавними пенсійними фондами; підприємства і об'єднання зв'язку, інші некредитні організації, які здійснюють переказ грошових коштів.

Серед зазначених суб'єктами фінансового ринку найбільшими є банківська система, яка має найвищий ризик мимовільного залучення в процеси відмивання коштів, отриманих злочинним шляхом, для подальшої їх легалізації. За даними фінансової компанії Keefe, Bruyette & Woods тіньовий банківський сектор України у 2013 році виріс до 16 трлн доларів [5]. Тому фахівці [6] вважають основним напрямом протидії тінізації глобальної економіки є посилення моніторингу й нагляду за грошовими потоками банків.

Зазначене актуалізує питання детінізації економіки із суворим контролем банківської діяльності. Усвідомлюючи надзвичайно важливу роль банківської системи в структурі економіки країни, моніторинг комерційних банків повинен посилити боротьбу з тіньовою економікою. Адже, відповідний сектор має працювати на реальну економіку, а не на формування спекулятивних доходів.

Питання здійснення фінансового моніторингу в банках досліджували такі вітчизняні вчені, як: Барановський О.І. [7], Беніцько А.С. [8], Гуржій С.Г. [9], Дмитрова С.О. [10], Єгоричева С.Б. [11], Користіна О.Є. [12], Смовженко Т.С. [13], Ковальчук Т.Т., Мандибура В.О., Тищук Т.А., Харазішвілі Ю.М., Іванов О.В., Прилипко Ю.І., Будніченко Ю.М., Поплівічева Н.Г., Радіца О.А. [14], Шевцова О.Й. [15], Флейчук М.І. [16] та ін.

Враховуючи здобутки вчених, важливі аспекти оцінки ризиків легалізації доходів, пов'язаних із відмиванням коштів, ще не знайшли повного і комплексного дослідження. В основу більшості пропозицій покладено міжнародний досвід, який не в повній мірі враховує вітчизняні чинники побудови економічної системи. Саме тому важливим етапом даного дослідження є актуальні пропозиції формування адекватної системи моніторингу ризиків легалізації доходів здобутих злочинним шляхом у банківській системі України.

Перш ніж перейти до викладу основних пропозицій, слід окреслити організаційно-методичну структуру моніторингу вже існуючої системи.

Предметом моніторингу ризиків легалізації доходів є доходи отриманні злочинним шляхом, які згодом проходять процес відмивання. З юридичної точки зору такі доходи мають назву предикатний первинний злочин. Уперше поняття предикатного злочину було надано у «Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом» від 08.11.1990 р. Конвенція, зокрема, висуває вимоги щодо обов'язкового визначення у законодавстві переліку предикатних злочинів та визначення саме відмивання доходів як злочину.

Предикатними злочинами за законодавством України є суспільно небезпечні протиправні діяння, що передують легалізації (відмиванню) доходів. Це діяння, за яке Кримінальним кодексом України передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк три і більше років (за виключенням діянь, передбачених статтями 207, 212 Кримінального кодексу України) або яке визнається злочином за кримінальним законом іншої держави, і за таке ж саме діяння передбачена відповідальність Кримінальним кодексом України, та внаслідок вчинення якого є незаконно одержані доходи.

Можливість залучення банків у схеми легалізації коштів, отриманих злочинним шляхом, загрожує банкам втратою не лише репутації, але й його фінансової стійкості, що порушує принцип безперервності його існування.

В Україні діє дворівнева система обов'язкового фінансового моніторингу.

Перший рівень утворюється підрозділом фінансової розвідки. У складі Міністерства фінансів України на підставі Указу Президента України від 18 лютого 2002 року було створено Державний департамент фінансового моніторингу як урядовий орган державного управління. На базі Державного департаменту фінансового моніторингу указом Президента від 28.09.04 № 1144/2004 створений Державний комітет фінансового моніторингу України, одним із завдань якого є участь у реалізації державної політики у сфері протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Другий рівень – це фінансові та нефінансові установи, які виявляють операції з легалізації спеціально уповноваженим державним органом з питань державного моніторингу брудних грошей. Діяльність суб'єктів первинного фінансового моніторингу по виявленню операцій, що підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу, та інших фінансових операцій, що можуть бути пов'язані з легалізацією (відмиванням) доходів, являє собою внутрішній фінансовий моніторинг банків.

Метою внутрішньобанківського фінансового моніторингу є запобігання та протидія легалізації злочинних доходів з використанням банківської системи.

Зазначена мета реалізується банками шляхом створення та організації діяльності внутрішньобанківської системи запобігання легалізації

кримінальних доходів, що, в свою чергу, передбачає виконання ряду завдань [17]:

- координація банку з суб'єктами державного фінансового моніторингу та правоохоронними органами;

- прийняття і постійне оновлення правил і програм з питань здійснення фінансового моніторингу;

- організація процесу управління ризиком використання банківських послуг з метою легалізації кримінальних доходів;

- ідентифікація, вивчення та класифікація клієнтів з урахуванням установлених банком критеріїв ризиків;

- виявлення, реєстрація та зупинення (у разі необхідності) банком фінансових операцій, що підлягають фінансовому моніторингу.

Правове регулювання первинного фінансового моніторингу в банках здійснюється на підставі таких основних нормативно-правових актів, як: Закони України «Про банки та банківську діяльність», «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму», а також ряду нормативних актів Національного Банку України, зокрема: Постанова № 1124 Кабінету Міністрів України та Національного банку України «Про Сорок рекомендацій Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF)», Постанова НБУ № 164 «Про схвалення Методичних рекомендацій з питань розроблення банками України програм з метою протидії легалізації (відмивання) грошей, отриманих злочинним шляхом», Постанова НБУ № 189 «Положення про здійснення банками фінансового моніторингу», Постанови НБУ № 192 «Положення про порядок організації та проведення перевірок з питань запобігання та протидії легалізації» та Постанова НБУ № 22 «Положення про застосування НБУ санкцій за порушення законодавства з питань запобігання та протидії легалізації».

Слід відмітити, що в державне регулювання банківської системи України закладені основоположні засади протидії процесам відмивання коштів міжнародного законодавства. Зокрема, враховані принципи таких нормативних актів, як Директиви Ради Європи від 10 червня 1991 р. про запобігання використанню фінансової системи з метою відмивання капіталів (№ 91/308/ЕЕС), Конвенції про відмивання, виявлення, вилучення і конфіскації прибутків від злочинної діяльності (Страсбург, 8 листопада 1990 р.). Також, враховані 40 Рекомендацій Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF).

Вказані нормативні акти визначають порядок та умови проведення заходів, спрямованих на недопущення використання банку для легалізації доходів,

одержаних злочинним шляхом. Згідно з вказаними документами система внутрішнього фінансового моніторингу банку має наступну організаційно-методичну структуру:

1. Відділ фінансового моніторингу, який виконує функції моніторингу фінансових операцій клієнтів банку з метою виявлення дій, пов'язаних з відмиванням грошей, а також відповідного повідомлення суб'єктів державного фінансового моніторингу про такі операції.
2. Ідентифікація клієнтів, завданням є оцінка фінансового стану клієнтів.
3. Моніторинг підозрілих фінансових операцій. Працівники банку на постійній основі проводять моніторинг підозрілих фінансових операцій.
4. Навчання та підвищення кваліфікації працівників: забезпечення належного рівня підготовки персоналу з питань запобігання легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом.
5. Внутрішній аудит. Управління внутрішнього аудиту не рідше 1 разу на рік здійснює перевірку дотримання Відділом фінансового моніторингу, підрозділами та установами вимог законодавства України з питань запобігання легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. За результатами таких перевірок Управління внутрішнього аудиту готує висновки та пропозиції керівництву банку.

Найбільш суперечливими і складними для практичної реалізації фінансового моніторингу в банку є вимоги, пов'язані з процесом оцінки ризиків легалізації доходів отриманих злочинним шляхом.

Зупинимось детальніше на визначенні суті ризиків відмивання грошей у банківській сфері, що має стати основою стратегії управління потенційними ризиками і дозволити фінансовій установі здійснювати належний контроль за клієнтами та їхніми операціями.

Ризики банку, пов'язані із відмиванням грошей можна поділити на два підвиди:

- 1) ризик використання банку для легалізації злочинних доходів;
- 2) ризик порушення банком вимог законодавства у сфері фінансового моніторингу.

Ризики використання банку для легалізації злочинних доходів відносяться до зовнішніх ризиків. Найчастіше використовують три критерії ризику: ризик країни (географічний); ризик клієнта; ризик продукту (послуги).

Крім визначених ризиків мають місце і ризики внутрішнього середовища. Перш за все, є доцільність виділення такого виду ризику, як ризик порушення банком законодавства з питань фінансового моніторингу. Він може проявлятися у невиконанні (неповному виконанні) обов'язків з протидії відмиванню доходів, установлених законодавством, чи наявності

співробітників, які навмисне сприяють відмиванню доходів.

Зупинимось більш детально на кожному із зазначених ризиків.

1. Ризик використання банку для легалізації злочинних доходів.

Першим етапом первинного фінансового моніторингу ризиків легалізації доходів здобутих злочинним шляхом їх ідентифікація. Наказом ДСФМУ № 126 «Про затвердження критеріїв ризику легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму» визначенні основні критерії таких ризиків (табл. 1).

Далі на підставі критеріїв, які викладені в табл. 1, здійснюється оцінка рівня ризику легалізації під час здійснення операції, що може набувати значень:

- 1) високий рівень ризику;
- 2) підвищений рівень ризику;
- 3) середній рівень ризику;
- 4) низький рівень ризику.

Розглянемо який же клієнту має бути присвоєний рівень ризику, після виявлення та аналізу всіх критеріїв ризику (табл. 2).

Таблиця 2

Визначення критеріїв присвоєння рівнів ризику легалізації під час здійснення кредитної операції

Критерії ризику	Рівень ризику			
	Низький	Середній	Підвищений	Високий
Ризик географічний	0	1-2	3	більше 3
Ризик за типом клієнт				
Ризик за видом товарів та послуг				

Низький рівень ризику клієнта не може бути присвоєний клієнту в разі наявності хоча б одного з критеріїв ризику.

Середній рівень ризику клієнта присвоюється у разі наявності одного або двох критеріїв ризику, незалежно від того, до якої групи критеріїв відноситься присвоєний критерій. Підвищений рівень ризику клієнта присвоюється у разі наявності трьох критеріїв ризику, незалежно від того, до якої групи критеріїв відноситься присвоєний критерій.

Високий рівень ризику клієнта присвоюється у разі наявності трьох або більше критеріїв ризику, незалежно від того, до якої групи критеріїв відноситься присвоєний критерій.

Критерії ризиків легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом

Критерії ризику за типом клієнта	Критерії ризику за географічним розташуванням країни реєстрації клієнта або установи, через яку він здійснює передавання (отримання) активів	Критерії ризику за видом товарів та послуг
<p>1) є публічним діячем або пов'язаною з ним особою;</p> <p>2) є публічним діячем, що виконує або виконував визначені публічні функції в Україні або пов'язаною з ним особою;</p> <p>3) є клієнтом, щодо якого існують сумніви у достовірності поданих ним документів або раніше наданих ідентифікаційних даних;</p> <p>4) надає неправдиві ідентифікаційні дані;</p> <p>5) підозріла зовнішність, поведінка клієнта або його представника;</p> <p>6) конфліктна (неетична поведінка) клієнта або його представника;</p> <p>7) ігнорування клієнтом обов'язковості зазначення необхідних реквізитів;</p> <p>8) неодноразова (несподівана) зміна реквізитів первинного документа;</p> <p>9) клієнт погоджується на гірші (порівняно з тими, що діють) умови кредитного договору;</p> <p>10) не надає банку відомостей, передбачених законодавством та відповідними внутрішніми документами банку;</p> <p>11) має структуру, яка ускладнює процес ідентифікації справжнього власника чи вигодоодержувача;</p> <p>12) є акціонерним товариством, яке здійснило випуск акцій на пред'явника;</p> <p>13) є іноземним підприємством, контроль</p>	<p>1) не виконує, не застосовує або неналежним чином виконує, не застосовує рекомендації міжнародних, міжурядових організацій, задіяних у сфері боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму;</p> <p>2) внесена до національних списків інших держав у сфері боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму;</p> <p>3) віднесена Кабінетом Міністрів України до переліку офшорних зон;</p> <p>4) підтримує міжнародну терористичну діяльність;</p> <p>5) не є державою-членом Європейського союзу, державою-членом ФАТФ (для банків - нерезидентів).</p>	<p>1) погашення кредиту клієнта за рахунок коштів із не зазначених клієнтом або невідомих джерел погашення;</p> <p>2) нецільове використання кредитних коштів</p> <p>3) цілі кредитної заявки не мають економічного сенсу;</p> <p>4) невідоме походження застави;</p> <p>5) внесення особою у раніше узгоджену схему проведення кредитної операції безпосередньо перед початком її реалізації значних змін, що особливо стосуються напряму руху грошових коштів або іншого майна, в тому числі неодноразова зміна банківських реквізитів бенефіціара після надання першого доручення на переведення коштів або індосацію платіжних документів, надання доручення на перерахування коштів бенефіціару через два та більше рахунки інших осіб;</p> <p>6) погашення простроченої заборгованості за кредитним договором, якщо умови діяльності особи та інформація, якою володіє банк щодо цієї особи, не дають можливості встановити джерела походження коштів для погашення заборгованості;</p> <p>7) невідповідність фінансових операцій клієнта суті та напрямам його діяльності;</p> <p>8) невідповідність фінансових операцій клієнта наявній інформації про його фінансовий стан;</p> <p>9) неодноразове проведення фінансових операцій, характер яких дає підстави вважати, що метою їх здійснення є уникнення процедур обов'язкового фінансового моніторингу або ідентифікації, передбачених Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму»;</p> <p>10) істотне збільшення залишку на рахунок клієнта, який</p>

<p>та керівництво яким здійснюється за довіреністю;</p> <p>14) є підприємством, про яке з надійних джерел відомо, що воно не знаходиться за місцем державної реєстрації, не надає передбаченої законодавством звітність та вартість його чистих активів є меншою від статутного капіталу;</p> <p>15) займається туристичною діяльністю;</p> <p>16) діяльність якого пов'язана з інтенсивним обігом готівки (у тому числі надання послуг у сфері роздрібною торгівлі, громадського харчування, роздрібна торгівля пальним на бензоколонках і газозаправних станціях тощо);</p> <p>17) діяльність якого пов'язана з реалізацією предметів мистецтва та антикваріату (у тому числі комісійна);</p> <p>18) діяльність якого пов'язана з оборотом дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння та ювелірних виробів, що містять дорогоцінні метали і дорогоцінні каміння (торгівля, скупка, ломбардні операції);</p> <p>19) займається торгівлею (посередництвом у торгівлі) нерухомим майном, автомобільним транспортом;</p> <p>20) є політичною партією;</p> <p>21) юридична особа (банк – кореспондент), власниками якого є особа (особи) адреса проживання/реєстрації якої (яких) є країна, що віднесена Кабінетом міністрів України до переліку офшорних зон;</p> <p>22) банк – кореспондент не вживає належних заходів для запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом</p>		<p>регулярно поповнюється готівкою через касу власне клієнтом або його довіреною особою;</p> <p>11) регулярне отримання з рахунку(ів) клієнта(ів) коштів у готівковій формі, що надходять в безготівковому вигляді від третьої(их) особи(осіб) за умови, що отримані в готівковій формі кошти становлять 75 – 100% від суми, що надійшла в безготівковій формі;</p> <p>12) безпідставне перевищення клієнтом – юридичною особою або фізичною особою – підприємцем встановленої законодавством граничної суми зняття готівкових коштів (тобто якщо документи, надані клієнтом банку, можуть свідчити, що клієнт не має права отримувати готівкові кошти понад встановлені ліміти);</p> <p>13) переказ коштів за кордон як передплата за імпорт, якщо країна банку бенефіціара та країна резидентності бенефіціара – різні;</p> <p>14) істотне збільшення частки готівки, що надходить на рахунок особи, якщо звичайними для основної діяльності особи є розрахунки в безготівковій формі;</p> <p>15) наполягання особи провести операцію за правилами, відмінними від встановлених законодавством та внутрішніми документами банку щодо таких операцій за змістом або за строками її проведення;</p> <p>16) представлення особою інформації, яку неможливо перевірити;</p> <p>17) відсутність зв'язку між характером і родом діяльності особи з послугами, за якими особа звертається до банку;</p> <p>18) регулярне здійснення особою фінансових операцій з векселями, якщо особа не є професійним учасником ринку цінних паперів;</p> <p>19) очевидна невідповідність вхідних/вихідних платежів дійсному призначенню платежу;</p> <p>20) регулярне одержання фінансової допомоги, у тому числі від нерезидентів, чи надання фінансової допомоги нерезидентам;</p> <p>21) здійснення операцій з нерухомим майном нижче ринкової ціни</p>
---	--	--

Встановлений щодо клієнта рівень ризику легалізації кримінальних доходів через здійснення кредитних операцій, повинен переглядатися банком не рідше одного разу на три місяці.

Слід зазначити, що банк зобов'язаний встановити високий рівень ризику:

- клієнту, який включений до переліку осіб, пов'язаних із здійсненням терористичної діяльності або щодо якого застосовано міжнародні санкції, що формується Державною службою фінансового моніторингу України, та клієнту, стосовно якого у Банка виникає підозра, що він пов'язаний, його операції стосуються або призначені для фінансування тероризму;

- клієнту – публічному діячеві та пов'язаній з ним особі;

- клієнту, місцем проживання (перебування, реєстрації) якого є держава, у якій не виконуються/не застосовуються або виконуються/застосовуються недостатньою мірою рекомендації Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) та інших міжнародних організацій, що здійснюють діяльність у сфері запобігання легалізації кримінальних доходів/фінансуванню тероризму;

- банку – нерезиденту (окрім банків, які зареєстровані в державах – членах Європейського Союзу, державах – членах Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), з яким устанавлюються кореспондентські відносини;

- клієнту, громадянством, місцем проживання (перебування, реєстрації) якого є держава, внесена до національних списків інших держав у сфері боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму;

- клієнту, пов'язана особа якого має громадянство, місце проживання (перебування, реєстрації) в державі, що внесена до національних списків інших держав у сфері боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму

- клієнту, контрагент якого зареєстрований в державі, що внесена до національних списків інших держав, та у якій не виконуються/не застосовуються або виконуються/застосовуються недостатньою мірою рекомендації Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) та інших міжнародних організацій, що здійснюють діяльність у сфері запобігання легалізації кримінальних доходів/фінансуванню тероризму;

- клієнту, який проводить операції за зовнішньоекономічним контрактом, в якому вигодоодержувачем/вантажоодержувачем є особа зареєстрована в державі, що внесена до національних списків інших держав, та у якій не виконуються/не застосовуються або виконуються/застосовуються недостатньою мірою рекомендації Групи з розробки фінансових заходів

боротьби з відмиванням грошей (FATF) та інших міжнародних організацій, що здійснюють діяльність у сфері запобігання легалізації кримінальних доходів/фінансуванню тероризму.

Інформація, яка надається клієнтом на етапі встановлення ділових відносин, а також інформація, отримана банком в результаті здійснення заходів по ідентифікації клієнта на даному етапі є даними, на підставі яких здійснюється оцінка ризику клієнта.

Розглянемо порядок проведення оцінки ризику легалізації (рис. 1).

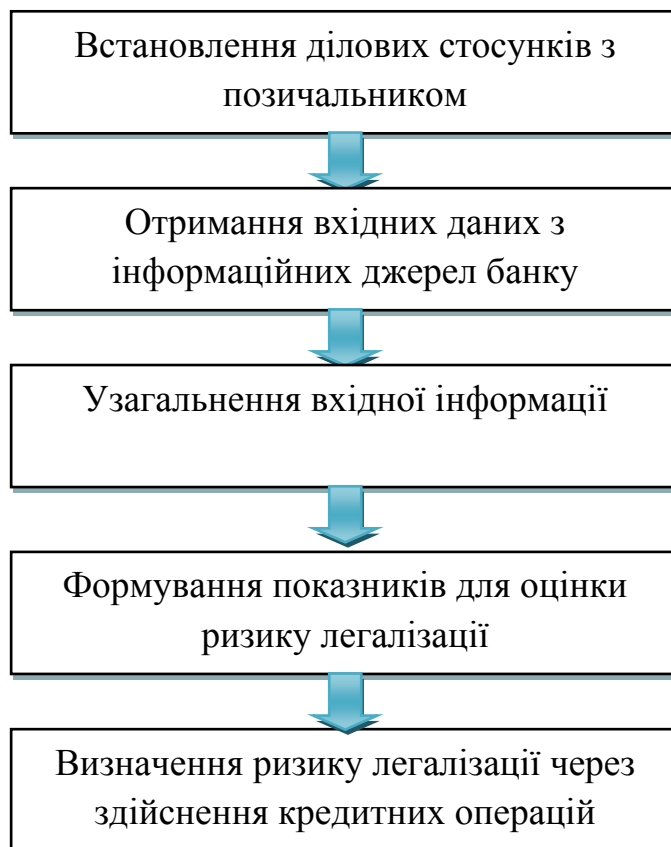

Рис. 1 Порядок проведення оцінки ризику легалізації

З рис. 1 видно, що на початковому етапі під час встановлення ділових стосунків з клієнтом менеджер збирає всю необхідну інформацію від клієнта для того, щоб оцінити його матеріальний стан задля мінімізації виникнення ризику легалізації доходів. На цьому етапі збирається вся необхідна інформація від клієнта, формується його юридична справа, яка потім передається засобами інформаційних технологій до розгляду працівникам бек-офісу (підрозділ кредитного моніторингу, підрозділ з управління ризиками, служба безпеки банку).

На другому етапі відбувається отримання вхідних даних з різноманітних інформаційних джерел (банківських програм, документів) про клієнта та його операцій працівниками управління фінансового моніторингу головного офісу.

На третьому етапі працівниками управління фінансового моніторингу здійснюється узагальнення таких вхідних даних для подальшого аналізу операцій банку щодо позицій можливості виявлення ризику легалізації.

На наступному етапі, внаслідок узагальнення всіх зібраних даних отримуються показники, які використовуються безпосередньо для визначення ризику використання послуг банку для легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом/фінансування тероризму.

Такими показниками є:

- 1) результати визначення кількісних та процентних показників щодо клієнтів по рівнях ризиків клієнтів відносно загальної кількості клієнтів банку
- 2) результати визначення кількісних та процентних показників щодо категорій клієнтів (фізичні особи, юридичні особи, фізичні особи – підприємці, банки – кореспонденти) в залежності від рівнів ризиків клієнтів відносно загальної кількості клієнтів за кожним рівнем ризику клієнтів банку.

Критерієм для визначення ризику використання послуг банку в процесі проведення оцінки ризику є користування найбільшою кількістю клієнтів з високим рівнем ризику однотипною послугою.

В процесі проведення оцінки ризику в банку критерієм є 75 % і більше відсотків клієнтів з високим рівнем ризику. На підставі проведеного узагальнення вхідних даних та з урахуванням кожного клієнта в категорії клієнтів в залежності від рівнів ризиків визначається перелік послуг, якими користується найбільша (75 % і більше) кількість клієнтів з високим рівнем ризику. Визначення переліку послуг, якими користується найбільша (75 % і більше) кількість клієнтів з високим рівнем ризику, здійснюється шляхом співвідношення кількості клієнтів, які користуються однотипною послугою, до загальної кількості клієнтів з високим рівнем ризику.

Розглянемо шкалу визначення рівнів ризику використання послуг банку для легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (рис. 2).

Якщо за результатами аналізу ризику використання послуг банку для легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом кількість клієнтів з високим рівнем ризику, яка користується однотипною послугою становить 75 % і більше від загальної кількості клієнтів з високим рівнем ризику, працівниками управління фінансового моніторингу банку мають визначати заходи (порядок та строки їх проведення), направлені на зниження рівня ризику до прийняттого.

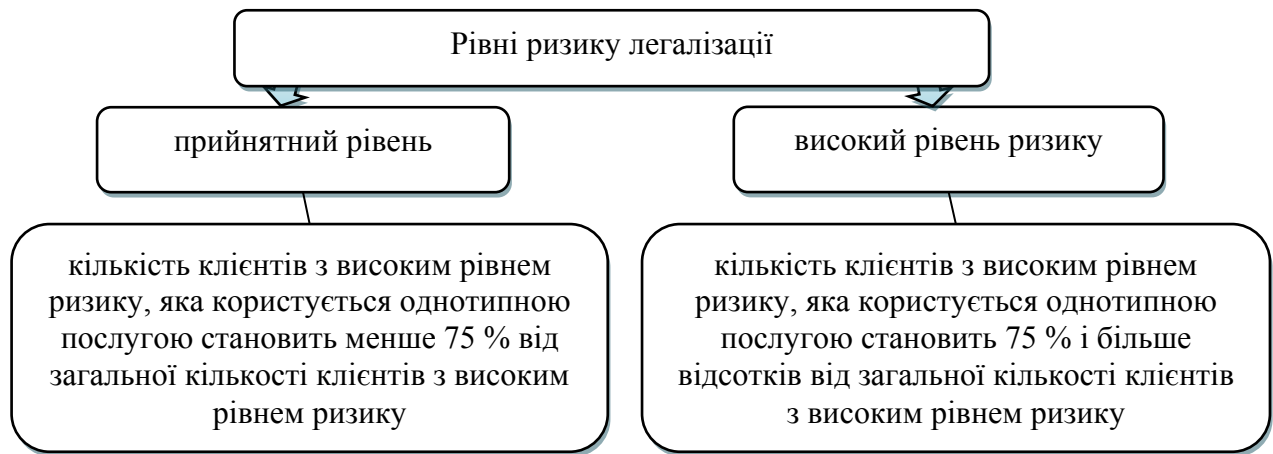

Рис. 2 Визначення рівнів ризику використання послуг банку для легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом

До переліку заходів для обмеження та/або зниження до прийнятного рівня ризиків легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом можуть відноситися:

- 1) належне вивчення клієнтів з урахуванням встановлених, відповідно до законодавства, критеріїв ризику;
- 2) з'ясування додаткових відомостей про особу клієнта та його контрагентів;
- 3) звертання уваги на достовірність та адекватність отриманої від клієнта інформації;
- 4) перевірка правильності визначення критеріїв ризику легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом;
- 5) якщо критерії ризику при повторній перевірці підтверджуються, то банк припиняє свої ділові стосунки з даним клієнтом;
- 6) в разі зміни рівня ризику, в ході перевірки правильності визначення критеріїв ризику легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, з'ясування необхідності уточнення ідентифікації, з урахуванням останньої дати проведення/уточнення ідентифікації такого клієнта.

У вище розглянута рекомендаційній методиці оцінки рівня ризику легалізації доходів клієнта розглядаються основні положення стосовно того, як виявити ризик легалізації. В даній методиці наведено процес оцінки ризиків, виявлено основні критерії ризику та рівні ранжування ризиків відповідно до визначених критеріїв.

Далі, розглянемо рекомендаційну модель здійснення моніторингу на основі кластеризації ризику для покращення системи виявлення негативних відхилень у діяльності банку та здійснення заходів щодо їх мінімізації.

Основними компонентами, що складають дану систему моніторингу є:

1. кластеризація клієнтів;

2. класифікація клієнтів;
3. визначення аномалій;
4. характеристика основних типів клієнтів за ступенем ризику;
5. розподіл функцій та відповідальності між структурними підрозділами.

Загальна позиція клієнта характеризується саме за допомогою його кластеризації та класифікації.

Розглянемо для початку як відбувається класифікація клієнтів, яка здійснюється у порядку збільшення кредитного ризику:

1. Стандартний / Regular (R).
2. Спостереження / Pre-delinquency (P).
3. Внутрішній колекшен / ListofWatch / SoftCollection (L).
4. Реструктуризація / Restructuring (S).
5. Зовнішній колекшен / HardCollection / ExternalAgency (H).

Розглянемо більш детально кожен з видів класифікації клієнтів.

До Стандартних (Regular(R)) відносять клієнтів, з якими можливе проведення звичайного бізнесу: надання узгоджених продуктів та ризик клієнта, з точки зору моніторингу, не підвищений.

До цієї класифікації відносяться позичальники, яких не віднесено до наступних класифікацій: P, L, S, H.

Віднесення клієнтів до класифікації Спостереження (P) відбувається в залежності від наявних аномалій та початкового значення DPD.

Так, клієнт може бути об'єктом дій у трьох наступних випадках:

- 1) через короткий час після проведення андерайтингу (оцінка ризику): здійснюється дружній дзвінок з метою перевірки наданих контактних даних;
- 2) у випадку наявності однієї або декількох вагомих аномалій у поведінці клієнта: відправляється СМС або здійснюється дзвінок, який допомагає зрозуміти необхідність віднесення клієнта до Pre-Delinquency (Спостереження (P)) класифікації;
- 3) якщо класифікація Pre-Delinquency(Спостереження (P)) та проведений контакт націлені на запобігання дефолту та обмеження збитків банку.

Обов'язковими діями при віднесенні клієнта до класу Спостереження є визначення обставин, які викликали виникнення аномалій.

Додаткові дії в ході процесу моніторингу спрямовані на запобігання появи операцій пов'язаних з ризиком легалізації доходів. Вони складаються з попереджувальних дій та дослідження.

Попереджувальні дії – спрямовані на зниження ймовірності виникнення.

Дослідження – спрямовані на клієнта, аномалії яких було виявлено. Дії з дослідження спрямовані на перевірку клієнта і на пом'якшення наслідків потенційних майбутніх втрат.

Метою процесу, який побудовано на аномаліях, є щоденне виявлення узгоджених сигналів у поведінці клієнта для подальшого швидкого виявлення та запобігання ризику легалізації доходів.

Аномалії поділяються на:

1. Прямі аномалії – аномалії, які не підлягають додатковому уточненню та вимагають невідкладних дій. При цьому, клієнту автоматично присвоюється класифікація Pre-Delinquency (Спостереження).

2. Непрямі аномалії – відхилення, що допомагають передбачити проблеми та потребують додаткового отримання інформації з метою уточнення. При цьому, автоматично визначаються дії, які повинні бути виконані, щодо підтвердження та присвоєння класифікації Pre-Delinquency (Спостереження) на базі отриманої інформації та для найбільш ризикованої групи.

3. Внутрішні аномалії – аномалії, які можуть підлягати додатковому уточненню, вимагають надання клієнтом додаткових документів та вимагають здійснення невідкладних дій. При цьому, позичальнику автоматично присвоюється класифікація Pre-Delinquency (Спостереження).

Отже, завданнями підрозділу, який здійснює контакт з клієнтом є: отримання (надання) повної інформації; отримання відповіді на питання відповідно до стратегії.

Підрозділ моніторингу є відповідальним за:

- 1) розробку переліку питань, які необхідно задати відповідно до кожної аномалії;
- 2) створення алгоритму обробки відповідей;
- 3) створення відповідних параметрів системи;
- 4) визначення аномалій, щорічне затвердження набору аномалій та межових значень, які вказують на віднесення клієнта до Pre-Delinquency (Спостереження) класифікації;
- 5) визначення дій, які повинні бути зроблені, та реакції на кожен аномалію.

Підрозділи бек-офісу бізнесів мають надавати підтримку відділу по роботі з сумнівними клієнтами головного офісу та відповідальними підрозділам в частині формування необхідних пакетів документів на підставі документів, які зберігаються в юридичних справах клієнтів.

Визначення стратегії та виконання має здійснюватися підрозділами блоку управління ризиками та містити:

- визначення критеріїв та граничних значень – підрозділ моніторингу;
- проведення розрахунку класифікації та кластеризації клієнтів на базі ризик параметрів – підрозділ моніторингу;
- визначення класифікацій «Спостереження / Pre-delinquency» та

«ListofWatches» – підрозділ моніторингу;

- управління класифікаціями «Спостереження / Pre-delinquency» та «ListofWatches» – підрозділ SoftCollection – основна роль; бізнес-підрозділ – додатково.

- централізована підготовка звітності, відслідковування виконаних дій та надання звітності задіяним підрозділам – підрозділ моніторингу.

Відповідальний за класифікацію в рамках процесу моніторингу – підрозділ моніторингу (ідентифікація потенційно ризикованих клієнтів). Дії якого в процесі моніторингу націлені на упередження погіршення якості на максимально ранній стадії.

Щодо кластерів клієнтів, то вони зазначаються у порядку збільшення ризику також:

1. низький (L);
2. середній (M);
3. високий (H).

Для прикладу розглянемо загальні визначення позиції позичальника, що наведені у табл. 3.

Таблиця 3

Визначення загальної позиції клієнта

Визначення		Класифікація Позичальника				
		R Стандартний / Regular (R)	P Спостереження / Pre- delinquency (P)	L Внутрішній колекшен / ListofWatch / SoftCollection (L)	S Реструкту- ризація / Restructuring (S)	H Зовнішній колекшен / HardCollection /ExternalAgency (H)
Кластери Позичальника	Високий					
	Середній		X			
	Низький					

Кластеризація позичальників є першою фазою моніторингу клієнта. На першій фазі підрозділ моніторингу головного офісу відносить позичальника до одного з трьох нижче наведених кластерів кредитного ризику (табл.4).

Ризик легалізації доходів базується на величині очікуваних збитків, методика розрахунку якої визначається департаментом стратегічних ризиків.

Підрозділ моніторингу ризиків клієнтів відповідальний за визначення критеріїв, меж кластерів та за щомісячне віднесення клієнтів до відповідних кластерів.

Визначення кластерів позичальників

Назва	Код	Пріоритет	Приблизна кількість клієнтів у кластері
Високий	H	1	10% - 15%
Середній	M	2	60% - 50%
Низький	L	3	30% - 35%

Дані кластери використовуються з метою:

- 1) визначення тривалості знаходження клієнта у кожному класі (для спостереження (P) та внутрішнього колекшена (L));
- 2) встановлення пріоритетів при виконанні дій враховуючи обмеженість ресурсів (вищий пріоритет надається клієнту з кластером ризику високий).

Класифікація позичальника є фазою процесу моніторингу, протягом якої до позичальника застосовуються різні стратегії та дії (табл. 5).

Код класифікації – визначає ризикованість клієнтів, як процес, до якого клієнт відноситься. Визначення коду класифікації відбувається на рівні клієнта за допомогою показників: суб-коду класифікації та рівня, які розраховуються на рівні кожного окремої операції. Код класифікації визначається за найбільш ризикованим показником.

Визначення відповідального підрозділу щодо кожної категорії клієнта

Код	Назва	Відповідальний підрозділ (ключовий підрозділ в процесі)
R	Стандартний / Regular	Підрозділ роздрібного бізнесу
P	Спостереження / Pre-delinquency	Підрозділ роздрібного бізнесу
L	Внутрішній колекшен / ListofWatch / SoftCollection	Відповідно до Регламенту процесу SoftCollection в банку
S	Реструктуризація / Restructuring	Підрозділ реструктуризації
H	Зовнішній колекшен / HardCollection / ExternalAgency	Підрозділ по роботі з колекторськими компаніями

В даній ситуації підрозділ моніторингу є відповідальним за:

- 1) визначення критеріїв, на базі яких відбувається класифікація клієнта;
- 2) за проведення класифікації клієнта на щоденній основі.

Отже, щойно були розглянуті основні параметри моделі ризик-кластеризації фінансового моніторингу операцій пов'язаних з легалізацією доходів.

Дана модель моніторингу ризиків легалізації доходів банку базується на визначенні певних видів клієнтів, класифікація яких здійснюється на підставі

виявлення аномалій під час здійснення моніторингу та на визначенні певних кластерів клієнтів.

За допомогою даної моделі можливо вчасно виявляти проблемні операції та застосовувати необхідні заходи, щодо недопущення погіршення ситуації з конкретним клієнтами.

В даній моделі чітко описано роль кожного структурного підрозділу банку в організації даного процесу, задля досягнення максимально-суттєвих результатів підвищення якості проведення банківських операцій та недопущення виникнення ризиків легалізації доходів.

2. Ризик порушення банком вимог законодавства у сфері фінансового моніторингу.

Критерії ризику повинні присвоюватися клієнту:

- кредитними менеджерами банку під час встановлення ділових відносин з клієнтом;
- працівниками бек-офісу банку під час уточнення інформації щодо ідентифікації клієнта;
- працівниками фінансового моніторингу банку під час проведення щоквартальної оцінки ризику використання послуг банку для легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом.

З огляду на це важливого значення набуває оцінка надійності працівників фінансової установи – принцип «знай свого працівника», що передбачає вивчення ідентифікаційних даних, доходів співробітників і моніторинг їхніх операцій. Викладені вище види ризиків банків, пов'язаних із відмиванням грошей, та критерії їх оцінювання дають можливість для побудови адаптованої до умов функціонування української банківської системи класифікації цих ризиків.

До реалізації процесу фінансового моніторингу із застосуванням підходу, заснованого на ризиках можуть залучатися такі структурні підрозділи банку:

- підрозділ з питань проведення фінансового моніторингу – щодо виявлення, кількісної та якісної оцінки, контролю та моніторингу ризиків;
- підрозділ внутрішнього аудиту банку – у межах своїх функцій контролю за дотриманням встановлених вимог;
- працівники банку – у межах своїх функцій з обслуговування клієнтів.

Функції всіх вищезазначених підрозділів мають бути чітко визначені та задокументовані (в положеннях про підрозділи банку та посадових інструкціях). В рамках зовнішнього фінансового моніторингу перевіряється наявність відповідних посадових обов'язків і відповідальності всіх учасників процесу, а також функціонування адекватної системи навчання і консультування персоналу банку.

Контрольні функції можуть вимагати додаткової комплектації служби фінансового моніторингу. Тому під час проведення перевірки важливо продемонструвати кваліфікацію відповідального працівника (наявність сертифікатів слухача семінарів і тренінгів з напрямку), а також участь банку в процесі протидії легалізації.

Таким чином основними заходами та інструментами протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, що використовуються у банку мають бути:

1. Розробка та дотримання процесу фінансового моніторингу, що включає:

- ідентифікацію клієнтів та продукції банку;
- моніторинг операцій клієнта має відбуватися на всіх стадіях їх здійснення, а не лише на початковому етапі;
- підтримку в актуальному стані «стоп-листів» для ідентифікації клієнта;
- розробку автоматизованих систем контролю операцій;
- розробку нових, ефективніших методів оцінки ризику клієнта.

2. Дотримання працівниками банку законодавства у сфері протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

3. Постійне навчання працівників банку особливостей проведення фінансового моніторингу, яке включає:

- внутрішні програми для співробітників, тобто розробку спеціальних програм навчання для працівників фронт-офісу та для фахівців відділу з боротьби з легалізацією кримінальних доходів;
- зовнішнє навчання – це зустрічі експертів з фінансового моніторингу, проведення круглих столів, наукових конференцій щодо питань протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансування терористичних угруповань тощо.

4. Впровадження спеціальних систем обміну інформацією між банками, правоохоронними органами та органами нагляду і контролю щодо питань проведення фінансового моніторингу.

5. Створення централізованих сховищ даних щодо питань легалізації кримінальних доходів та впровадження єдиних стандартів обміну електронною інформацією.

Список використаних джерел:

1. В Уряді підрахували розмір тіньової економіки в Україні [Електронний Ресурс] : ел. український журнал «Економіст» — Режим доступу до журн. : <http://ua-ekonomist.com/2420-v-uryad-pdrahuvali-rozmr-tinovoji-ekonomiki-v-ukrayin.html>
2. МВФ дав свою оцінку розміру тіньової економіки в Україні [Електронний Ресурс] : ел. інформаційний портал tvi.ua — Режим доступу : http://tvi.ua/new/2012/11/13/mvf_dav_svoju_ocinku_rozmiru_tinovoji_ekonomiki_v_ukraini
3. ЗМІ: за півроку держбюджет недоотримав 4,5 млрд [Електронний Ресурс] : ел. журнал «Тиждень» — Режим доступу до журн. : <http://tyzhden.ua/News/115765>
4. Турчинов О.В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження. — К.: 1995. — 300 с.
5. Тіньовий банківський сектор досяг 225 мільярдів доларів 22 травня 2013 [Електронний Ресурс] : ел. журнал «Економічна правда» — Режим доступу до журн. : <http://www.epravda.com.ua/news/2013/05/22/376172/>
6. Pleskachevskiy, V. *The underground economy: a threat to democracy, development and the rule of law* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://assembly.coe.int/ASP/Doc/DocListingDetails_E.asp?DocID=13532
7. Барановський О.І. «Відмивання» грошей: сутність та шляхи запобігання / НАН України; Інститут економічного прогнозування. — Х.: Форт, 2003. — 472 с.
8. Беніцький А.С. Легалізація прибутків, здобутих злочинним шляхом: порівняльно-правовий аналіз // Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою: Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. — Т. 18. — К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 2005. — С. 137–143.
9. *Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime* Strasbourg, 8.11.1990 // conventions.coe.int.
10. Фінансовий моніторинг в банку: Навч. посібник / С.О. Дмитров, В.В. Коваленко, А.В. Єжов, О.М. Бережний. — Суми: Університетська книга, 2008 — 336 с.
11. Єгоричева С. Б. Організація фінансового моніторингу в банках [текст] навч. посіб./ С. Б. Єгоричева. — К.: Центр учбової літератури, 2014. — 292 с.
12. Користін О.Є. Відмивання коштів: теоретико-правові засади протидії та запобігання в Україні: Монографія. — К.: Київський національний університет внутрішніх справ, 2007. — 448 с.
13. Смовженко Т. С., Тридід О. М., Вовк В. Я. Антикризове управління стратегічним розвитком банку: Монографія. — К.: УБС НБУ, 2008. — 432 с.
14. Тищук Т.А., Харазішвілі Ю.М., Іванов О.В., Флейчук М.І., Прилипко Ю.І., Будніченко Ю.М., Поплівічева Н.Г., Радіца О.А. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання // Електронний ресурс. — [Режим доступу]. <http://www.niss.gov.ua>
15. Шевцова О. Й. Антикризове управління щодо системи фінансового менеджменту підприємства // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Економіка». Вип. 7(4), 2013 с. 132-136
16. Флейчук М. І. Легалізація економіки та протидія корупції у системі економічної безпеки: теоретичні основи та стратегічні пріоритети в умовах глобалізації / М. І. Флейчук. — Львів: Ахілл, 2008. — 660 с.
17. Положення Про здійснення банками фінансового моніторингу, затверджене Постановою НБУ №189 від 14.05.2003 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=z0381-03>

*Пантелєєва Н. М., к.т.н., доцент
Черкаський інститут банківської справи
Університету банківської справи
Національного банку України (м. Київ)*

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЕДЕННЯ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ З ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Передмовою виникнення тіньової банківської системи стала, починаючи з останньої чверті двадцятого та на початку двадцять першого століть, поступова інтеграція та стирання меж між діяльністю на кредитних ринках і ринках капіталу під впливом глобалізаційних процесів, конкуренції, лібералізації, дерегулювання, макроекономічної турбулентності, технологічних інновацій, сек'юритизації та похідних фінансових інструментів. Це, у свою чергу, створило такі відгуки як зменшення значущості депозитів як основного фінансового джерела кредитної діяльності на користь інструментів ринку капіталу, а також зміна структури банківського бізнесу і ризиків – становлення великих конгломератів і розширення діяльності брокерів-дилерів. Органи регулювання та нагляду виявились не готові до швидкого зростання кредитного посередництва через ринки капіталу, інноваціям у фінансовій сфері, нормативно-законодавчі проблеми чого були виявлені та загострені останньою фінансовою кризою, яка показала головну проблему – нестабільність тіньової банківської системи. Проте її динамічний характер дозволяє стверджувати, що посткризова нормалізація та регулювання банківських систем, ринків цінних паперів, цілком вірогідно, будуть стимулювати появу нових форм тіньової банківської діяльності та їх міграцію на нерегульовані фінансові ринки.

Так, Кондратьєва О.О. досліджуючи тіньовий аспект фінансових відносин вказує, що «тіньові фінанси є сукупністю економічних відносин, пов'язаних із формуванням, розподілом і перерозподілом грошових коштів між різними економічними суб'єктами, які не відображаються офіційною статистикою, не контрольовані державою, носять прихований характер і спрямовані на реалізацію економічних інтересів даних суб'єктів» [1, с. 37]. Вона визначає суб'єктно-об'єктну сутність, форми та ознаки тіньових фінансів, розкриває внутрішні інструменти тіньової фінансової політики, негативний вплив тіньових фінансів на інноваційний і соціально-економічний розвиток будь-якої країни. Спираючись на дослідження Кондратьєвої О.О. та інших, Хорошева О.І. обґрунтовує взаємозв'язок фінансової системи і фінансового господарства,

пропонує нову модель фінансової системи, де, поряд із національним фінансовим господарством і фінансовим ринком, виокремлює в структурі фінансової системи тіньову складову фінансового ринку (тіньову банківську систему або тіньовий банкінг) і тіньові фінансові господарства, які об'єднані за територіальною ознакою. На думку автора, тіньові фінансові господарства є сукупністю публічних фінансових господарств, фінансових господарств суб'єктів економічної діяльності, фінансів домашніх господарств, що знаходяться поза контролем і наглядом національних регулюючих органів [2, с. 337].

У науковий обіг поняття «тіньовий банк» було введено П. МакКаллі, головним економістом фонду PIMCO (Pacific Investment Management Co), під час останньої фінансової кризи, який надав йому таких ознак: залучає короткострокові кошти на грошових ринках і використовує їх для купівлі більш довгострокових активів; не підлягає традиційному банківському регулюванню; не може, в разі крайньої необхідності, отримати позику від центрального банку; не має традиційних вкладників і не входить до програми страхування вкладів [3, с. 42]. Під це визначення первинно підпадали будь-які слабо регульовані або зовсім непідконтрольні ФРС організації. Для нерегульованих тіньових банків, стверджує П. МакКаллі, основним інструментом фінансування власних операцій виступає негарантований вексель (незабезпечений або забезпечений традиційним банком), тому вони більш вразливі до різкого зниження рівня ліквідності в банківській системі, а при виникненні зміни поведінки інвесторів стикаються з кризою ліквідності та вимушені звертатись до кредитних ліній традиційних банків та/або продавати активи за низькою ціною [4].

Надаючи характеристику тіньового банку, Лора Е. Кодрес, заступник директора Департаменту грошово-кредитних систем і ринків капіталу МВФ, уточнює, що тіньові банківські установи недостатньо відкриті щодо інформації відносно вартості їх активів, непрозорі щодо відносин між банками та тіньовими банками в питаннях управління та власності, слабко охоплені видами контролю з боку органів регулювання або нагляду, що застосовуються до традиційних банків, практично відсутній капітал для покриття втрат або готівкових коштів для погашення позик, відсутній доступ до офіційних механізмів підтримки ліквідності [3, с. 43].

На думку фахівця Національного бюро економічних досліджень США Г. Гортонна: «Тіньова банківська система за сутністю є реальною банківською системою. Розуміння ролі тіньової банківської системи та природи сучасної банківської паніки є фундаментальним витанням для формування майбутніх принципів фінансового регулювання» [5, с. 43].

Міжнародна Рада фінансової стабільності (FSB, Financial Stability Board) визначає тіньову банківську систему як сукупність установ, які здійснюють кредитне посередництво за межами традиційної банківської системи, тобто надає небанківське кредитне посередництво, зокрема перетворення терміну погашення, перетворення ліквідності, леверидж, передача кредитного ризику [6].

Тіньову банківську систему також називають – паралельна, навколобанківська або альтернативна банківська система. Так, у дослідженні «Перспективи соціально-економічного розвитку США після кризи 2008-2009 рр.» під паралельною банківською системою розуміється «система інститутів і ринків, які за суттю виконували функції традиційних банків, але відрізнялися від банків у трьох важливих відносинах: не мали доступу до офіційних каналів ліквідності ФРС; не мали достатнього рівня власного капіталу; не мали стійкої ресурсної бази та доступу до державного страхування депозитів, спираючись на короткострокове фінансування на оптових грошових ринках» [7, с. 28].

Відносно фінансового ринку тіньова банківська система є сегментом «фінансового ринку, який функціонує поза контролем і наглядом офіційних банківських регуляторів, включаючи центральні банки» [8, с. 16]. На нашу думку, термінологічне визначення тіньової банківської системи як сегменту фінансового ринку є виключно бажанням підкреслити існування малорегульованих суб'єктів ринку, дії яких мали негативні ефекти та поглибили останню фінансову кризу, а також акцентуванням уваги на необхідності побудови нової системи регулювання та нагляду, зокрема, наприклад, прийняття концепції побудови фінансового мегарегулятора, особливо в країнах, які розвиваються, що дозволить наблизити цей сегмент до норм традиційного регулювання.

Погоджуючись із позицією А.Є. Дворецької, яка відмічає «в науковому плані виділення тіньового банкінгу в якості самостійного сегменту фінансової сфери не спирається на деякі принципово нові позиції, не супроводжується висуненням нових постулатів, виявленням і вивченням нових тенденцій і закономірностей – за великим рахунком, не продукує приріст наукових знань в області фінансів і грошей» [8, с. 14]. Тому, на сьогодні особливості розвитку національних фінансових ринків, фінансових інструментів та інституцій, які формують тіньовий сегмент, обумовили множину інтерпретації розуміння сутності поняття «тіньова банківська система».

Підсумовуючи, зауважимо, що спільність позицій дослідників щодо розуміння поняття «тіньова банківська система» ґрунтується на визначенні функцій її суб'єктів та умов їх здійснення. Тому, цілком доречним, для

розуміння принципів та особливостей функціонування тіньової банківської системи окреслення кола інститутів, які відносяться до тіньових, сформувались і набули розвитку в докризовий період. Це перш за все інституції, що здійснюють трансформацію термінів активів і пасивів, використовують високий рівень левериджу – пайові фонди грошового ринку (MMF), хеджові фонди та інвестиційні банки, компанії спеціального призначення для сек'юритизації активів (SIV, SPV і ABCP кондуїти), брокери-дилери, які фінансують власні активи з використанням угод про зворотну купівлю (РЕПО), фінансові компанії. Крім означених, на думку заступника генерального директора Банку міжнародних розрахунків Е. Ханноуна, можна віднести комерційні банки, які більшу частку власного бізнесу можуть проводити в тішовій банківській системі [9, с. 9].

Визнаючи важливість внеску тіньової банківської системи до фінансування реального сектору економіки, враховуючи її масштаб і можливість, при тісному взаємозв'язку з традиційною банківською системою, створювати системний ризик, FSB ставить за мету організацію належного нагляду та регулювання за тішовою банківською системою у рамках мінімізації ризиків для забезпечення фінансової стабільності, а також моніторингу всіх видів діяльності, в першу чергу таких, що були віднесені до проблемних під час останньої фінансової кризи, та швидко зростаючі нові види діяльності. FSB розробила методологію та здійснює глобальний моніторинг тіньової банківської системи, результати якого публікує у відповідних доповідях.

За оцінками FSB тішова банківська система світу зростає, випереджаючи ріст світового ВВП. Так, з 2002 по 2011 рр. обсяг активів тіньової банківської системи виріс із \$26 трлн до \$67 трлн, що відповідає 86 % світового ВВП та 25-30 % усієї фінансової системи та приблизно половині офіційної банківської системи [10]. Зокрема, напередодні фінансової кризи, в 2007 р. частка кредитних активів банківського сектору по відношенню до загального обсягу активів фінансового сектору США становила 30,2 %. Розмір різних секторів тіньової банківської системи дорівнював: пайові фонди грошового ринку – 5,3 %, державні іпотечні агенції (GSE) – 7,8 % (у 2010 р. – 16,9 %), інвестиційні пули, які створюються GSE – 12,2 % (у 2010 р. – 3,1 %), приватні емітенти ABC – 12,1 % (у 2010 р. – 6,2 %), брокери-дилери – 2,2 %, фінансові компанії – 5,0 % [7, с. 28]. Результати моніторингу 2013 р. показали, що небанківське фінансове посередництво зросло до \$71 трлн. Глобально активи тіньової банківської системи становили 24 % від загального обсягу фінансових активів, це майже 50 % активів банківської системи та 117 % від ВВП. Така тенденція зберігається з початку фінансової кризи. Проте, вона значно відрізняється за темпами зростання в різних юрисдикціях, зокрема від -11 % в Іспанії до + 42 %

у Китаї. Крім того, найбільш швидке зростання показали країни, що розвиваються. А серед сегментів найшвидше зростання в 2012 р. показали реальні державні інвестиційні фонди (REIT) (+ 30 %), інші інвестиційні фонди (+ 16 %) і хедж-фонди (+ 11 %) [5, с. 2].

Найвищу активність демонструють США, що мали на кінець 2012 р. 37 % (\$ 26 трлн) активів у небанківському фінансовому посередництві, в той час зона Євро – 31 % (\$ 22 трлн), Велика Британія – 12% (\$9 трлн), Японія – 5 % (\$4 трлн), Китай – 3%, а такі країни як Бразилія, Швеція, Гонконг, Австралія, Канада, Корея –1-2 % [6, с. 10].

Результати моніторингу FSB дозволили провести типізацію країн світу відносно тіньової банківської системи, де вона: 1) не перевищує 20 % (Австралія, Канада, Франція, Німеччина, Японія, Іспанія, Індія, Гонконг, Туреччина); 2) перевищує 20 % (Нідерланди, Великобританія, США, Бразилія, зона Євро, Корея); 3) є низькою, а частка державних фінансових установ і центрального банку значна (Аргентина, Китай, Індонезія, Росія, Саудівська Аравія, Сінгапур).

Крім того, зараз можна спостерігати странові особливості розвитку тіньової банківської системи. Так, офіційна влада Китаю розпочала реформи фінансової сфери, спрямовані на легалізацію тіньового банківського сектору. Китай очікує усунення монополії державних банків, стимулювання діяльності малих і середніх підприємств, що, в підсумку, приведе, за сподіванням уряду, до збільшення темпів зростання ВВП країни в цілому та зміцненню фінансової стабільності. Тіньова банківська система Китаю – розгалужена мережа запозичень поза офіційними джерелами та поза зоною досяжності регуляторів ринку. На відміну від інших, вона складається з трастових фондів, продуктів управління добробутом, підпільних кредитів. Проте, темпи зростання тіньової банківської системи Китаю досить швидкі, що створює значний ризик для економіки країни та, відповідно, викликає занепокоєння. У 2002 р. обсяг банківського кредитування в сукупності загального соціального фінансування (ЗСФ) становив 95 %, тобто небанківський кредит практично був відсутній, а в 2012 р. небанківське кредитування вже досягло 42 %. За оцінками агентства Moody's у 2012 р. оборот фінансового тіньового сектору Китаю оцінювався в \$4,8 трлн, що в два рази перевищує ВВП країни. Міжнародні організації стурбовані значним зростанням показника ЗСФ/ВВП, який за період 2008-2012 р. зріс на +67 в.п. (з 127 % до 194 % відповідно), що значно перевищує значення цього показника для Японії та Південної Кореї напередодні банківської кризи (+45 в.п. протягом 1985-1990 рр. і +47 в.п. протягом 1994-1998 рр. відповідно). На думку експертів наслідком такої ситуації може бути дефолт економіки Китаю.

Глобальні аспекти тіньової банківської системи знаходяться в полі зору системного і пруденційного регулювання навіть у Південній Африці, де тіньова банківська система є відносно невеликою і не викликає жодних системних проблем (10 % від традиційної банківської системи). Але, на сьогодні своє завдання щодо проведення моніторингу вона бачить у формуванні та поліпшенні деталізації даних, узгодження їх джерел для подальшого аналізу та отримання об'єктивних оцінок стану тіньової банківської системи.

FSB здійснює моніторинг відносно суб'єктів тіньової банківської системи, проте різноманіття її об'єктів представляється широким спектром фінансових інновацій, які можна вважати джерелом її швидкого зростання, темпи якого обумовлені економічним станом, готовністю та активністю прийняття фінансових інновацій на рівні кожної окремої країни світу.

У тривалих обговореннях причин і наслідків фінансової кризи 2007-2009 рр. відповідальність за неї покладено на макроекономічні диспропорції, дешеві гроші, надмірний леверидж, урядові та регуляторні провали. Так, загострення проблем на ринку іпотечних кредитів США, і на інших, пов'язаних із ним, кредитних ринках відбулося внаслідок потенційного добросердя та погіршення кредитної дисципліни на фоні сприятливих економічних умов, низької волатильності на фінансовому ринку в попередньому тривалому періоді. Можливість перерозподілу кредитного ризику послабила суворість перевірки та моніторинг позичальників і контрагентів, підвищила рівень довіри до оцінок рейтингових агентств при аналізі ризиків складних фінансових інструментів. Усе це визначило, вслід за збільшенням кредитного і ринкового ризиків, зростання ризиків стабільності. На такі вразливості світової фінансової системи напередодні фінансової кризи застерігав у МВФ у матеріалах «Доповіді з питань глобальної фінансової стабільності» (МВФ, квітень 2007 р.) [11]. Фінансові інновації також піддалися жорсткій критиці як дестабілізуючий чинник. Тому, цілком виправданими для регулювання тіньової банківської системи вимагають глибокого вивчення питання – розуміння міри впливу внутрішнього механізму фінансових інновацій на виникнення кризових явищ, аналіз і оцінка взаємозв'язку між їх пропозицією і системою стимулів, які сприяли зниженню зацікавленості в моніторингу ризику, методи аналізу ризиків похідних фінансових інструментів та методологія визначення рейтингу для складних фінансових продуктів тощо.

Отже, розглянемо властивості та ефекти фінансових інновацій, які виступають поряд з іншими об'єктами тіньової банківської системи.

При цьому, передусім, слід виходити з розуміння широти форм і двоїстості природи фінансових інновацій, прояв позитивних і негативних ефектів яких

визначає природний процес формування та розвитку банківського сектору фінансової системи у взаємозв'язку з тіньовою банківською системою.

Серед фінансових інновацій вагоме значення для тіньової банківської системи має така як похідні фінансові інструменти або деривативи. Так, у 2007 р. загальний обсяг угод із деривативами становив \$596 трлн, у тому числі відносно базового активу вони були розподілені: валютні термінові угоди/деривати – \$56,2 трлн (9,4 %), процентні – \$393,1 трлн (66,0 %), кредитні деривати – \$57,9 трлн (9,7 %), товарні деривати – \$9 трлн (1,6 %), деривати на акції – \$8,5 трлн (1,4 %), дорогоцінні метали – \$71,2 трлн (11,9 %). Так, наприклад, міжнародний ринок кредитних деривативів (КД) сформувався відносно нещодавно, проте розвивається він досить інтенсивно в біржовій і позабіржовій формах. Угоди з КД базуються на трьох основних типах похідних фінансових інструментів – кредитні свопи, кредитні опціони, кредитні ноти. В практиці тіньових банків найбільший попит мають КД – своп на кредитний дефолт, своп повного повернення та кредитний опціон. Вони використовуються для передачі ризику в угодах синтетичної та деяких схемах класичної сек'юритизації. Як показує світова практика, ключовими чинниками їх розвитку є стан ринку похідних фінансових інструментів у цілому, розвиток ринків базисних активів, усвідомлення потреби і необхідності перерозподілу кредитних ризиків, законодавче регулювання. Попри те, що КД забезпечують контроль кредитного ризику за борговими інструментами або кошику боргових інструментів, зниження концентрації ризику в портфелі боргових інструментів, можливість управління ризиком для оптимальної диверсифікації кредитного портфеля, вони самі по собі містять кредитний ризик, що вимагає проведення моніторингу та відповідного реагування.

Повномасштабне використання похідних фінансових інструментів, у т.ч. кредитних деривативів переважно спостерігається на розвинутих ринках, що є свідченням активного розвитку тіньової банківської системи, а щодо інших – воно стримується низьким розвитком інфраструктури фінансового ринку, закритістю і непрозорістю позичальників, недосконалістю методології управління ризиками, відсутністю легалізації похідних фінансових інструментів тощо.

Враховуючи наслідки фінансової кризи, масштабність і темпи розвитку тіньової банківської системи Група G20 ініціювала реформу ринку деривативів, відповідно до якої в 2010 р. у США був ухвалений закон Додда-Френка відносно регулювання ринку деривативів (відокремлення інвестиційно-банківських послуг, приватного капіталу і власних хедж-фондів фінансових установ від споживчого кредитування, заборону на інвестиційну діяльність банкам, які мають державні гарантії), аналогічні заходи були вжиті ЄС у 2012 р.

Проте на сьогодні фінансовий ринок знову відчуває занепокоєння внаслідок пікового зростання кількості деривативів, у 2013 р. за даними Банку міжнародних розрахунків їх кількість досягла \$710 трлн, що на 20 % більше передкризового 2008 р. і в 44 рази більше розміру ВВП США, який склав \$16 трлн. Крім того, ситуація ускладнюється тим, що сформувалась монополістична концентрація, коли значна частина похідних фінансових інструментів є власністю чотирьох банків США (JP Morgan, CitiBank, Goldman Sachs і Bank of America). Теж саме спостерігається в Європі, де обсяги торгів достатньо значні, але вони проходять між обмеженою кількістю учасників. Сподіваємось, що реалізація всіх програм посткризового відновлення, більшість яких орієнтована на тіньову банківську систему США, своєчасне впровадження стандартів Базель III, де сформульовані вимоги про необхідність враховувати ризик ліквідності щодо похідних фінансових інструментів, забезпечення додаткової потреби в ліквідності з урахуванням змін ринкової вартості деривативів [12], а також зміна законодавчих і регулятивних механізмів дозволить країнам світу реалізувати реформування ринків позабіржових деривативів.

Іншою фінансовою інновацією, яка мала вплив на розвиток тіньової банківської системи, є MBS (mortgage-backed securities) – боргові цінні папери, що рефінансовані за допомогою зобов'язань за одним або декількома іпотечними кредитами. Саме MBS приймають участь у традиційній сек'юритизації за «американською» моделлю pass-through, яка стала рішенням боргової кризи США середини 80-х років минулого століття. Сек'юритизація як фінансова технологія дозволяє диверсифікувати джерела фінансування кредитів, елімінувати ризики для оригінаторів кредитів, має вбудовані новаторські методи та процедури підвищення кредитної якості забезпечених цінних паперів (формування пулу активів із найменшим ризиком, контроль і перевірка якості активів незалежними рейтинговими агентствами, принцип траншування, купівля того або іншого виду страхівки від дефолту тощо) [13]. Як бачимо в цю технологію закладено багато методів, яких нажаль виявилось недостатньо для забезпечення високого ступеня захисту під час фінансової кризи. Починаючи з 2000 р. по 2007 р., ринок сек'юритизованих і не сек'юритизованих іпотечних кредитів стрімко зростав і досяг майже \$15 трлн. Така динаміка була обумовлена розширенням переліку сек'юритизованих активів. Принцип траншування надавав можливість інвесторам із різним ставленням до ризику та прибутку диверсифікувати вигоди шляхом інвестування в різні транші. Це дозволяло їм будувати та покращувати інвестиційні портфелі відповідно до власних інвестиційних потреб. Крім того діяли податкові стимули для небанківських інвесторів, що інвестували в MBS.

У свою чергу конкуренція обумовила просування на ринок кредитів із небезпечними властивостями, зокрема високим коефіцієнтом LTV (кредит до вартості застави) для оцінки ризику, що у свою чергу підвищувало ризик дефолту для інвесторів MBS. Змінилася бізнес-модель кредиторів, стандарти гарантування знизились для всіх видів кредитів, а поняття «гарного кредиту» стало асоціюватися з можливістю його продажу спеціалізованій фірмі. Рейтинги MBS були найвищі – «AAA», що свідчило про допустимий рівень ризику та безпеки інвестицій. У той же час, вартість житла на ринку зростала, що заохочувало покупців і підігрівало спекулянтів. Усе це змінило саму сутність сек'юритизації, яка з інструменту стимулювання розвитку перетворилася в джерело надприбутків тіньових банків (інвестиційних банків, аудиторських компаній, рейтингових агенцій, хедж-фондів та ін.). Підвищений попит на ці цінні папери спровокував крах ринку.

У посткризовий період спостерігалось деяке зменшення обсягів американського ринку MBS і переорієнтація на не сек'юритизовані іпотечні кредити. Зокрема, ФРС у рамках програми кількісного пом'якшення скупив «токсичні» цінні папери, внаслідок чого його баланс у 2011 р. збільшився з \$800 млрд до \$2,9 трлн, тому він став великим утримувачем іпотечних похідних цінних паперів. У 2013 р. іпотечні кредити продовжували скорочуватись (\$13,1 трлн), відповідно відсутня емісія MBS, а їх сукупний обсяг становив \$7,54 трлн, тобто 58 % усіх іпотечних кредитів сек'юритизовано. Найбільшим утримувачем MBS залишається ФРС – 1 трлн у 2012 р., тобто 15 % ринку, та 1,15 трлн (20 %) у 2013 р., що означає повний контроль за ціноутворенням ринку з боку ФРС і відсутність вторинного ринку. В 2014 р. США завершує реалізацію «кількісного пом'якшення» економіки. Крім того, США, в умовах попиту на високоякісні та високоліквідні інструменти довгострокового фондування, розробляє спеціальну законодавчу базу для впровадження європейського інструменту covered bonds (облігації з іпотечним покриттям) як альтернативу MBS. Подібні кроки законодавчого регулювання та випуску облігацій з іпотечним покриттям здійснюють Канада, Австралія, Нова Зеландія, активізувалися ринки covered bonds країн Європи та Азії [14].

Іншою фінансовою інновацією є кондуїтне рефінансування кредитного портфеля банків (табл. 1).

Кондуїтні програми поширені у світовій практиці та досить вигідні в першу чергу банкам, що мають невеликі портфелі кредитів, оскільки вони дозволяють накопичувати пул активів до таких розмірів, які придатні для звичайної сек'юритизації [15].

Існує два основних типи сек'юритизації з використанням кондуїту. Згідно першого типу (однорівнева структура) оригінатори напряму продають активи

безпосередньо кондуїту. Згідно другого типу (дворівнева структура) роль акумулятора активів виконує SPV, що нагромаджує грошові вимоги, яке фінансується кондуїтом, який розміщує комерційні папери.

Таблиця 1

Порівняння сек'юритизації та кондуїтного рефінансування [16]

Критерії	Сек'юритизація	Кондуїтне рефінансування
Визначення	Випуск цінних паперів, забезпечених грошовими потоками від певних активів	Випуск комерційних паперів, забезпечених активами, купленими в кількох продавців
Тип цінних паперів	Довгострокові цінні папери	Короткострокові цінні папери
Особливості	Чим більше пул сек'юритизується, тим вигідніше сек'юритизація Існує деякий пороговий мінімальний розмір пулу, нижче якого сек'юритизація збиткова	Необхідно забезпечити безперервність короткострокових запозичень і виключити ризики, пов'язані з розбіжністю виплат за придбаними активами і зобов'язаннями на грошовому ринку
Переваги	Альтернативне джерело довгострокових і якісних інструментів інвестування Для пенсійних фондів і страхових компаній, можливість інвестування своїх вільних коштів і отримання доходу від низько ризикових активів	Надають можливість банку заробляти гонорарний дохід від організації кондуїтної програми для конкретного клієнта Кондуїтні програми вигідні в першу чергу банкам, що мають невеликі портфелі кредитів, оскільки дозволяють накопичувати пул активів за розміром, який придатний для звичайної сек'юритизації
Недоліки	Накопичення на балансах фінансових установ складних і важко оцінюваних активів Ризик переповнення економіки спекулятивними цінними паперами Визначення вартості деривативів може відбуватися на неринкових принципах, в основному виходячи з оцінок рейтингових агентств	Формування ефективно діючого кондуїтного фонду, вихід на фондовий ринок займає близько півроку для розвинених ринків, а з урахуванням вітчизняних умов - не менше року

Після накопичення пулу активів необхідного розміру акумулятор продає активи іншому SPV, що проводить звичайну сек'юритизацію. Кондуїтне рефінансування з подальшою сек'юритизацією кредитних портфелів можна вважати найбільш ефективним інструментом зниження кредитних ризиків коротко- та середньострокового кредитування. Кондуїтний фонд здатний заснувати не тільки великий, але і будь-який середній банк, що дозволяє їм при ефективній організації грошових потоків створити нове джерело ліквідності.

Перешкодою його реалізації може стати відсутність необхідного законодавчого забезпечення, а також існуючий порядок оформлення емісії цінних паперів.

Забезпечення фінансової стабільності потребує стримання темпів росту тіньової банківської системи, а від її інституцій, у тому числі комерційних банків, більш зваженого підходу до власних бізнес-моделей, враховуючи, що багато з них виходили із фінансової кризи досить важко і вимагали дієвих заходів для відновлення. Така ситуація склалася внаслідок, прийнятих напередодні фінансової кризи, змін у бізнес-стратегіях, коли комерційні банки все більше диверсифікували свою ділову активність за різними напрямками, використовуючи зняття обмежень внаслідок лібералізації та дерегулювання. Для багатьох із них сек'юритизація кредитів стала головною бізнес-стратегією, інвестиційна та торгівельна діяльність різко посилилася, частка торгових активів у балансі значно зросла. Вони знизили власні авуари ліквідних активів тому, що знайшли кращий доступ до ринку оптового фондування, значно підвищилося використання короткострокових джерел фінансування на грошовому ринку. Також виникла сильна тенденція у відношенні до використання кредитних деривативів як інструменту розподілу кредитного ризику. Проте більшість з означених змін мала негативний ефект, який вплинув на фінансову стабільність, прибутковість тіньової банківської системи та банківського сектору фінансової системи [17].

Саме на зниження темпів росту тіньової банківської системи спрямовано проведення в деяких країнах структурних реформ:

- відокремлення інвестиційно-банківських послуг, приватного капіталу та власних хедж-фондів фінансових установ від споживчого кредитування, заборони на інвестиційну діяльність банкам, які мають державні гарантії (закон Додда-Франка, правило Волкера, 2010, США);

- відділення бізнесу на ринку капіталу від кредитування та вкладів (пропозиції комісії Віккерса, 2011, Великобританія);

- реформування структури європейського банківського сектору (2012 р., Єврокомісія).

Головною рекомендацією такого реформування визначено необхідність від'єднання роздрібного бізнесу від ризикованого інвестиційного на рівні окремих юридичних установ із застосуванням різних вимог до резервування капіталу. Важливість прийняття нової бізнес-моделі вплинуло на рішення деяких іноземних банків (Dresdner Bank, Bayerische Landesbank, HSBC, Bank Pekao, SEB Банк) про вихід із капіталу українських та інших країн СНД «дочок».

На сьогодні кластеризація європейських банків за тріадою «депозити-торгові активи-деривативи» набула вигляду:

- роздрібна модель (HSBC, UniCredit, RBS та ін.) – 42,2 %-32,9 %-15,6 %;
- інвестиційна (Deutsche Bank, Barclays, BNP Paribas та ін.) – 23,0 %-64,7 %-51,1 %;
- універсальна (Crédit Agricole, Dexia, Hypo Real Estate та ін.) – 23,8 %-43,8 %-18,5 %.

Отже, зміни бізнес-моделей банків орієнтовані в сторону більшої стабільності та збалансованості джерел доходу. Як інтегруюча інновація, бізнес-модель об'єднує інновації процесів, технологій, продуктів і способів організації бізнесу. Проте питання яка саме бізнес-модель є найбільш стійкою, як вона спрацює в якості стримуючого важелю тіньової банківської системи поки ще залишаються відкритими.

Побудова системи регулювання тіньової банківської системи та фінансових інновацій, де в якості головної мети приймається забезпечення фінансової стабільності, повинна базуватись на принципах складних динамічних систем, інноваційної доступності фінансових ресурсів, співвимірності ризиків та ефектів, що властиві фінансовим інноваціям, розумінні провалів і бар'єрів діючого регулювання. А відтак, нова система регулювання потребує наукового підґрунтя щодо визначення неоднозначності відношення між фінансовими інноваціями та фінансовою стабільністю, обумовлене наявністю в кожному з них внутрішніх напруженностей, що спонукає до їх виявлення і пошуку балансу. Під напруженістю розумітимемо відношення двох протилежних аспектів, яке вказує на взаємозалежність і взаємовплив потенційних можливостей одного і непередбачених наслідків іншого.

Так, для фінансової стабільності напруженістю є відношення «урядове регулювання і нагляд / вільний ринок». Вільний ринок не досконалий. Неефективність ринкових механізмів, низька ринкова дисципліна, прояви невгамовного опортунізму вимагають державного втручання через правила, регулювання та методи нагляду. Заслуговують на увагу, що також такі напруженості, що впливають на фінансову стабільність: зниження стійкості – низька та висока межа поширення кредиту; проциклічність – контрциклічність, протекціонізм – гармонізація, невизначеність – прозорість (відкритість). Напруженості властиві і фінансовим інноваціям, зокрема: консолідація, спрямована на зростання масштабу і присутності на ринку, проти консолідації заради ефективності; принцип одноосібного володіння проти партнерства та співпраці в області фінансових інновацій; продукто-орієнтована інноваційна діяльність проти клієнто-орієнтованої; збереження існуючого стану проти орієнтації на різноманітність і різнобічний розвиток діяльності; тактика проти стратегії. В означених напруженостях мають місце чинники, які можуть

порушити внутрішній баланс фінансової стабільності та фінансових інновацій, а також баланс між ними. Тому необхідно запровадити заходи, що дозволять використати позитивні та мінімізувати негативні ефекти фінансових інновацій та, відповідно, тіньової банківської системи:

1. Фінансові інновації повинні підлягати державному регулюванню, щоб гарантувати фінансову стабільність. Це вимагає з боку регулятора:

- визнання важливості фінансових інновацій та їх ролі в умовах глобалізованого і конкурентного ринку;

- посилення нагляду за системними ризиками з урахуванням додаткових ризиків і невизначеностей фінансових інновацій;

- співпраця з усіма учасниками фінансового ринку в цілях моніторингу і нагляду за інноваційними ризиками для управління стійкістю фінансових інновацій;

- введення системи стандартизації та сертифікації фінансових продуктів для стимулювання ліквідності через розвиток вторинного ринку.

Регулювання не повинне обмежувати фінансові інновації, воно швидше повинне гарантувати їх достатню прозорість для широкого прийняття найбільш стійких (здатних зберігати позитивний потенціал) із них, що дозволить забезпечити ефективність і стабільність фінансової системи.

2. На рівні фінансових посередників:

- адаптація систем управління ризиками до додаткових ризиків і невизначеності фінансових інновацій, удосконалення методів виміру ризику і оцінки невизначеності;

- удосконалення процесу розробки фінансових інновацій з урахуванням їх особливостей;

- перехід на клієнто-орієнтований підхід у розробці та впровадженні фінансових інновацій.

Необхідно забезпечити прозорість розробки і пропозиції фінансових інновацій, надання повної та достовірної інформації, в тому числі про базові активи, їх вартісну оцінку та чутливість до змін, що дозволить інвесторам краще зрозуміти ризики при ухваленні правильних інвестиційних рішень.

3. На рівні корпоративної інноваційної системи банку:

- використання нових методологічних підходів до ухвалення рішень щодо інноваційної діяльності та її результатам в умовах невизначеності;

- забезпечення можливості апробації фінансових інновацій на ринку для спостереження й оцінки новаторами та регуляторами можливих наслідків, поведінкових змін і потенційних ризиків;

- зміна організаційної структури управління ризиками, включення в програми стрес-тестування специфічних ризиків, наприклад ризику

сек'юритизації, поведінки структурованих продуктів, базисного ризику при хеджуванні тощо;

- обов'язкове проведення стрес-тестування до впровадження новацій для ідентифікації профілю ризику, коли дані про можливі втрати обмежені або відсутні;

- розвиток інформаційних систем управління для поліпшення контролю за фінансовими інноваціями;

- формування звіту про фінансові інновації з розкриттям міри ризику і вірогідності негативних наслідків.

Таким чином, подальшого теоретичного осмислення потребують процеси розвитку тіньової банківської системи як базису побудови адекватних оцінок сучасного стану традиційної банківської системи, можливих перспектив її розвитку і реформування. Не втрачає значущості подальше комплексне вивчення феномену фінансових інновацій, які будуть затребувані для забезпечення ефективного зростання національних економік, фінансової стабільності, підвищення доступності та якості надання фінансових послуг.

Нові підходи регулювання тіньової банківської системи на рівні національних економік повинні забезпечити їх гармонійне функціонування в інтегрованій міжнародній економіці та сприяти побудові траєкторії стійкого зростання. В якості базової приймається концепція FSB щодо зміцнення нагляду і регулювання організації тіньової банківської системи, яка визначає п'ять головних напрямів, для яких міжнародними організаціями повинні бути розроблені відповідні заходи та рекомендації щодо виявлення та мінімізації потенційних системних ризиків, а саме для: пом'якшення ефекту поширення нестабільності між традиційною банківською системою та тіньовою банківською системою; підвищення стійкості фондів грошового ринку до масового вилучення вкладниками засобів; оцінювання та мінімізації системних ризиків, що створюють тіньові банки; оцінювання та порівняння винагороди, пов'язаної з сек'юритизацією; стримання ризиків і проциклічних стимулів/винагород, пов'язаних із контрактами фінансування під забезпечення, такими інструментами, як РЕПО і кредитування під заставу цінних паперів, які можуть посилити напругу у фінансовій сфері під час вилучення коштів інвесторами.

Означене повинно забезпечити ідентифікацію джерела тіньових банківських ризиків за окремими функціями, які реалізують тіньові банки. Відповідно до оцінки ступеня загроз необхідно напрацювання інструментів, які не мають протиріч з діючим нормативним регулюванням та забезпечують оптимальність «витрати/винагорода» їх застосування. Розробка політик та інструментів повинна чітко дотримуватись цільового призначення,

пропорційності та співмірності, мати схильність до прогнозу та адаптації, забезпечувати постійну оцінку ефективності. При цьому набуває важливості інформаційне забезпечення та обмін з іншими юрисдикціями, що дозволяє накопичувати суб'єктно-об'єктну інформаційну базу для виявлення фінансових інновацій на фінансовому ринку, визначення їх функціональної орієнтованості та прийняття рішення щодо застосування засобів регулювання тіньової банківської системи.

Відповідно до означеного, для України на сьогодні вкрай важливим є виявлення специфіки розвитку вітчизняної банківської системи, іманентно властивих їй особливостей, а також особливостей адаптації зарубіжного досвіду з подальшим застосуванням отриманих результатів для розробки рекомендацій, спрямованих на формування стратегічних напрямів у рамках Стратегії розвитку банківської системи України до 2020 р., що, у свою чергу, вимагає концентрації зусиль банківської спільноти, експертів урядових відомств, фахівців центрального банку, міжнародних агенцій, а також наукових кіл.

Список використаних джерел:

1. Кондратьева, Е. А. Теневые финансы: основные подходы к исследованию / Е. А. Кондратьева // Вестник Самарского государственного экономического университета. – 2010. – № 8 (70). – С. 37-41.
2. Хорошева, Е. И. Финансовое хозяйство и финансовая система: основы структурной взаимосвязи / Е. И. Хорошева // БІЗНЕСІНФОРМ. – 2014. – № 2. – С. 336-341.
3. Лора, Е. Кодрес Что такое теневая банковская деятельность? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/2013/06/pdf/basics.pdf>.
4. Теневая банковская система – почти 100% от ВВП мира [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://finance.rambler.ru/news/economics/118883485.html>.
5. Gorton, G. Regulating the Shadow Banking System / G. Gorton, A. Metrick // NBER. – 2010. – September 1. – P.35-38.
6. Global Shadow Banking Monitoring Report, 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.financialstabilityboard.org/publications/r_131114.pdf.
7. Перспективы социально-экономического развития США после кризиса 2008-2009 гг. / Под ред. Э.В. Кириченко. – М.: ИМЭМО РАН, 2012. – 168 с.
8. Дворецкая, А. Е. Теневой банкинг: институциональное и функциональное регулирование / А. Е. Дворецкая // Деньги и кредит. – 2013. – № 4. – С. 13-19.
9. Hannoun, H. Financial deepening without financial excesses. / Hervé Hannoun [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bis.org/speeches/sp080403.pdf>.
10. Global Shadow Banking Monitoring Report, 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.financialstabilityboard.org/publications/r_121118c.htm.
11. Доповідь з питань глобальної фінансової стабільності. IMF, квітень 2007 р. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/gfsr/2007/02/sumr.pdf>.
12. Міжнародні стандарти оцінки ризику ліквідності, стандартам і моніторингу. Базельський Комітет із банківського нагляду [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cbr.ru/today/ms/bn/2.pdf>.

13. *Лекарство Бернанке: созданный ФРС «эффект богатства» работает и скоро вылечит экономику США [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.finmarket.ru/z/nws/hotnews.asp?id=3237612>.*
14. *Hubbard, P. Glenn Is There a «Credit Channel» for Monetary Policy? [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://research.stlouisfed.org/publications/review/95/05/Credit_May_June1995.pdf.*
15. *Использование кондуитов при секьюритизации ипотечных активов: уроки и перспективы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rusipoteka.ru/files/articles/chernyak-1.pdf>.*
16. *Инструменты диверсификации кредитных рисков как фактора модернизации экономики / Дробышевская Л.Н., Юмашева Е.В., Исаков К.М. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://economics.open-mechanics.com/articles/387.pdf>.*
17. *Пантелєєва Н. М. Інноваційні бізнес-моделі банків як відповідь на виклики та наслідки фінансової кризи / Н. М. Пантелєєва // Фінансовий простір. – 2013. – № 3 (11). – С. 70-76. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://fp.cibs.ck.ua/files/1303/13pnmibb.pdf>.*

*Мігус І.П., д.е.н., професор,
завідувач кафедри менеджменту та економічної безпеки
Міхно С.П., к.е.н., доцент кафедри менеджменту та економічної безпеки,
Міненко М.В., аспірант кафедри менеджменту та економічної безпеки,
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького*

НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ, ТЕХНІЧНИЙ ТА ТЕХНОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС ДЕТІНІЗАЦІЇ ФІНАНСОВО-ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН

Характеристика нормативно-правового та пов'язаного з ним технічного й технологічного детермінаційно-причинного комплексу є певним поясненням про причини та умови, що сприяють зростанню тіньових процесів у сфері фінансово-господарського обороту речей, прав, дій. Слід зауважити, що він суттєво відрізняється від макрорівневих, де технічні та технологічні аспекти є частіше не причинами, а умовами скоєння тіньових проявів. Наприклад, погане технічне укріплення об'єкта торгівлі та технологічна простота протиправного діяння провокує особу до скоєння злочину. Інша справа, коли скажімо, технологічні аспекти недосконалості системи оподаткування, кредитної і монетарної політики і т. ін. викликають глобальний масив негативних чинників, що зумовлюють суб'єкта суспільно-економічних відносин вести свої справи у тіньовому секторі економіки, при цьому скоювати службові підлоги, корупційні діяння і т. ін.

Тіньова економіка як явище значно краще вивчена у країнах з розвинутою ринковою економікою. Проте останнім часом з'являється ряд робіт як зарубіжних, так і вітчизняних науковців, пов'язаних з легалізацією «тіньової» економіки, а саме: М.Азарова, А.Базилюка, О.Барановського, В.Білоуса, І.Бубнова, А.Вакуріна, З.Варналія, В.Волика, В.Гвоздицького, Н.Голованова, С.Квасова, А.Крилова, Г.Клейнера, С.Коваленка, В.Мандибури, А.Нестерова, В.Перекилова, М.Потебенько, В.Предборського, Ю.Прилипка, О.Турчинова, О.Черевко, О.Фрадинського та інших.

Поряд з іншими чинниками тінізації економіки на сучасному етапі одним із основних називають надмірний податковий тиск. У яких конкретно технологічних механізмах відображаються прорахунки держави у сфері податкової політики? Як відомо, податкова система складається з двох компонентів – податкової служби та системи оподаткування. Якщо перша складова – податкова служба – покликана забезпечити адміністрування

податків у строки та порядку, визначеному в системі оподаткування, то виходить, що основні технологічні механізми реалізації податкової політики закладені саме в конкретних податках, які складають систему оподаткування.

Не претендуючи на повне визначення змісту поняття “система” (оскільки це не є основним предметом даного дослідження), лише відзначимо, що будь-яка система передбачає чітку взаємодію всіх її компонентів і категорично не припускає внутрішньої суперечності між її складовими. В області техніки такі суперечності між елементами “системи” руйнують і виводять з ладу весь механізм технічного приладу. У сфері суспільних відносин механізм “системи” якийсь час існує, але дає результати протилежні від задекларованих. У результаті така “система” стає чинником деградації відносин.

Розглянемо хоча б коротко, що в контексті основних завдань “системи” являє собою чинна система оподаткування. Економіко-кримінологічний аналіз показує, що існуюча система оподаткування України є не прозорою економічною моделлю взаємоузгоджених між собою податкових зобов'язань, оформлених у цілісну правову конструкцію, а набором суперечливих, дезінтегруючих фінансові потоки кумулятивних податків. Економічна і правова модель системи оподаткування впровадила в податкові відносини дезінтеграційно-пригнічувальні за своєю природою принципи “податки на податки” та “податки на витрати”. Це, перш за все, ускладнило саму систему оподаткування, зробило її непрозорою, зумовило непродуктивний документооборот, обслуговування якого вимагає додаткових людських ресурсів, а водночас упроваджує багатократне оподаткування одних і тих же сегментів виробничого циклу. Включення в базу оподаткування витрат, зокрема витрат, що йдуть на сплату податків, детермінує “вимивання” оборотних коштів підприємств на стадії започаткування економічного циклу, штучно збільшує собівартість продукції, її ціни, зниження конкурентоспроможності перед імпортом, а відповідно викликає пригнічення збуту продукції, купівельної спроможності юридичних і фізичних осіб, подавлення процесів започаткування нового циклу виробництва, зростання заборгованості за сировину й матеріали, виникнення боргових зобов'язань щодо заробітної плати, відрахування у бюджет з усіма дезінтеграційно-руйнівними наслідками, що впливають з цього. Таким чином, існуюча система оподаткування, у поєднанні з однобокою монетарною політикою та невиваженою внутрішньою і зовнішньою кредитною політикою, виштовхує підприємницьку діяльність у тіньовий сектор економіки, а в стратегічному плані усуває вітчизняного виробника з ринків власної країни на користь іноземного конкурента. Більш детально дані проблеми розглянемо нижче, але саме такі чинники, як наявність у системі оподаткування принципів “податки

на податки” та “податки на витрати” детермінують штучно збільшений податковий тиск на платників податків, що зумовлює тіньовий оборот, мотивом якого є ухилення від сплати податку, з метою уникнення “вимивання” оборотних коштів, штучного збільшення собівартості та кінцевої ціни продукції, а відповідно зменшення її конкурентоспроможності перед імпортом.

Безумовно, причин системної економічної кризи є більше. Це й згадувані нами невиважена кредитна й монетарна політика. Однак у сучасних умовах основною ланкою в системі державних заходів, що можуть повернути тіньовий капіталооборот у легальний сектор економіки, є, перш за все, еволюційна, але докорінна та динамічна трансформація чинної системи оподаткування на засадах створення саморегулятивних алгоритмів “детінізації” суспільно-економічних відносин.

Саме побудована на нових, прозорих, технологічно-стимулюючих (а не пригнічуючих) виробництво засадах система оподаткування з її механізмами формування собівартості продукції, інтеграційними алгоритмами збалансованого розподілу валового доходу в процесі фінансово-господарського обороту повинна сформувати продуктивно-відтворювальні, прозорі й недорогі, у плані здійснення податкового контролю, акумуляційно-стимулюючі схеми обороту фінансових потоків. Такі регулятивно-стимулюючі динаміку економічного обороту механізми розробити нескладно, якщо систему оподаткування розглядати як регулятивно-відтворювальний єдиний механізм, а не набір окремих дезінтеграційно-суперечливих податків і зборів.

Хаотичне введення нових податків і зборів, як це робилось до цих пір, призведе лише до подальшого пригнічення процесів акумуляції і обігу оборотних коштів підприємств, а це – прямий шлях до розвитку тенденцій зменшення надходжень до бюджету, зростання нестабільності законодавства та криміногенної “тінізації” економіки й корупціонізації фінансово-господарських відносин.

Вивчаючи таку різноаспектну проблематику, як економічний і нормативно-правовий та пов’язаний з ним технічний і технологічний детермінаційно-причинний комплекс тінізації економіки, необхідно окреслити хоча б основні алгоритми, які можуть відобразити зміст причин та умов неналежної правової адаптації трансформаційних процесів до економіко-правового середовища країни відносин, що сприяє відтворенню тіньових процесів у сфері економічних відносин.

Правове регулювання реформ базується не на комплексному економіко-правовому аналізі економічної ситуації, що склалася, визначенні її причин і шляхів подолання, а на впровадженні в життя невиважених ситуаційно-кон’юнктурних, економіко-правових концепцій декларативного характеру.

Трансформаційний і нормотворчий процес, що будується на зазначених засадах, призвів до руйнації цілісності та узгодженості правової системи України, детермінував саморегулятивні механізми дезінтеграційно-відтворювальних процесів, руйнацію виробничого сектора економіки, надмірне зростання недієздатних державно-правових інституцій, непродуктивне перетікання до них значних масивів людських ресурсів, деградацію продуктивних сил країни.

При розробці нормативно-правових актів з питань упровадження ринкових фінансово-господарських інструментів, як правило, не робляться економічні, фінансові та інші ресурсно-витратні прогнози, не моделюються і не визначаються очікувані результати від упровадження їх в життя. Зокрема, не визначаються такі основні питання: як вплине той чи інший ринковий інструмент і нормативний акт, що його впроваджує на ефективність організаційно-управлінських процесів у державі на макро- та мікроекономічному рівнях; яка результативність очікується від тих чи інших структурних перетворень, які людські ресурси перетечуть з виробничого сектора економіки у сферу управління, надання послуг, правоохоронну діяльність тощо. Також не встановлюються, як це вплине на економічну ситуацію в країні, дієздатність державно-правових, управлінських і правозастосовчих інституцій, зайнятість населення, його рівень життя, соціальний захист, на збільшення чи зменшення виробничого сектора економіки, криміногенну ситуацію тощо.

У концепціях тих чи інших нормативно-правових актів при їх розробці не визначаються причини колізій та методи подолання даних протиріч. Такі підходи за останні роки законотворення призвели до значної концентрації суперечностей у правовому регулюванні економічних відносин. Відповідно, упровадження нормативно-правових актів без належної їх адаптації до економіко-правового середовища країни дає ефект протилежний задекларованому, підвищує концентрацію руйнівних чинників та негативний потенціал їх впливу на соціально-економічні та криміногенні процеси.

До зазначених вище детермінант, які викликають суперечності в законодавстві, що регулює фінансово-господарські відносини, а також у нормативній базі з інших галузей права, можна додати такі:

Надання права розробляти законопроекти суб'єктам їх виконання – відомствам та комерційним структурам, які в процесі розробки проектів дуже часто ігнорують загальносуспільні інтереси, закладають у їх положення суто відомчу чи кланову зацікавленість.

Неврахування чинної системи права, що склалася в країні. Ігнорується той факт, що більшість галузей права були кодифіковані. У результаті сучасний

нормотворчий процес здійснюється поза межами кодифікованої частини правової системи, що зумовлює прийняття суперечливих і неузгоджених з іншими галузями права нормативних актів, викликає “війну законів”, колізії норм, правовий нігілізм не тільки у суб’єктів виконання, а і в дезорієнтованих співробітників правозастосовчих органів.

З цього приводу слід зазначити, що здійснена раніше кодифікація тих чи інших галузей права базується на науково виважених, всесвітньо визнаних формально-логічних методах законотворення, тому її не можна вважати застарілою, хоча б у частині формально-логічних підходів до законотворчих процесів. Розробка та прийняття великої кількості окремих (дрібних) законодавчих актів з питань підприємницької діяльності, власності тощо, без урахування уже кодифікованих галузей права вимагає починати все з чистого аркуша, тобто з інкорпорації прийнятого в останні роки великого та суперечливого масиву нормативно-правового матеріалу.

До другого рівня даної категорії причин та умов, які, з одного боку, є причиною і засобом поглиблення тінізації економіки, а з іншого – сприяють відмиванню доходів, здобутих злочинним шляхом, слід віднести такі категорії чинників:

- прийняття окремих нормативно-правових актів у сфері валютного регулювання, кредитних, розрахункових та інших банківських операцій, операцій з цінними паперами, приватизаційними сертифікатами тощо, які прямо сприяють скоєнню зловживань та вуалюванню (тінізації) джерел накопичення капіталів злочинного походження;
- встановлення дезінтегруючої фінансові потоки системи оподаткування;
- прогалини у нормативних актах чи неповнота механізмів контролю, які сконструйовані без урахування специфіки технологій документообороту того чи іншого об’єкта регулювання, а також організаційно-правової процедури здійснення контролю;
- доповнюють дану категорію чинників, декларативність норм, відсутність механізму їх виконання та суперечливість між ними.

Як приклад, щодо першої категорії чинників можна розглянути нормативно-правові акти стосовно регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Проблемам встановлення валютного контролю, урегулюванню інших питань у сфері зовнішньоекономічних відносин присвячено понад вісімдесят законодавчих і підзаконних актів. Разом з тим, з прийняттям кожного наступного акта з цих питань, механізм валютного контролю погіршується [1].

Аналогічна ситуація щодо правового режиму відкриття анонімних валютних рахунків, введених Указом Президента України від 1 серпня 1995 р.

№ 679/95, згідно з яким банківським установам було дозволено відкривати такі рахунки [2], що сприяло тіньовому капіталообороту, насичувало фінансово-господарський механізм капіталами протиправного походження.

Доповнює першу категорію даної групи чинників і висвітлює другу – спроба провести ідею легалізації тіньових капіталів. У кінці 2000 року Кабінетом Міністрів подано законопроект, що передбачає легалізацію тіньових доходів злочинного походження шляхом податкової амністії [3].

Слід підкреслити, що в разі прийняття такого законопроекту це призведе не до легалізації, тобто залучення в легальний сектор економіки тіньових капіталів, а до амністії тіньовиків, уже виявлених правоохоронними органами. Щодо звільнених у результаті такої амністії правопорушників і тих, які ще не виявлені правоохоронними органами, то накопичені ними кошти, як і раніше, будуть використовуватись у нелегальному чи псевдолегальному обороті й надалі, оскільки основна мотивація здійснення ними нелегального бізнесу – це не побоювання відповідальності за порушення закону, а мета – ухилитися від дезінтеграційно-пригнічувального впливу на процеси економічного відтворення недосконалої системи оподаткування.

Аналіз, наведених вище факторів тінізації економіки, дає нам можливість сконцентрувати узагальнений блок причин та умов, що сприяють посиленню і зростанню обсягів тіньової економіки в Україні. Такими є:

- відсутність економічно обґрунтованого, взаємоузгодженого, збалансованого, а звідси – і стабільного законодавства, яке б упроваджувало в фінансово-господарські відносини відтворювальні економічні процеси, сприяло б реалізації суспільно корисної підприємницької ініціативи та подоланню правового нігілізму влади і населення країни;

- недосконалість системи обліку, звітності необхідних контрольно-аналітичних інформаційних баз даних та механізмів документального контролю;

- дезінтегруючий фінансові потоки податковий тиск, антагоністичний з інтересами та можливостями переважної кількості фізичних та юридичних осіб;

- відсутність відтворювально-стимулюючої монетарної та кредитно-фінансової політики, невиплати пенсій, заробітної плати, а в результаті – відсутність інвестиційної альтернативи тіньовим капіталам;

- зростання чисельності родинно-кланових кримінальних структур, безкарність їх діяльності, пасивна згода держави на кримінальні форми первісного накопичення капіталів, легалізацію кримінальних авторитетів, зокрема – у суспільно-політичному житті, і як результат – інтеграція організованої злочинності з суб'єктами економічної діяльності та саморегулююче відтворення протиправно-нігілістичної психології у всіх

прошарках населення та суб'єктів організаційно-управлінських та суспільно-економічних відносин;

– недооцінка посадовими особами держави суспільної небезпеки існування тіньової економіки та висунення ними таких концепцій щодо її подолання, які суперечать міжнародній практиці з цих питань, і є хибними та безперспективними в плані юридичної техніки їх здійснення;

– неадекватність форм і методів діяльності правоохоронних органів у зв'язку з докорінними змінами в тішовій економіці та в економічній злочинності й слабким науковим і організаційно-правовим забезпеченням проблем детінізації економічних відносин;

– адміністративні бар'єри, правова незахищеність суб'єктів економічної діяльності від зловживань, утисків протидії небаченої до цих пір державної бюрократії та корупційних вимагань з боку непомірно збільшеного державного апарату на всіх його рівнях.

Слід відзначити, що недосконалість законодавства та інші наведені вище фактори дозволяють посадовим особам використовувати державні та службові повноваження з корисливою метою, створюючи сприятливі умови для шахрайства з фінансовими, енергетичними та сировинними ресурсами. Стимулює зазначені негативні прояви також безкарність, що виникає в результаті прогалин та суперечностей у законодавстві та інших зазначених вище причин, які викликають проблеми в правозастосовчій практиці.

Вищенаведені фактори віктимологізують економічні та пов'язані з ними управлінські відносини, розбещують суб'єктів підприємництва й корумпованих службовців – втягують у протиправну діяльність все нових посадових осіб.

Стисло окреслено причинно-детермінаційні обумовлення розширеного відтворення тішової економіки, розглянули її структуру, визначили окремі економічні та організаційно-правові засади протидії феномену “тішова економіка”.

Розглядаючи співвідношення етапів зростання злочинності та глобалізації тішової економіки у сфері фінансово-господарських відносин на різних етапах перехідного періоду ми спираємося на визначену вище структуру сучасної злочинності у сфері економічних відносин, поняття таких видів злочину й злочинності та поетапний причинно-мотиваційний і технологічний комплекс причин та умов, що поєднує сучасний криміногенний капіталооборот і тішову економіку. Дослідження економічної злочинності в контексті етапів її глобалізації і переростання в криміногенні капіталооборотні операції має внести певний вклад і в теоретико-методологічний інструментарій пізнання криміногенних джерел тішової економіки, значну частину яких складає злочинність у сфері економічних відносин.

Поняття “економічна злочинність” (а тобто злочинність, що скоюється у сфері економічних відносин) поряд з такими поняттями, як “фінансова злочинність”, “транснаціональна злочинність” і т. ін. чітко ввійшли в понятійний апарат кримінологів, практичних працівників правоохоронних органів, вживаються політичними діячами та населенням.

Інколи в широких колах фахівців до злочинності відносять також деякі суспільно небезпечні, але некриміналізовані в Україні діяння, які в контексті теорії кримінального права до їх криміналізації (введення в кримінальний кодекс) не є злочинами, а відповідно не можуть утворювати сукупність злочинів.

У світовій практиці деколи цю категорію злочинності називають “білокомірцевою злочинністю”. Ця назва належить американському кримінологу Е. Садерленду, який у 1940 році визначив її як комплекс правопорушень, що скоюються в межах фахових обов’язків поважними особами з високим соціальним статусом та порушенням наданого їм довір’я.

У роки Другої світової війни проблеми чорного ринку в США вивчав М. Клайнард, який встановив, що в результаті порушення встановлених обмежень цін і норм розподілу споживачі та платники податків потерпіли таких фінансових втрат, які в багато разів перевищили збитки від загальнокримінальної злочинності.

Кримінологи Г. Кайзер і Г. Метцгер-Прегіцер, які досліджували злочинність на підприємствах та корпораціях, встановили, що 84 % всіх кримінальних діянь скоєні проти власності. Головний директор Ради попередження злочинності при Департаменті юстиції Швеції, відомий кримінолог Б. Свенсон сформував визначення економічного злочину як тривале систематичне діяння корисливого характеру, що скоюється в межах господарської діяльності, яка складає саму основу діяння [4].

У СРСР фундаментальні дослідження природи економічної злочинності проводили відомі вчені кримінологи І. Карпец, В. Кудрявцев, В. Танасевич, Б. Богданов, Г. Синілов, А. Ларьков, В. Лунеєв, Е. Петров, Р. Марченко та багато інших вчених [5].

Здійснені вітчизняними вченими загально кримінологічні дослідження внесли безперечно значний вклад у розробку концептуальних засад боротьби з економічною злочинністю (роботи В. Зеленецького, М. Коржанського, П. Матишевського, В. Навроцького, В. Сташиса, Є. Стрельцова, В. Тація, Є. Фесенка, С. Яценка та інших).

Вагомий внесок у визначенні пріоритетів у боротьбі з організованою злочинністю, зокрема і з її проявами у сфері економіки, внесли такі українські вчені, як В. Борисов, І. Даньшін, В. Коновалова, Г. Матусовський, В. Сташис та

інші, які обґрунтували і впровадили в новий Кримінальний кодекс України поняття, злочини у сфері економічних відносин – замість “економічний злочин”, “злочин у сфері посадових відносин” – замість “посадові відносини” і так само стосовно поняття злочинність. Приєднуючись до такого підходу при визначенні розділів Кримінального кодексу в описових текстах, де не йдеться про описання кримінально-правових дефініцій стосовно розділів КК, вважаємо припустимим вживати більш економічні для процесу описання – старі визначення цих понять.

Визначаючи вище поняття економічного злочину, злочинності та структури останньої, ми вважаємо що ці поняття, насамперед, повинні віддзеркалювати або хоча б охоплювати діалектичну природу й технології сучасних криміногенних процесів у сфері економічних та цивільно-правових відносин, а також відображати такі основні складові елементи протиправного діяння, як навмисне або злочинно-халатне посягання на економічні інтереси суспільства в особі держави чи конкретних юридичних осіб усіх форм власності, бути здатними до: визначення і персоніфікації відповідальності суб'єкта злочину; урахування комплексу технологічних і рольових ознак скоєння злочину, а також визначення діапазону відносин, у межах яких може бути скоєний зазначений злочин.

Починаючи поетапну класифікаційну характеристику таких злочинів та криміногенних некриміналізованих діянь, у контексті алгоритмів наведених вище пояснень, слід відзначити, що поняття “злочини у сфері фінансово-господарських відносин” не є адекватним поняттю “фінансові злочини”. Структура фінансових злочинів (тобто кримінальних посягань на фінансову систему країни) у період, який ми аналізуємо, була визначена в системі різних розділів відповідними статтями чинного Кримінального кодексу України – це виготовлення або збут підроблених грошей або цінних паперів (ст. 79); порушення правил про валютні операції (ст. 80); приховування валютної виручки (801); ухилення від сплати податків (ст. 1482); певною мірою шахрайство з фінансовими ресурсами (1485); порушення порядку випуску (емісії) та обігу цінних паперів (ст. 1488); підробка знаків поштової оплати і проїзних білетів (ст. 153); незаконне виготовлення, підробка, використання або збут незаконно поставлених і одержаних або підроблених марок акцизного збору (ст. 1531).

Разом з тим, ми ведемо мову стосовно значно ширшої категорії економічних злочинів, які з'явилися в результаті тіньової кримінально-правової політики держави, спрямованої на створення умов для первісного накопичення приватних капіталів. Тому обмежившись характеристикою наведених вище фінансових злочинних діянь, неможливо розкрити фінансово-господарські

технології найбільш характерних способів скоєння злочинів, притаманних перехідному періоду, бо з нашого поля зору випадають способи розкрадань кредитних ресурсів, розкрадання, що скоюються шляхом шахрайства з підрубкою платіжних банківських документів, некриміналізовані факти емісії незабезпечених розрахунково-платіжних банківських документів, спрямованих на утворення (“намивання”) фіктивних безготівкових грошових коштів, такі ж некриміналізовані діяння, що віддзеркалюють процедуру відмивання грошових коштів чи інших доходів незаконного походження. Для скоєння зазначених та ряду інших протизаконних діянь застосовуються технології, що містяться в легітимних фінансових інструментах і лежать в основі найбільш небезпечних способів привласнення фінансових і матеріальних ресурсів, що скоювались у сфері фінансово-господарських відносин України на тому чи іншому етапах перехідного періоду.

Розглядаючи етапи криміногенної тінізації суспільно-економічних відносин, доцільно відзначити, що перший етап перехідного періоду (1985–1989 рр.) з причин спрямування роботи правоохоронних органів на боротьбу з так званими нетрудовими доходами, характеризується високим процентом виявлення незначних правопорушень у сфері торгівлі, побутового обслуговування і т. ін., які за ознакою повторного скоєння протягом року автоматично переходили в розряд кримінальних діянь. Виявлення таких “злочинів” у системі торгівлі в 2011 році порівняно з 2010 роком збільшилось на 33,8 відсотка. Водночас динаміка викриття найбільш небезпечних форм розкрадань фінансових і матеріальних ресурсів (ст. 84, 86 КК України) при фактичному зростанні, згідно зі статистичними даними, почала знижатися з плюсового показника 13 відсотків у 2011 році до 7,4 відсотка в 2012 році і до 2,6 відсотка в 2013 році.

Згадувані нами вище зміни у сфері кримінального судочинства з питань кваліфікації “Розкрадань державної або колективної власності шляхом присвоєння, розтрати чи зловживання службовим становищем” (ст. 84 КК України), скоєних у сукупності з “Приписками про виконання планів та інших перекручень звітності” (ст. 1471 КК України) поряд із провадженням у господарську практику концепції – “дозволено все, що не заборонено”, призвели фактично до завуальованої декриміналізації найбільш небезпечних злочинних діянь, які раніше кваліфікувались за ознакою “розкрадання на користь третіх осіб”. Ці зміни відразу вплинули не тільки на статистичні показники щодо розкриття розкрадань (про що свідчать наведені вище дані), а і на структуру способів скоєння злочинів та розміри збитків, що вони спричиняли.

У кінці першого етапу і початку другого етапу (1989–1992 рр.) тінізації відносин, поряд з розповсюдженими формами та способами злочинів проти власності, що скоювались раніше (розкрадання шляхом: “крадіжки”, “шахрайства”, “привласнення”, “зловживання службовим становищем”, “розкрадання грошових коштів вкладників шляхом їх часткового неоприбуткування”, “розкрадання вкладів померлих одиноких вкладників”, “розкрадання відсотків, нарахованих на вклади”, “розкрадання облігацій державної позики, при їх купівлі від населення” і т. ін.) у структурі злочинності, з’явилися багаточисельні високотехнологічні способи розкрадань, які скоювались шляхом “здійснення розрахунків за позичальника третьою організацією” (причому не йдеться ні про кліринг або факторинг, де є свої способи злочинів, притаманні зазначеним фінансовим операціям) [6], “розкрадання грошових коштів під виглядом конвертації у вільно конвертовану валюту”, “розкрадання кредитних ресурсів” і т. ін. Особливо характерними стали способи “протиправного вилучення державних коштів, що здійснювались у комбінації з “приписками” та “посадовими підлогами”. Причому у зв’язку з усуненням з кваліфікаційного поля такої ознаки як “розкрадання на користь третіх осіб”, ці діяння кваліфікувати як розкрадання стало неможливо. Пленум Верховного Суду СРСР своєю постановою від 23.12.1987 р. рекомендував кваліфікувати “Приписки...” (ст. 1471 КК України) у сукупності із “Зловживанням владою і службовим становищем” (ст. 165 КК України), тим самим заклав основу блокування роботи правоохоронних органів щодо багатьох способів криміногенних форм вилучення державної та колективної власності. З цього приводу слід зазначити, що “Приписки...” та “зловживання владою і службовим становищем”, незважаючи на малі чи особливо великі розміри збитків, передбачають незначні строки позбавлення волі, а також створюють цілий ряд проблем процесуального характеру, які зводять розслідування кримінальних справ нанівець [7]. Такі зміни в кримінальному судочинстві не заставили себе довго чекати, поряд з наростаючими в цей час розкраданнями кредитних коштів саме дані способи вилучення державної і колективної власності стали основним засобом кримінального переливу фінансових сировинних і матеріально-технічних ресурсів з державного сектора економіки в кооперативний. Діяльність кооперативів, створених при державних підприємствах, супроводжувалась спекуляцією матеріальними й сировинними ресурсами, призначеними для роботи підприємств, експортом сировини за демпінговими цінами, великомасштабним присвоєнням державної і колективної власності, корупцією, хабарництвом, іншими злочинами у сфері фінансово-господарської діяльності. Водночас намітилася негативна тенденція щодо їх розкриття.

Таким чином, перший етап тінізації відносин закінчився започаткуванням причин, що сприяють зростанню рівня латентності економічних злочинів, які отримали свій розвиток на другому етапі й трансформувались у глобальну тінізацію всіх сфер цивільного обороту речей, прав, дій на третьому етапі тінізації відносин. Отримавши доступ до банківських та інших фінансово-господарських інструментів (на другому етапі тінізації відносин), а також до приватизаційних технологій (на третьому етапі тінізації), економічна злочинність усе більше виступає як пряме продовження штучно “декриміналізованих” і водночас криміногенних економічних відносин.

Початок і основна частина другого етапу тінізації відносин характеризувались дещо трансформованими способами розкрадань фінансових і матеріальних ресурсів підприємств, що використовувались на першому етапі перехідного періоду. До них додалися різноманітні способи розкрадань валютної виручки, пов'язаних з експортно-імпортними операціями. Це розкрадання, які здійснювались “шляхом експорту неврахованої продукції чи сировини”, “шляхом складання фіктивних браковочних актів товарної експертизи”, “псевдодемпінгу”, “експорту цінностей фіктивним зарубіжним підприємствам”, перерахування валютних коштів “як попередню оплату за імпорт” або для “участі в конкурсах щодо отримання замовлень на виконання закордонних проектів”, “фінансування ремонту та інших витрат на утримання водних і повітряних транспортних засобів, що експортуються за кордоном”, “різні види податкових зловживань та широкий спектр злочинних діянь, пов'язаних з експортно-імпортними операціями, угодами з давальницькою сировиною” і т. ін. [8].

Дещо трансформувались, стали ще більше високотехнологічними та складними для кримінальної кваліфікації способи розкрадання кредитних ресурсів. Саме в цей час з'являються перші елементи ринкових відносин, з якими прийшло поняття кредитні, банківські, валютні та інші підприємницькі ризики, правовий режим яких надав фактам “розкрадань кредитів” цивільно-правовий, а не кримінальний характер. Водночас суми кредитів, що давались раніше приватним особам, були відносно не значні. Поява різних посередницьких структур комерційного характеру практично змінили структуру кредитної політики в державі. Основна маса (понад 89–95 %) кредитних ресурсів країни в останні 10 років складає короткострокові кредити, тобто обертається в основному у посередницькому секторі економіки, водночас близько половини наданих в кредит сум кредиторам не повертається [9]. Дані суми інколи просто розкрадаються, однак кваліфікувати такі діяння як злочин практично неможливо, оскільки вони вуалюються під цивільно-правові делікти. Зазначені вище способи розкрадання сировинних та інших матеріальних і

фінансових ресурсів підприємств, валютної виручки, кредитних ресурсів практично стали основними джерелами первісного накопичення капіталів незаконного походження на другому етапі тінізації суспільно-економічних відносин.

Поряд із зазначеними злочинами, що скоювались на першому етапі тінізації відносин, наприкінці другого та початку третього етапу тінізації відносин, з'явилися багаточисельні способи розкрадань та вкрай небезпечних, але некриміналізованих шахрайств і зловживань, пов'язаних з емісією фіктивних безготівкових коштів, випуском на ринок кредитних відносин незабезпечених гарантійних зобов'язань, які здійснювались шляхом випуску в платіжний обіг чи на ринок гарантій підроблених або просто незабезпечених банківських платіжних і гарантійних документів.

Причому від варіанта комбінацій використання таких банківських документів залежало, можна чи ні кваліфікувати такі діяння як злочин. Узагальнений аналіз деяких способів здійснення таких діянь та проблеми боротьби з ними ми розглянемо нижче, а зараз окреслимо хоча б їх загальну класифікацію, схеми і сферу здійснення. Зазначені категорії злочинів можна поділити на ті, що скоюються: у сфері безготівкових розрахунків; у сфері кредитних відносин та розкрадання коштів, що враховуються на позабалансових рахунках.

У сфері безготівкових розрахунків розкрадання здійснювались шляхом шахрайства з підробкою банківських платіжних документів без участі співробітників банків (підробка документів ст. – 194 КК України), або шляхом змови платника-покупця з представником комерційного банку про випуск у платіжний обіг незабезпечених кредитових авізо, чеків, акредитивів, взамін яких зловмисник-покупець отримувал у продавця реальні цінності.

Комбінації цих документів без вилучення цінностей у продавця, тобто схема “платіжне доручення покупця, кредитове авізо, фіктивна угода купівлі-продажу – дебетове авізо продавця і аналогічні операції у зворотному напрямі”, свідчать про те, що до змови приєднався також і “продавець”, а угода є фіктивною і відображає процедуру “намивання” фіктивних безготівкових коштів. Аналогічним наведеному вище є діяння (тобто фіктивна угода купівлі-продажу та псевдорозрахунки), як і теж саме коло співучасників (покупець, службовець банку, продавець) передбачає схема операції: “незабезпечений чек покупця, фіктивна угода купівлі-продажу – і зустрічні операції – зворотне кредитове авізо, фіктивна угода і дебетове авізо продавця”. В основі цих способів “намивання” фіктивних коштів знаходиться змова покупця зі своїм банком і продавцем. Користуючись тим, що в даний період система міжбанківського та внутрібанківського документального контролю практично

була зруйнована, комерційні банки через підставних осіб самі створювали в різних регіонах такі “неплатоспроможні” підприємства, за допомогою яких шляхом псевдорозрахункових банківських технологій фактично здійснювали незаконну емісію не існуючих на рахунку “клієнта-платника” сум, тобто “намивали” фіктивні безготівкові кошти шляхом випуску в платіжний обіг сум за допомогою незабезпечених платіжних документів. Такими та деякими іншими способами, включаючи офіційний дозвіл на емісію, що давався в той час НБУ деяким комерційним банкам, нарощувались фінансові “мускули” гіпертрофованої банківської системи. Тому іперінфляція, що виникла на початку третього періоду тінізації відносин, є закономірним продовженням моделювання схем первісного накопичення криміногенних капіталів ініціаторами та виконавцями так званих реформ.

Наприкінці другого і початку третього етапів тінізації відносин характерними також стали способи: “привласнення шляхом шахрайства реальних коштів, отриманих як попередня оплата, чи товари, передані під реалізацію”, а пізніше, з введенням електронних мереж у банках, стали зустрічатися розкрадання коштів за допомогою використання банківських електронних засобів зв’язку.

Характерними злочинами у сфері кредитних відносин, у зазначений вище період, стали:

– різні способи розкрадання кредитів “з використанням як забезпечених, так і незабезпечених гарантій”, “створення позабалансових кредитних портфелів”, “надання псевдокредитів під погашення раніше отриманих і вкрадених кредитів”. Такі діяння скоюються шляхом злочинної змови: між отримувачем кредиту і посадовою особою кредитора; між кредитором і посадовими особами страховика; за допомогою псевдобанкрутства; шляхом створення фіктивних фірм та їх зникнення після отримання кредиту; використання інших комбінацій розкрадання кредитних ресурсів);

– розкрадання коштів, що враховуються на позабалансових рахунках: ветхих грошей (зношеної готівки); денемінованої готівки шляхом несвоєчасної утилізації старих грошей та неодноразовим продовженням і навіть відновленням строків її заміни на нові гроші;

– розкрадання інших пасивів, що зберігаються на забалансових рахунках.

На третьому етапі тінізації відносин до зазначених вище способів фінансових злочинів додалися шахрайства трастів з їх фінансовими пірамідами, утвореними з приватизаційними паперами та близько ста способів кримінального ухилення від оподаткування, які чільно переплітаються з розкраданнями кредитних ресурсів, іншими фінансовими злочинами та хабарництвом. Характерним є те, що значна частина з наведених нами способів

розкрадань, шахрайств, зокрема і такий вид злочинності, як податкові злочини з'явилися в Україні саме в перехідний період, на підґрунті зазначених вище причин.

Саме на цьому, третьому етапі перехідного періоду, з'явилась основна частина так званих фінансових злочинів, що підривають фінансову систему країни. Разом з тим, конструкція таких категорій фінансових злочинів, як: приховування валютної виручки (ст. 801 КК України); шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 1485 КК України); злочини у сфері підприємництва, що є супутніми при скоєнні різноманітних фінансових зловживань, псевдорозрахунків і т. ін. (порушення порядку заняття підприємницькою діяльністю (ст. 1483), фіктивне підприємництво (ст. 1484) та ряд інших) потребує вдосконалення, оскільки об'єктно-суб'єктний склад, закладений у диспозиції даних статей та найбільш небезпечні криміногенні ознаки їх об'єктивної і суб'єктивної сторін, не враховуються [84]. Разом з тим, саме такі злочини є найпотужнішими джерелами накопичення тіньових капіталів на другому і третьому етапах перехідного періоду, а також найбільш концентровано віддзеркалюють природу причинно-детермінаційного комплексу, технологічні аспекти їх скоєння, проблеми їх кваліфікації та боротьби з ними.

Переходячи до узагальненої характеристики технологій скоєння злочинів, що здійснюються з використанням фінансово-господарських інструментів, слід зазначити, що в основі майже кожного із способів “намивання” фіктивних безготівкових грошових коштів, а також багатьох способів розкрадання коштів, що враховуються на позабалансових рахунках банків, або розкрадань кредитних ресурсів, знаходяться фіктивні угоди (оборудки) з купівлі-продажу, або іншого фіктивного руху речей, прав, дій.

Технології, що лежать в основі скоєння зазначених категорій злочинів, доцільно поділити, насамперед, на технології, що використовуються безпосередньо в банках та установах парабанківської системи, а також ті, що потребують спільних протиправних дій як працівників банківської системи, так і суб'єктів підприємницької діяльності, що є клієнтами банку, з яким вони здійснюють ту чи іншу фіктивну угоду.

Розглянемо хоча б один з прикладів першої групи технологій, які лежать в основі скоєння різноманітних способів злочинів, що здійснюються з використанням позабалансових рахунків банків.

Як відомо, “план рахунків обліку та руху фінансово-матеріальних цінностей” поряд з балансовими рахунками передбачає також облік грошових коштів і матеріальних цінностей, які за технологією обігу залишилися на якийсь час поза балансом. Для таких коштів обліку в плані рахунків існує

“номенклатура позабалансових рахунків”, на яких облік ведеться за простою системою – надходження, витрати та залишок коштів, цінностей, документів або доручень.

На цих рахунках, наприклад, ураховуються резервні грошові фонди, не випущені в обіг (рахунок 9901), ветхі (зношені) гроші (рахунок 9902), які підлягають утилізації, документи за розрахунковими операціями, які чекають акцепт для оплати, чеки та акредитиви до оплати, документи за довгостроковими кредитами, різні цінності та документи (нерозібрані посилки з грошима) тощо.

Національна валюта України (гривня), перші масиви якої були виготовлені за кордоном, задовго до її введення враховувалась теж на позабалансових рахунках.

Необхідно зазначити, що на позабалансових рахунках ураховуються великі грошові та різноманітні матеріальні цінності, які при відсутності чіткої системи обліку та контролю, за допомогою різних варіантів фальсифікації документів можуть розкратитись. Характерним прикладом з цього питання може стати спосіб зловживання з ветхими (зношеними) грошима. Зводиться він до вилучення зношених грошей шляхом їх позабалансової передачі як засобу платежу фіктивному американсько-російському спільному підприємству “Санчик ЛТД”. Для того, щоб зрозуміти механізм та кваліфікацію скоєного, необхідно детально розглянути статус зношених грошей. Чи могли вони, за відповідних умов, замість списання і відправки на утилізацію бути застосованими як засоби платежу, бо в протилежному випадку їх незаконне вилучення та привласнення викликають сумніви щодо нанесення збитків власнику, без чого не може бути такого складу злочину, як розкрадання.

Як уже зазначалося, “зношені гроші” враховуються на позабалансовому рахунку 9902 як такі, що вийшли з платіжного обігу. Згідно з діючою в час скоєння злочину технологією їх ліквідації вони повністю переставали бути засобами платежу тільки після виконання комплексу таких заходів: списання їх з позабалансового рахунка 9902, відправка в центральне сховище грошей, подальша їх експертиза відповідними фахівцями Центробанку та погашення шляхом проколювання за допомогою спеціального устрою. Тільки після цього з Центрального сховища грошей погашені купюри відправляються на фабрику, де утилізуються.

Як буде показано далі, на всіх етапах ліквідації зношених грошей складаються відповідні документи. Але спочатку з’ясуємо принципове питання – чи можуть зношені гроші бути повернені у платіжний обіг та чи мають вони якусь цінність до їх погашення. На це питання можна відповісти позитивно. Практика знає випадки, коли такі гроші з рахунку 9902 через відповідну

процедуру (її розглянемо пізніше) поверталися у платіжний обіг і використовувалися як засіб платежу. Це було пов'язано з так званою нестачею грошової маси для готівкових операцій у період реформи банківської системи, що заключалась у запровадженні комерційних банків. Таким чином, можна зробити висновок, що за своїм статусом ветхі гроші належать до резервного фонду готівки, лише не включаються до настання відповідних умов у ліміт резервних фондів, тому незаконне вилучення таких грошей завдає збитків їх власникові, тобто Національному банку.

Розглянемо деталі цієї справи. Її учасники, як то буває у подібних випадках, запевняли, що дбали про інтереси держави, тому замість утилізації передали ці гроші як платіж згаданому підприємству. Однак, щоб з'ясувати, чий інтереси захищали зловмисники у цій справі, треба подивитись, що фактично відображають документи та встановлені процедури банківських операцій з цими грошима.

Між американсько-російською компанією “Санчик ЛТД” (така компанія, до речі, не була зареєстрованою ні в Росії, ні в Україні) та Національним банком України була укладена угода про придбання останнім у компанії комп'ютерної техніки на суму 150 млн. рублів. З порушенням п. 4 “Правил ведення розрахунків між підприємствами, організаціями та установами” представнику фіктивної комерційної структури, як попередню оплату за вказану техніку з центрального державного сховища грошей згаданої установи банку, без довіреності компанії, під звичайну розписку було видано готівкою 150 млн. рублів ветхими грошима. Фірма “Санчик ЛТД” розмістила ці гроші з прибутком (виміняли зношену готівку на безготівкові гроші) у підприємницьких структурах Російської Федерації та Республіки Казахстан. У розписці та інших фінансових документах, представлених у НБУ, відсутні адреса та інші реквізити компанії. Перед видачею зношених грошей їх не було переведено в ліміт резервних фондів (на рахунок 9901). Документів на емісію цих грошей, тобто на їх випуск у грошовий обіг, оформлено не було. Витрачена сума в баланс фінансово-господарської діяльності банку не включена, а списана прямо з позабалансового рахунка 9902 кодом “Лахуд”, що у поєднанні з відміченим рахунком передбачає їх списання як відправлених в центральне грошове сховище для утилізації, а не під розрахунки за контрактом.

Крім цього, вказаний контракт не було затверджено на засіданні Правління банку, як цього вимагав п. 3 рішення Правління НБУ від 13 травня 1992 року. Угода не зареєстрована в контрактному відділі банку.

Було допущено багато інших порушень, які виключають ствердження співучасників угоди щодо вболівання про інтереси держави. Однак ці багаточисельні порушення у даному випадку не є предметом розгляду, оскільки

не можуть доповнити чимось новим механізм зловживань з грошовими коштами та іншими цінностями, які обліковуються на позабалансових рахунках. Водночас доречно буде сказати декілька слів щодо телеграфних кодів, які застосовуються у банківській діяльності, бо у декого може скластися враження, що з відміною взаєморозрахунків за допомогою шифрованих телеграфних переказів (вони, до речі, і були відмінені через велику кількість правопорушень) зловживати за допомогою банківських телеграфних кодів неможливо, але це не так. Банківські телеграфні коди використовуються не тільки при переказах, за їх допомогою даються й інші внутрібанківські обов'язкові до виконання письмові вказівки у сфері банківської діяльності.

Характерним з цього питання є розглянутий нами приклад, коли кодом “Лахуд” з позабалансового рахунка 9902 було видано зношені гроші комерційній структурі. Згідно з Правилами бухгалтерського обліку це означало, що гроші списані як відправлені на утилізацію, тому що з цього рахунка (9902) будь-які розрахунки, згідно із зазначеними Правилами, виключаються. Тобто, сподіваючись на те, що правоохоронні органи не зможуть розібратися в технологічних аспектах цього діяння, зловмисники фактично вкрали 150 млн. рублів. Для більш чіткого розуміння технології скоєння, виявлення і протидії злочинам, що скоюються відносно коштів, урахованих на позабалансових рахунках, розглянемо, як правильно мала бути оформлена ця операція, якщо вже було прийнято рішення використати ветхі гроші у розрахунках за угодою стосовно оргтехніки.

З моменту прийняття такого рішення ці гроші були визнані “де факто” повноцінним засобом платежу, тобто уже іншим кодом (“Ласем”) вони мали бути переведені в ліміт резервних фондів на позабалансовий рахунок 9901, а звідти – на балансовий рахунок, що відображає випуск грошей в обіг (рахунок першого порядку 02, другого – 020x /чи 021x / залежно від достоїнства купюр – банківські чи казначейські білети), потім – на рахунок 301 – каса, а вже із каси виплатити гроші компанії “Санчик ЛТД”.

Правда, як уже зазначалося, ця виплата була б все одно виконана з порушенням “Правил розрахунків між підприємствами, організаціями та установами”, за якими виплати готівкою дозволено лише в розмірі до 100 крб., але це порушення незначне порівняно з тим, що гроші було списано поза балансом, і вони випали з обліку, тобто фактично були вкрадені за допомогою псевоугоди. До речі, якби за цією угодою техніка й була поставлена, то оприходувати її неможливо, тому що за балансом фінансово-господарської діяльності банку оплата ветхими грошами за цю оргтехніку фактично не значиться, у зв'язку з чим, за неї потрібно було ще раз платити з балансових

рахунків банку, інакше оприходування техніки створило б надлишки чи дебіторську заборгованість у балансі банку.

Необхідно ще раз підкреслити важливість здійснення контролю за рухом цінностей, які обліковуються на позабалансових рахунках, оскільки деякі з них за своїм неоднозначним статусом дуже вразливі з погляду можливості їх розкрадання та інших зловживань. На позабалансових рахунках концентруються і боргові зобов'язання, списані на збитки, деякі види документів і цінностей з іноземних операцій. Тут певний час концентрувалися і були враховані карбованці (купони) при введенні гривні, з якими, безсумнівно, за такою ж схемою, яка нами наведена вище, скоювались зловживання, про що свідчать повторні відновлення обміну старих грошей через півроку і навіть через 2 роки після припинення обміну та деякі інші ознаки.

Викласти всі можливі комбінації зловживань з коштами, які обліковуються на забалансових рахунках у цій роботі, неможливо, але універсальним методом викриття таких злочинів може стати аналіз і перевірка різноманітних аспектів технології списання тих чи інших коштів з цих рахунків та визначення їх статусу. Якщо рахунок не має чіткої однозначної направленості у списанні з рахунка таких коштів, то стосовно них можуть скоюватись зловживання. Характерним з цього питання є розглянутий нами приклад зловживань з ветхими грошима. Аналогічні правопорушення могли допускатися шляхом списання рубльової маси з резервних фондів у зв'язку з виходом України із зони обігу рубля. Вийшовши з рубльової зони, Україна повинна була ту частину коштів, що підлягали вивезенню до Центрального банку Росії, відправити через відповідні проводки позабалансових рахунків.

Для попередження зловживань з коштами, що враховуються на позабалансових рахунках, необхідно також звертати увагу на питання, які у нових економічних умовах не відрегульовані законодавством і відомчою нормативною базою або регламентуються поверхово, що само по собі може провокувати різні зловживання.

Список використаних джерел:

1. Попович В.М. Зловживання в сфері зовнішньоекономічної діяльності та методи боротьби з ними // Міжнародні економічні відносини: кримінологічний аспект / Під ред. В.М. Поповича. – К.: Правові джерела, 1997. – С. 69 – 156.
2. У податковій адміністрації України: Боротьба з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом // Вісник податкової служби України №36/2001. – С.3.
3. Реєстр законопроектів секретаріату Верховної Ради України за 2000 рік. [Електронний ресурс] // режим доступу до тексту:
4. Свенсон Б. Экономическая преступность: Пер. со швед. – М.: Прогресс, 2002. – 160 с.
5. Кримінологія: Підручник / Под. ред. професора А.І. Долгової – М.: Інформ. М – Норма, 2001. – 779 с.

6. Попович В.М. *Правові основи банківської справи та її захист від злочинних посягань.* – К.: Правові джерела, 2003. – 325 с.
7. Попович В.М. *Тіньова економіка як предмет економічної кримінології.*– К.: Правові джерела, 2001. – 477 с.
8. Попович В.М. *Зловживання в сфері зовнішньоекономічної діяльності та методи боротьби з ними // Міжнародні економічні відносини: кримінологічний аспект / Під ред. В.М. Поповича.* – К.: Правові джерела, 2000. – С. 69 – 156.
9. *Грошово-кредитна та банківська статистика // Бюлетень Національного банку України.* – 2000 №1. – 91 с.

*Боримська К.П., к.е.н., доцент,
докторант кафедри обліку і аудиту
Житомирський державний технологічний університет*

УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ІНВЕСТИЦІЙНИХ ПРОЄКТІВ В РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА В ЦІЛЯХ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Актуальність дослідження проблеми управління ризиками інвестиційних проєктів в реалізації стратегії економічної безпеки підприємства визначена потребами економічного і соціального розвитку суспільства. Від вирішення проблеми активізації інвестиційної діяльності значною мірою залежить можливість поступального зростання економіки країни в цілому. Сучасні тенденції розвитку реального сектора вітчизняної економіки демонструють необхідність суттєвого підвищення ефективності використання наявного інвестиційного потенціалу.

Досвід західноєвропейських країн у цій сфері сприяв поширенню в умовах сьогодення нового управлінського інструмента – контролінгу, призначеного для удосконалення системи управління на основі координації її інформаційних підсистем. За даними бюлетня “The Pricewaterhouse Cooper’s” на зарубіжних підприємствах завдяки використанню контролінгової системи зросла ефективність управління на 22 % (в середньому по підприємствах), а ефективність виробництва – на 18,81 % (статистичні дані за дисертаційною роботою Н.С. Брохун [3]).

За таких умов для вітчизняних суб’єктів господарювання контролінг бізнес-процесів в інвестиційній сфері сприятиме нарощуванню інвестиційної активності, постійному підвищенню рівня кваліфікації персоналу, підвищенню динамічності економічних процесів та його безпеки в стратегічному напрямі в цілому. При цьому збільшення ризиків інвестування ускладнює вибір способів фінансування, визначає потребу у використанні нестандартних механізмів і схем, вимагає реалізації ефективних способів хеджування. Головною проблемою при цьому виступає *відсутність єдиного методологічного підходу, який би застосовувався для вирішення будь-яких, а не окремих конкретних завдань обґрунтування економічної ефективності інвестиційних процесів в цілях дотримання безпеки суб’єктів бізнесу.*

У науковій літературі на протязі багатьох років питанням оцінки економічної ефективності інвестицій було присвячено велику кількість

досліджень. Основи сучасної теорії аналізу ефективності інвестицій закладені фундаментальними працями Дж.М. Кейнса і С. Макконнелла, а в подальшому розвинуті такими зарубіжними дослідниками, як Р. Брейлі (R. Brayley), С. Майєрс (S. Myers), В. Беренс (V. Berens), П.М. Хавранек (P. Havranek), Р. Бірман (Jr. Bierman), С. Шмідт (S. Schmidt), Ю. Брігхем (E. Brigham), Л. Гапенски (L. Gapenski), М. Бромвіч (M. Bromovich), Л.Дж. Гітман (L. Gitman), М.Д. Джонк (M. Jonk), Л. Крушвіц (L. Krushvic), П. Масі (P. Masse), Х. Решке (H. Reshke), Х. Шелле (H. Shelley), Д. Норкотт (D. Norkott), П. Хейне (P. Heyne), Р. Холт (R. Holt), та ін.

Значний внесок у розвиток фінансового менеджменту внесли зарубіжні дослідники Дж. Ван Хорн (J. Van Horne), Д. Вахович (J. Wachowicz, Jr.), Т. Коллер (T. Koller), Т. Коупленд (T. Copeland), Ч.Ф. Лі (C. Lee), Д. Муррін (D. Murrin), Д.І. Фіннерті (D. Finnerti).

Базою для розробки класифікації інвестицій як об'єктів аналізу є дослідження Р.С. Каплана (R. Kaplan) і Д.П. Нортон (D. Norton) в області збалансованої системи показників, а також А.Ю. Юданова у сфері теорії конкуренції.

Проблеми ефективності вкладень в цінні папери і фінансові деривативи досліджено Р. Александером (G. Aleksander), Дж.В. Бейлі (J. Beily), Р. Марковичем (Harry Max Markowitz), Ф. Фабоцці (F. Fabbocci), У. Шарпом (W. Sharp). Інструментарій інвестиційної оцінки будь-яких активів розвинув А. Дамодаран (A. Damodaran).

У середовищі української економічної школи питання інвестиційної діяльності отримали розвиток у роботах таких вчених, як Л.В. Абалкін, С.В. Абрамов, В.А. Бланк, В.В. Бочаров, А.А. Васіна, В.А. Зімін, Н.В. Ігошин, А.Д. Касатов, В.Є. Леонтєв, А.В. Ложнікова, М.І. Ріммер, В.Б. Сироткін, А.М. Трошин, В.А. Чернов, М.М. Ямпольський та ін.

Значний внесок у розробку методологічної бази аналізу ефективності інвестиційних проектів зробили видатні вчені в галузі бухгалтерського обліку, аналізу та аудиту радянського та пострадянського простору, зокрема: М.І. Баканов, С.Б. Барнгольц, Ф.Ф. Бутинець, Н.Р. Вейцман, М.Х. Газеев, Л.Т. Гіляровська, М.В. Дембінський, Д.А. Єндовицький, Л.Л. Єрмолович, О.В. Єфімова, І.П. Житна, І.І. Каракоз, М.З. Кауфман, Л.М. Кіндрацька, В.В. Ковальов, Т.М. Ковальчук, Л.І. Кравченко, І.Д. Лазаришина, Л.А. Лахтіонова, В.М. Лівшиць, Б.М. Литвин, М.П. Любушин, А.Ш. Маргуліс, Ю.П. Маркін, М.В. Мельник, Є.В. Мних, О.В. Олійник, І.І. Поклад, Л.О. Примостка, М.З. Рубінов, Г.В. Савицька, В.К. Савчук, В.І. Самборський, В.І. Стражев, С.К. Татур, І.Д. Фаріон, Ю.С. Цаль-Цалко, М.Г. Чумаченко, А.Д. Шеремет, С.І. Шкарабан та ін.

Таким чином, не применшуючи наукову важливість і практичну значимість існуючих методів оцінки ефективності та ризиків інвестиційних проектів, а також користь від застосування на практиці методів оцінки вартості необхідно відзначити, що існує потреба в теоретичному осмисленні проблеми управління ефективністю інвестиційного проекту на всіх стадіях його реалізації та розробки відповідної моделі та інструментів контролінгу в цілях реалізації стратегії економічної безпеки підприємства в цілому.

Важливим чинником, який впливає на вибір об'єкта інвестування є надання інвестору вичерпної інформації про результати і перспективи діяльності підприємств, що потребують інвестування, що тим самим гарантує безпеку інвестора. Одночасно зростає актуальність моніторингу підприємствами власної інвестиційної привабливості з метою забезпечення реалізації найбільш ефективних форм вкладення капіталу, спрямованих на розширення економічного потенціалу, при збереженні при цьому належного рівня економічної безпеки суб'єкта господарювання. Сьогодні залишаються недостатньо опрацьованими аспекти прийняття якісних управлінських рішень щодо інвестування коштів. Зокрема, питання формування комплексної, адекватної та загальноприйнятної системи оцінки інвестиційної привабливості суб'єктів господарювання (рис. 1).

Аналіз методик оцінки інвестиційної привабливості дозволив зробити висновки, що загальноприйняті методики не є універсальними, оскільки не відповідають вимогам практики і теорії, а також не є простими та зрозумілими для використання аналітиками.

Аналізуючи існуючі підходи до оцінки інвестиційної привабливості підприємства, можна виділити такі напрямки:

- підхід, що ґрунтується на аналізі фінансових показників діяльності підприємства;
- комплексний підхід, який, не заперечуючи необхідності проведення фінансового аналізу, враховує інші аспекти функціонування суб'єкта господарювання та оцінює підприємство різнопланово;
- ринковий підхід, який базується на оцінці привабливості цінних паперів компанії та аналізі показників фондового ринку;
- вартісний підхід, у рамках якого критерієм інвестиційної привабливості підприємства є зростання його вартості.

Найпростішими та найзручнішими в застосуванні є методики, що базуються на аналізі фінансового стану підприємства. Поширеність цього підходу пояснюється легкістю застосування даного аналітичного інструментарію, можливістю комплексно оцінити теперішнє фінансове

становище підприємства. Цей підхід не потребує збору додаткової інформації, яка не подана у фінансовій звітності підприємства.

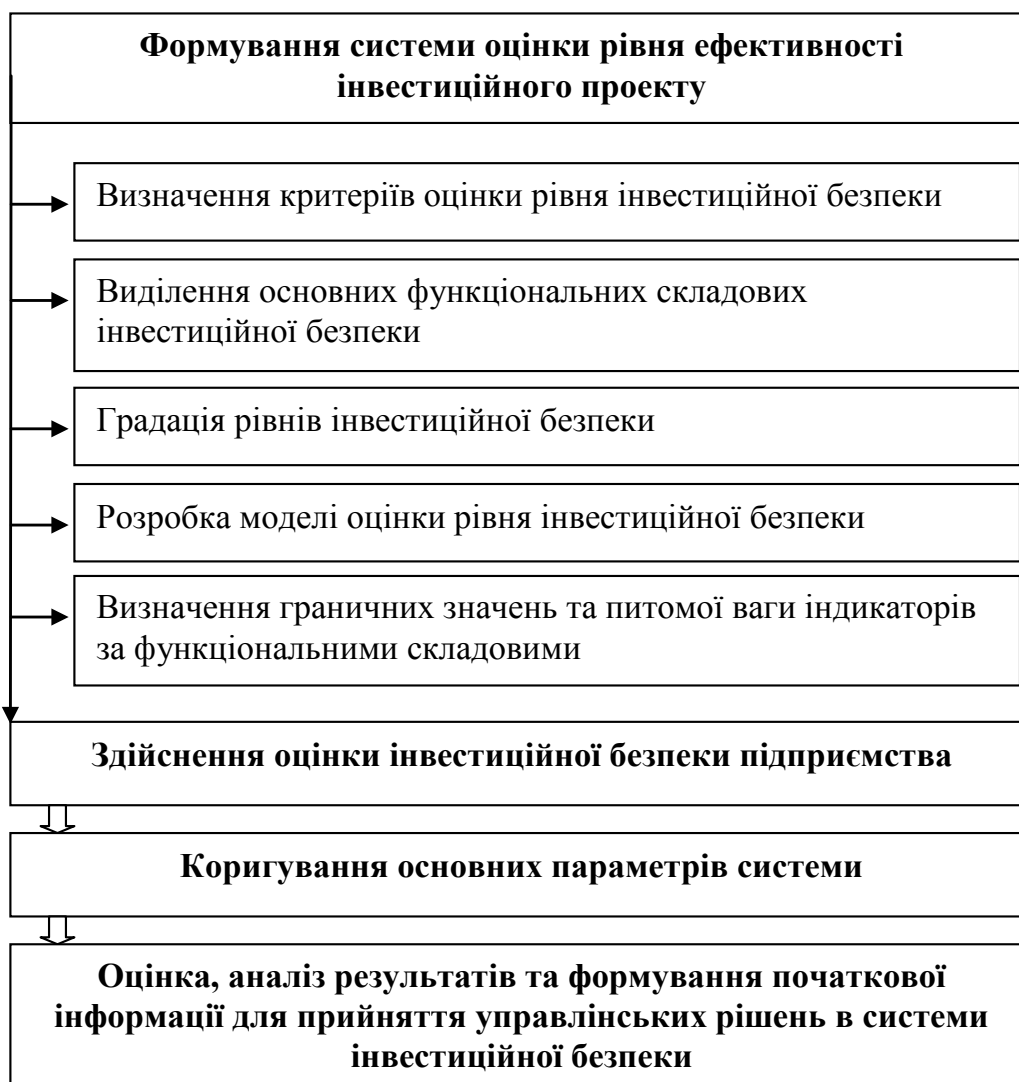

Рис. 1. Загальноприйнятий механізм оцінки ефективності інвестиційних проектів в системі контролінгу бізнес-процесів підприємства

Результати дослідження відповідних методів аналізу інвестиційної привабливості, проведені О.Ю. Чигрин [13], засвідчили, що більшість науковців (68,75 %) пропонують визначати інвестиційну привабливість підприємства, оцінюючи фінансовий стан. Обґрунтовуючи це тим, що інвестор, прагнучи вкласти свої інвестиційні ресурси, вже знає в яку країну, галузь і регіон буде здійснювати капіталовкладення. Для нього пріоритетним залишається питання вибору найоптимальнішого підприємства з точки зору його фінансового стану.

Однак така оцінка підприємства не є достатньою, оскільки як задовільний, так і незадовільний фінансовий стан суб'єкта господарювання не відображає перспектив розвитку та резервів покращення результатів діяльності. І, як відзначає Т. Коупленд, інвестори платять за ті результати, яких вони очікують від компанії в майбутньому, а не за те, чого компанія досягла в минулому, і, звичайно, не за її теперішні активи [7, с. 65].

Однобічність підходу до оцінки інвестиційної привабливості на основі фінансових показників намагаються виправити автори **комплексних методик**. Ці методики всебічно оцінюють інвестиційну привабливість підприємств, певним чином ураховуючи перспективи розвитку об'єкта інвестування, але мають той істотний недолік, що потребують аналізу різнопланових факторів, які не завжди мають числове вираження, а тому існує необхідність залучення експертів для здійснення обґрунтованої оцінки, що пов'язано з додатковими витратами. Крім того, урахування великої кількості показників не свідчить про те, що вони дійсно відображають інвестиційну привабливість підприємства. Так, Т.В. Пономаренко вважає, що виробнича база підприємства, в першу чергу, цікавить потенційного інвестора. Її стан, наявність устаткування, сучасність технологій є одними з головних чинників інвестиційної привабливості. Також на привабливість підприємства впливають фінансовий стан підприємства та показники його ефективності. Проте досить поширеною є практика, коли інвестор вкладає кошти у збиткове підприємство із застарілими технологіями, устаткуванням, основними фондами. Причина – перспективність ринку, бренд підприємства, його соціальна, екологічна та суспільна значущість, імідж тощо [9, с. 10].

Деякі методики оцінки інвестиційної привабливості підприємства враховують нефінансові показники та аналізують нематеріальні активи [2, с. 176], оскільки, як показує реальність сьогодення, саме наявність та розвиненість нематеріальних активів істотно впливає на інвестиційну привабливість підприємства. Однак, як відмічає Г.В. Козаченко, незважаючи на цілу низку очевидних переваг нефінансових показників в оцінці інвестиційної привабливості підприємства, численні дослідження виявили їх істотні недоліки. У деяких випадках не встановлюється чітка причинна взаємозалежність між нефінансовим показником та очікуваним результатом від його впровадження, що призводить до неправильної оцінки інвестиційної привабливості підприємства. Крім того, нефінансові показники не завжди відзначаються достовірністю.

Компанією PricewaterhouseCoopers було проведено опитування інституційних інвесторів і аналітиків у 14 країнах світу, в результаті якого сформована група показників, важливих для прийняття обґрунтованих

інвестиційних рішень. У переліку з дев'яти показників три – нефінансові, відображають майбутнє компанії. Аналогічне опитування, проведене у високотехнологічному секторі, показало, що серед 10 важливих показників, необхідних для прийняття інвестиційних рішень, фінансовими є лише 3 [10].

Крім того, що звітність повинна бути достовірною, вона також повинна бути орієнтована на прийняття інвестиційних рішень стратегічного характеру. Інвестиційний аналітик, читаючи звітність підприємства, повинен мати можливість оцінити інвестиційний потенціал досліджуваного господарюючого суб'єкта. Формування звітності, спрямованої на прийняття рішень стратегічного характеру, в цілому розширює сферу застосування вільного капіталу інвестором і дозволяє підприємствам розширити сферу своєї діяльності за рахунок інвестицій. У зв'язку з цим у звітності, що дозволяє характеризувати стратегічні горизонти, крім облікових даних необхідно відображати і необлікові показники. Наявність у звітності необлікових показників призведе до зменшення невизначеності для зовнішніх користувачів бухгалтерської звітності, дозволяючи їм точніше прогнозувати майбутній фінансовий стан підприємства.

На сьогодні відомо кілька підходів і реалізованих у їхньому складі методів, за допомогою яких даються грошові оцінки вартості підприємства. У вітчизняній теорії декларуються і використовуються запозичені із західної практики три основні підходи до оцінки вартості бізнесу:

- прибутковий підхід (income approach);
- витратний підхід (asset based approach);
- порівняльний (ринковий) підхід (market approach) [8, с. 18].

При застосуванні вартісного підходу до оцінки інвестиційної привабливості підприємства виникає запитання, які саме показники використовувати і яким чином. Їхній набір залежить від типу інвестора та його мотивації, а також горизонту здійснення оцінки. Як показав аналіз методик оцінки інвестиційної привабливості підприємств, комплексний підхід дає найповнішу оцінку, однак за рахунок необхідності залучення експертів, така оцінка має високий ступінь суб'єктивізму та потребує значних витрат часу.

Крім того, використовуючи цей підхід, складно визначити перспективи розвитку оцінюваного підприємства в довгостроковому періоді, у той час як «довгострокове зростання служить компанії тим самим «магнітом», який притягує до неї неослабний інтерес менеджерів та інвесторів» [7, с. 45]. Зазначений аспект інвестиційної привабливості можна оцінити на основі **вартісного підходу**. Оскільки визначення інвестиційної привабливості містить перспективи довгострокового розвитку підприємства, а нарощування вартості підприємства в довгостроковому періоді є однією з головних цілей

підприємства (а також зовнішнього інвестора та держави), то саме її можна вважати критерієм інвестиційної привабливості підприємства і використовувати для порівняння його стану щодо конкурентів на залучення інвестицій. Це обумовлює необхідність дослідження співвідношення вартості та інвестиційної привабливості підприємства, а також визначити місце вартості підприємства в управлінні, яке спрямоване на підвищення його інвестиційної привабливості.

Як стверджує Шелудько В.М.: “Використання різних методів оцінки капіталовкладень досить часто приводить до протилежних результатів. Інвестиційний проект, прийнятний за одним критерієм, може бути безприбутковим або й збитковим за іншим критерієм. Тому, для отримання обґрунтованої і значною мірою достовірної оцінки якості інвестиційного проекту доцільно застосовувати сукупність наведених вище методів, доповнюючи їх іншими формалізованими та неформалізованими критеріями.

У цілому, при плануванні та оцінці майбутніх капіталовкладень менеджери-практики спочатку застосовують якісні неформалізовані критерії, а висновки, отримані в результаті їх використання, підкріплюють кількісним аналізом на основі формалізованих критеріїв, висвітлених вище” [14].

Таким чином, Шелудько В.М., розглядаючи методи оцінки інвестицій, присуті приходять до висновку, що згадані методи в умовах реальної економіки України не мають ніякого значення і на практиці ніхто ними не користується.

У зв'язку з тим, що кількість показників ефективності інвестиційних проектів значна, нами згруповано переваги й недоліки їх використання, що дозволить врахувати думки авторів щодо їх практичного застосування в кожному конкретному випадку (табл. 1).

Таким чином, найбільш важливі проблемні питання теорії ефективності можна погодити з дослідженням Х.Я. Яремик та М.І. Яремик [15, с. 177-198], які наголошують на таких проблемах: при розрахунку ефективності інвестиційних проектів за вищенаведеними методами не враховується зношеність основних засобів, у методиках не вказується, як обґрунтовувати більшу частину базових показників (ставку дисконту, на який термін здійснювати дисконтування, як обґрунтовувати значення грошового потоку тощо), нівелюється значення математичного апарату, який при цьому застосовується.

Переваги та недоліки методів оцінки ефективності інвестиційних проектів*

№ з/п	Показник	Перевага	Недоліки
1	Чиста теперішня вартість (чистий приведений дохід) (NPV)	<ul style="list-style-type: none"> - урахування фактора часової вартості грошових надходжень; - забезпечення збільшення ринкової вартості підприємства, адитивний; - прогнозна оцінка економічного потенціалу підприємства характеризує прогнозу величину приросту капіталу 	<ul style="list-style-type: none"> - абсолютні показники не дають можливості оцінити «резерв» безпеки підприємства, не можна оцінити ступінь ризику, має місце невизначеність розрахунків майбутніх грошових потоків; - ставка дисконту, як правило, обирається сталою для всього інвестиційного циклу, хоча може здійснюватися залежно від економічних умов
2	Індекс рентабельності інвестицій (PI)	<ul style="list-style-type: none"> - дозволяє здійснювати порівняльну оцінку проектів; - відносний показник, що обумовлює його зручність застосування; - дозволяє судити про резерв безпеки підприємства 	<ul style="list-style-type: none"> - неадитивний, залежить від дисконту; - при порівняльній оцінці взаємовиключаючих проектів з різним обсягом інвестиційних витрат вступає в протиріччя з NPV
3	Внутрішня норма рентабельності (IRP)	<ul style="list-style-type: none"> - відносне значення показника просте для розуміння та використання, враховує часову цінність грошових вкладень, відображає граничні значення процентної ставки та терміну окупності;- не залежить від норми дисконту; - спрямованість на збільшення доходів інвесторів 	<ul style="list-style-type: none"> - помилкове ранжування взаємовиключаючих проектів з різним обсягом капітальних вкладень; - неадитивний метод; - не має впевненості, що ставка дисконту є незмінною на протязі терміну експлуатації проекту;
4	Модифікована норма рентабельності (MIRR)	<ul style="list-style-type: none"> - дозволяє провести оцінку проекту без реінвестування коштів у проект 	<ul style="list-style-type: none"> - при різних обсягах інвестиційних витрат результати оцінки ефективності проектів можуть не забезпечити точності вибору
5	Період окупності	<ul style="list-style-type: none"> - простота розрахунків та розуміння 	<ul style="list-style-type: none"> - не враховує часову вартість грошових потоків; - не враховує грошові потоки поза межами періоду окупності; - неадитивний метод; - не може бути використаний для визначення прибутковості проекту
6	Дисконтований період окупності	<ul style="list-style-type: none"> - дозволяє визначити економічно доцільний термін реалізації проекту; - дозволяє проводити оцінку 	<ul style="list-style-type: none"> - враховує лише початкові грошові потоки протягом періоду окупності

№ з/п	Показник	Перевага	Недоліки
		(хоча і наближену) ліквідності та ризикованості інвестиційного проекту	
7	Облікова норма рентабельності	- простота розрахунків та використання на практиці; - орієнтує на варіанти інвестування, безпосередньо пов'язані з рівнем доходу	- не враховує часову оцінку вкладень; - в основі розрахунку приймається прибуток, а не грошовий потік; - не враховує різницю в тривалості експлуатації активів, створених в результаті інвестиційних проектів

* згруповано на основі дослідження праць Балацького О.Ф. [1], Єндовицького Д.А. [4], Книша М.І. [5], Ковальова В.В. [6], Савчука В.П. [11], Старовєтрової Г.С. [12], Яремик Х.Я. та Яремик М.І. [15]

Виходячи з вищезазначених позицій, нами виділено **проблеми теорії ефективності (в частині інвестиційних проектів) двох рівнів:**

1) методичний рівень – створення системи базових та граничних показників, якими обґрунтовується ефективність інвестиційних проектів з урахуванням наступних параметрів (врахування фактору часу, порівняння грошових потоків із запасом, обґрунтування ставки дисконту та коефіцієнту ефективності, обґрунтування періоду приведення, врахування ступеня зносу основних засобів, перехід від дискретного до неперервного процесу);

2) методологічний рівень – врахування зовнішніх екстерналій, або факторів каталактичного характеру – соціально-політичної та екологічної ефективності реалізації інвестиційних проектів з дотриманням балансу інтересів власника підприємства, зовнішніх інвесторів та держави як суб'єктів інвестиційного процесу.

Щодо проблем методологічного характеру, то тут слід наголосити на тому, що крім перспектив довгострокового розвитку, важливими чинниками інвестиційної привабливості підприємства є його позитивний вплив на економічну безпеку держави в цілому та потенційні перспективи реалізації національних економічних інтересів в умовах євроінтеграції. У зв'язку з цим виникає питання про *баланс інтересів власника підприємства, зовнішніх інвесторів та держави як суб'єктів інвестиційного процесу.*

Адже вони шукають різну вигоду від інвестиційної діяльності підприємства, і важливо розуміти, у чому їхні інтереси збігаються, оскільки досягнення компромісу в питаннях реалізації інвестиційно-інноваційних проектів сприяє отриманню більших вигод усіма учасниками інвестиційного процесу. Досягнення балансу інтересів є особливо важливими в контексті інноваційного розвитку підприємства, оскільки інноваційні інвестиційні проекти пов'язані зі значними ризиками, особливе місце серед яких займає

фінансовий ризик, пов'язаний з невдалим завершенням проекту. З огляду на це, саме погодження інтересів учасників інвестиційного процесу може служити запорукою зниження ризиків упровадження інновацій. В основу погодження інтересів потенційних інвесторів та держави в процесі підготовки та реалізації інноваційних проектів має бути покладене раціональне співвідношення традиційних показників ефективності інвестування та макроекономічного ефекту.

Стосовно підприємства як суб'єкта інвестиційного процесу можна стверджувати, що його головною метою є довгостроковий розвиток. Компаніям не потрібно приділяти односторонню увагу рентабельності, нехтуючи зростанням, оскільки це може обернутися для компанії недалекоглядним «вижиманням соків» з теперішнього бізнесу та втратою темпів у довгостроковій перспективі [7, с. 85].

І хоча зовнішній інвестор намагається якомога швидше повернути вкладені кошти та отримати винагороду у вигляді прибутку, довгостроковий розвиток компанії, як було зазначено раніше, притягує до неї інвесторів. Таким чином, незважаючи на те, що довгострокове зростання не є спільною метою підприємства та зовнішнього інвестора, воно є безперечним чинником інвестиційної привабливості об'єкта інвестування.

Держава – єдиний учасник інвестиційного процесу, для якого отримання прибутку не мета, а лише засіб, складова частина більш істотного завдання – ефективного управління суспільними ресурсами на благо всіх громадян. Тому держава не повинна прагнути максимізувати свій прямий фінансовий ефект (сукупну бюджетну ефективність), який до того ж розраховується з урахуванням дисконтування, тобто з прагненням наблизити термін отримання ефекту. Необхідно комплексно оцінювати результати проекту для суспільства в цілому, тобто не тільки прямий бюджетний (фіскальний), але й досягнутий сукупний економічний ефект, а за необхідності – екологічні, соціальні, політичні та інші наслідки реалізації проекту. З огляду на це як і для зовнішнього інвестора та об'єкта інвестування, так і для держави головним інтересом є довгостроковий збалансований стійкий розвиток підприємства на основі інновацій.

Інтереси держави в умовах глобалізації як суб'єкта інвестиційного процесу полягають у такому:

- інноваційному розвитку базових галузей промисловості;
- залученні інвестицій в інноваційні проекти;
- збільшенні обсягів виробництва в національній економіці на основі інновацій;
- збільшенні відрахувань у бюджети всіх рівнів та цільові фонди;

- збільшенні зайнятості населення;
- максимізації первинних та супровідних ефектів (мультиплікативний, синергетичний) від інвестиційної діяльності підприємств (сукупний ефект).

Для оцінювання інвестиційної привабливості підприємства з точки зору забезпечення безпеки національної економіки в умовах глобалізації, доцільно враховувати сукупність синергетичних та мультиплікативних процесів, які спричинює інноваційна діяльність підприємства в економіці держави.

Вдале впровадження інновацій на підприємстві викликає ланцюгову реакцію у споріднених галузях та підвищує їхню інноваційну активність. Сутність впливу мультиплікативних та синергетичних процесів, які викликає інвестиційно-інноваційна діяльність підприємств, полягає в тому, що національна економіка отримує більш значущі доходи, ніж ті, які відображає первинна ефективність упровадження інвестицій на підприємстві. Так само, як і неефективна інвестиційна діяльність на підприємстві призводить до більших збитків у національній економіці. Врахування означених аспектів є особливо важливим у контексті інноваційного розвитку, оскільки ефективна інвестиційно-інноваційна діяльність на підприємстві, яка збільшує доходи держави, свідчить про перспективність розвитку даного підприємства з точки зору підвищення ефективності інтеграції держави в глобальну економіку. Таким чином, оцінка інвестиційної привабливості підприємства в контексті інноваційного розвитку пропонується здійснювати на основі визначення ступеня збалансованості інтересів суб'єктів інвестиційно-інноваційного процесу, оскільки це дозволить значно знизити ризик невдалого завершення інноваційного проекту.

У зв'язку з необхідністю врахування реалій глобалізації та перспектив інноваційного розвитку національних товаровиробників в умовах глобалізованої економіки доцільно також аналізувати вплив синергетичних та мультиплікативних процесів на ефективність інвестиційно-інноваційної діяльності підприємства, що дасть змогу порівнювати сукупний ефект, який виникає в національній економіці, від здійснення інвестицій в інноваційний розвиток різних підприємств та обрати підприємства, які принесуть найбільший сукупний ефект національній економіці та будуть сприяти її сталому розвитку та підвищенню конкурентоспроможності.

Оскільки довгостроковий розвиток є індикатором інвестиційної привабливості підприємства, а критерієм розвитку можна вважати нарощування внутрішньої вартості компанії, необхідно при оцінці інвестиційної привабливості розраховувати ряд показників, які відображають процес створення вартості. Врахування показників вартості підприємства під час

визначення його інвестиційної привабливості дає змогу зменшити коло факторів, які підлягають оцінці, оскільки відображають основні тенденції на підприємстві та реальні й потенційні перспективи його інвестиційного розвитку. Це дозволить вилучити з розгляду ряд факторів, які пропонується враховувати авторами методик, що належать до комплексного підходу, та знизити суб'єктивність оцінки.

В контексті вирішення проблеми досягнення балансу інтересів власника підприємства, зовнішніх інвесторів та держави як суб'єктів інвестиційно-інноваційного процесу важливо зосередити увагу в цьому процесі на побудову науково обгрунтованої стратегії економічної безпеки підприємства, що починається з детального її планування (рис. 2).

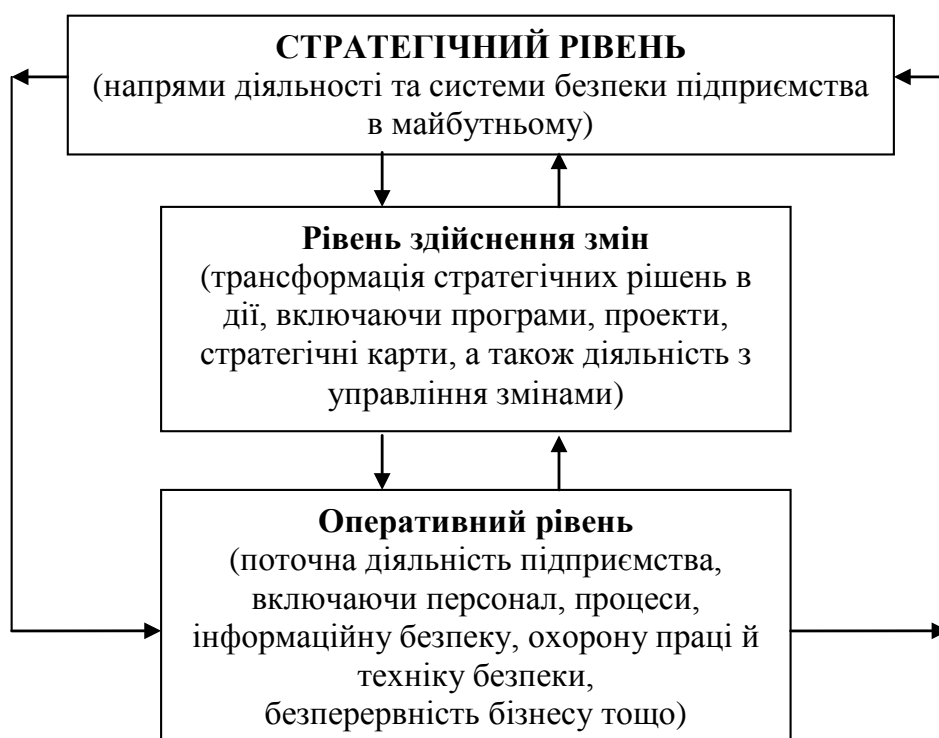

Рис. 2. Рівні глибини планування стратегії економічної безпеки в системі контролінгу інвестиційних бізнес-процесів підприємства

При розробці стратегії реалізації економічної безпеки в системі контролінгу бізнес-процесів по інвестиційним проектам слід також враховувати різні умови господарювання представників великого та малого бізнесу (табл. 2). В даному контексті можна звернути увагу хоча б на один факт – сучасна практика організації контролінгу сформувала ряд способів створення спеціальних служб контролінгу чи делегування функцій контролінгу діючим управлінським службам підприємства. В структурі служби контролінгу виділяють посадову особу, відповідальну за свою діяльність у сфері

контролінгу, – головного контроллера. Якщо на підприємстві відсутня спеціально створена служба контролінгу, то обов'язки головного контроллера виконує керівник всього підприємства, один чи декілька керівників структурних підрозділів.

Таблиця 2

Приклади відмінностей в стратегії реалізації економічної безпеки в системі контролінгу бізнес-процесів по інвестиційним проектам для представників великого та малого бізнесу

№ з/п	Характеристика параметру	Мале підприємство	Велике підприємство
1.	Сфера діяльності	Надання юридичних послуг	Виробництво продуктів харчування
2.	Чисельність персоналу	10 чол.	15000 чол.
3.	Кількість підрозділів та їх локалізація	Один підрозділ в одному офісі	36 окремих підрозділів в 27 країнах світу
4.	Кількість проектів, які постійно виконуються	Постійні проекти відсутні, діяльність проводиться в режимі виконання поточних замовлень	Сотні
5.	Опис системи контролінгу бізнес-процесів	Документ на 12 сторінках	База документів та інструментальні засоби, включаючи програмне забезпечення підтримки контролінгу
6.	Делегування повноважень з контролінгу бізнес-процесів від вищого органу управління	Дуже незначне: партнери все роблять самостійно	Колегіальний орган управління в широких масштабах делегує повноваження нижчим рівням управління. Крім того, діє інститут внутрішніх аудиторів
7.	Кількість реалізацій бізнес-процесів	Одна реалізація	Велика кількість реалізацій, що визначається кількістю окремих виробничих підрозділів та різноманітних бізнес-проектів
8.	Глибина деталізації процедур ініціювання та завершення реалізації процесу контролінгу бізнес-процесів	Мінімальна, опис являє собою один розділ, який застосовується лише у випадку, коли проект, який виконується, цього вимагає	Деталізація виписана детально та відслідковується за допомогою бази даних
9.	Діапазон засобів оцінки ризиків, які застосовуються	Обмежується консультаціями та обслуговуванням в середовищі партнерів	Варіюється від консультацій та обговорень до математичного моделювання (зокрема, у

№ з/п	Характеристика параметру	Мале підприємство	Велике підприємство
			сфери ризиків безпеки харчових продуктів та хеджування цін на сировинні ресурси) та аналізу стабільності, який ґрунтується на моделях виробничих систем
10.	Обсяг відомостей про інвестиційні ризики, який отримується в процесі діяльності, та рівень використання цих відомостей	Малий обсяг відомостей та обмежений характер їх використання	Великий обсяг відомостей, який забезпечує достатню базу для кількісного аналізу
11.	Обсяг реалізації процедур внутрішньої звітності з контролінгу бізнес-процесів	Мінімальний рівень деталізації: опис у вигляді одного розділу, який обумовлює тему регулярних нарад партнерів	Об'ємний детальний опис процедур внутрішньої звітності, який передбачає участь різних комісій, допомогу підрозділу контролінгу та комп'ютерну підтримку
12.	Вимоги до зовнішньої звітності	Мінімальні – лише за окремими видами діяльності	Широкі, обумовлені, насамперед, правилами котирувань фондового ринку, законодавством у сфері безпеки виробництва та охорони здоров'я

Не зважаючи на різні масштаби реалізації, все ж таки слід звернути увагу на те, що концепція управління ризиками інвестиційних проектів має містити наступні компоненти: 1) оцінку ступеня ризику, тобто визначення потенційних негативних наслідків прийнятих рішень, а також побічних ефектів, здатних негативно вплинути на кінцевий результат; 2) опрацювання механізму реагування на можливі негативні наслідки; 3) розробку заходів для нейтралізації або компенсації можливих негативних наслідків тієї чи іншої діяльності. Чим ґрунтовніше викладатимуться всі ці питання, тим більшою буде довіра до інвестиційних проектів у потенційних інвесторів. Загальний підхід до оцінки ризиків базується на системі складників, а саме: виявленні та аналізі внутрішніх і зовнішніх факторів, які збільшують чи зменшують вплив конкретного виду ризику; оцінці конкретного виду ризику з погляду ліквідності підприємницького проекту та економічної доцільності інвестування; встановленні допустимого рівня ризику, здійсненні певних заходів для зменшення ризику.

Аналіз ризику полягає в одержанні необхідних даних для прийняття управлінських рішень про доцільність участі в певному проекті і розробці засобів для захисту від можливих фінансових утрат. У процесі врахування ризику варто зважати на всіх учасників інвестиційного проекту: замовників, інвесторів, безпосередніх виконавців, продавців, покупців, страхові компанії тощо. Усі учасники проекту зацікавлені в тому, щоб запобігти загрози бізнесу, врахувати можливі наслідки дій конкурентів, а також зміну ринкової ситуації. Виявлення ризику може здійснюватись різними способами: від складного аналізу в моделях дослідження операцій до суто інтуїтивних здогадок і аналізу досвіду вже впроваджених аналогічних проектів. Найбільш поширеними є методи статистичного аналізу ризику, метод аналізу доцільності витрат, метод експертних оцінок, аналогічний метод та ін.

З метою систематизації комплексу методів управління ризиками на підприємствах, пропонуємо розробити модель процесу управління ризиками інвестиційного проекту (рис. 3), що включає перелік способів та методів ідентифікації, оцінки й аналізу, планування та контролю ризиків проекту і фінансово-господарської діяльності підприємства в цілому.

На етапі проведення *ідентифікації ризиків* пропонуємо приділити особливу увагу виділенню об'єкта впливу ризиків з метою визначення взаємозв'язку ризику та фінансового показника, зміни якого найбільшою мірою схильні до дії конкретного ризику. До таких показників пропонуємо відносити фінансові показники, що розраховуються при складанні бізнес-плану проекту, які відображають цільові стратегічні орієнтири проекту, а також тимчасові значення бізнес-процесів. Виявлення об'єктів впливу ризиків необхідно як для ідентифікації переліку ризиків, притаманних конкретному об'єкту, так і для формування інструментарію та заходів, можливих до реалізації, в цілях управління рівнем ризику з урахуванням особливостей об'єкта, на який цей ризик впливає.

Пропонуємо наступні визначення фаз проекту, що відповідають, на нашу думку, цілям формування системи управління ризиками інвестиційних проектів:

“Передінвестиційна фаза” складається з етапів ініціації і планування, інвестиційна фаза характеризує фінансування проекту, тобто частково – етап виконання, а виконання в плані безпосередньої реалізації, випуску і збуту відбувається на експлуатаційній фазі, яка також включає етап завершення.

“Інвестиційна фаза” – фаза реалізації проекту, яка в промисловості складається з наступних заходів: встановлення правової, фінансової та організаційної основ для здійснення проекту; будівництво (реконструкція, капітальний ремонт) об'єктів, що входять до проекту; закупівля, доставка та

монтаж устаткування; пусконаладжувальні роботи; виробництво дослідних зразків.

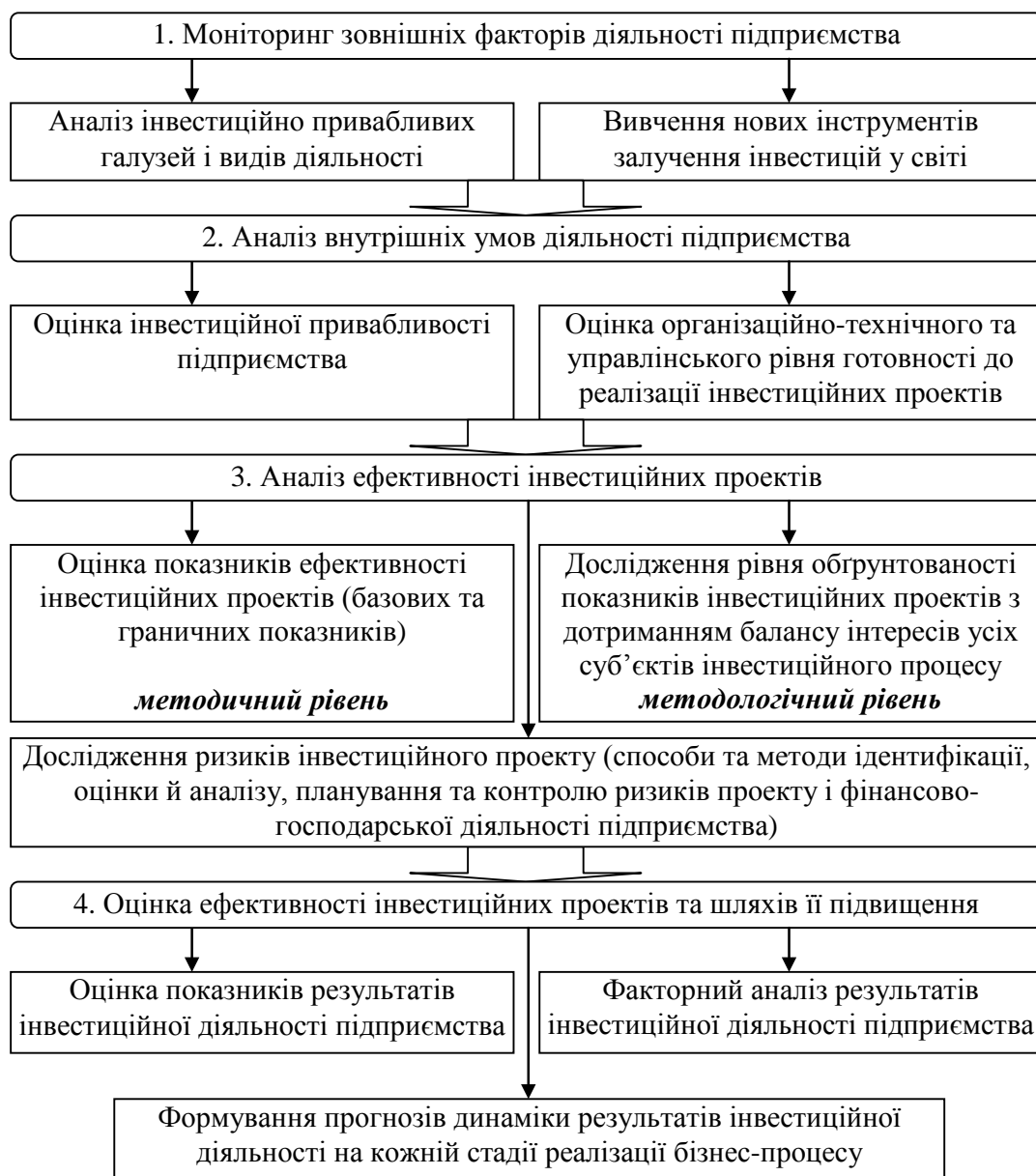

Рис. 3. Модель процесу управління ризиками інвестиційного проекту в системі контролінгу інвестиційних бізнес-процесів

Моментом закінчення інвестиційної фази може вважатися: у промисловості – початок випуску продукції на новому підприємстві (при будівництві нового підприємства) або на новому обладнанні (при реконструкції і модернізації); - реєстрація прав власності на нерухомість - у сфері інфраструктури і логістики; початок надання послуг - у сфері послуг. Момент закінчення інвестиційної фази визначається менеджером проекту в залежності від специфіки проекту і галузі.

“Експлуатаційна Фаза” – фаза інвестиційного проекту, яка полягає в поточній діяльності по проекту: закупівля сировини, виробництво і збут продукції, проведення маркетингових заходів і т. п. На цій стадії проводяться безпосередньо виробничі операції, пов'язані із взаєморозрахунками з контрагентами (постачальниками, підрядниками, покупцями, посередниками) і розвитком виробництва, формуються грошові потоки – поточні доходи і витрати.

Обґрунтовані результати теоретичних досліджень рівня керованості ризиками інвестиційного проекту, в залежності від етапу його життєвого циклу, дозволяють констатувати, що найменш витратними є перші два етапи, які складають передінвестиційну фазу, при цьому особливу увагу необхідно звернути на етапи “виконання” та “завершення”, які несуть на собі найбільший рівень ризиків проекту, а, отже, в найменшій мірі передбачають можливість завершення проекту.

Обґрунтування значущості аналізу фаз інвестиційного проекту дає можливість глибше вивчити структуру витрат припинення інвестиційного проекту та оцінити їх вплив на результат реалізації. Для цих цілей використовуємо інструмент класифікації. В результаті класифікації та дослідження динаміки витрат, можна стверджувати про необхідність аналізу життєвого циклу інвестиційного проекту для цілей управління ризиками проекту як на рівні підприємства, так і банківською системою і державою, оскільки рівень негативного впливу може спровокувати перекося у поступальному розвитку економіки країни.

Розроблена систематизація методів управління ризиками, передбачає використання в якості прикладного методу формування **карт ризиків**, призначених для ранжування ризиків, узагальнення результатів їх оцінки за окремими операціями і в цілому по підприємству і для забезпечення звітності з управління ризиками.

До карт ризиків слід включити важливі характеристики ризику: фактор ризику, сфера прояву ризику, вплив фактора ризику на досягнення цілей проекту, вплив ризику на заінтересованих осіб, доступність ризику, кількісний опис ризику (ймовірність події, наслідки події, якість управління ризиком, інтегральний показник), збитки, схема управління ризиком, рекомендації з управління ризиком. Таке детальне документування забезпечить якість процесу управління ризиками, який починається з визначення цілей, які підприємство хоче досягнути, а також внутрішніх й зовнішніх факторів, які можуть вплинути на досягнення поставлених завдань. Важливим є врахування того, що фактори ризику можуть бути як факторами-загрозами, так і факторами-можливостями. Такий підхід до ризиків є цілком виправданим, оскільки орієнтує керівництво

підприємства не лише на захист від несприятливих подій, але й на пошук шляхів реалізації можливостей, які можуть відкритися перед ними. Наступний етап управління передбачає ідентифікацію, аналіз й безпосередню оцінку ризиків. Етап аналізу ризику пов'язаний з розвитком розуміння кожного ризику, його наслідків та ймовірності цих наслідків. Після оцінки ризику визначається рівень ризику та за попередньо встановленими критеріями пріоритетні ризики, а також розробляються заходи щодо зниження ризиків. Заключний етап управління ризиками – це процес удосконалення існуючих та розробка й впровадження нових методів управління ризиками.

Таким чином побудований алгоритм управління інвестиційними ризиками в системі економічної безпеки підприємства визначить рівні моніторингу впливу ризиків на фінансовий результат інвестиційного проекту, надасть можливість планування, прогнозування і контролю дій, спрямованих на мінімізацію ризиків і дозволить створити базу історичного досвіду співвідношення ризиків, їх рівня та наслідків.

Таким чином побудована модель управління інвестиційними ризиками в системі економічної безпеки підприємства визначить рівні моніторингу впливу ризиків на фінансовий результат інвестиційного проекту, надасть можливість планування, прогнозування і контролю дій, спрямованих на мінімізацію ризиків і дозволить створити базу історичного досвіду співвідношення ризиків, їх рівня та наслідків в цілях дотримання належного рівня економічної безпеки підприємства.

Список використаних джерел:

1. Балацький О.Ф. *Управління інвестиціями* / О.Ф. Балацький, О.М. Теліженко, М.О. Соколов. – Суми: Унів. кн., 2004. – 232 с.
2. Бандурин А.В. *Финансовая стратегия корпорации* / А.В. Бандурин, В.А. Гуржиев, Р.З. Нурғалиев. – М.: АО «Алмаз», 2000. – 89 с.
3. Брохун Н.С. *Бухгалтерський облік як інструмент інформаційного забезпечення системи контролінгу: автореф. дис. на здоб. ступ. к.е.н. 08.00.09* / Н.С. Брохун. – Житомир, 2010. – 21 с.
4. Ендовицкий Д.А. *Комплексный анализ и контроль инвестиционной деятельности: методология и практика* / [Д.А. Ендовицкий]; под ред. Л.Т. Гиляровской. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 400 с.
5. Кныш М.И. *Стратегическое планирование инвестиционной деятельности* / М.И. Кныш, Б.А. Перекатов, Ю.М. Тютиков. – СПб.: Изд. дом «Бизнес-Пресса», 1998. – 315 с.
6. Ковальов В.В. *Методы оценки инвестиционных проектов* / В.В. Ковальов. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 144 с.
7. Коупленд Т. *Стоимость компаний: оценка и управление* / Т. Коупленд, Т. Коллер, Дж. Муррин. – [3-е изд., перераб. и доп.]; пер. с англ. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2005. – 576 с.
8. Ларченко А.П. *Оценка бизнеса. Подходы и методы* / А.П. Ларченко. – СПб.: PRTeat, 2008. – 59 с.
9. Пономаренко Т.В. *Методология стратегической оценки конкурентоспособности горных компаний [Текст]: монография* // Т.В. Пономаренко. – СПб.: Изд-во Политехн. Ун-та, 2011. – 225 с.

10. Рябчинский А.И. Экономика и организация производств / А.И. Рябчинский // Автомобильная промышленность. – 2002. – № 1. – С. 2-5.
11. Савчук В.П. Анализ и разработка инвестиционных проектов: [Учеб. пособие] / В.П. Савчук, С.И. Прилипко, Е.Г. Величко. – К.: Абсолют-В; Эльга, 1999. – 304 с.
12. Староветрова Г.С. Экономическая оценка инвестиций: [Учеб. пособие] / Г.С. Староветрова, А.Ю. Медведев, И.В. Сорокина. – М.: КНОРУС, 2006. – 312 с.
13. Чигрин О.Ю. Проблеми оцінки інвестиційної привабливості підприємства / О.Ю. Чигрин // Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю) «Інвестиційно-інноваційна стратегія розвитку підприємства». – Житомир: ЖДТУ, 2012. – С. 55-56.
14. Шелудько В.М. Фінансовий менеджмент. Методи оцінки інвестиційних проектів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com.ua/imag/finans/shel_fm.
15. Яремик Х.Я. Теоретичні основи обґрунтування економічної ефективності інвестиційної діяльності видавничо-поліграфічних підприємств / Х.Я. Яремик, М.І. Яремик // Актуальні проблеми соціально-економічного розвитку держави, регіону, галузі та підприємства [За загальною редакцією д.е.н., доц. А.М. Штангрета]. – Львів: Українська академія друкарства, 2013. – 394 с.

*Рабошук А.В., к.е.н, доцент,
Житомирський державний технологічний університет*

КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ В КОРПОРАТИВНОМУ УПРАВЛІННІ: ВИКЛИКИ ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Корпоративне управління виступає одним із ключових елементів та передумов успішної діяльності суб'єкта господарювання корпоративне управління, забезпечуючи зростання вартості капіталу, більш ефективне використання ресурсів. Не менш важливим є здійснення контролю з боку акціонерів-власників за діяльністю менеджерів, які несуть відповідальність за результати діяльності компанії та належне використання вкладених інвестицій.

В економічній літературі у широкому розумінні корпоративне управління розглядають як систему, за допомогою якої спрямовують та контролюють діяльність суб'єкта господарювання. Належне корпоративне управління не обмежується виключно відносинами між інвесторами та менеджерами, а передбачає також врахування легітимних інтересів й інших заінтересованих осіб, взаємодію з ними, оскільки компанія не може існувати відокремлено від суспільства, в якому вона функціонує, а показники її діяльності та майбутній розвиток напряму залежать від внеску та участі всіх заінтересованих осіб. При цьому проблемним аспектом є забезпечення рівноваги впливу та балансу інтересів учасників корпоративних відносин.

Важливість корпоративного управління для держави та суспільства важко переоцінити, що обумовлено його впливом на соціальний та економічний розвиток країни шляхом сприяння розвитку інвестиційних процесів, забезпечення впевненості та підвищення довіри інвесторів; підвищення ефективності використання капіталу та діяльності компанії; врахування інтересів широкого кола заінтересованих осіб, що забезпечує здійснення компаніями діяльності на благо суспільства та зростання національного багатства. Зважаючи на вище викладене, виявлення та вирішення проблем, які перешкоджають успішному функціонуванню суб'єктів господарювання для забезпечення сталого розвитку суспільства потребує теоретичного дослідження та обґрунтування.

Сутність корпоративних конфліктів та тенденції розвитку моделі корпоративного управління в країнах пострадянського простору досліджують

Ю.Б. Вінслав, Л. Волков, М.І. Іоргачова, М.А. Кужелев, А.В. Лібман, Н. Сафронов, О.В. Тарасенко та ін.

Фундаментальні праці з питань корпоративних відносин та проблем існування та вирішення конфліктів інтересів проводилися зарубіжними науковцями, серед яких – А. Берле, М. Брехт, М. Бьянко, Р. Вішни, М. Дженсен, У. Меклінг, Дж. Мінз, Дж. Паунд, А. Роелл, С. Тернбулл, Е. Фама, К. Хілл, А. Шлейфер та ін.

Актуальним на сьогодні є виявлення передумов виникнення конфліктів інтересів в середовищі корпоративного управління для нівелювання негативного їх прояву та впливу на економічну безпеку діяльності бізнес-структур. В економічній та юридичній літературі не існує узгодженого єдиного визначення корпоративного управління, більше того, не окреслено меж для дослідження його сутності. З цього приводу Дж. Паунд (J. Pound) зазначає, що «відсутність визначальної парадигми створило відчуття інтелектуального запаморочення у все більш напружених дебатах щодо питання реформ корпоративного управління» [21].

У спробах гармонізувати певним чином підходи до розуміння корпоративних відносин та належної корпоративної поведінки у 1999 р. Організацією економічної співпраці та розвитку сформульовано наступне визначення корпоративного управління: «корпоративне управління відноситься до внутрішніх засобів забезпечення діяльності корпорації та контролю над ними...».

Одним з ключових елементів для підвищення економічної ефективності є корпоративне управління, яке включає комплекс відносин між правлінням (менеджерами, адміністрацією) компанії, її радою директорів (спостережною радою), акціонерами та іншими заінтересованими особами (стейкхолдерами). Корпоративне управління також визначає механізми, за допомогою яких формулюються цілі компанії, визначаються засоби їх досягнення та контролю над її діяльністю» [30].

Термін «корпоративне управління» С. Тернбулл (S. Turnbull) використовує для окреслення всіх можливих дій, які впливають на процес призначення тих, хто приймає рішення щодо того, як здійснюється операційний контроль для забезпечення виробництва товарів та послуг, а також усіх зовнішніх дій, які впливають на операції або контролерів [28]. Визначене таким чином поняття корпоративного управління охоплює усі типи компаній, незалежно від того, чи створені вони відповідно до цивільного або загального права, чи є вони власністю держави, юридичних чи фізичних осіб, приватні чи публічні. Даний підхід до визначення корпоративного управління є дещо ширшим, ніж той, що

вважається класичним [27, с. 181], і передбачає виокремлення управлінських дій поза процесом призначення контролерів.

Слід вказати і на певну обмеженість наукових знань, притаманну англо-американській літературі ХХ ст. Погляди щодо сутності корпоративного управління науковцями – представниками американської школи є звуженими і обмежуються публічними компаніями як сферою застосування.

Ще одним з поширених серед американських науковців підходів є вивчення корпоративного управління в компаніях з унітарною радою директорів без суттєвого впливу акціонерів. Таке бачення організації управління компанією обмежується релевантністю проведених емпіричних досліджень, оскільки домінування акціонерів та наділення їх повноваженнями у формі спостережної ради є не рідкістю, а скоріше нормою в європейських країнах [10], [11], Японії [8]. Більше того, знайшло своє поширення і в англо-американських країнах серед компаній зі значними обсягами іноземних інвестицій (Австралія, Нова Зеландія, Канада), а також в тих країнах, що розвиваються, де в управлінні компаніями приймають участь родинні групи.

Аналіз наукових публікацій зарубіжних науковців з проблем корпоративного управління дає підстави стверджувати про фокусування основної їх уваги на досвіді англосовітських країн, переважно, США.

Як вказують А. Шлейфер (A. Shleifer) та Р. Вішни (R. Vishny), більшість з наявних емпіричних даних та інформації англійською мовою походять з Сполучених штатів [24, с. 6]. Більш того, Дж. Голлінгсворс (J. Hollingsworth), П. Шміттер (P. Schmitter) та У. Стрік (W. Streeck) визнають, що «в 1950-х та 1960-х роках навряд чи хтось не погодився б з припущенням, що більш традиційні економіки, а відповідно, й «відсталі» економіки такі, як Японія, Німеччина та Європа в цілому повинні прийняти американську модель організації виробництва» [16, с. 4].

Відсутність досліджень, присвячених порівнянню різних систем корпоративного управління, в США визнали тільки в 90-х рр. Період розробки американськими науковцями теорії фірми припадає на часи ідеологічної боротьби між капіталізмом та комунізмом. Відповідно, з їх сторони було б непатріотично висунути припущення, що ринок не є природним станом речей у вільному суспільстві. Більше того, провал комунізму тільки посилив гегемонію ринкової ідеології зі значним політичним інтересом в приватизації на основі американської моделі фірми.

Виникнення та проблеми застосування цієї моделі в США широко досліджувалися М. Дженсенем (M. Jensen) [19], Австралії – С. Тернбуллом [27], [28]; проблеми використання американської моделі в колишніх соціалістичних країнах окреслені А. Шлейфером та Р. Вішни [24]. Разом з тим, як підкреслює

С. Тернбулл, віра політичних ідеологів в поширенні домінуючої, але вже не ідеальної, американської моделі управління, до сих під не зазнала руйнівної критики в наукових публікаціях, емпіричних дослідженнях.

На жаль, недостатньої розробленими та дослідженими залишаються альтернативні підходи до корпоративного управління. Варто підкреслити, що в англо-американських країнах з високо розвинутою системою права власності, законодавчих та регулюючих інститутів, частими є випадки неефективного функціонування корпоративного контролю.

Однієї з передумов корпоративних скандалів на початку 90-х рр. називають наявність великої кількості кодексів «кращої (належної) практики», рекомендованої як політичний «паліативний» засіб для спроби залатати первісно дефектну систему корпоративного управління; кодекси належної практики корпоративного управління С. Тернбулл визначив як «помилковими, такими, що вводять в оману, невірно названими» [28].

Узагальнення основних регулюючих документів у сфері корпоративних відносин в країнах з різними моделями корпоративного управління наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Регламентация принципів корпоративної поведінки в країнах з різними моделями корпоративного управління

№ з/п	Країна	Регламентуючі документи
1	<i>Великобританія</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ CadburyReport (TheFinancialAspectsofCorporateGovernance) 1992 (Доповідь комітету з фінансових аспектів корпоративного управління – Доповідь Кедбері) ✓ HampelReport (Final) 1998 (Доповідь Хемпела про корпоративне управління) ✓ InternalControl: GuidanceforDirectorsontheCombinedCode (TurnbullReport) 1999 (Внутрішній контроль: керівництво для директорів щодо об'єднаного кодексу – Доповідь Тернбулла) ✓ StewardshipCodeforInstitutionalInvestors 2010 (Кодекс управління для інституційних інвесторів), TheUKStewardshipCode 2010 (Кодекс управління Великобританії) ✓ The UK Corporate Governance Code 2010 (Кодекс корпоративного управління) ✓ CorporateGovernanceGuidanceandPrinciplesforUnlistedCompaniesintheUK2010 (Керівництво та принципи корпоративного управління для нелістингових компаній) та ін.
2	<i>Німеччина</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ DSW Guidelines 1998 ✓ Gesetz zur Kontrolle und Transparenz im Unternehmensbereich (KonTraG) 1998 ✓ Corporate Governance Rules for German Quoted Companies January 2000 (Правила корпоративного управління для німецьких лістингових компаній) ✓ German Corporate Governance Code – (The Cromme Code) 2010

№ з/п	Країна	Регламентуючі документи
		(Німецький кодекс корпоративного управління) та ін.
3	<i>США</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Statement on Corporate Governance 1997 (Положення про корпоративне управління) ✓ Global Corporate Governance Principles 1999 (Глобальні принципи корпоративного управління) ✓ Report of the NACD Blue Ribbon Commission on Director Professionalism 2001 (Звіт комісії НАКД про професіоналізм директорів) ✓ Principles of Corporate Governance: Analysis & Recommendations 2002 (Принципи корпоративного управління: аналіз та рекомендації) ✓ Principles of Corporate Governance 2002 (Принципи корпоративного управління) ✓ Final NYSE Corporate Governance Rules 2003 (Правила корпоративного управління, визначені Нью-Йоркською фондовою біржею) ✓ Key Agreed Principles to Strengthen Corporate Governance for U.S. Publicly Traded Companies 2008 (основні погоджені принципи для посилення корпоративного управління в публічних компаніях США) ✓ Report of the New York Stock Exchange Commission on Corporate Governance 2010 (Звіт Нью-Йоркської Комісії з фондової біржі по корпоративному управлінню) та ін.
4	<i>Франція</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Promoting Better Corporate Governance In Listed Companies 2002 (Сприяння кращій практиці корпоративного управління в лістингових компаніях) ✓ Code de gouvernement d'entreprise pour les valeurs moyennes et petites 2009 ✓ Corporate Governance Code of Listed Corporations 2010 (Кодекс корпоративного управління для лістингових компаній) ✓ Recommendations on corporate governance 2011 (Рекомендації щодо корпоративного управління) та ін.
5	<i>Японія</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Urgent Recommendations Concerning Corporate Governance 1997 (Актуальні рекомендації щодо корпоративного управління) ✓ Corporate Governance Principles: A Japanese view 1997 (принципи корпоративного управління: японський погляд) ✓ Principles of Corporate Governance for Listed Companies 2009 (Принципи корпоративного управління для лістингових компаній) та ін.

Розроблені та діють ряд кодексів, як визначають основні принципи корпоративного управління, і в країнах Східної Європи, наприклад, в Польщі: TheGdańskCode 2002 (Кодекс корпоративного управління для польських компаній, зареєстрованих на біржі), Dobrepraktykiwspółkachpublicznych 2005 (Краща практика в публічних компаніях), Dobre Praktyki Spółek Notowanychna GPW 2010 (Кодекс належної практики для компаній, які знаходяться на лістингу ВФБ); а також країнах пострадянського простору: Стандарти

корпоративного управління (Азербайджан, 2011), Кодекс корпоративного управління (Казахстан, 2007), Кодекс корпоративного управління (Молдова, 2007), Кодекс корпоративної поведінки (Російська Федерація, 2002), Принципи корпоративного управління (Україна, 2003) та ін.

Аналіз змістовного наповнення наведених документів свідчить про поширеність застосування положень та норм, сформованих переважно в США, Великобританії та Австралії. Таким чином, можна зробити висновок, що домінування англо-американської теорії та практики корпоративного управління протягом тривалого часу вплинуло не тільки на розвиток наукових поглядів, а й практичну діяльність як окремих суб'єктів господарювання, так і наднаціональних інститутів, установ, організацій (наприклад, Всесвітнього банку, який поширював американську систему корпоративного управління в країнах світу).

Наслідком такого домінування стало неефективне запровадження елементів моделі корпоративного управління в колишніх соціалістичних країнах, де система права власності, законодавчотворчої діяльності та регулюючих інститутів виявилися недостатньо розвинутими для захисту від корупційних схем та шахрайських дій в корпоративному середовищі.

Узагальнюючи підходи до інтерпретації у вітчизняній та зарубіжній економічній літературі сутності корпоративного управління, його слід розглядати як:

- 1) систему управління і контролю за діяльністю компаній;
- 2) структуру, що визначає розподіл прав і обов'язків між учасниками корпоративних відносин, тобто радою директорів, менеджментом і акціонерами, кінцевою метою якого є підвищення вартості компанії для акціонерів у довгостроковій перспективі;
- 3) правила і процедури прийняття рішень, рамки для формулювання і досягнення цілей компанії і контролю за результатами її діяльності.

Розробка загальних «правил гри» і деталізація процедур дозволяє стабілізувати процес управління і підвищує довіру до компанії з боку всіх учасників корпоративних відносин і зовнішніх заінтересованих осіб (держава, потенційні інвестори тощо).

Функціонування суб'єктів господарювання, як і будь-який поступовий процес розвитку відповідно до діалектичного закону єдності та боротьби протилежностей виступає подоланням певних конструктивних протиріч суб'єктів корпоративних відносин.

Для інтегрованих структур, зокрема, холдингових компаній властива певна особливість корпоративного управління, яке Ю.Б. Вінслав розглядає як систему управлінських відносин між взаємодіючими суб'єктами господарювання (в

тому числі керуючими та підлеглими) з приводу субординації та гармонізації їх інтересів, забезпечення синергії як їх спільної діяльності, так і взаємовідносин з зовнішніми контрагентами(включаючи держоргани) в досягненні поставлених цілей [1]. Науковець зазначає, що ключовим питанням ефективного функціонування таких об'єднань, взаємовідносин акціонерів з менеджментом різних рівнів є досягнення синергетичного ефекту інтеграційної взаємодії. Наявність синергії є важливою умовою відсутності конфліктних ситуацій між власниками та менеджерами.

Під корпоративним конфліктом розуміють відкрите протистояння, в якому залучені дві або більше сторін з числа акціонерів, менеджерів, членів ради директорів і, в разі поглинання, потенційний поглинач [3]. Аналіз економічної літератури дозволяє виокремити дві основні причини виникнення корпоративних конфліктів: розбіжності в поглядах і розбіжності в інтересах сторін.

В цілому корпоративні конфлікти, незалежно від того, викликані вони конфліктами інтересів сторін або відмінностями в поглядах, за видами розбіжностей можна представити наступним чином:

1. Розбіжності щодо стратегії компанії;
2. Розбіжності через умови конкретних угод, які включають не лише купівлю/продаж товарів (робіт, послуг) або інших активів, а й угоди зі злиття та поглинання, емісії або викупу акцій, виплати дивідендів, рекапіталізації тощо;
3. Розбіжності з приводу складу ради директорів і менеджменту компанії;
4. Розбіжності щодо корпоративного управління в компанії (як системи, так і окремих її елементів).

У будь-якій компанії присутні конфлікти інтересів та відмінності в поглядах на стратегію розвитку. Однак за умови належним чином побудованої системи корпоративного управління вони мінімізуються, а виникаючі розбіжності вирішуються цивілізованим шляхом. Наприклад, якщо структура власності в компанії є прозорою, включаючи розкриття інформації про кінцевих бенефіціарних власників, та спрацьовують механізми ефективного внутрішнього контролю, то прийняття рішень щодо ухвалення угод відбуватиметься без участі заінтересованих осіб, що унеможливить виникнення суперечностей.

Типи корпоративних конфліктів визначаються основними факторами:

- 1) правовим середовищем, культурно-політичними традиціями країни функціонування компанії;
- 2) структурою власності та системою контролю в компанії.

Як показують емпіричні дослідження [3], зазначені фактори взаємопов'язані. Так, в країнах зі слабким правовим захистом інтересів

акціонерів власність в компаніях переважно є концентрованою. При цьому контролюючим власникам не вигідний сильний захист міноритарних акціонерів і вони, відповідно, не зацікавлені в прийнятті законодавчих актів, які б підсилили юридичні позиції останніх. Неналежний правовий захист акціонерів призводить до зниження ринкової оцінки компаній порівняно з основними її показниками (величиною активів, прибутку, резервів тощо). Приватні вигоди від контролю мажоритарних акціонерів та найманих менеджерів схиляє їх до порушення або недобросовісного виконання стандартів корпоративного управління. В умовах, коли мажоритарні акціонери не тільки контролюють стан справ в компанії, але й поведінку найманого управлінського персоналу, у міноритарних акціонерів відсутні можливості для протистояння, і, відповідно, відкриті конфлікти не виникають.

В англо-американських країнах, де власність компаній є розпорошеною, основним конфліктом є конфлікт між акціонерами і менеджментом. Розпорошеність акціонерів в умовах координації унеможлиблює належний контроль менеджерів, які можуть скористатися такою ситуацією для отримання особистої вигоди за рахунок акціонерів.

В країнах континентальної Європи та в країнах, що розвиваються, в умовах концентрованої структури власності основний конфлікт виникає між мажоритарними і міноритарними акціонерами. При чому окремі дослідники вважають, що концентрація власності в Європі багато в чому визначається політичними традиціями та цінностями. Пріоритет соціальної рівності над максимізацією акціонерної вартості призвели одночасно до сильного впливу профспілок і наявності високої концентрації власності, які збалансовують один одну. Наприклад, в Німеччині зі сформованими соціал-демократичними традиціями, суттєву роль у корпоративному управлінні наряду з мажоритарними акціонерами відіграють профспілки, які проявляють себе в контексті корпоративних конфліктів, наприклад, при спробах поглинання компанії.

Таким чином, передумовами виникнення певних типів конфліктів інтересів в середовищі корпоративного управління можна вважати розпорошеність або концентрацію власності в компанії.

В основі поняття корпоративного управління лежить проблема, пов'язана з агентськими витратами, яка виникла внаслідок поділу функцій власності та управління в компанії.

Ще у 1932 р. вийшла в світ робота А. Берле (A. Berle) і Дж. Мінза (G. Means) «Сучасна корпорація і приватна власність» [9], в якій автори констатували факт відокремлення функцій управлінців від функцій власників у компаніях з розпорошеною структурою акціонерного капіталу. У 1937 р.

Р. Коуз (R. Coase) в своєму революційному дослідженні «Природа фірми» [12] вказав на існування трансакційних витрат, витрат на укладання і виконання контрактів, а також висунув теорію про те, що будь-яка фірма існує з метою мінімізації трансакційних витрат, а розміри фірми залежать від можливостей економії на цих витратах. Ці дві класичні роботи сформували підґрунтя для подальших досліджень у сфері корпоративного управління та пов'язаних з ним агентських витрат.

Серед основних передумов становлення агентської теорії корпоративного управління та покладеного в її основу делегування функцій з прийняття рішень найманому управлінському персоналу можна зазначити наступні:

- розвиток корпоративної форми власності, укрупнення виробництва, географічна експансія;
- розвиток інституту залучення зовнішнього капіталу шляхом емісії акцій;
- зростання масштабів комерційних підприємств вимагало залучення значних обсягів фінансового капіталу;
- скорочення частки участі кожного з постачальників фінансового капіталу внаслідок збільшення їх кількості;
- зростання витрат, пов'язаних з процесом прийняття рішень;
- розподіл праці, спеціалізація управлінських функцій, зумовлена наявністю постачальників капіталу.

У результаті поділу функцій власника та управлінця виникає інформаційна асиметрія: ситуація, при якій керівники підприємством краще інвесторів (постачальників капіталу) інформовані про стан справ в компанії. Вперше вчені заговорили про інформаційну асиметрію на споживчому ринку в кінці 1960-х рр., а першою роботою в цьому напрямку стало дослідження американського вченого Дж. Акерлоф (G. Akerlof) [7], який припустив, що на деяких типах ринку якість конкретного товару відома тільки продавцю.

Інформаційна асиметрія, в свою чергу, призводить до виникнення явища, відомого як несприятливий відбір. В умовах асиметрії інформації постачальник, який володіє кращою інформацією, прагне знизити якість товарів і послуг. Аналогічно менеджери фірми намагаються мінімізувати зусилля з управління за умов недостатньої обізнаності постачальників капіталу.

Не менш важливим наслідком поділу функцій власника та управлінця стало прагнення власників укласти повний контракт на управління інвестованим капіталом. Під повним контрактом мається на увазі угода, яка передбачає всі можливі варіанти розвитку подій і регламентує дії менеджерів в різних ситуаціях. Повний контракт економічно недоцільний внаслідок значних витрат на його розробку та відстеження виконання його умов. Тому на практиці

застосовуються неповні контракти, які регламентують основні моменти взаємовідносин постачальників капіталу та управлінців.

Таким чином, відділення управління від власності і необхідність делегування управлінських функцій професійним менеджерам, інформаційна асиметрія і неповнота контрактів породжують агентську проблему в інтегрованих структурах та корпорації зокрема.

Агентська проблема в корпоративному управлінні є протиріччям інтересів менеджерів і постачальників капіталу, що виникає через відсутність прагнення менеджерів до максимізації доходів на інвестовані кошти. Згідно з теоретичними передумовами, менеджери, які володіють обмеженою раціональністю, прагнуть до збільшення власного добробуту за рахунок інвесторів.

Концепція обмеженої раціональності була запропонована Г. Саймоном в контексті особливості поведінки економічних агентів, які за відсутності достатньої інформації та на основі власних міркувань схильні до прийняття неоптимальних рішень. Дане припущення про поведінку менеджерів є ключовим і носить назву управлінського опортунізму [29, с. 47]. Завдання постачальників капіталу полягає в побудові такої системи взаємодії, яка стимулювала б менеджерів до найбільш ефективного управління інвестованим капіталом внаслідок інтересів інвесторів. Згідно визначення американських вчених, «теорія корпоративного управління вивчає способи, за допомогою яких постачальники фінансового капіталу забезпечують зворотність вкладених інвестицій» [23, с. 737].

Питання корпоративних відносин в частині агентської проблеми в економічній науці досліджуються в рамках агентської теорії, або теорії агентських відносин. Прикладом корпоративних відносин є відносини акціонера і менеджера, кредитора та одержувача кредиту та ін.

Центральним положенням агентської теорії є модель взаємовідносин «принципал-агент», згідно якої один економічний суб'єкт (принципал) доручає за певну винагороду іншому (агенту) діяти від його імені і в інтересах максимізації добробуту принципала. Агентська теорія будується на припущенні, що агенти, наймані принципалами, діють з метою збільшення корисності для себе, а не для принципала. Агент, який не несе повної відповідальності за наслідки економічних дій, ділить ризик своєї діяльності з принципалом.

Узагальнення основоположних припущень агентської теорії наведено в табл. 2.

Конфлікт інтересів агентів і принципалів виникає в умовах інформаційної асиметрії та неповних контрактів. Інформаційна асиметрія має на увазі, що

агент має інформаційну перевагу в порівнянні з принципалом; його діяльність не піддається прямому контролю з боку принципала, а за кінцевими результатами неможливо судити про якість прийнятих рішень. Принципал не в змозі встановити, чи були порушені агентом взяті на себе зобов'язання, а також достовірно оцінити дії агента та їх наслідки. Тому неможливо скласти такий контракт, за яким винагорода агента безпосередньо залежала б від його зусиль.

Таблиця 2

Ключові припущення теорії агентських відносин

Ознаки	Характеристика
ПРИПУЩЕННЯ ПРО ІНТЕРАКТИВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ	
Асиметрія інформації	Менеджери-агенти зсередини краще проінформовані про ситуацію в компанії, ніж власники-принципали ззовні
Невизначеність	Велика кількість факторів, які впливають на агентські взаємовідносини та їх розвиток, який неможливо повністю передбачити
Складність оцінки	Відсутність точних орієнтирів для оцінки якості дій найманого управлінського персоналу
ПРИПУЩЕННЯ ПРО ПОВЕДІНКУ	
Опортунізм	Необмежене прагнення менеджерів-агентів до задоволення особистих інтересів за рахунок компанії на шкоду власникам-принципалам
Обмежена раціональність	Людський розум має обмежену здатність приймати оптимальні управлінські рішення
Сприйняття ризику	Внаслідок диверсифікації портфелю своїх активів власники-принципали більш схильні до ризику, ніж агенти-менеджери

На думку М. Дженсена, сформувалися два підходи до розвитку агентської теорії: позитивна агентська теорія (positive theory of agency) та теорія відносин «принципал-агент» (principle-agent literature) [13, с. 327]. Обидва підходи досліджують контрактні взаємини між сторонами, які прагнуть до максимізації своєї вигоди, і в обох передбачається, що агентські витрати (витрати взаємовідносин «принципал-агент») мінімізуються через досягнення компромісу, за допомогою укладання взаємовигідних контрактів, так званих «Парето-оптимальних контрактів». Однак підходи відрізняються за певними ключовими моментами.

Дослідженням теорії відносин «принципал-агент» характерні математична спрямованість, моделювання, акцентування уваги на впливі переваг сторін за контрактом, джерелах невизначеності та інформаційній асиметрії [14], [17], [22], [26]. Позитивна агентська теорія має в своїх основі нематематичний ситуаційний підхід і приділяє велику увагу вивченню конкретних ситуацій,

впливу контрактних технологій, ролі фізичного і людського капіталу [13], [18], [19], [20], [25].

У 1992 р. Ч. Хілл (С. Hill) і Т. Джонс (Т. Jones) [15] сформулювали агентську теорію заінтересованих сторін (stakeholder-agencytheory), яка фактично представляє собою поєднання передумов агентської теорії та теорії заінтересованих сторін (індивідів, груп, організацій, держави, суспільства, які впливають на прийняття управлінських рішень в компанії і можуть підпадати під вплив прийнятих рішень). Автори даного підходу вважають, що менеджер у своїх діях повинен керуватися не лише інтересами постачальників капіталу, а й усіх інших сторін, і розглядають компанію як мережу контрактів між менеджментом та всіма групами заінтересованих сторін.

Дослідники у сфері корпоративного управління Н. Сафронов та Л. Волков [6] з даного питання приходять до висновку: хоча повний контроль за доцільністю та обґрунтованістю управлінських дій менеджерів неможливий, однак сукупний вплив дисциплінуючих внутрішніх та зовнішніх факторів дозволяє вищому керівництву в цілому діяти в інтересах корпорації та власників її ресурсів. Висновки та перспективи подальших досліджень.

Таким чином, у результаті поділу функцій власника та керівника утворився новий напрямок в економічній науці – агентська теорія, – який розглядає корпоративні відносини через призму моделі «принципал-агент», де агент, який володіє обмеженою раціональністю і прагненням отримати особисту вигоду, управляє власністю, яку довіряє йому принципал, який, в свою чергу, не має можливості укладення з агентом повного контракту.

Отже, конфлікт інтересів представляє собою ситуацію, коли необхідно робити вибір між інтересами компанії в цілому та інтересами окремої групи суб'єктів, які приймають участь в корпоративних відносинах. При цьому часто мова не йде про порушення корпоративного інтересу на користь однієї або іншої заінтересованої особи, а проблему вибору між захистом інтересів компанії та інших інтересів. Запобігання ймовірності зміни ієрархії інтересів та цільових функцій суб'єктів корпоративних відносин і тим самим уникнення конфлікту інтересів вбачаємо як невід'ємну складову завдань корпоративного управління.

Враховуючи те, що для вирішення конфлікту інтересів в середовищі корпоративного управління акціонери несуть агентські витрати, які пов'язані, передусім, з розбіжностями в поглядах на отримання вигод, на розробку та впровадження механізмів контролю, на заохочення та мотивацію менеджерів, завдання корпоративного управління зводиться до зниження сукупної величини агентських витрат та підвищення вартості компанії для існуючих та потенційних інвесторів.

Перспективою подальших досліджень є наукове обґрунтування та розробка таких механізмів корпоративного управління, які б дозволили знизити прояв та негативні наслідки конфліктів інтересів.

Список використаних джерел:

1. Винслав Ю.Б. Утверждая научные принципы управления интегрированными корпорациями / Ю.Б. Винслав // *Российский экономический журнал*. – 2001. -- № 10. – С. 3-26.
2. Кадочников Д. Права собственности и корпоративное управление в российской экономике / Д. Кадочников // *Вестник молодых ученых*. – 2001. – № 2. – С. 60-68.
3. Корпоративные конфликты в современной России и за рубежом. – М., 2011. – 140 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cefir.ru/download.php?id=3046>.
4. Кужелев М.А. Корпоративные конфликты: сущность, виды и механизм защиты интересов собственников / М.А. Кужелев // *Економіка і організація управління*. – 2010. – Выпуск № 1 (7). – С. 32-40.
5. Либман А.В. Теоретические аспекты агентской проблемы в корпорациях / А.В. Либман // *Вестник СПбГУ*. – 2005. – Сер.8. – Вып. 1 (№ 8). – С. 123- 140.
6. Сафронов Н., Волков Л. Несовершенство системы корпоративного правления – основная причина несостоятельности российских предприятий / Л. Волков, Н. Сафронов // *Финансы и кредит*. – 2001. – № 1 (73). – С. 35-42.
7. Akerlof G. The market for “Lemons”: Quality Uncertainty and the market Mechanism / G. Akerlof // *Quarterly Journal of Economics*. –1970. – Vol. 83. August.N 3. – P. 488-500.
8. *Analytica 1992, Board Directors and Corporate Governance: Trends in the G7 Countries Over the Next Ten Years*, Oxford Analytica Ltd., England.
9. Berle A., Means G. *The Modern Corporation and Private Property*. Macmillan: N.Y., 1932.
10. Bianchi M., Bianco M., Enriques L. Pyramidal groups and the separation between ownership and control in Italy. 1999. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://papers.ssrn.com/paper.taf?abstract_id=168208
11. Brecht M., Roell A. Blockholdings in Europe: An International Comparison / M. Brecht, A. Roell // *European Economic Review*. – 1999. – № 43. – Pp. 1049-1056.
12. Coase R.H. The Nature of the Firm / R.H. Coase // *Economica*. –1937. – Vol. 4. November.N 16. – P. 386-405.
13. Fama E. Agency Problems and Residual Claims / E. Fama, M. Jensen // *Journal of Law and Economics*. – 1983a. – Vol. 26. June. N 2. – P. 327-349.
14. Harris M. Some Results on Incentive Contracts with Applications to Education and Employment, Health Insurance and Law Enforcement / M. Harris, A. Raviv // *American Economic Review*. – 1978. – Vol. 68. March.N 1. – P. 20-30.
15. Hill C. Stakeholder-Agency Theory / C. Hill, T. Jones // *Journal of Management Studies*. – 1992. – Vol. 28. N 2. – P. 131-154.
16. Hollingsworth J.R., Schmitter P.C., Streeck W. *Capitalism, Sectors, Institutions, and Performance // Governing Capitalist Economies*. – Oxford University Press, New York, 1994. – P. 3–16.
17. Holmstrom B. Moral Hazard and Observability / B.Holmstrom // *Bell Journal of Economics*. – 1979. – Vol. 10. N1. – P. 74-91.
18. Jensen M. Theory of the Firm: Managerial Behavior, Agency Costs and Ownership Structure / M. Jensen, W. Meckling // *Journal of Financial Economics*. –1976. – Vol. 3. N 4. – P. 305-360.
19. Jensen M.C. The modern industrial revolution, exit, and the failure of internal control systems / M.C. Jensen // *The Journal of Finance*. –1993. – July. – 48:3. – P.831–880.
20. Myers S. Determinants of Corporate Borrowing / S. Myers // *Journal of Financial Economics*. – 1977. – Vol. 5. N 2. – P. 147-175.

21. Pound J. *The Rise of the Political Model of Corporate Governance and Corporate Control* / J. Pound // *New York University Law Review*. – 1993. – November. – P. 1003–1071.
22. Ross S. *The Economic Theory of Agency: The Principal's Problem* / S. Ross // *American Economic Review*. – 1973. – Vol. 63. – P. 134-139.
23. Shleifer A. *A Survey of Corporate Governance* / A. Shleifer, R. Vishny // *Journal of Finance*. – 1997. – Vol. 52. – June. – N. 2. – P. 737-783.
24. Shleifer A., Vishny R.W. *A Survey of Corporate Governance*. – National Bureau of Economic Research, Working Paper. – Cambridge, 1996.
25. Smith C.W. *On financial Contracting: An Analysis of Bond Covenants* / Smith C.W., Jr., Warner J.B. // *Journal of Financial Economics*. – 1979. – Vol. 7. June. N 2. – P. 117-161.
26. Spence M. *Insurance, Information, and Individual Action* / M. Spence, R. Zeckhauser // *American Economic Review*. – 1971. – Vol. 61. May. N 2. – P. 380-387.
27. Turnbull S. *Corporate Governance: Its scope, concerns and theories* / S. Turnbull // *Corporate Governance: An international review*. – 1997. – N. 5. – P. 180–182.
28. Turnbull S. *Corporate Governance: theories, challenges and paradigms* / S. Turnbull // *Gouvernance: Revue Internationale*. – 2000. – Volume 1. – Number 1. – P. 11-43.
29. Williamson O. *The Economic Institutions of Capitalism*. The Free Press: N.Y., 1985.
30. www.oecd.org

*Жиглей І.В., д.е.н., доцент,
Сивак О.Б., аспірант кафедри обліку і аудиту,
Житомирський державний технологічний університет*

ДЕТІНІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ ЯК ПОЗИТИВНИЙ ВАРІАНТ ГРИ МІЖ ПІДПРИЄМСТВОМ, ДЕРЖАВОЮ ТА СУСПІЛЬСТВОМ

Актуальною проблемою держави на сьогодні є розповсюдження тіньової економіки, яка охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства. Тіньова економіка існує в усіх країнах світу. Основними відмінностями її в тій чи іншій країні є обсяги, фактори, форми, стан соціально-правового контролю за нею і рівень його реалізації. За різними оцінками, її рівень становить у високорозвинених країнах 17 % ВВП, у країнах з перехідною економікою – понад 20 % і в країнах, що розвиваються – більше 40 %.

Для України актуальність проблеми тіньової економіки значно вища. На сьогодні рівень «тіньової» економіки, за оцінками міжнародних та вітчизняних експертів, коливається в межах від 30 до 50 % ВВП. За даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [1], рівень тіньового сектору економіки України за підсумками 2013 р. склав 46 % ВВП. Згідно з розрахунками професора Фрідріха Шнайдера з Лінцського університету та його колег з Дрезденського університету та Світового банку [2], які вони робили для 162 країн світу, частка тіньової економіки в українському ВВП є найвищою в Європі – на рівні 65 % від офіційного показника ВВП.

Розбіжності оцінок експертів щодо визначення рівня «тінізації» в країні пояснюється тим, що чітких алгоритмів таких розрахунків не існує, застосування кожного з них має певні труднощі (9 методів розрахунку).

Вхідною інформацією для розрахунку рівня тіньової економіки є статистична звітність зареєстрованих суб'єктів господарювання, що базується на показниках бухгалтерського обліку, звітності контролюючих органів, аудиту, результатах експертної оцінки щодо обсягів тіньової економіки, вибіркового опитувань суб'єктів господарювання та обстежень домогосподарств.

На думку незалежних експертів, одним з найпоширеніших видів тіньової діяльності є оптимізація податків. Приховування доходів та правопорушення у сфері оподаткування в Україні охоплює всі види фінансово-господарської діяльності й характерні не тільки для комерційних, але й для державних підприємств. Найбільш «тіньовими» галузями (за оцінкою Міністерства

економічного розвитку і торгівлі України) є операції з нерухомістю – майже 62 %, страхування – 53 %, будівництво – 40 % і деревообробка – 32 %. А згідно з дослідженнями НДІ інформації та моделювання економіки [3, 4], найбільшу частку «тіньової» діяльності сьогодні сконцентровано в промисловості. Тут «тіньові» обороти на 32,5 % перевищують офіційні. В інших галузях вони дещо менші, але теж істотні: у сільському господарстві «тіньовий» сектор складає 72,5 %, у будівництві – 70,8 %, у сфері послуг – 31,5 %.

З врахуванням того, що оподаткування – це найбільш соціально виражена сфера управлінських дій, недоліки та прорахунки в цій сфері приводять до різкого зниження надходжень податків в бюджет, збільшується ймовірність податкових порушень, порушують баланс міжбюджетних відносин, нагнітаючи соціальну напругу в суспільстві.

Проблема наявності тіньової економіки є надзвичайно актуальною для української економіки, адже через уникнення та ухилення від сплати податків з'являється надвисокий дефіцит коштів у державному бюджеті, що призводить до урізання соціальних програм, зменшення видатків на потреби суспільства. Формування ефективної конкурентоспроможної економіки неможливе без зниження рівня її тінізації.

Проблеми впливу тіньової економіки на функціонування економіки та суспільства загалом знайшли відображення в наукових працях багатьох провідних українських і зарубіжних вчених. Вагомий внесок у розробку окремих аспектів цієї проблеми серед західних вчених зробили Е.Л. Файге [5], Ф. Шнайдер [6], І.Д. Масакова [7], І.І. Єлісеєва [8], Є.Б. Капралова [8], В.О. Ісправніков [9], Н.Ч. Бокун [10]. У сучасній економічній науці поставлені проблеми досліджували такі українські вчені: З.С. Варналій [11], Ю.М. Харазішвілі [13], С.С. Чернявський [12], О.В. Турчинов [14], І.І. Мазур [15], В.М. Попович [16].

Проте питання впливу тіньової економіки на викривлення статистичних даних та процеси прийняття рішень залишається недостатньо вивченим як в українській, так і світовій науці. Отримання статистичних даних, які відповідають реальному стану економічної системи, є надзвичайно важливим в період трансформації українського суспільства загалом та економіки зокрема. Цим визначається актуальність і вибір теми проведеного дослідження.

Метою дослідження є аналіз податкової складової у боротьбі з тіньовою економікою України. Відповідно до поставленої мети, потребують вирішення такі завдання: дослідження стану податкової системи країни в сфері благодійності, аналіз наявних недоліків та рекомендації щодо їх усунення, які б сприяли детінізації економіки в цілому. Крім того, метою дослідження є також

пошук можливостей використання елементів теорії ігор при прийнятті обґрунтованих управлінських рішень щодо благодійності.

Історія тіньової економіки, її окремі ознаки починаються з виникненням держави. У ХХ ст. для країн, що переживають системну кризу, проблеми тіньової економіки набули великого значення. З 70-х рр. тема тіньової економіки стає популярною у західних економістів, а з 80-х р. – і у Радянському Союзі. Такий інтерес був обумовлений розростанням тіньового сектору економіки, його проникненням в усі сфери економічних і суспільних відносин майже в усіх країнах світу. Проте кількісні та якісні параметри тіньової економіки сильно розрізняються залежно від конкретних економічних, соціальних, історичних і культурних особливостей тієї чи іншої країни.

Перш за все, слід зауважити, що саме поняття «тіньова економіка» не має чіткого формулювання.

У більшості зарубіжних джерел економіка, що знаходиться поза державним контролем, – це підпільна (underground) економіка; синонімами цього терміну також є секретна (subterranean), прихована (hidden), сіра (gray), тіньова (shadow), таємна (clandestine), нелегальна (illegal), незареєстрована (unrecorded), друга (second), паралельна (parallel), чорна (black) економіка. Відповідно існування великої кількості назв є причиною неоднозначного трактування даного поняття.

Проаналізувавши ряд літературних джерел встановлено, що одна група вчених [11] під тіньовою економікою розуміє «сукупність соціально-нейтральних або соціально-позитивних джерел доходів громадян, отримуваних від невраховуваних і неоподатковуваних державою видів економічної діяльності, а також конгломерат соціально-негативних джерел тіньових доходів і антисоціальних джерел тіньових капіталів, отримуваних за рахунок вчинення протиправних криміналізованих і некриміналізованих тіньових діянь у сегментах суспільних, економічних, фінансових, цивільно-правових відносин».

Інші вважають [10], що тіньова економіка – це економічна діяльність, що не враховується офіційними державними органами та більша частина якої спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства в сфері економіки.

Кравченко М.В. [17] стверджує, що більшість дослідників цієї проблематики згодні з існуванням трьох принципових підходів до пояснення явища тіньової економіки – обліково-статистичного, формально-правового та комплексного. Відповідно до обліково-статистичного підходу ([18, с. 14-16; 5, с. 983; 6, с.194]) поняття «тіньова економіка» часто визначається з позиції обліку її результатів та їхнього контролю, відповідно, невідображення їх в офіційній статистиці. У поглядах у межах обліково-статистичного підходу

поняття «тіньова економіка» розглядається на поверхні економічного життя, тобто увагу дослідників сконцентровано на видимих рисах цього явища і відсутні намагання якимось чином його пояснити. У визначеннях тіньової економіки з позиції обліково-статистичного підходу основним предикатом є прихованість економічної діяльності від державного обліку, тобто відсутність фіксації в офіційній статистиці, а тіньова економіка визначається виходячи з основної мети системи національних рахунків (СНР) – максимально точного обліку усіх видів економічної діяльності, що забезпечують реальний вклад у виробництво валового внутрішнього продукту (ВВП).

У формально-правовому підході ([19, 20, 21]) визначення сутності тіньової економіки подається з позицій ставлення до нормативної системи регулювання – її порушення. Предикатами визначень поняття «тіньова економіка» є ухилення від державної реєстрації, протиправний характер дій, тобто увага акцентується на дотриманні вимог законодавства при здійсненні будь-якого виду діяльності. У визначенні поняття «тіньова економіка» з позицій формально-правового підходу нами враховано і кримінологічний аспект (предикатом є суспільна шкідливість і небезпека), оскільки він є наслідком порушення закону.

У найзагальнішому вигляді з позиції економічних відносин поняття «тіньова економіка» розглядається з позиції макроекономічного підходу (комплексний або теоретичний підходи) [22, с. 11; 23, с. 18; 24, с. 28]. У межах макроекономічного підходу поняття «тіньова економіка» розглядається як особлива система економічних відносин, які відображають особливу логіку та стратегію поведінки економічних агентів, наслідки діяльності яких зафіксовано у визначеннях поняття «тіньова економіка» обліково-статистичного та формально-правового підходів.

Отже, кожен з поданих підходів висвітлює окремий аспект тіньової економіки. Кожна із запропонованих точок зору по своєму відображає в тій чи іншій мірі реальні процеси, що відбуваються. Вони характеризують тіньову економіку з різних сторін і не суперечать один одному.

Пошук шляхів подолання «тіньової» економіки завжди був актуальним завданням практично для всіх країн світу. Розглянемо основні сектори тіньової економіки (рис. 1).

Згідно із запропонованою американським економістом Едгаром Файгом класифікацією видів «тіньової» економіки (яка заснована на неоінституціональному підході до економічного розвитку) існує чотири її типи: нелегальна, неповідомлена, незареєстрована та неформальна.

Рис. 1. Класифікація секторів тіньової економіки

Незарєєстрована економіка складається з тієї економічної діяльності, яка обходить інституційні правила, встановлені вимогами урядових статистичних органів. Її ключовим показником є сума незарєєстрованого доходу, тобто незарєєстрований дохід – це різниця між фактичним сукупним доходом та доходом, який фіксує офіційна статистична система. Найважливішим компонентом незарєєстрованої економічної діяльності є домашнє виробництво (домашня самозайнятість). Хоча методика розрахунку передбачає, що домашнє виробництво було включеним до національних рахунків, цей сектор, зазвичай, «опускається» через труднощі його вимірювання. Незарєєстрована економіка може систематично викривляти ключові економічні індикатори – рівень безробіття, продуктивності, цін тощо.

Неповідомлена економіка включає ту економічну діяльність, яка обходить встановлені інституційні правила, зафіксовані в податковому кодексі країни або ухиляється від них. Про прибутки від такої економічної зайнятості не повідомляють податкові органи. Виникає так званий «tax gap» – різниця між сумою податкових надходжень та реальними доходами.

Нелегальна економіка складається з доходу від такої економічної діяльності, що порушує юридичні нормативи, які визначають сферу законних прав комерції. Нелегальні підприємці в цій економіці беруть участь у виробництві та розподілі заборонених товарів та послуг (наркотики, обмін валюти). Такі заборонені економічні дії є прибутковим джерелом доходу, проте спричиняють підриг стабільності політичних, економічних та юридичних установ.

Така економіка має антисоціальний, злочинний, а відтак, виключно деструктивний характер. Її характерними рисами є: звуження офіційного

сектору економіки, банкрутство значної частини підприємств; перерозподіл національного доходу на користь паразитичного споживання; неконтрольоване поширення позаправових відносин, корумпованість, захоплення політичної влади кримінальними елементами; формування фінансової олігархії на тлі загального зубожіння населення, що супроводжується зростанням соціально-політичного напруження у суспільстві; розпад бюджетної системи, зростання державного боргу внаслідок вимушених заходів з вирішення фінансових проблем; неконтрольований вплив капіталів за кордон.

Неформальна економіка включає ту економічну діяльність, за рахунок якої відбувається економія приватних витрат, що супроводжується порушенням суспільних прав, які гарантуються законами та адміністративними правилами, що регулюють відносини власності, комерційного ліцензування, трудові контракти, відносини фінансового кредитування та соціального страхування. Неформальна економіка вимірюється прибутками, які отримали неформальні економічні агенти. Розглянемо більш детально різновиди тіньової економіки (рис. 2).

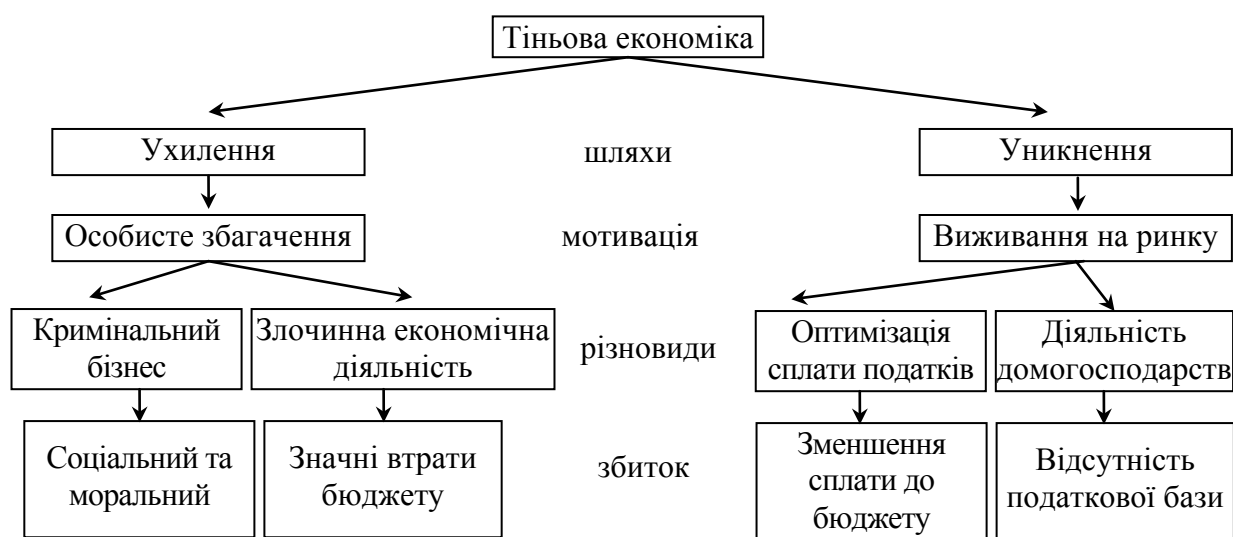

Рис. 2. Шляхи та різновиди функціонування тіньової економіки

Аналіз проблем тіньової економіки та її зростаючих масштабів дає можливість визначити основні чинники тотальної тінізації економіки України в умовах фінансово-економічної кризи, а саме: заінтересованість окремих представників державного апарату в існуванні тіньової економіки і в отриманні тіньових доходів; системні недоліки податкової та митної політики, значний податковий тиск.

Крім того, наслідками такої тінізації економіки є неспроможність держави належним чином виконувати соціальні функції. Негативні наслідки тінізації призводять до непрозорого і несправедливого розподілу національного доходу.

Одним з найбільш негативних наслідків існування тіньової економіки є її вплив на інформацію, яка на сьогодні охоплює всі аспекти функціонування підприємств та соціальних систем. Така інформація є основою для прийняття обґрунтованих рішень заінтересованими особами.

Функціонування тіньової економіки викликає певні види інформаційних порушень, які можуть викликати дисфункцію обміну інформацією між всіма учасниками системи, що в подальшому призводить до конфлікту інтересів.

Щоб розв'язати цей конфлікт, більше за те, не допустити його в майбутньому, потрібно спочатку правильно його описати (математично), проаналізувати логіку взаємовідносин людей, а потім запропонувати вибір конкретних варіантів, які б ураховували переваги різних сторін конфлікту. Саме математичний підхід дозволяє перетворити етичний постулат на математичну аксіому.

Одним з механізмів узгодження економічних інтересів є теорія ігор, яка з'явилася як відповідь на ту невизначеність, яка утворилася в межах інших теорій. Те, що не може пояснити в феномені підприємництва, економічна теорія і філософські науки, може пояснити теорія ігор. В той час як традиційна мікроекономічна теорія пропонує теорію прийняття рішень в умовах визначеності, очевидно, що суб'єкту господарювання доводиться приймати рішення в умовах невизначеності і взаємодії з іншими групами заінтересованих осіб.

В теорії ігор пропонуються визначені моделі, в яких гравці, що приймають рішення, обирають визначену дію з великої кількості стратегій. Задається цільова функція, яка відображає інтереси даного гравця і, яка залежить від тієї стратегії, яку він обрав. Аналітичний підхід до вирішення завдань, який пропонує теорія ігор, дозволяє обрати найкращу стратегію при заданих умовах.

Розглянемо систему взаємодії держави, підприємства та суспільства в контексті тіньової економіки.

Одним з результатів тіньової економіки є спотворення соціальних показників і замість того, щоб сигналізувати початок економічної кризи, вихідна статистична інформація відображає ілюзію економічного зростання. Внаслідок цього раціональні особи змушені приймати рішення на основі ірраціональної інформації. Таким чином, недосконалість та неповнота інформації може бути доказом економічних, соціальних і політичних криз.

Існують два способи уникнення від сплати податків. Це використання податкових пільг і податкових лазівок. Щодо лазівок, то вони або навмисно створюються – закладаються у проекти податкових законів розробниками, які лобіюють інтереси окремих платників та їх груп, чи вносяться під час голосування за дані законопроекти членами парламенту, – або виникають

внаслідок недосконалості податкового законодавства, передусім недостатньої регламентації процедурних питань. І той, і інший спосіб уникнення податків характерний для України, але найбільш розповсюдженим способом уникнення оподаткування для України є пільги.

Одним з найбільш можливих способів уникнення сплати податків в Україні є використання пільг, пов'язаних з вкладанням коштів у благодійність.

Серед основних чинників, котрі спонукають платників уникати сплати податків, виділяють кількість податків та рівень податкових ставок; складність у розрахунках податкових сум; високий рівень нестабільності (постійно змінюються не лише ставки оподаткування, а й види податків); нераціональна структура оподаткування (висока частка непрямих податків, низька частка особистого прибуткового податку і високі нарахування на фонд заробітної плати); ефективність роботи податкової служби; рівень суспільної свідомості щодо необхідності сплачувати податки; рівень довіри платників до владних структур, котрі виконують функцію розподілу коштів, отриманих від податків; рівень корупції у державі.

Як вже зазначалося вище, держава (в особі податкових органів) здійснюючи значний податковий тиск на підприємства, тим самим підштовхує їх до маніпулювання за допомогою інструментів облікової політики показником фінансового результату, що, в свою чергу, призводить до зменшення податкових надходжень. Виникає конфлікт інтересів держави та підприємства.

В подальшому уникнення від сплати податків призводить до виникнення гострих протиріч між комерційною ефективністю підприємств і рівнем соціального добробуту суспільства.

Суспільство розплачується за наслідки діяльності кожного окремого суб'єкта господарювання своїми ресурсами, які витрачаються без компенсації жодних втрат. Проте, суспільство, надаючи ресурси в користування, також ставило перед собою певні цілі, найбільш глобальною з яких є прогресивний соціально-економічний розвиток. Досягнення цієї мети можливе через використання частини доходів, одержаних суб'єктами господарської діяльності внаслідок використання суспільних ресурсів, на розв'язання соціальних проблем, які є складовими соціально відповідальної діяльності та забезпечення сталого розвитку економіки.

У соціальній сфері тіньова економіка призвела до різкої диференціації, розшарування суспільства на бідних та багатих, втрати моральних орієнтирів. Значна частина суспільства зорієнтована на отримання доходу будь-якими засобами.

Крім того, слід зазначити, що тіньова економіка України відрізняється від її західних проявів. Західним країнам не притаманні такі явища, як масове розкрадання державного і суспільного майна, законне отримання прибутку за випуск непотрібної чи шкідливої продукції.

Дубровик А., експерт газети «День» [4], зазначає: щодня влада закуповує товарів та послуг на один мільярд гривень. Це – близько 360 мільярдів на рік, 250 з них — закупівлі державних підприємств. У липні 2012 р. Верховна Рада дозволила витратити ці гроші без жодного конкурсу і оприлюднення документів. Тобто, більше двох третин всіх закупівель проводиться без жодної інформації на сайті вісника державних закупівель про те, що купують держпідприємства, за якою ціною і в кого. І це лише окремий випадок розкрадання державного і суспільного майна. Перелік можна продовжувати.

Про виробництво непотрібної та шкідливої продукції також є велика кількість інформації. Кожен громадянин може навести свій приклад, оскільки навіть більшість продуктів харчування (особливо дитяче харчування), меблів, одягу, все те, що кожна людина використовує кожного дня, містить шкідливі або непотрібні складові. Крім того, існують так звані «наукові» маркетингові мережі [25], мета діяльності котрих полягає у створенні наукового підґрунтя для випуску неякісної, непотрібної та шкідливої продукції.

Результатом стає виникнення та поглиблення конфлікту інтересів держави, підприємств та суспільства.

Однак мета нашого дослідження полягає не в тому, щоб критикувати та звинувачувати державу, підприємства чи людей, які причетні до виникнення такої ситуації в Україні, а в тому, щоб виправити такий стан, надати пропозиції щодо шляхів узгодження суперечливих інтересів, які б сприяли отриманню вигід всіма заінтересованими сторонами.

Тому, на сучасному етапі господарювання, ключовим моментом стає принцип гармонізації економічних інтересів основних економічних агентів – держави, підприємств та суспільства. Як вже зазначалося вище, це можливо за допомогою використання теорії ігор при прийнятті обґрунтованих та виважених рішень.

В нашому дослідженні учасниками гри є держава, підприємства та суспільство (в особі місцевої громади).

В попередніх наших дослідженнях встановлено, що доцільним є використання ігор, що класифікуються за властивостями функцій виграшу (платіжних функцій), а саме: 1) гри з нульовою сумою, або антагоністичної гри (гра, в якій виграш одного з гравців дорівнює програшу іншого; 2) гри з постійною різницею (гра, за якої гравці виграють і програють одночасно та їм

вигідно діяти разом); 3) гри з ненульовою сумою (це гра, в якій наявні конфлікт та узгоджена дія гравців).

Розглянемо господарські ситуації для ігор з нульовою, ненульовою сумами та постійною різницею (табл. 2).

Таблиця 2

Господарські ситуації для ігор з нульовою, ненульовою сумами та постійною різницею

Учасники гри	Об'єкти бухгалтерського обліку	Господарські ситуації для ігор		
		з нульовою сумою	з ненульовою сумою	з постійною різницею
Держава / підприємство	Поточні зобов'язання	1) Збільшення податкових надходжень / збільшення податкового тиску; 1) Зменшення податкових надходжень / зниження розміру прибутку	Величина податкових надходжень / маніпулювання за допомогою інструментів облікової політики показником фінансового результату	Збільшення податкових надходжень / зменшення податкового тиску
Суспільство (місцева громада) / підприємство	Витрати діяльності, власний капітал та забезпечення зобов'язань	1) Здійснення витрат на благодійність / мінімізація прибутку; 2) Нездійснення витрат на благодійність / максимізація прибутку	Вирішення соціальних проблем / стабільність бізнесу	Здійснення витрат на благодійність / максимізація прибутку

Розглянувши господарські ситуації для ігор з нульовою, ненульовою сумами та з постійною різницею встановлено, що узгодження інтересів груп заінтересованих осіб в бухгалтерському обліку здійснюється за допомогою елементів облікової політики, які дають можливість маніпулювати величиною результату діяльності підприємства (прибуток, збиток).

В таблиці 3 представлено взаємозв'язок бухгалтерського обліку та основ теорії ігор в управлінні господарською діяльністю підприємства.

В нашому дослідженні буде розглянуто дві гри. Перша – між державою та підприємством. Метою гри є отримання пропозицій щодо зменшення податкового тиску на здійснення благодійності підприємствами. Друга гра – між підприємствами та суспільством. Метою гри є отримання пропозицій щодо реалізації соціально-відповідальної складової підприємств перед суспільством.

Взаємозв'язок бухгалтерського обліку та основ теорії ігор в управлінні господарською діяльністю підприємства

Учасники гри	Держава	Підприємство	Суспільство (місцева громада)
Хід	Задає рівень податкового тиску	Приймає рішення щодо надання благодійної допомоги	Сприяє стабільності бізнес середовища
Етапи гри	Звітний період		
Платежі (виграш)	Виконання соціальної функції	1) максимізація прибутку; 2) забезпечення стабільності бізнесу	Вирішення соціальних проблем
Платежі (збиток)	Тінізація економіки	Неможливість реалізації соціально-відповідальної складової діяльності підприємства	Зменшення соціального забезпечення
Стратегія	Вибір з певної кількості альтернативних варіантів		
Форма надання гри	Платіжна матриця		
Конфлікт	Значний податковий тиск призводить до уникнення від сплати податків	Здійснення додаткових витрат, що призводять до зменшення прибутку	Негативний вплив підприємницької діяльності

Побудуємо моделі двох ігор.

У грі приймають участь 2 гравця: підприємство та держава.

Гравець А (підприємство, власник) намагається прийняти рішення щодо надання благодійної допомоги, яке б мало найвищий соціальний ефект. Стратегіями гравця А є:

- 1) надати благодійну допомогу за рахунок розподіленого прибутку (A_1).
- 2) надати благодійну допомогу за рахунок витрат підприємства (A_2);

Гравець В (держава) намагається прийняти рішення щодо оподаткування благодійності. Стратегіями гравця В є:

- 1) скасувати податки на благодійну допомогу (B_1).
- 3) встановити податки на благодійну допомогу (B_2);

Теорія ігор стверджує, що існує взаємна комбінація оптимальних стратегій, в результаті чого досягається рівновага, в якій кожен гравець обирає оптимальну відповідь на вибір інших гравців. Використовуючи статистичні моделі, які засновані на теорії ігор, можливо проаналізувати дві групи заінтересованих осіб – державу та підприємство. У кожного гравця в моделі є лише дві стратегії – прийняти чи відмовитись. В моделі передбачається, що кожен з гравців розглядає іншого гравця, – це впливає на власні стратегії. Платежі стратегій кожного гравця розглядаються в біматричній грі (табл. 4).

Модель гри між державою та підприємством

<i>Держава</i>	<i>Підприємство</i>		
		+ (A_1)	– (A_2)
	+ (B_1)	(-g+g), (-G+G)	-g, 0
	– (B_2)	0, -G	0, 0

В табл. 4 представлені вартості надання благодійної допомоги, тобто затрати, які виникають при здійсненні благодійності, в нашому випадку для держави – -g, для підприємства -G. В даній моделі $g > 0$, $G > 0$ і змінні позитивні. Якщо обидва гравці (+, +) – держава та підприємство, співпрацюють, тобто обирають стратегії A_1 та B_1 , тоді вони отримують виграш. Тобто, якщо підприємство (власник) дійсно хоче надати благодійну допомогу, він спрямує частину отриманого прибутку на благодійність, тим самим, зменшить ту частину, яка передбачалася на особисте збагачення. В той же час, держава (контролюючі органи) не стягуватиме податки (податок на прибуток, податок на додану вартість, податок з доходів фізичних осіб) з благодійної допомоги. Так, функція виплат матиме вигляд (-g+g) та (-G+G) відповідно. Виходить так, що підприємство отримує виграш – реалізує свою соціально-відповідальну діяльність, держава – вирішення нагальних соціальних проблем.

Одразу виникає питання чи готові українські підприємства віддавати значну частину прибутку на благодійність. Не всі звісно, але значна частина – готові, однак значна частина цих грошей, яка б могла б спрямовуватися на потреби конкретних нужденних людей, йде до державного бюджету на адміністрування благодійності.

Це відбувається тому, що в Україні надзвичайно високий рівень корупції. Керівник Міжнародної громадської організації Центр «Джойнт» Амір Бен-Цві [26] наголошує: «В жодній з 70-ти країн, в яких працює наша організація, люди отримують від благодійників кошти без сплати будь-якого податку».

Одним з яскравих прикладів благодійності за рахунок прибутку було «Товариство бурякоцукрових і рафінадних заводів братів Терещенків у Києві». У першій статті статуту товариства було зазначено: щорічно вісімдесят відсотків прибутку підприємства мають бути переказані у Фонд Терещенків і спрямовуватися на благодійність.

Результатами такої благодійності стали: дитяча лікарня «ОХМАТДИТ», Київський політехнічний інститут, Київська національна консерваторія, Володимирський собор, Покровська церква, Національний художній музей, Музей Варвари та Богдана Ханенків, залізничні дороги, електричні мережі та телефонний зв'язок.

Сучасні українські олігархи на благодійність перераховують значно менші суми: найбільший відсоток переказаних на благодійність грошей у 2011 р. за даними рейтингу українських топ-благодійників 2011 р., який складено журналом «Кореспондент» належить бізнесмену Д. Фірташу, який виділив на благодійність 1,99 % від вартості своїх бізнес-активів. Лідер рейтингу Р. Ахметов витратив на благодійність 0,11 % від своїх активів. Причому рейтинг засвідчив, що, як правило, більш «активні» благодійники витрачають відносно менші кошти.

Звісно, відсоток від прибутку (родини Терещенків) та відсоток від активів (сучасних олігархів) не можна порівнювати напряму, але наявність публічної інформації дає можливість провести певні паралелі. Так, наприклад, у 2010 р. згідно з консолідованою звітністю компанії СКМ за аудитом Price Waterhouse Coopers, загальний прибуток компанії склав \$ 1,299 млрд. А відповідно до рейтингу журналу «Кореспондент» на благодійність Р. Ахметов витратив у 2011 р. 222.7 млн. грн. (2,15 % від прибутку попереднього року).

Якщо обидва гравці відмовляються співпрацювати, тоді вони не отримають переваг від здійснення благодійності (–, –). Тобто, підприємство надає благодійну допомогу за рахунок витрат, а держава чинить високий податковий тиск. Таким чином, виграш гравців дорівнюватиме нулю. Що характерно для сьогоденної ситуації в країні.

Насьогодні підприємство надаючи благодійну допомогу (у вигляді товарів та послуг, коштів) може включити до податкових витрат не більше 4 % оподаткованого прибутку попереднього року. Товари та послуги не обкладаються ПДВ та не включається до оподаткованого місячного доходу цільова допомога, на визначені Податковим кодексом України [27] цілі, у всіх інших випадках така допомога є нецільовою та підлягає оподаткуванню на загальних підставах. Дані норми стосуються тих випадків, коли підприємство надає допомогу неприбутковим організаціям. У всіх інших випадках благодійність оподатковується на загальних підставах.

Якщо ж гравець А обире стратегію A_2 , а гравець В – стратегію B_1 , то функція виплат для кожного з них матиме вигляд $-g, 0 (+, -)$. Тобто, якщо підприємство надаватиме благодійну допомогу за рахунок витрат підприємства, а держава скасує податки, це призведе до зловживань зі сторони підприємств. Наслідком стане втрата довіри до благодійності.

За інформацією Державного комітету статистики України [28] станом на березень 2014 р. 50,9 % українських великих та середніх підприємств отримали збиток. За результатами дослідження «Перепис мільярдерів-2013» компанії Wealth-X [29] Україна знаходиться серед лідерів за кількістю мільярдерів і

найбідніших людей. Вона посіла 27-му позицію у світовому рейтингу найбагатших людей, розташувавшись між Єгиптом і Чилі.

Скасування оподаткування благодійності в такому випадку ще більше загострить ситуацію в Україні.

Так само, якщо гравець А обире стратегію A_1 , а гравець В – стратегію B_2 , то функція виплат для кожного з них матиме вигляд 0, -G (-, +) відповідно. Тобто, підприємство надаючи благодійну допомогу, буде змушене додатково нести витрати на сплату податків. Така ситуація не заохочуватиме підприємства до здійснення благодійності.

Виходячи з вищенаведених пропозицій, зроблено висновок, що обираючи стратегії A_1 – для гравця А, та B_1 – для гравця В є оптимальними для обох гравців.

Тому, ми пропонуємо відображати благодійну допомогу не на рахунках витрат підприємства, а відраховувати з прибутку підприємства в розмірі тієї суми, яка необхідна, не обмежуючи її відсотковим співвідношенням. В свою чергу, державі необхідно скасувати оподаткування благодійності, зокрема, в першу чергу, це стосується скасування ПДФО для отримувачів такої допомоги.

Крім того, в роботі містяться пропозиції щодо ведення аналітичних рахунків, на яких буде відображатися надання благодійної допомоги підприємством (табл. 5).

Наведені пропозиції дозволять заінтересованим користувачам фінансової звітності отримувати деталізовану інформацію про надання підприємством благодійної допомоги, яка в свою чергу може бути співставлена з основними фінансовими показниками діяльності підприємства.

Також необхідно внести пропозиції щодо здійснення благодійності прозоро та підзвітно для усіх заінтересованих сторін. Підприємствам необхідно надавати інформацію заінтересованим користувачам щодо здійснення ними соціально відповідальної діяльності перед суспільством, а саме надання благодійної допомоги шляхом складання та публікації інтегрованої звітності. Надані пропозиції дозволять суспільству (місцевій громаді) отримати інформацію щодо впливу господарської діяльності підприємства на розвиток суспільства, що на сьогодні є життєво необхідним, враховуючи глибоку фінансову, економічну, політичну та соціальну кризу в Україні.

Також запропоновано типову кореспонденцію рахунків з бухгалтерського обліку розподілу та використання прибутку (табл. 6).

**Запропоновані аналітичні рахунки для здійснення витрат
на благодійну допомогу**

Запропонований аналітичний рахунок	Основні сфери здійснення благодійності відповідно до ЗУ “Про благодійну діяльність та благодійні організації”
483.1. “Надання адресної допомоги конкретним особам”	1) запобігання природним і техногенним катастрофам та ліквідація їх наслідків, допомога постраждалим внаслідок катастроф, збройних конфліктів і нещасних випадків, а також біженцям та особам, які перебувають у складних життєвих обставинах; 2) опіка і піклування, законне представництво та правова допомога; 3) соціальний захист, соціальне забезпечення, соціальні послуги і подолання бідності; 4) права людини і громадянина та основоположні свободи
483.2. “Інвестиції в розвиток соціальної інфраструктури і впровадження інновацій у соціальній сфері”	1) освіта; 2) охорона здоров’я; 3) екологія, охорона довкілля та захист тварин; 4) культура та мистецтво, охорона культурної спадщини; 5) наука і наукові дослідження; 6) спорт і фізична культура; 7) розвиток територіальних громад
483.3. “Реалізація чи фінансування соціальних проектів, спрямованих на вирішення загальних соціальних проблем”	1) розвиток міжнародної співпраці України; 2) стимулювання економічного росту і розвитку економіки України та її окремих регіонів та підвищення конкурентоспроможності України; 3) сприяння здійсненню державних, регіональних, місцевих та міжнародних програм, спрямованих на поліпшення соціально-економічного становища в Україні; 4) сприяння обороноздатності та мобілізаційній готовності країни, захисту населення у надзвичайних ситуаціях мирного і воєнного стану

Запропонована кореспонденція рахунків з бухгалтерського обліку не суперечить Інструкції з використання Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов’язань та господарських операцій підприємств та організацій [30], відповідно до якої на рахунку 68 “Розрахунки за іншими операціями” відображаються розрахунки з різними організаціями за операціями некомерційного характеру (навчальними та науково-дослідницькими закладами та ін.). Аналітичний облік розрахунків з іншими кредиторами ведеться окремо за підприємствами, організаціями, закладами та фізичними особами, з якими здійснюються розрахунки.

Бухгалтерський облік розподілу та використання прибутку в частині використання відображення витрат на надання благодійної допомоги

№ з.п.	Зміст господарської операції	Кореспондуючі рахунки	
		Дебет	Кредит
1.	Відображено процес розподілу прибутку:	443 “Прибуток нерозподілений”	483 “Благодійна допомога”
2. Використано прибуток на визначені напрями протягом звітного періоду:			
2.1	За рішенням керівника підприємства спрямовано частину прибутку звітного періоду на надання адресної допомоги конкретним особам	483.1. “Надання адресної допомоги конкретним особам”	68 “Розрахунки за іншими операціями”
2.2	За рішенням керівника підприємства спрямовано частину прибутку звітного періоду на інвестиції в розвиток соціальної інфраструктури і впровадження інновацій у соціальній сфері	483.2. “Інвестиції в розвиток соціальної інфраструктури і впровадження інновацій у соціальній сфері”	68 “Розрахунки за іншими операціями”
2.3	За рішенням керівника підприємства спрямовано частину прибутку звітного періоду на реалізацію чи фінансування соціальних проєктів, спрямованих на вирішення загальних соціальних проблем	483.3. “Реалізація чи фінансування соціальних проєктів, спрямованих на вирішення загальних соціальних проблем”	68 “Розрахунки за іншими операціями”
3.	Перераховано кошти отримувачу благодійної допомоги	68 “Розрахунки за іншими операціями”	311 “Поточні рахунки в національній валюті”

Наведені пропозиції надають можливість сформуванню основи для розширення показників фінансової звітності в частині надання підприємством благодійної допомоги, що в умовах комп’ютеризованої форми ведення обліку не підвищить трудомісткості облікового процесу.

Проаналізуємо наступні дві групи заінтересованих осіб між якими може виникнути конфлікт – підприємство та суспільство.

У грі приймають участь 2 гравця: підприємство та суспільство (в особі місцевої громади).

Гравець А (підприємство, власник) намагається прийняти рішення щодо надання благодійної допомоги, яке б мало найвищий соціальний ефект. Стратегіями гравця А є:

1) сприяти вирішенню соціальних проблем суспільства (надавати благодійну допомогу) за рахунок розподіленого прибутку (A_3).

2) отримувати надприбутки за рахунок бездумного виснаження суспільних ресурсів (A_4).

Гравець С (місцева громада) намагається прийняти рішення щодо сприяння стабільності бізнес середовища. Стратегіями гравця С є:

1) сприяти розвитку бізнес середовища (придбання продукції, працевлаштування) (C_1);

2) сприяти банкрутству підприємства (відмова від продукції, вчинення дій, пов'язаних з неможливістю підприємства здійснювати господарську діяльність) (C_2).

Модель гри між підприємством та суспільством зображено в табл. 7.

Таблиця 7

Модель гри між підприємством та суспільством

Суспільство	Підприємство		
		+ (A_3)	- (A_4)
	+ (C_1)	$(-g+g), (-G+G)$	$-g, 0$
	- (C_2)	$0, -G$	$0, 0$

В табл. 7 представлені затрати, які виникають у підприємства при здійсненні благодійності, в нашому випадку для суспільства – $-g$, для підприємства $-G$. В даній моделі $g > 0$, $G > 0$ і змінні позитивні. Якщо обидва гравці (+, +) – підприємство та суспільство, співпрацюють, тобто обирають стратегії A_3 та C_1 , тоді вони отримають вигреш, в результаті якого отримаємо розвиток і для підприємства і для суспільства. Так, функція виплат матиме вигляд $(-g+g)$ та $(-G+G)$ відповідно. Виходить так, що підприємство отримує вигреш – реалізує свою соціально-відповідальну діяльність, суспільство – вирішення нагальних соціальних проблем.

Якщо обидва гравці відмовляються співпрацювати, тоді вони обидва отримають збиток (A_4 , C_2). Тобто, підприємство буде отримувати надприбутки за рахунок бездумного виснаження суспільних ресурсів. Це зумовлює використання ними дедалі більшої кількості природних ресурсів, посилення антропогенного тиску на довкілля та порушення рівноваги в навколишньому природному середовищі, що, в свою чергу, призводить до загострення соціально-економічних проблем, які ми можемо спостерігати сьогодні в Україні.

Одночасно з вичерпанням запасів невідновлюваних сировинних та енергетичних ресурсів посилюється забруднення довкілля, особливо водних ресурсів та атмосферного повітря, зменшуються площі лісів і родючих земель, зникають окремі види рослин, тварин. Все це зрештою підриває природно-

ресурсний потенціал суспільного виробництва і негативно позначається на здоров'ї людини [31]. Все це негативно позначається на відтворювальних процесах як в економіці, так і в суспільстві. І в результаті призведе до глибокої фінансової, економічної, політичної та соціальної кризи.

В такій ситуації суспільство повинно прокинутись і робити все, щоб такі підприємства не могли здійснювати свою господарську діяльність. Проте, на жаль, таких підприємств в Україні досить багато і відсутній суспільний контроль над діяльністю таких підприємств, оскільки вони складаючи свою звітність висвітлюють лише ті показники, які зручні для них. Крім того, більшість інформації, яку суспільство мало б отримувати підпадає під поняття «комерційна таємниця».

Якщо ж гравець А обире стратегію A_4 , а гравець С – стратегію C_1 , то функція виплат для кожного з них матиме вигляд $-g, 0 (+, -)$. Ситуація характерна для України. Підприємства (власники) отримують надприбутки, уникають від сплати податків, суспільство – соціальну напругу, продовжуючи купувати та співпрацювати з такими підприємствами.

Якщо гравець А обире стратегію A_3 , а гравець С – стратегію C_2 , то функція виплат для кожного з них матиме вигляд $0, -G (-, +)$ відповідно. Тобто, підприємство сприятиме вирішенню соціальних проблем суспільства за рахунок розподіленого прибутку, а суспільство унеможливиловатиме його діяльність. Така ситуація, неможлива, оскільки, якщо підприємство сприятиме розвитку суспільства (місцевої громади), то така ситуація не зможе викликати негатив з боку місцевої громади.

Отже, виходячи з вищенаведеного аналізу стратегій підприємства та суспільства, зроблено висновок, що вибір стратегії A_3 – для гравця А, та C_1 – для гравця С є оптимальними для обох гравців.

Цифрові розрахунки та обґрунтування конкретних управлінських рішень щодо вибору підприємством інструментів здійснення благодійності (реалізації соціально відповідальної діяльності перед суспільством), а також їх відображення в бухгалтерському обліку та звітності будуть представлені в наступному нашому дослідженні.

Отже, здійснивши аналіз податкової складової у боротьбі з тіньовою економікою України встановлено, що основними причинами, що сприяють посиленню і зростанню тіньової економіки, є високе податкове навантаження. Підприємства навмисно уникають сплати податків, оскільки ті податки, які вони б сплачували спрямовуються не на соціально-економічний розвиток країни, а на наповнення кишень державних службовців та українських олігархів. Суспільство поступово прокидається, і та ситуація, яку ми спостерігаємо сьогодні в країні підтверджує, що невелика група людей, яка

отримує надприбутки, нещадно використовуючи суспільні ресурси та суспільство в цілому, рано чи пізно все-таки, сама себе знищить. Проте, на жаль, це станеться з величезними втратами, як суспільних, так і людських ресурсів.

В результаті проведеного дослідження встановлено, що детінізація економіки є позитивним варіантом гри між підприємством, державою та суспільством. Реалізація напрямів проведення політики детінізації національної економіки може бути успішною лише у випадку, коли заінтересовані сторони, які ініціюють реформи, мають чітке усвідомлення своїх кінцевих результатів. Це можливо за допомогою застосування теорії ігор, яка допоможе узгодити суперечливі інтереси держави, підприємств та суспільства в цілому.

За умови спрямування грошей в офіційний сектор податкові надходження до бюджету збільшилися б на десятки мільярдів гривень, що дало б можливість значно поліпшити соціальний захист населення.

Таким чином, стратегічною метою детінізації економіки України є подолання величезного розриву між багатими та бідними прошарками населення.

Список використаних джерел:

1. Рівень тіньової економіки в Україні становить 40% – МЕРТ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.novostimira.com.ua/novyny_57078.html.
2. Тінь в Україні: вплив на економіку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~2/0/all/2012/08/31/286682>.
3. Поліщук В.І. Дослідження тіньової економіки в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://intkonf.org/polischuk-v-i-doslidzhennya-tinovoji-ekonomiki-v-ukrayini/>.
4. Дубровик А. Чи зупинить парламент «розпил» 300 мільярдів бюджетних гривень? [Електронний ресурс]. // «День». – 2013. – Режим доступу: <http://m.day.kiev.ua/uk/article/ekonomika/chi-zupinit-parlament-rozpil-300-milyardiv-byudzhetnih-griven>.
5. Feige E.L. Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach / E.L. Feige // World Development. – 1990. – Vol.18(7). – P. 981-1002.
6. Schneider F. Measuring the size and development of the shadow economy. Can the causes be found and the obstacles be overcome? / F. Schneider // Brand-staetter H., Güth W.: Essays on Economic Psychology. – Berlin: Springer Publishing Company, 1994. – P. 193-212.
7. Масакова И.Д. Современная практика оценки ненаблюдаемой экономики и проблемы по ее измерению в условиях модернизации национальных классификаторов / И.Д. Масакова // Вопр. статистики. – 2004. – № 10.
8. Определение объема теневой деятельности на основе макроэкономических показателей / Елисеєва И.И., Щиріна А.Н., Капралова Е.Б. // Вопр. статистики. – 2004. – № 4.
9. Исправников В.О. Теневой капитал: конфисковать или инвестировать? / В.О. Исправников // “Экономика и жизнь”. – №24. – 1996.
10. Теневая экономика: мировые тенденции и реалии Беларуси. Аналитический доклад / Бокун Н.Ч., Лученок А.И., Маркусенко М.В. и др. – Мн.: Право и экономика, 2009 – 83 с.
11. Варналій З.С. Тінізація малого підприємництва (економічні та правові аспекти) / З.С. Варналій – К.: Інститут приватного права і підприємництва АПН України, 1998. – 55 с.

12. Харазішвілі, Ю.М. Тіньова економіка України у розрізі основних видів діяльності / Ю. М. Харазішвілі // *Статистика України*. – 2006. – № 4. – С. 38-45.
13. Чернявський С.С. Тіньова економіка як підґрунтя організованої злочинності в Україні: аспекти співвідношення / С.С. Чернявський // *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. – 2009. – № 1. – С. 123.
14. Турчинов О.В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження / О.В. Турчинов – К.: Артек, 1995. – 300 с.
15. Мазур І.І. Детінізація економіки України: теорія та практика: Монографія / І.І. Мазур. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2006. – 239 с.
16. Попович В.М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки: Монографія / В.М. Попович. – Ірпінь, Академія ДПС України, 2001. – 524 с.
17. Кравченко М.В. Тіньова економіка як самоорганізована явище в системі соціально-економічних відносин суспільства: підходи до вивчення [Електронний ресурс] / М.В. Кравченко // *Управління проектами та Розвиток виробництва: Зб.наук.пр.* – Луганськ: вид-во СЛУ ім. В.Даля, 2012. – № 2 (42). – С. 36-41. – Режим доступу: <http://www.pmdp.org.ua/images/Journal/42/12knpv.pdf>.
18. Латов Ю.В. Конкурентный неформальный бизнес – против меркантилистского государства [Электронный ресурс] / Ю.В. Латов. – Режим доступа: <http://corruption.rsuh.ru/magazine/2/n2-20.shtml>.
19. Никифоров Л. Теневая экономика: основы возникновения, эволюция и ослабление / Никифоров Л., Кузнецова Т. // *Вопросы экономики*. – 1991. – № 1. – С. 100-111.
20. Олейник А. Институциональная экономика: учеб.-метод. пособие / А. Олейник // *Вопросы экономики*. – 1999. – № 6. – С. 138-142.
21. Осипенко О.В. Что отбрасывает тень / О.В. Осипенко, Ю.Г. Козлов // *ЭКО*. – 1989. – № 2. – С. 47-59.
22. Бекряшев А.К. Теневая экономика и экономическая преступность: [текст] [Электронный ресурс] / А.К. Бекряшев. – М., 2009. – 459 с. – Режим доступа: <http://www.sta.gov.ua/control/uk/index>.
23. Улыбин К. Теневая экономика / К. Улыбин. – М.: Экономика, 1991. – 248 с.
24. Schafer W. Gleichgewicht, Ungleichgewicht und Schattenwirtschaft / W. Schafer // *Schattenokoekonomie: Theoretische Grundlagen und wirtschafspolitische Konsequenzen*. – Göttingen, 1984. – 140 p.
25. Горювий Ю. Маркетинг: мережевий чи тенетний? [Електронний ресурс] // Слово. – Режим доступу: http://gazetaslovo.at.ua/news/marketing_merezhevij_chi_tenetnij/2013-02-09-65.
26. Залуський Ю. Добročинність за обтяжуючих обставин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.racurs.ua/181-dobrochynnist-za-obtyajuuchyh-obstavyn>.
27. Податковий кодекс України від 2.12.2010 №2755 – VI // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
28. Чистий прибуток (збиток) великих та середніх підприємств за регіонами за січень-березень 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
29. Україна серед лідерів за кількістю мільярдерів і злидарів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://expres.ua/digest/2013/11/12/96752-ukrayina-sered-lideriv-kilkisty-milyarderiv-zlydariv>.
30. Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій [Електронний ресурс] / [затверджений Верховною Радою України від 31.05.2012 № 658 (з1011-12)]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0893-99>.
31. Трегубчук В. Концепція сталого розвитку для України / В. Трегубчук // *Вісник НАН України*. – 2002. – № 2. – С. 23-27.

РОЗДІЛ 2
РОЛЬ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ
У СФЕРІ
ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

*Романчук К.В., д.е.н., доцент,
Житомирський державний технологічний університет*

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ВИЗНАННЯ АКТИВІВ В ОБЛІКОВІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ ПРАКТИЦІ УКРАЇНИ ЯК ЗАСІБ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Процес гармонізації бухгалтерського обліку на міжнародному рівні значно впливає на реформування національної облікової системи. Зміни в законодавстві, що регулює господарські відносини суб'єктів господарювання, вимагають адекватної трансформації бухгалтерського обліку. Сьогодні потребують уточнення ряд питань про сутність основних бухгалтерських категорій, а також розробка методології бухгалтерського обліку окремих його об'єктів з урахуванням досвіду зарубіжних країн та специфіки національного господарського та цивільного законодавства. Одним з найбільш дискусійних питань при цьому є питання відображення в системі бухгалтерського обліку майна, яке належить суб'єкту на праві власності, що є основним у суспільній практиці виникнення, функціонування та розвитку будь-якої економічної системи.

Питання власності завжди знаходилося в центрі уваги дослідників соціально-економічних процесів. Його дослідженням займаються як вчені-юристи, так і економісти. Не применшуючи внеску в дослідження даного питання вчених-юристів, зупинимося на теоретичному надбанні вітчизняних і зарубіжних вчених-економістів, зокрема таких як: В.Д. Базилевич, О.В. Боброва, О.В. Бузгалін, А. Бурляй, В. Галуцько, А.С. Гальчинський, Г.М. Григорян, С.А. Давимука, А.С. Дзера, Ю.Н. Дмитрієнко, Д.В. Довгерт, Р.І. Капелюшников, Д.І. Коваленко, Ю.М. Лачинов, К. Маркс, Ю.В. Ніколенко, Н.М. Ногінова, О.Й. Пасхавер, О.Д. Рябченко, В.М. Семененко, Г.Г. Харченко, М.В. Чечетов, А.А. Чухно О. Шпенглер та ін. Окремі питання, присвячені специфіці відносин власності та відображенню їх в системі бухгалтерського обліку, розглядали: А.В. Бугайов, С.Л. Коротаєв, М.Ю. Медведєв, С.О. Миколаєва, М.Л. П'ятов, В.Я. Соколов, С.В. Шебек.

Метою дослідження є вивчення особливостей відображення власності підприємства в системі бухгалтерського обліку та обґрунтування її зв'язку з активом балансу. Завдання дослідження полягають в обґрунтуванні відмінностей у визнанні активів у національних нормативних актах; виявленні розриву у методології бухгалтерського обліку та правовому інструментарії, а

також виявленні складності використання спеціалізованої літератури з бухгалтерського обліку інших країн.

Питання змістовного наповнення активу балансу на перший погляд тривіальне, проте сьогодні в національній обліковій практиці виникає значна кількість непорозумінь у формуванні відповіді на нього.

Непорозуміння і неоднозначність обумовлені як мінімум трьома групами причин: 1) концептуальною відмінністю, закладеною в національних нормативних актах, 2) розривом у розвитку методології бухгалтерського обліку та правового інструментарію, 3) складністю використання спеціалізованої літератури з бухгалтерського обліку інших країн.

1. Концептуальна відмінність, закладена в нормативних актах.

Обґрунтування заявленої концептуальної відмінності, закладеної в нормативних актах України, було б неможливим без уточнення сутності поняття «майно» і його видів. Поняття «майно» – це фактично юридичне поняття, однак, похідні від нього (майнове становище, майновий потенціал) є невід’ємною частиною мови економіки та активно використовуються в різних галузях економічної науки. Поняття «майно» є невід’ємним від діяльності підприємства. Так, згідно з п. 4 ст. 62 Господарського кодексу України [1] (далі – ГК України) підприємство є юридичною особою, має відокремлене майно, самостійний баланс, рахунки в установах банків, печатку із своїм найменуванням та ідентифікаційним кодом. Майном відповідно до п. 1 ст. 139 ГК України визнається сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), які мають вартісне вираження, вироблені або використовуються в діяльності суб’єктів господарювання і відображаються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб’єктів.

У той же час п. 1. ст. 66 ГК України визначено, що майно підприємства включає виробничі та невиробничі фонди, а також інші цінності, вартість яких відображається в самостійному балансі підприємства. Таким чином, законодавці основним критерієм визнання майна підприємства визначають факт відображення (невідображення) його в балансі. Враховуючи, що згідно ст. 133 ГК України основу правового режиму майна суб’єктів господарювання, на якій базується їх господарська діяльність, становлять право власності та інші речові права – право господарського відання, право оперативного управління, а також інші речові права, передбачені Цивільним Кодексом України (далі – ЦК України) – представляється логічним твердження, що в активі балансу підприємства відображається його власність, а точніше майно, що належить йому на праві власності, праві господарського відання, праві оперативного управління.

Це твердження справедливе для бухгалтерського обліку в Україні дореформеної доби (до 2000 р.). Так, наприклад, серед головних завдань бухгалтерського обліку, передбачених п. 6 Положення № 250 [2], визначено забезпечення контролю за виконанням зобов'язань, наявністю і рухом майна, використанням матеріальних і фінансових ресурсів відповідно до затверджених нормативів і кошторисів. Справедливим є дане твердження і для сучасної облікової практики, прийнятої в Російській Федерації. Так, згідно з п. 1 ст. 1 Федерального закону «Про бухгалтерський облік» [3] бухгалтерським обліком є упорядкована система збору, реєстрації та узагальнення інформації в грошовому вираженні про майно, зобов'язання підприємства та їх рух шляхом суцільного, безперервного і документального обліку всіх господарських операцій. При цьому серед об'єктів бухгалтерського обліку, названих у п. 2 ст. 1 Закону є майно підприємства. А до основних завдань бухгалтерського обліку п. 3 ст. 1 вищевказаного Закону віднесено формування повної і достовірної інформації про діяльність підприємства і його майновий стан.

Згідно зі ст. 8 Федерального Закону «Про бухгалтерський облік» загальне правило бухгалтерського обліку майна підприємства, виходячи з обсягу прав на нього, виглядає таким чином: необхідно оприбуткувати майно на баланс з моменту набуття права власності на нього і списувати з балансу в момент втрати права власності на дане майно. Таким чином, за твердженням проф. М.Л. Пятова, у російській обліковій практиці в активі балансу відображається лише те майно, яке належить фірмі на праві власності. Майно, що перебуває у володінні або користуванні фірми, відображається на позабалансових рахунках [4].

Вищевикладене дозволяє стверджувати, що в системі бухгалтерського обліку України дореформеної епохи і національної облікової практиці Російської Федерації відображається власність підприємства, а точніше, майно, що належить суб'єкту господарювання на праві власності.

Від описаного вище значно відрізняється сучасна національна облікова практика в Україні. Зокрема, при веденні бухгалтерського обліку і складанні фінансової звітності, складовою частиною якої є баланс, суб'єктам господарювання слід керуватися положеннями Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» [5] (далі – Закон «Про бухгалтерський облік») і вимогами національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку.

Згідно зі ст. 1 ЗУ «Про бухгалтерський облік» бухгалтерським обліком є процес виявлення, вимірювання, реєстрації, накопичення, узагальнення, зберігання та передачі інформації про діяльність підприємства зовнішнім та внутрішнім користувачам для прийняття рішень. Як бачимо, об'єктом

бухгалтерського обліку в Законі задекларовано досить широке поняття – діяльність підприємства. При цьому не простежується чіткої відповіді на питання, що ж становить діяльність підприємства? Очевидно, в даному випадку слід керуватися загальним нормативним актом – ГК України, п. 1 ст. 3 якого визначено, що під господарською діяльністю розуміється діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. Логічно було б припустити, що в ході здійснення господарської діяльності підприємства використовують майно, яке і повинно обліковуватися, проте, в жодному нормативному акті, що регулює процес ведення та організації бухгалтерського обліку, згадка про дане поняття відсутня. У той же час рядом нормативних актів передбачене існування поняття «активи».

Згідно зі ст. 1 ЗУ «Про бухгалтерський облік», п. 3 П (С) БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» [6] (далі – П(С)БО 1) та пп. 2 п. 1 ст. 14 Податкового кодексу України [7] (далі – ПК України) активами визнаються ресурси, контрольовані підприємством в результаті минулих подій, використання яких, як очікується, приведе до отримання економічних вигод у майбутньому. Разом з тим, пояснення, в чому полягає контроль, не знаходимо ні в одному нормативному акті.

Дотримання «принципу контролю» у визнанні ресурсів активами не є новацією для світової облікової практики і простежується в МСФЗ та нормативних актах, що регулюють ведення бухгалтерського обліку в зарубіжних країнах (наприклад, Республіці Вірменія, Республіці Казахстан, Республіці Узбекистан).

У МСФЗ визначення поняття «актив» наведено у п. 49 Принципів складання та подання фінансової звітності [8]: «активи (assets) – це ресурси, контрольовані компанією в результаті минулих подій, від яких компанія очікує отримання економічних вигод в майбутньому». З цього визначення випливають три принципових характеристики активу:

- контроль – активом вважається ресурс, контрольований підприємством;
- наявність події в минулому – контроль встановлюється в результаті минулих подій;
- очікуваний приплив економічних вигод у майбутньому – передбачається, що ресурс буде приносити в подальшому економічні вигоди [9, с. 78-79].

Аналогічні підходи до сутності активів знаходимо в бухгалтерському законодавстві Республіки Вірменія, Республіки Казахстан та Республіці Узбекистан. Так, згідно зі ст. 6 Закону Республіки Вірменія «Про бухгалтерський облік» [10] активом є засіб, контрольований організацією як

результат здійснених операцій (подій), від якого очікується приплив в організацію майбутніх економічних вигод. Законом Республіки Казахстан «Про бухгалтерський облік» [11] передбачено, що «активи – ресурси, контрольовані індивідуальним підприємцем або організацією в результаті минулих подій, від яких очікується отримання майбутніх економічних вигод» (ст. 13). Концептуальна основа для підготовки та подання фінансової звітності Республіки Узбекистан [12] розглядає активи як економічні ресурси, контрольовані суб'єктом, отримані в результаті попередньої діяльності, для того, щоб в майбутньому отримати від них дохід (пп. 1 п. 38).

Аналізуючи трактування поняття «активи» в МСФЗ та національному обліковому законодавстві (табл. 1), приходимо до висновку, що зовнішня тотожність в трактуванні поняття «актив» і критеріях визнання є, однак, формальною – в сучасній обліковій практиці України не поодинокі випадки визнання об'єктів активами згідно наявності (відсутності) права власності, а не виходячи з задекларованого в Законі України «Про бухгалтерський облік» та П(С)БО 1 «принципу контролю».

Таблиця 1

Визначення поняття «актив» у національних нормативних актах, що регулюють ведення бухгалтерського обліку, і МСФЗ

Ознака	Нормативні акти України, що регулюють ведення бухгалтерського обліку	МСФЗ
Термін	Активи – ресурси, контрольовані підприємством в результаті минулих подій, використання яких, як очікується, приведе до отримання економічних вигод у майбутньому [5, ст. 1; 18, п. 3]	Актив – ресурс, контрольований суб'єктом господарювання в результаті минулих подій, від якого очікують одержання майбутніх економічних вигод суб'єктом господарювання [13]
Критерії визнання	1) оцінка активу може бути достовірно визначена; 2) очікується отримання в майбутньому економічних вигод, пов'язаних з його використанням	1) актив має собівартість або вартість, яку можна достовірно визначити; 2) існує ймовірність отримання суб'єктом господарювання майбутніх економічних вигод [13]

Причиною такої ситуації може бути суттєва невідповідність вищевказаним нормативним актам, що регулюють ведення бухгалтерського обліку в Україні, норм Інструкції про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій № 291 (далі – Інструкція № 291) [14]. Так, на рахунках класу 1 узагальнюється інформація про наявність і рух необоротних активів, належних підприємству на праві власності, отриманих на праві господарського ведення,

на праві оперативного управління, отриманих у фінансовий лізинг, довірче управління чи за договором оренди цілісного майнового комплексу. Варто відзначити, що Планом рахунків бухгалтерського обліку фінансово-господарської діяльності підприємств та Інструкцією щодо його застосування [15], яка використовувалась до прийняття Інструкції № 291, також передбачена можливість відображення майна в системі рахунків бухгалтерського обліку, належного йому на праві власності: «рахунок 01 «Основні засоби», який призначений для узагальнення інформації про наявність і рух належних підприємству на правах власності основних засобів, що знаходяться в експлуатації, запасі, на консервації або зданих в оренду» [15].

Як бачимо, в основу відображення інформації на рахунках бухгалтерського обліку покладені правові режими майна, визначені ГК України, що в той же час суперечить ЗУ «Про бухгалтерський облік», П(С)БО 1, ПК України (рис. 1).

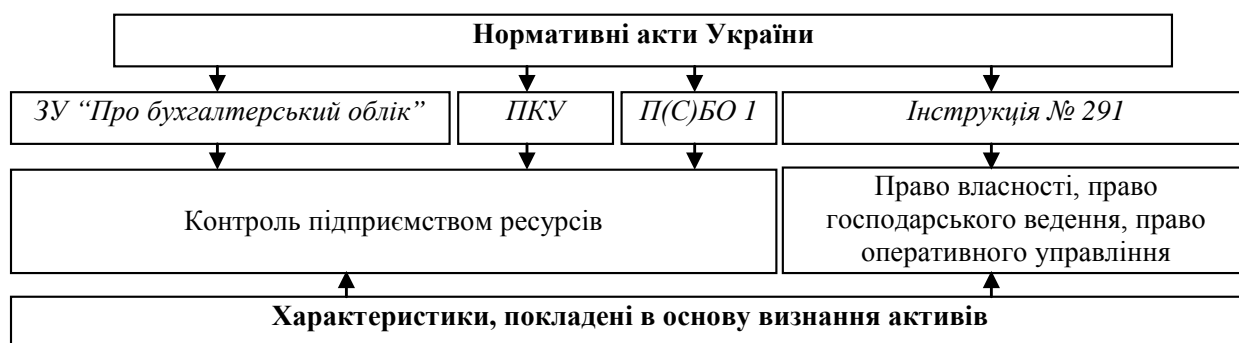

Рис. 1. Характеристики активів в нормативних актах України

Однак, у ряді випадків Інструкцією № 291 передбачена можливість відображення необоротних активів в системі рахунків бухгалтерського обліку з урахуванням принципу контролю: «господарські організації (крім державних (казенних) та комунальних підприємств) на окремих субрахунках третього порядку відповідних субрахунків із зазначенням належності до державної та / або комунальної власності відображають контрольовані ними (що перебувають у їх володінні та / або користуванні) необоротні активи, що є об'єктами права державної чи комунальної власності, та не ввійшли до статутних капіталів господарських товариств, створених у процесі приватизації (корпоратизації)».

Наведена невідповідність критеріїв, покладених в основу визнання активу, і можливості їх відображення в системі рахунків бухгалтерського обліку, не є винятковою для України. Так, наприклад, Концепція бухгалтерського обліку в ринковій економіці Росії [16] розглядає активи як господарські засоби, контроль над якими організація отримала в результаті dokonаних фактів її господарської діяльності і які повинні принести їй економічні вигоди в

майбутньому. В той же час основним критерієм віднесення до активів майна у ст. 8 Закону РФ «Про бухгалтерський облік» [3] є наявність права власності на нього: «майно, що є власністю організації, враховується окремо від майна інших юридичних осіб, що знаходиться у даної організації».

Вищевикладене дозволяє стверджувати, що: 1) розробляючи Інструкцію № 291, ряд положень були перенесені розробниками попереднього нормативного акту; 2) положення ЗУ «Про бухгалтерський облік» та Інструкції № 291 належним чином не узгоджені, хоча часовий розрив в датах набрання чинності відносно незначний; 3) положення Концептуальної основи та МСФЗ [8] в частині сутності і критеріїв визнання активів продубльовані в ЗУ «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність» без урахування національних особливостей і системи права; 4) з введенням у 2004 р. в дію ГК та ЦК України не зроблено відповідних коригувань в ЗУ «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність» та П(С)БО, що призвело до зазначених розбіжностей.

Таким чином залишаються відкритими питання: Як співвідноситься контроль підприємством ресурсів, а також право власності (точніше такі його складові як право володіння, користування і розпорядження майном)? Чи мається на увазі під ресурсами, контрольованими підприємством, одночасно наявність у суб'єкта господарювання кожної з трьох складових права власності? Чи достатньою умовою для постановки на баланс конкретного виду майна є наявність хоча б однієї зі складових права власності?

Відповіді на сформульовані питання залишаються без уваги як законодавців, так і вчених-юристів, які розробляють науково-практичні коментарі законодавчих актів. На законодавчому рівні спостерігаються поодинокі спроби дати відповіді на сформульовані вище запитання. Так, представники Міністерства фінансів України, роз'яснюючи національним суб'єктам господарювання проблему ідентифікації контролю над активом, звертаються до критеріїв системи МСФЗ. Наприклад, у листі Мінфіну [17] дано таке визначення: «контрольованим підприємством вважається ресурс, вигоди від використання якого, як очікується, будуть надходити на підприємство, і підприємство має можливість обмежити доступ іншим до цих вигід» [18]. Як бачимо, спроба є, а відповіді немає.

У свою чергу вчені-економісти (бухгалтери) однозначно стверджують: контроль підприємством ресурсів і наявність права власності на них – це зовсім різні речі. Так, наприклад, аналізуючи визначення активів, наведене в МСФЗ, М.Л. Пятов і С.А. Смирнова звертають увагу на те, що в самих Концептуальних засадах зазначено: «при визначенні існування активу право власності не є істотним, таким чином, наприклад, орендоване майно є активом, якщо

підприємство контролює вигоди, які передбачає одержати від цього майна» (п. 57 концептуальної основи складання та подання фінансових звітів) [4]. При цьому вчені вважають, що «поняття контролю має значення ширше, ніж право власності», і тому при визначенні активів, так, як воно дано в МСФЗ, слід, скоріше, оперувати словом «управління», ніж «контроль». Так, наприклад, майно сторонніх організацій, що перебуває у організації – товарного складу на підставі укладених нею договорів зберігання, безумовно, контролюється нею, але аж ніяк не управляється і не служить фактором одержання доходів і прибутку».

Аналогічної позиції дотримуються і П.В. Чалюк, Л.Я. Швейкіна і Л.В. Чаплигіна, стверджуючи, що контроль над активами та існування ймовірності отримання майбутніх економічних вигод тісно пов'язані з правом власності на актив, але не обмежуються тільки ним. Так, нематеріальні активи, якими підприємство користується за договором операційної оренди, будуть відображені у балансі підприємства на рахунку 01 «Орендовані необоротні активи», а нематеріальні активи, що надійшли за договором фінансової оренди, будуть визнані у складі власних активів підприємства і відображені на балансовому рахунку 12 «Нематеріальні активи». Такий підхід пояснюється дотриманням принципу превалювання сутності над формою. Так, у випадку фінансової оренди основні ризики і вигоди від використання активу переходять до орендаря незалежно від того, чи переходить право власності [19].

Ловінська Л.Г., Жилкіна Л.В., Голенко О.М. також підтримують викладену вище позицію: «головним критерієм відображення певних цінностей в активі балансу є те, що підприємство контролює вигоди, отримані від використання майна, і приймає ризики, пов'язані з активом. Разом з тим право власності не є істотним при визнанні активу в балансі» [20].

Абсолютно переконливим і логічним видається з цього приводу твердження проф. В.Я. Соколова: «принцип контролю полягає в тому, що майном підприємства слід вважати не те, що належить йому на правах власності, а те, чим воно може розпоряджатися і контролювати. Згідно даного принципу питання про зарахування тих чи інших об'єктів до складу активів підприємства або, навпаки, їх списання, вирішується не відповідно до їх формальної юридичної приналежності, а відповідно до намірів сторін щодо майбутнього даних об'єктів» [21, с. 36]. На думку В.Я. Соколова, в сучасному обліку контроль все далі відходить від власності: засоби, отримані в лізинг, вже капіталізуються, в проекті стоять капіталізація нерухомості, взятої в операційну оренду, і взятих в заставу цінностей. Більш того, продані активи не завжди підлягають списанню з балансу, але тільки в тому випадку, коли контроль над ними безповоротно втрачений. Так, якщо компанія продає акції, що не

котируються на біржі, третій стороні, яка за договором позбавлена права вільного продажу даних акцій, з одночасним укладенням договору зворотного свопу, то, оскільки в силу такого договору компанія зберігає контроль і ризику за даними акціям, а покупець позбавлений такого контролю, продавець не вправі списувати продані акції з балансу [21, с. 123].

Ніколаєва С.А. і Шебек С. ставлять під сумнів той факт, чи завжди можна з достатнім ступенем упевненості судити про наявність контролю і доцільно об'єктивний факт наявності ресурсу ставити в залежність від суб'єктивної здатності забезпечити контроль за використанням даного ресурсу [22, с. 39].

Однак, існують і діаметрально протилежні думки, з якими погодитися досить складно. Так, наприклад, розробники коментарів національних положень стандартів, аналізуючи наведену вище норму п. 3 П(С)БО 1, стверджують, що «для того, щоб ресурс став активом, підприємство повинно мати документ, що підтверджує право власності на нього» [23, с. 12].

З вищевикладеного випливає дуже невтішний висновок: для переважної більшості бухгалтерів зазначені питання трансформуються в риторичні, а облікова інформація, сформована з урахуванням їх професійного судження, стає фактично непорівняною, оскільки, ведучи бухгалтерський облік, одні дотримуються принципу контролю, закладеного в ЗУ «Про бухгалтерський облік», П(С)БО 1, ПК України, а інші – наявності права власності, що випливає з положень ГК України та Інструкції 291. Причому, як одні так і інші діють у рамках чинного законодавства. Других до застосування права власності спонукає облікова практика, що склалась, (як показує аналіз періодичних спеціалізованих видань а також норм Методичних рекомендацій з обліку основних засобів [24] і запасів [25], такі об'єкти, як, наприклад, прийнята на переробку давальницька сировина, об'єкти основних засобів, прийняті в операційну оренду, прийняті товари на комісію, цінності, прийняті на відповідальне зберігання, відображаються на позабалансових рахунках незважаючи на наявність закладеного в ЗУ «Про бухгалтерський облік» та П(С)БО 1 «принципу контролю»).

Розглянута ситуація призводить до значної кількості проблем, в інтерпретації облікової інформації користувачами звітності; викладанні облікових і суміжних з ними навчальних дисциплін і т.д.

2. Розрив у розвитку методології бухгалтерського обліку та правового інструментарію. В першу чергу він пояснюється диспозитивністю правових норм щодо моменту переходу права власності, який може варіювати в залежності від домовленості сторін, закріпленої умовами в господарських договорах. Згідно з ч. 1 ст. 334 ГК України право власності у набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено

договором або законом. Норма, закріплена в ч. 1 ст. 334 ЦК України, є диспозитивною, і саме вона дає можливість суб'єктам господарювання встановлювати момент переходу права власності, відмінний від передачі такого майна (наприклад, факт зарахування (списання) коштів). Враховуючи, що диспозитивність правових норм щодо моменту переходу права власності широко використовується в господарській практиці суб'єктів, однак відсутні адекватні методики облікового відображення таких операцій, сумнівним є той факт, наскільки нестандартні умови договорів про відмінний від загального моменту переходу права власності достовірно відображаються в системі бухгалтерського обліку.

Результатом ситуації, що склалася нині в Україні, є асиметричність бухгалтерської інформації, що надається користувачам. Така асиметричність, в першу чергу, пов'язана з тим, що далеко не всі складові права власності, а також майнові та немайнові права знаходять відображення в національній системі бухгалтерського обліку. Крім того, залишається під питанням відповідність сучасним умовам господарювання традиційних складових права власності (володіння, розпорядження, користування), а також доцільність їх застосування. Як альтернативні можуть бути розглянуті теорія власності Ойкена, агентська теорія власності та ряд інших. Однак, запорукою їх ефективного застосування є паралельна трансформація як системи права, так і системи бухгалтерського обліку.

Для можливості передачі частини правомочностей іншим суб'єктам вони повинні бути чітко визначені (специфіковані). Специфікація прав власності, як зазначає, Р.І. Капелюшников [26], сприяє створенню стійкого економічного середовища, зменшуючи невизначеність і формуючи у індивідуумів стабільні очікування щодо того, що вони можуть отримати в результаті своїх дій і на що вони можуть розраховувати у відносинах з іншими економічними агентами.

Як вказує В. Тамбовцев [27, с. 22] «Наявність специфікованих і захищених прав власності на ресурси і результати їх використання є основою будь-якої продуктивної діяльності, передумовою виникнення дієвих стимулів до ефективного використання цих ресурсів».

Специфікувати право власності означає відповісти, щонайменше, на три взаємозалежних питання: «хто?», «що?» і «яким чином?». Тамбовцев В. [27, С. 27-28] доповнює це визначення наступним чином: «щоб специфікувати права власності, необхідно встановити:

- об'єкт того чи іншого права власності;
- зміст конкретного права власності;
- суб'єкта цього конкретного права;
- ступінь винятковості відповідного права;

– гаранта цього права.

Відповідь на вказані питання може бути реалізована шляхом представлення кількісних та вартісних показників, що формуються в системі бухгалтерського обліку. Зокрема, за допомогою персоніфікації права власності шляхом застосування рівнів аналітичного обліку в розрізі осіб, які такі права передають (одержують), та розширення об'єкта бухгалтерського спостереження і, відповідно, розробки методології його бухгалтерського обліку шляхом виділення масиву ресурсів, які знаходяться у підприємства в різних правових режимах.

Неповнота специфікації прав власності призводить до їх «розмивання» (attenuation) – обмеження права власника змінювати форму, місце розташування або субстанцію майна і передавати всі свої права за взаємоприйнятною ціною. Будь-які обмеження знижують для цінність ресурсу для суб'єкта економіко-правових відносин.

Дослідженню проблеми специфікації прав власності присвячені численні наукові публікації в зарубіжній літературі. Особливо цікавими з точки зору процесів, що відбуваються в економіці України, є наукові праці російських дослідників Р. Капелюшнікова [26], А. Олейника [28], В. Тамбовцева [27] та ін., оскільки в них розглядаються особливості здійснення специфікації прав власності саме в транзитивній економіці. У вітчизняній економічній науці ця проблема не знайшла поки що адекватного теоретичного осмислення, а переважна більшість досліджень має суто прикладний або юридичний характер [29, с. 61].

На середніх і, особливо, великих підприємствах власність давно стала по суті анонімною, тому що такі фірми мають велику кількість власників – фізичних і юридичних осіб. Навіть група осіб, що володіє контрольним пакетом акцій, не є приватним власником у вихідному значенні цього слова [30].

Водночас, і досі з поля зору дослідників-економістів випадають проблеми специфікації та атенуації прав у сфері операцій з ресурсами, недостатньо вивченими є також питання визначення особливостей бухгалтерського обліку, контролю та аналізу операцій з ресурсами, щодо яких у суб'єкта господарювання наявні різні комбінації елементів права власності.

Як зазначає Р.І. Капелюшніков [26], «специфікація прав власності сприяє створенню стійкого економічного середовища, зменшуючи невизначеність і формуючи в індивідуумів стабільні очікування щодо того, що вони можуть отримати в результаті своїх дій і на що вони можуть розраховувати у відносинах з іншими економічними агентами».

На думку Н.В. Павленка, «специфікація і надійний захист прав власності на ресурси і результати праці є основою будь-якої продуктивної діяльності,

передумовою виникнення дієвих стимулів до ефективного використання цих ресурсів. Для транзитивних економік ця проблема є особливо актуальною, оскільки трансформація відносин власності, яка відбулася в процесі приватизації державного майна, потребує логічного завершення в процедурі специфікації новонабутих прав власності. У протилежному випадку зміни у відносинах власності будуть носити формальний характер і гальмуватимуть інші інституціональні та структурні перетворення» [29, с. 61].

Реалізація цих прав безпосередньо пов'язана з поняттям специфікації, яке введене у науковий оборот представниками неоінституціоналізму, й означає чітке визначення і закріплення прав та обов'язків власників, надійний захист їх правомочностей [31, с. 244].

Міхєєв В.Н. [32] акцентує увагу на наявності процесів розщеплення і розмивання власності, виходячи з положень неоінституційної теорії. Ці процеси протиставляються один одному. Добровільний і двосторонній характер розщеплення (диференціації) правомочності гарантує, що вона здійснюватиметься відповідно до критеріїв ефективності. Головний вигравш від розосередження правомочності вбачається у тому, що економічні агенти отримують можливість спеціалізуватися в реалізації певної часткової правомочності (наприклад, у праві управління або у праві розпорядження інтелектуальним ресурсом).

Неповнота специфікації призводить до розмивання прав власності, яке має місце, тому що вони неточно встановлені та погано захищені, або тому, що потрапляють під різного роду обмеження з боку держави. Розмивання прав власності означає обмеження права власника змінювати форму, місце розташування або субстанцію майна і передавати всі свої права за взаємоприйнятною ціною. Будь-які обмеження знижують для суб'єкта економіко-правових відносин цінність ресурсу. Обмеження прав власності з боку держави підриває стимули для ефективного використання ресурсів. При абсолютно невизначених повноваженнях власників прагнення до інвестування, утворення запасів та прийняття рішень, що удосконалюють і розширюють процес виробництва, спрямовується до нуля [32].

У 2009 р. Н.В. Павленко [29, с. 61] стверджував: «Аналіз сучасного стану розвитку відносин власності в Україні показує, що незважаючи на істотні зміни в цій сфері, які відбулися за роки реформ, специфікація прав власності залишається недостатньою. Це виявляється в тому, що не тільки з формально-правової, але і зі змістовно-економічної точки зору, так само як і в організаційно-інституціональному плані, ніхто достеменно не знає, якими правами власника і на які об'єкти він володіє, яку, за що і перед ким несе відповідальність, хто ще має якісь права на його власність і т.п. Така ситуація

стала наслідком того, що, відмовившись від функції контролю за виробничо-фінансовою діяльністю на мікрорівні, держава не створила цілісну систему захисту прав власників – акціонерів, вкладників банків, інвесторів». Протягом останніх неповних чотирьох років ситуація кардинально не змінилася. Проблема існує, а її вирішення потребує подальшого наукового пошуку та підходів.

Підстави для такого твердження вбачаються в оприлюдненому індексі економічної свободи (Index of Economic Freedom [33]), що публікується американським дослідницьким центром «Фонд спадку» (The Heritage Foundation) спільно з журналом The Wall Street Journal. Експерти Фонду визначають економічну свободу як «відсутність урядового втручання або створення перешкод виробництву, розподілу та споживанню товарів та послуг, за винятком необхідного громадянам захисту та підтримки свободи як такої». Аналіз економічної свободи проводиться щорічно, починаючи з 1995 р.

Індекс економічної свободи розраховується за середнім арифметичним значенням 10-ти контрольних показників, серед яких: свобода бізнесу; свобода торгівлі; фіскальна свобода; участь уряду; монетарна свобода; свобода інвестицій; фінансова свобода; права власності; свобода від корупції; свобода праці.

Відповідно до оприлюднених даних за рівнем економічної свободи Україна віднесена до групи країн з невільною економікою (максимальне значення індексу для віднесення до вказаної групи – 50, розрахований для України у 2012 р. індекс становить 46,1. За даним показником в загальному рейтингу країн-учасниць дослідження Україна займає 163 місце з 183 країн, а в своїй групі – 13-те після таких країн, як Мальдіви, Сьєрра-Леоне, Республіка Білорусь, Ліберія, Того, Еквадор, Бурунді, Аргентина, Кірібаті, Ангола, Лесото, Соломонові Острови). Причому, якщо аналізувати значення складових, то оцінка прав власності є доволі високою і складає 84,4 пункти (рис. 2), натомість свобода від корупції оцінена лише в 20,0 пунктів (рис. 3).

Підтвердження ситуації знаходимо і в оприлюднених результатах дослідження, проведеного Міжнародною Фінансовою Корпорацією та Всесвітнім банком. Так, у доповіді Міжнародної Фінансової Корпорації (International Finance Corporation) та Всесвітнього банку (The World Bank) [34] оцінюється стан ведення бізнесу (Doing Business – оцінка бізнес-регулювання) в країнах світу. Зокрема, оцінюються регуляторні норми, які впливають на місцеві фірми у 183-х країнах, і формується рейтинг цих країн в 10-ти областях регулювання підприємницької діяльності, включаючи: реєстрацію підприємств; одержання дозволів на будівництво; підключення до системи електропостачання; реєстрацію власності; кредитування; захист інвесторів;

оподаткування; міжнародну торгівлю; забезпечення виконання договорів; вирішення неплатоспроможності.

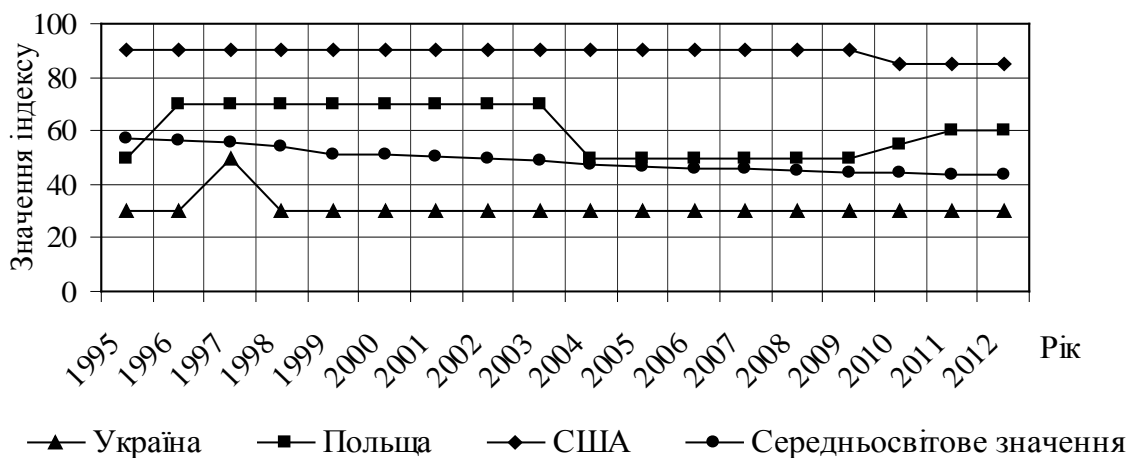

Рис. 2. Динаміка індексу захисту прав власності (на основі даних [33])

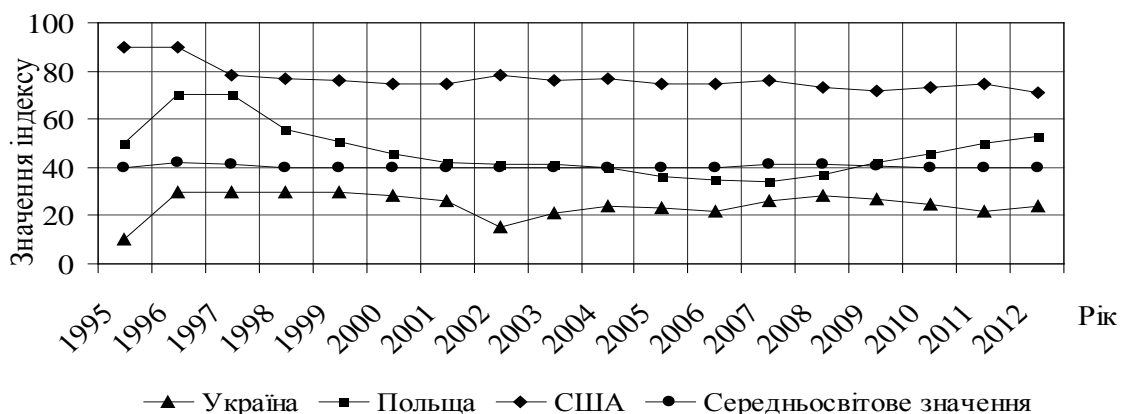

Рис. 3. Динаміка індексу свободи від корупції (на основі даних [33])

За сумарним показником – легкістю ведення бізнесу – Україна у 2012 р. займала 152-ге місце з 183-х країн (втрачено 2 пункти порівняно з 149 місцем у вказаному рейтингу в 2011 р.). В той час як Грузія позиціонується на 16 місці, Вірменія – на 55 місці, Польща – на 62 місці, Республіка Білорусь – на 69 місці, Республіка Молдова – на 81 місці, Російська Федерація – на 120 місці.

За ступенем реєстрації власності Україна у 2012 р. займає 166-те місце із 183-х країн, економіки яких аналізувалися, причому ситуація у 2012 р. погіршилася порівняно з 2011 р. (165-те місце в рейтингу за даним показником). Кількість процедур, які повинні бути виконані, сягає 10 (для країн Європи та Центральної Азії їх середня кількість становить 6, для країн ОЕСР – 5). За кількістю таких процедур Україна разом з Алжиром, Ліберією, Соломоновими Островами, Ефіопією посідає 10-те місце з 13-ти (мінімальна

кількість процедур спостерігається у таких країнах, як Грузія, Норвегія, Об'єднані Арабські Емірати, Португалія, Швеція – 1, максимальна – 13 – у Бразилії, Нігерії та Уганді).

Тривалість реєстрації власності в Україні складає 117 днів (166-те місце в рейтингу, мінімальна тривалість – 1 день у Португалії та максимальна – 513 днів – у Кирибаті), що майже в 4 рази перевищує середню тривалість аналогічної процедури для країн Європи та Центральної Азії та країн ОЕСР (33 дні та 31 день відповідно). Вартість такої процедури в Україні сягає 3,9 % від вартості власності, що реєструється, в той час як для країн Європи, Центральної Азії середня вартість сягає 2,8 %, а для країн ОЕСР – 4,4 %. За даним показником Україна посідає 73-тє місце (мінімальне значення в рейтингу – 0 (Саудівська Аравія, Республіка Білорусь, Словачія, Кирибаті), максимальне – 27,9 % від вартості власності – Сирійська Арабська Республіка).

На фоні збільшення тривалості реєстрації власності в Україні майже вдвічі (з 93-х днів у 2005 р. до 117-ти днів у 2012 р.) одночасно спостерігається її здешевлення (з 6,4 % у 2005 р. від вартості власності, що реєструється, до 3,9 % у 2012 р.). Дана ситуація свідчить про складність специфікації прав власності.

Основними негативними наслідками, до яких призводить слабка специфікація прав власності, на думку Н.В. Павленка [29], є:

- збільшення трансакційних витрат обміну легально зафіксованими правочинностями. Це заважає попаданню їх у руки власників, що зможуть розпорядитися ними найбільш ефективно. Тому економічні суб'єкти вдаються до позалегальної специфікації прав власності [28, с. 155], крайнім випадком якої є виведення активів із корпорації як об'єкта права в тіньову економіку або за кордон [29, с. 61];

- гальмування процесу формування класичної державної власності, становлення якої для розвитку ринкової економіки є не менш важливим, ніж приватної власності. Сьогодні держава не має реальних важелів впливу на ті підприємства, що формально цілком або частково перебувають в її власності. Результатом втрати контролю над державними підприємствами стають численні факти зловживань вищого менеджменту цих підприємств, а також прямі втрати державного бюджету від недоотриманих дивідендів на державні корпоративні права і невикористання великого числа об'єктів, що належать до державної власності, за призначенням [29];

- формальність різноманіття форм власності, оскільки усі вони не захищені в достатній мірі і не диференційовані. Відсутність зацікавленості у контролюючих інституціональні зміни розподільних коаліцій в розмежуванні приватного і державного секторів призвела до формування своєрідної прикордонної зони симбіозу державних і приватних прав і відповідальності. У

цій зоні номінальний власник, з одного боку, не має гарантій одержання повних вигод від формально належних йому ресурсів, а з іншого боку – не обов'язково несе усі витрати, що можуть виникати в процесі функціонування цих ресурсів. Це стосується як недержавного власника, так і держави. Існуюча інституціональна структура економіки визначає наявність різноманітних багатопарових перетоків витрат і вигод – як від держави до недержавних власників, так і навпаки. Причому для окремого власника баланс потоків вирішальним чином залежить від зв'язків у владних структурах [29, с. 61];

– перетворення відносин власності не змогли «приборкати» політичне вторгнення в економічні процеси, а навпаки, створили додатковий інструмент, за допомогою якого розподільні коаліції і політична еліта зберегли й усталили свою владу, «приватизувавши» державні правочинності. Перетворення цих правочинностей в особливі «активи», володіння якими дозволяє претендувати на одержання частини прибутків комерційних структур, негативно позначається на процесах розвитку приватного і корпоративного капіталів [29, С. 61-62];

– сформована система власності забезпечує фактичний контроль вузької групи приватних осіб, тісно пов'язаних із державою, над величезними майновими активами. Проте ця система залишається рухомою в силу реальної можливості переділу власності при змінах у владних структурах (у тому числі і позаекономічними методами). Тому, як стверджує Н.В. Павленко [29, с. 62], власність багато в чому, як і колись, знаходиться в умовному розпорядженні, оскільки економічні відносини в країні в значній мірі спираються, як і раніше, не на право, а на реальну владу розподільних коаліцій і їх неформальні зв'язки із державним апаратом. Підтвердження того знаходимо в частці, якою володіють акціонери.

Суттєвим недоліком процесу специфікації прав власності в економіці України, на думку Н.В. Павленко [29, с. 62], є зведення його винятково до зміни форм власності, до ствердження приватної власності. Процес специфікації прав власності, за твердженням В. Тамбовцева [27, С. 27-28], передбачає насамперед прояснення і захист прав власності, тобто створення системи процедур, здатних забезпечити: чітку специфікацію прав власності; надійний захист прав власника на свої активи; надійний захист прав власності при їх легальній передачі іншому власнику; відновлення порушених прав власності.

Серед заходів, які сприятимуть подальшому поглибленню специфікації прав власності в економіці України, Н.В. Павленко [29, с. 62] зазначає:

– підвищення відповідальності керівників підприємств, що мають значну частку державної власності в статутному капіталі, за ефективне використання

державного майна, зробивши основною умовою продовження їх трудових контрактів поліпшення результатів діяльності очолюваних ними підприємств;

– посилення відповідальності представників влади за їх антиконкурентні дії, а також сприяння рейдерству. Як зазначає в інтерв'ю А. Ключев [35], голова Міжвідомчої комісії з питань протидії протиправному поглинанню та захопленню підприємств, «У 2010 р. комісія розглянула ситуацію навколо 70 підприємств. Було опрацьовано більше 900 звернень щодо незаконного захоплення підприємств (близько 75 на місяць). Всього за минулий місяць (листопад 2011 р.) до нас надійшло близько 200 звернень». Також А. Ключев [35] повідомив, що рейдерство стосується не тільки приватного, але й державного бізнесу. Такі дані можуть бути розцінені як докази існування проблем інституту права власності в Україні;

– забезпечення прозорості не тільки доходів, але і витрат чиновників і членів їх сімей;

– зміцнення системи примусу до виконання господарського законодавства і контрактних зобов'язань (інфорсмент) шляхом реформування судової системи (в напрямі отримання нею реальної незалежності від політичного впливу) та поліпшення матеріально-технічної бази і кадрового складу органів правопорядку;

– розробка механізму практичного забезпечення відповідальності держави за порушення контрактних зобов'язань перед громадянами, підприємствами та організаціями.

Отже, змінилися економічні умови, ускладнилися економічні відносини між суб'єктами господарювання. Для ефективного управління необхідна оновлена інформація (переважну частку якої надає бухгалтерський облік), яка, сьогодні не може бути сформована підприємствами в національній системі бухгалтерського обліку через розмитість методології та її невідповідність сучасним реаліям.

3. Складність використання спеціалізованої літератури з бухгалтерського обліку інших країн. У кожній країні (навіть країнах, що належать до однієї системи права) є певні законодавчі особливості, тому використання спеціалізованої зарубіжної облікової літератури та її переклад повинні бути здійснені з урахуванням специфіки господарського та бухгалтерського законодавства. На жаль, дослідники не завжди дотримуються цього і необгрунтовано переносять зарубіжний обліковий досвід в національні реалії, що призводить до спотворення інформації.

Так, наприклад, згідно зі ст. 8 Федерального закону «Про бухгалтерський облік» [3] загальне правило бухгалтерського обліку майна підприємства, виходячи з обсягу прав на нього, виглядає таким чином: необхідно

оприбуткувати майно на баланс з моменту набуття права власності на нього і списувати з балансу в момент втрати права власності на дане майно. Таким чином, в російській обліковій практиці в активі балансу відображається тільки майно, що належить фірмі на праві власності. Майно, що перебуває у володінні або користуванні фірми, відображається на позабалансових рахунках [4].

Враховуючи положення Закону РФ «Про бухгалтерський облік» не викликає жодних сумнівів коректності тверджень російських вчених-обліковців та аналітиків щодо того, що в активі балансу відображається власність (майно, що належить на праві власності) підприємства. Хоча «сліпе» наслідування і перенесення таких тверджень в національну облікову практику призводить до низки негативних моментів і ще більше заплутує ситуацію щодо критерію, на основі наявності якого ресурси можуть бути відображені в системі бухгалтерського обліку суб'єктів господарювання України.

Дослідження критеріїв визнання активів в національній обліковій практиці України дає підстави стверджувати:

1. Сьогодні при формуванні відповіді на питання чи наводиться в балансі інформація про власність підприємства виникає значна кількість непорозумінь і неоднозначностей, обумовлених як мінімум: 1) концептуальною відмінністю, закладеною у нормативних актах, 2) розривом у розвитку методології бухгалтерського обліку та правового інструментарію, 3) складністю використання спеціалізованої літератури з бухгалтерського обліку інших країн.

2. Концептуальна відмінність, закладена в нормативних актах, є причиною непорівняності облікової інформації, сформованої на основі професійного судження бухгалтерів, а також призводить до значної кількості проблем в інтерпретації облікової інформації користувачами звітності; викладанні облікових і суміжних з ними навчальних дисциплін і т.д.

3. Сумнівним є достовірність відображення в системі бухгалтерського обліку нестандартних умов договорів про відмінний від загального момент переходу права власності, враховуючи відсутність адекватних методик їх облікового відображення.

4. Вітчизняні дослідники не завжди при використанні та перекладі спеціалізованої зарубіжної літератури з бухгалтерського обліку та економічного аналізу враховують специфіку господарського та бухгалтерського законодавства країни-походження літературного джерела. Таке «сліпе» наслідування і перенесення затвердження в національну облікову практику призводить до низки негативних моментів і ще більше заплутує ситуацію щодо критерію, на основі якого ресурси можуть бути відображені в системі бухгалтерського обліку суб'єктів господарювання України.

5. Враховуючи відсутність єдиних методологічних засад бухгалтерського обліку, відповідь на питання чи відображається власність в активі балансу підприємства може бути достовірно сформульована тільки після уточнення низки питань щодо особливостей ведення бухгалтерського обліку на конкретному підприємстві.

Таким чином, вищевикладене яскраво свідчить про необхідність подальшого обґрунтування змістовного наповнення такої категорії бухгалтерського обліку як «активи», а також зміни методології бухгалтерського обліку в країні, яка відповідає вимогам нормативних актів, що регулюють питання організації та ведення бухгалтерського обліку.

Список використаних джерел:

1. *Господарський кодекс України № 436-IV від 16 січня 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15/print1327303393130331>.*
2. *Положення про організацію бухгалтерського обліку і звітності в Україні, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України № 250 від 3 квітня 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/250-93-%D0%BF/print1330690136584989>*
3. *Федеральный закон «О бухгалтерском учете» от 21.11.1996 № 129-ФЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consultant.ru/popular/buch/53_2.html#p132.*
4. *Пятов М.Л. Активы организации: трактовка МСФО / М.Л. Пятов, С.А. Смирнова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.buh.ru/document-1160>.*
5. *Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» № 996-XIV від 16 липня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-14/print1323750896945761>.*
6. *Положення (стандарт) бухгалтерського обліку I «Загальні вимоги до фінансової звітності», затверджене наказом Міністерства фінансів України № 87 від 31 березня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0391-99/print1323750896945761>.*
7. *Податковий кодекс України № 2755-VI від 2 грудня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/print1323750896945761>*
8. *Концептуальна основа складання та подання фінансових звітів та МСБО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uadocs.exdat.com/docs/index-374385.html>.*
9. *Ткачук Н.В. Методологические основы формирования информации о собственном капитале / Н.В. Ткачук. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2011. – 176 с.*
10. *Закон Республики Армения от 31 января 2003 года №3Р-515 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=31196.*
11. *Закон Республики Казахстан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» № 234-III от 28.02.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minfin.kz/index.php?uin=1163568134&chapter=1165820004&lang=rus>.*
12. *Концептуальная основа для подготовки и представления финансовой отчетности Республики Узбекистан от 26.07.1998 г. № 17-07/86 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.publicfinance.uz/upload/iblock/981/201.pdf>.*
13. *Концептуальна основа фінансової звітності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article/main?art_id=92410&cat_id=92408&search_param=%CC%D1%D4%C7&searchDocarch=1&searchPublishing=1.*
14. *Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій, затверджена Наказом*

- Міністерства фінансів України № 291 від 30 листопада 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0893-99/print1327303393130331>.
15. План счетов бухгалтерського учета финансово-хозяйственной деятельности предприятий и Инструкция по его применению от 1 ноября 1991 г. № 56 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bestpravo.ru/federalnoje/eh-akty/n8b.htm>.
16. Концепция бухгалтерського учета в рыночной экономике России. Одобрена Методологическим советом по бухгалтерському учету при Министерстве финансов Российской Федерации и Президентским советом Института профессиональных бухгалтеров от 29.12.97 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minfin.ru/common/img/uploaded/library/2004/12/buhzak_koncept.pdf.
17. Лист Мінфіну від 04.07.11 р. № 31-08410-07-10/16785 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.profiwins.com.ua/uk/letters-and-orders/treasury/2232-16785.html>.
18. Постсоветский феномен в МСФО-отчетности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://el-buh.com/index.php?id=2256>.
19. Чалюк П.В. Бухгалтерський облік / П.В. Чалюк, Л.Я. Швейкіна, Л.В. Чаплигіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://posibnyku.vntu.edu.ua/buh_ob/buhg_1/31.htm.
20. Ловінська Л.Г. Бухгалтерський облік: навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. / Л.Г. Ловінська, Л.В. Жилкіна, О.М. Голенко та ін. – К.: КНЕУ, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/41/6>.
21. Соколов В.Я. Теоретические начала двойной записи: автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра экон. наук: спец. 08.00.12 / В.Я. Соколов. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2007. – 52 с.
22. Николаева С.А. Управленческий учет. Легенды и мифы / С.А. Николаева, С.В. Шебек. – М.: Аудиторско-консалтинговая фирма «ЦБА», 2004. – 288 с.
23. Положення (стандарти) бухгалтерського обліку: коментарі / [ред. Я. Кавторєва]. – Х.: Фактор, 2009. – 1328 с.
24. Методичні рекомендації з бухгалтерського обліку основних засобів, затверджене наказом Міністерства фінансів України від 30 вересня 2003 р. № 561 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=293623&cat_id=293536.
25. Методичні рекомендації з бухгалтерського обліку запасів, затверджене наказом Міністерства фінансів України від 10 січня 2007 р. № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=66826&cat_id=50097.
26. Капелюшников Р. Экономическая теория прав собственности / Р. Капелюшников. – М.: ИМЭМО, 1990. – 341 с.
27. Тамбовцев В. Улучшение защиты прав собственности – неиспользуемый резерв экономического роста России? / В. Тамбовцев // Вопросы экономики. – 2006. – № 1. – С. 22-38.
28. Олейник А.Н. Институциональная экономика / А.Н. Олейник. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 416 с.
29. Павленко Н.В. Вплив недостатньої специфікації прав власності на розвиток економіки України / Н.В. Павленко // БИЗНЕС ИНФОРМ. – 2009. – № 11(2). – С. 61-63.
30. Волович В.Н. Совершенствование отношений собственности как условие модернизации российской экономики [Електронний ресурс] / В.Н. Волович // Проблемы современной экономики. – 2011. – № 3 (39). – Режим доступу: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3681>.
31. Степаненко С.В. Специфікація та реалізація прав у сфері інтелектуальної власності: теоретико-економічний аналіз / С.В. Степаненко // Економіка і регіон. – 2009. – № 4 (23). – С. 214-249.
32. Михеев В.Н. Права собственности в экономической структуре общества [Електронний ресурс] / В.Н. Михеев. – Режим доступу: <http://www.m-economy.ru/art.php3?artid=11337>.
33. Index of economic freedom 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.heritage.org/index/explore?view=by-variables>

34. Ведение бизнеса в более прозрачном мире [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://russian.doingbusiness.org/reports/global-reports/doing-business-2012>.
35. За рік в Україні кількість спроб захоплення підприємств зросла втричі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.dt.ua/ECONOMICS/za_rik_y_ukrayini_kilkist_sprob_zahoplennya_pidpriemstv_zroslo_vtrichi-93550.html

*Мірошник В.В., к.е.н.,
кафедра менеджменту та економічної безпеки
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького*

СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА АКТИВІВ ПІДПРИЄМСТВА ЯК ОСНОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТОВІРНОСТІ ФІНАНСОВОЇ ЗВІТНОСТІ У СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Трансформаційні зрушення в економічному житті України, які почалися в 90-х роках минулого століття, носять незавершений характер. Формування економічних інтересів держави та напрямків розвитку економіки супроводжувалось реформаційними змінами і в бухгалтерському обліку. Становлення нового економічного устрою України обумовило необхідність відмови від моделі Балансу народного господарства (БНГ) і пошуку нових економічних моделей бухгалтерського обліку. У 1993-1994 рр. уряд регламентував здійснення розрахунків макроекономічних показників за Системою національних рахунків (СНР) [1]. Логічним продовженням реформ стали зміни в мікроекономічній моделі бухгалтерського обліку, що призвело до запровадження в 1999 р. Положень (стандартів) бухгалтерського обліку (далі П(С)БО).

Під впливом міжнародних організацій облікова система України перенесла регулятивні основи й елементи Міжнародних стандартів фінансової звітності (МСФЗ) в структуру П(С)БО. Трансформація бухгалтерського законодавства стала причиною низки неузгоджених питань, основними з яких є:

- 1) неусталений категорійно-понятійний апарат;
- 2) відсутність чітко визначених користувачів облікової інформації;
- 3) варіативність методик обліку витрат та оцінки активів.

Слід зазначити, що в умовах глобалізації впровадження МСФЗ у практику вітчизняних підприємств є безальтернативним процесом. У світовій практиці відомі два шляхи реформування системи бухгалтерського обліку до міжнародних стандартів: перший – імплементування МСФЗ, другий – конвергенція, адаптація національних стандартів до міжнародної практики. Процес глобалізації міжнародних стандартів в Україні більшою мірою здійснюється шляхом імплементування норм МСФЗ. Із цього приводу В.М. Жук зазначає, що “така модель не задіює, а відтак руйнує національний спектр дієвого інституціонального забезпечення розвитку бухгалтерського обліку, обезкровлює її науково-теоретичний базис” [2]. Задорожний З.В.,

підтримуючи адаптивний підхід впровадження МСФЗ, обґрунтовує це тим, що “держава затратила значні кошти на розробку та впровадження національних стандартів, а тепер під час фінансової та економічної кризи буде ще більше витратити на їх відміну для окремих категорій підприємств і вивчення та впровадження міжнародних” [3].

Погоджуючись з ученими, вважаємо, що сьогодні найбільш доцільним шляхом реформування бухгалтерського обліку є ліквідація розбіжностей між національними і міжнародними стандартами.

Відстоювання самобутності національної системи бухгалтерського обліку насамперед стосується узгодження категорійно-понятійного апарату науки, адже теоретичне відтворення дійсності господарського життя і її практичне перетворення починається саме з нього. Як зазначає С.Ф. Легенчук: “бухгалтерський облік як наука має свій спеціальний науковий апарат, у формах якого осягається зміст господарського життя підприємств та зміст бухгалтерської методології” [4]. Так, категорія бухгалтерського обліку повинна описувати сутність функціонування господарського життя в соціально-економічних і правових взаємовідносинах і як когнітивна одиниця, що забезпечує процес перенесення знань, повинна відтворювати явища, процеси, дії, властивості, зв’язки та відносини господарського життя підприємств за допомогою специфічного механізму – методології науки.

Теоретичне обґрунтування дефініцій є своєрідним фільтром, через який бухгалтер пропускає критерії наявності найістотніших ознак того чи іншого явища, події господарського життя та формує професійне судження щодо відтворення господарської діяльності в обліковій системі.

У результаті проведених реформ регуляторні впровадження у правовій системі бухгалтерського обліку викоринили вживане на пострадянському просторі поняття “майно”. Разом з імплементацією нової категорії «актив» у методології бухгалтерського обліку відбувся перехід від обліку майна до обліку ресурсів. Кожне із зазначених понять існує та застосовується в окремих сферах знань: «актив» – в бухгалтерському обліку, «майно» – в праві, «ресурс» – в економічній теорії. Проблема застосування категорії «актив» полягає в тому, що вона ототожнюється з юридичним поняттям «майно» та з економічним поняттям «ресурс».

Питання незгодженості в категорійно-понятійному апараті бухгалтерського обліку, а саме сутності активів та майна в бухгалтерському обліку, досліджували такі вітчизняні вчені, як: Ф.Ф. Бутинець, Б.І. Валуєв, З.В. Задорожний, Г.Г. Кірейцев, М.Д. Корінько, С.Ф. Легенчук, Н.М. Малюга, О.М. Петрук, М.С. Пушкар, К.В. Романчук, Л.В. Чижевська, М.Г. Чумаченко; вчені Росії: М.І. Баканов, Н.Г. Белов, І.А. Белобжецький, В.Н. Лемеш,

В.Ф. Палій, В.В. Патров, М.Л. Пятов, Я.В. Соколов, В.Я. Соколов, К.Ю. Циганков; учені Білорусі: С.Л. Коротаєв, А.В. Волчек.

Дослідження багатьох учених тією чи іншою мірою вплинули на розвиток облікової думки, проте однозначного підходу до визначення сутнісної характеристики категорії «актив», як основи формування достовірності фінансової звітності у системі економічної безпеки не отримали належного вирішення.

З моменту введення в бухгалтерський облік категорії «актив» серед великої кількості науковців і практиків не спостерігається однозначності щодо її трактування. Виходячи з раніше досліджуваного [5], визначено, що більшість учених (60 %) ототожнюють поняття актив з майном, 32 % вчених вважають, що активи – це ресурси підприємства. Відповідно до умови, чи повинні активи бути у власності підприємства, чи можуть відображати суб'єктивні права підприємства, бачимо майже рівне співвідношення: 64 % вчених вважають, що активи мають бути контрольовані підприємством, 40 % визнають необхідність наявності прав власності на активи.

Питанням для вирішення є обґрунтування місця юридичного поняття «майно» в обліковій практиці та доведення узгодження або неузгодження його з обліковою категорією «актив».

На думку С.Ф. Легенчука, ідентичність бухгалтерського обліку як науки можлива лише за наявності власних бухгалтерських категорій, які мають бути відмежовані від економіко-теоретичних, правових, фінансових категорій. Учений зазначає, що, враховуючи ранню стадію теоретизації, бухгалтерський облік вимушений використовувати категорії інших наук, що сповільнює створення передумов для побудови фундаментальної бухгалтерської онтології – вчення про найбільш загальні основи бухгалтерського обліку [6].

Існує й інша точка зору, яка ґрунтується на міждисциплінарному вивченні проблем бухгалтерського обліку. Як зазначає В. В.Панков, “...недоліком вважається відсутність єдиної методологічної платформи, яка дозволяє сформувати узагальнене бачення обліку з “необлікової” точки зору. Такою платформою може стати інституціональний підхід” [7, с. 18]. Подібною точки зору притримуються також вітчизняні вчені, зокрема І.В. Жиглей [8], В.М. Жук [9], О.А. Лаговська, О.В. Олійник [10], І.В. Замула, М.М. Шигун [11]. На думку авторів, вибір інституціональної доктрини обґрунтовується її здатністю пояснити сучасний стан та перспективи розвитку бухгалтерського обліку в Україні.

Зміст застосування інституціонального підходу до вивчення поставленого питання в системі бухгалтерського обліку характеризується такими особливостями, як міждисциплінарний підхід та існування декількох напрямків

дослідження в рамках інституціональної й неоінституціональної теорій. Інституціональна теорія вивчає суспільні інститути на макрорівні, що дозволяє дослідити зовнішні зміни бухгалтерського обліку, зокрема визначити фактори впливу на системотворчі чинники бухгалтерського законодавства. Неоінституціональна теорія, розглядаючи всіх суб'єктів господарювання як економічних агентів, вивчає мікрорівень підприємства, що дозволяє вивчити інституційні зміни внутрішнього середовища бухгалтерського обліку.

В інституціональній теорії діє принцип, суть якого полягає в тому, що ресурс належить тому, хто запропонує за нього максимальну ціну, що сприяє ефективності аллокації ресурсів у руках власників [12]. Ринкові економічні відносини в суспільстві спонукають суб'єктів господарювання до боротьби за володіння правами на ресурси. Водночас розширення можливостей примноження власного капіталу збільшило ризик втрати ресурсів підприємства. Негативні наслідки втрат ресурсів (майна) завжди оцінюються розміром завданих підприємству збитків, що прямо веде до зрушення економічної безпеки підприємства.

Згідно з даними статистичних звітів Державної фінансової інспекції України (ДФІ) за 2006 – 2013 рр., майже в усіх перевірених підприємств, установ та організацій було виявлено порушення фінансової дисципліни (рис. 1) [13].

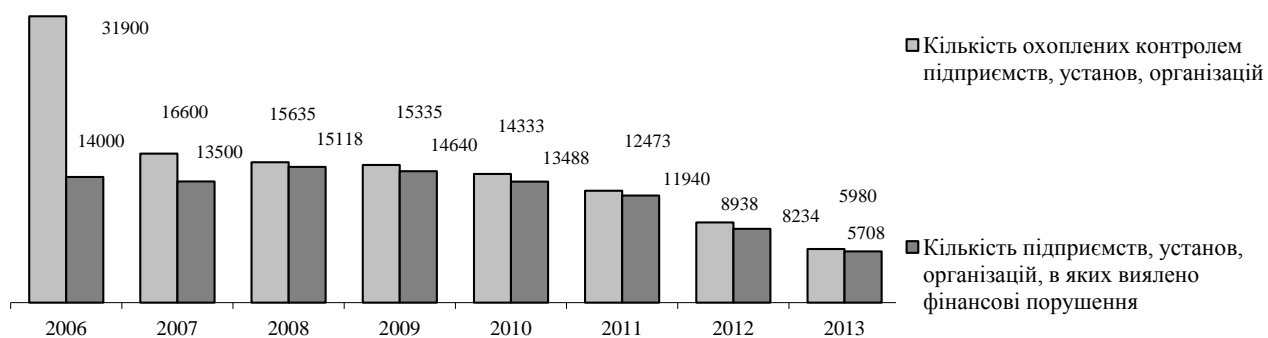

Рис. 1. Результативність контрольних заходів, проведених органами Держфінінспекції протягом 2006-2013 рр.

*Джерело: власна розробка на підставі аналітичних звітів ДФІ України [13]

Контролерами під час проведення контрольних заходів була перевірена наступна кількість господарських операцій щодо використання державних ресурсів: у 2006 р. – 210 млрд, у 2007 р. – 308,5 млрд, у 2008 р. – 428,7 млрд, у 2009 р. – 750 млрд, у 2010 р. – 720,3 млрд, у 2011 р. – 481,3 млрд, у 2012 р. – 528,6 млрд, у 2013 р. – 827,4 млрд.

Загалом виявлено порушень у фінансово-господарських операціях, які призвели до втрат фінансових і матеріальних ресурсів: протягом 2006 р. на суму 1,6 млрд грн, протягом 2007 р. на суму 2,2 млрд грн, протягом 2008 р. на суму 3,7 млрд грн, протягом 2009 р. на суму 3,4 млрд грн, протягом 2010 р. на суму 35,1 млрд грн, протягом 2011 р. на суму 5,4 млрд грн, протягом 2012 р. на суму 2,3 млрд грн, протягом 2013 р. на суму 3,7 млрд грн. Динаміку виявлених втрат фінансових та матеріальних ресурсів за 2006 - 2013 рр. зображено на рис. 2.

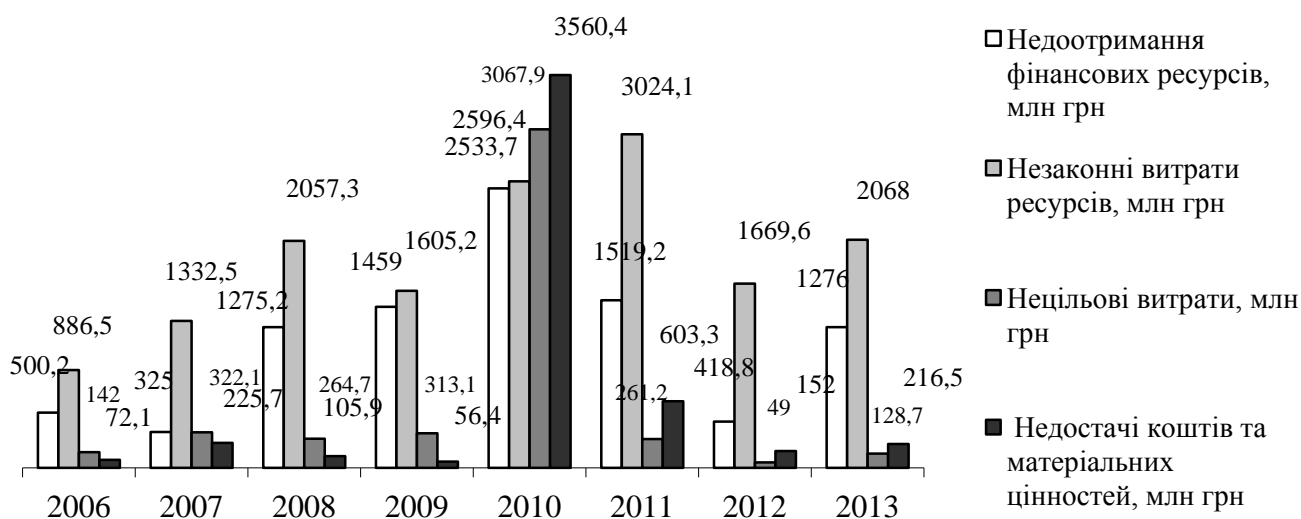

Рис. 2. Динаміка незаконних, нецільових витрат та недостач фінансових і матеріальних ресурсів, а також недоотримання фінансових ресурсів

* Джерело: власна розробка на підставі аналітичних звітів ДФІ України [13]

Слід зазначити, що підприємства, установи, організації, що охоплені контролем ДФІ України, становлять незначну частку (від 1 до 1,5 %) від усіх зареєстрованих підприємств.

У звіті «Україна. Всесвітній огляд динаміки економічної злочинності» (2011 р.), розробленому компанією «PricewaterhouseCoopers» (PWC), зазначено, що фінансові збитки від злочинів проти майна власників в українських підприємствах складають від 100 тис дол. до 5 млн дол. [14].

Незаконне привласнення активів у 2011 р. значно зросло порівняно з 2009 р. та займає перше місце серед економічних злочинів, друге місце посідає корупція (60 %) та третє – маніпуляції фінансовою звітністю (30 %). Кількість внутрішніх незаконних операцій збільшилась на 22 % порівняно з 2009 р.

Серед зазначених домінуючих злочинів зростаюча динаміка характерна не тільки для України. Закордонна статистика мало чим відрізняється від української, наприклад, незаконне присвоєння активів в іноземних компаніях

становить 72 % проти 73 %, хабарництво та корупція 24 % проти 60 %, маніпуляція з фінансовою звітністю 24 % проти 30 % [14].

Аналіз статистичних даних й аналітичних звітів засвідчує тенденцію існування майже в кожному механізмі господарювання негативних явищ, що призводять до втрат майна.

Проблема поглиблюється тим, що фактори, які спричиняють збиток підприємства у вигляді матеріальної, моральної шкоди та ризику недоотримання можливих вигод, впливають не лише на фінансово-господарський стан суб'єкта господарювання, а виходять за межі мікроекономічного простору. Дестабілізуючий вплив на макроекономічну ситуацію держави сприяє поширенню тіньового ринку економіки, підриву довіри громадян до влади, бізнесу, зниженню авторитету держави на світовому ринку, зменшенню іноземних інвестицій в економіку тощо.

З точки зору інституціональної теорії, агенти розглядаються з урахуванням узгодження свого легітимного положення в рамках визнаних суспільством інститутів. Форма власності визначає високий ступінь відповідальності власників перед державою, найнятими працівниками і соціальним середовищем безпосередньо. З метою протидії дестабілізуючим факторам зовнішнього та внутрішнього середовища підприємство фінансує значні витрати на забезпечення збереження свого майна. Такі витрати продиктовані як власними потребами в забезпеченні виробничої безпеки, так й інституційним середовищем.

Зупинемо увагу на об'єкті власності, який повинен бути збережений через систему бухгалтерського обліку.

Відповідно до ст. 55.1 Господарського кодексу України (далі ГКУ), суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна [15]. У бухгалтерському обліку діє принцип автономності [16], який визначає необхідність відособленого відображення активів підприємства в системі бухгалтерського обліку від об'єктів власності різних учасників господарських відносин (рис. 3).

З майновою відособленістю нерозривно пов'язана й така ознака юридичної особи, як відповідальність. Будь-яка економічна одиниця, що є юридичною особою, несе відповідальність за результати своєї господарської діяльності в межах закріпленого за нею майна, тобто за її зобов'язання не відповідають своїм власним майном ні її засновники, ні її учасники.

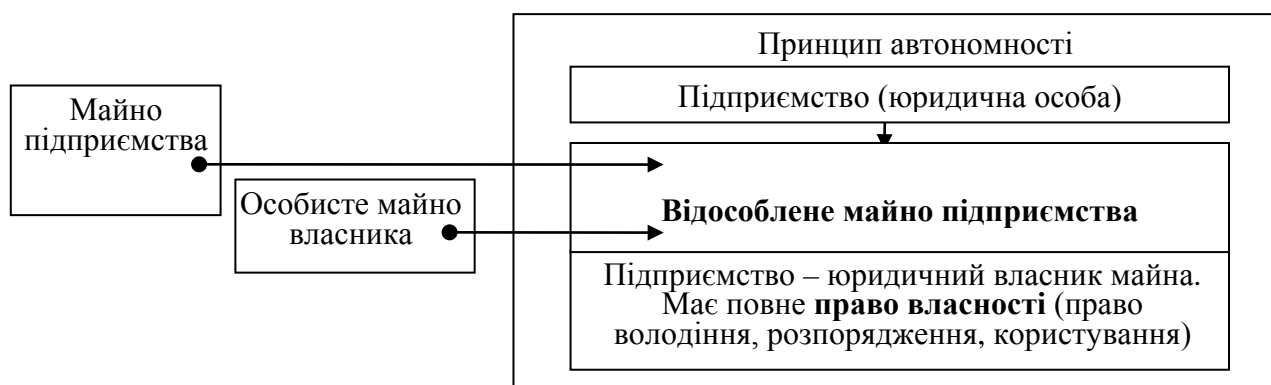

Рис. 3. Сутність принципу автономності бухгалтерського обліку в економіко-правових відносинах власності

*Джерело: власна розробка

Лише в окремих випадках, що визначені в ГКУ, залежно від форми власності, до відповідальності за зобов'язання підприємства може бути притягнуто власне майно засновників (табл. 1).

Таблиця 1

Відповідальність власників майна за зобов'язання підприємства

Організаційно-правова форма підприємства	Відповідальність власника майна
Повне товариство	Додаткова солідарна відповідальність усім своїм майном
Товариство з додатковою відповідальністю	Додаткова солідарна відповідальність у визначеному установчими документами однаково кратному розмірі до вкладу кожного з учасників
Командитне товариство	
Акціонерне товариство	Додаткова солідарна відповідальність, яку несуть: повні учасники – усім своїм майном; вкладники – лише своїми вкладками
Державне унітарне підприємство	
Державне комерційне підприємство	
Товариство з обмеженою відповідальністю	
Комунальне унітарне підприємство	Відповідальність власника за зобов'язаннями підприємства лише майном підприємства

Принцип автономності передбачає, що в будь-якому господарстві бухгалтерський облік починається з таких записів, якими в балансі закріплюється початковий майновий стан суб'єкта господарювання як власника.

Як наголошує Л.В. Чижевська: «У протиставленні балансового рівняння ($A=P$) важлива не просто форма аналітичного рівняння, а його глибокий економіко-правовий зміст: обмінні цінності, що знаходяться під контролем

підприємства і мають властивість приносити їх власнику дохід, мають чітко обмежені права на їх безумовне володіння» [17, с. 278-279].

Так, майно є економічною та правовою основою господарської діяльності. Водночас в нормативних актах, що регулюють ведення бухгалтерського обліку, наводиться визначення категорії «актив», тоді як трактування поняття «майно» в жодних нормативних актах бухгалтерського обліку не наведено. Проте термін «майно» вживається як синонім у законодавчих актах бухгалтерського обліку та широко використовується як науковцями, так і практикуючими бухгалтерами.

Враховуючи те, що господарська діяльність будь-якого підприємства потребує юридичного захисту своїх активів, що передбачає взаємодію з інститутами правового захисту, не можна стверджувати, що нормативна база бухгалтерського обліку має відособлений характер від інших галузей господарського права. Бухгалтерський облік стану та руху майна і результатів господарської діяльності призначений забезпечувати відповідність фінансово-господарської діяльності підприємства нормам Господарського, Податкового, Цивільного кодексів України та іншим нормативним актам, які застосовують виключно поняття «майно».

Виходячи з того, що в обліковій практиці використовуються поняття «майно» й «актив» як рівнозначні, а в юридичній практиці застосовується лише «майно», слід з'ясувати, чи тотожні ці поняття, а у випадку наявності різниці між ними, чи є вона суттєвою. Адже чітке тлумачення поняття «майно» з облікової точки зору забезпечить правильне його відображення та контроль в системі бухгалтерського обліку.

У дослідженні використано історико-генетичний метод, застосування якого допомогло визначити, що використання юридичного поняття «майно» та ототожнення його з «активами» обумовлено історично. З часів Луки Пачолі основними категоріями обліку були майно та капітал. До 1930 року в категорійно-понятійному апараті бухгалтерського обліку вживалось поняття «майно» та «господарські засоби», а категорії «актив» взагалі не існувало.

«Актив» як бухгалтерська категорія виникла давно, але почала фігурувати в словниковому запасі російського бухгалтера на початку 20-го століття. Слід відзначити велику заслугу професора Я.В. Соколова в дослідженні цього питання. Ярослав В'ячеславович вказує, що поняття «актив» з'явилося у російських словниках 1863 р. як запозичене з французької мови. На підставі всебічного аналізу історично сформованої облікової літератури професором сформульовано три основні визначення категорії «актив» [18].

- активи – це майно (цінності), що перебуває у власності підприємства;
- актив – це витрати майбутніх звітних періодів;

- актив – це доходи майбутніх періодів.

На основі проведеного дослідження нами було виділено основні еволюційні зміни, яких зазнавало поняття “актив” в хронологічному порядку від його зародження і до сьогодення (табл. 2).

На початку 20-го століття в Росії А.П. Рудановський, Я.М. Гальперін, І.Р. Ніколаєв, а в Німеччині Е. Шмаленбах і його послідовники стали стверджувати, що актив не пов’язаний з інвентарем, а витікає з поточної документації підприємства, яке постійно витрачає гроші. Ніколаєв І.Р. визначав, що «активи – раніше здійснені витрати, які повинні бути для підприємства (в реальному житті такими і є) витратами майбутніх періодів» [19].

Таблиця 2

Еволюція категорії “активи” в бухгалтерському обліку ХХ ст.

Представники	Період	Визначення
Лозинський О.І.	1900-1930 рр.	Елемент процесу соціалістичного відтворення
Вейцман Р.Я.	1900-1930 рр.	Господарські засоби
Нікліш Г., Лунський Н.С., Леонтев Н.А.	1900-1930 рр.	Майно (цінності), що перебуває у власності підприємства
Рудановський А. П., Гальперін Я.М., Ніколаєв І.Р.	1900-1930 рр.	Витрати майбутніх звітних періодів
Дзаппа Д.	1930-1960 рр.	Доходи майбутніх періодів; ресурси
Міжнародні стандарти фінансової звітності	1973 р.	Ресурс, який контролюється підприємством у результаті минулих подій та, як очікується, забезпечить збільшення економічних вигод у майбутньому
Положення (стандарт) бухгалтерського обліку	1999 р.	

**Джерело: власна розробка на підставі вивчення спеціальної економічної літератури*

Пізніше під активом почали розуміти одну зі сторін балансу, відображаючи в грошовій формі склад і розміщення господарських засобів підприємства. Також активи визначали як сукупність майнових цінностей, власність юридичної чи фізичної особи, право власності, право вимоги до боржників унаслідок зобов’язальних відносин. Таке трактування активів ґрунтувалося на основі праць учених 30-х років, таких як Г. Нікліш, М.С. Лунський, Н.А. Кіпарисов, Н.А. Леонтьєв.

Уперше сформулював твердження про те, що «актив являє собою не засоби підприємства, а ресурси, призначені для отримання доходів», італійський бухгалтер Д. Дзаппа [19, с. 86], що стало визначальним при формулюванні дефініції «актив» у Міжнародних стандартах фінансової звітності. В законодавстві бухгалтерського обліку України визначення: «актив – ресурс, який контролюється підприємством у результаті минулих подій та, як

очікується, забезпечить збільшення економічних вигод у майбутньому», укорінилося саме з Концептуальної основи і представленню фінансової звітності [20].

Виходячи з особливостей трактування поняття «актив», можна визначити основні ознаки, характерні для цієї категорії, – це ресурси, що мають вартісне вираження, які повинні приносити в майбутньому економічні вигоди та мають бути контрольовані. Зупинимось більш детально на кожній із визначених характеристик та проведемо їх порівняння з відповідними характеристиками поняття «майно».

Характеризуючи визначення поняття «майно» та «ресурс», можна стверджувати, що поняття «ресурси», яке запропонував Д. Дзаппа, сконцентрувало в собі елементи господарювання, які використовуються при визначенні поняття «майно» (як окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки), та розширило його розуміння, додаючи нові об'єкти – джерела, послуги, все, що прямо чи опосередковано здатне забезпечити майбутні економічні вигоди.

Питання структури активів та складу більш узгоджені, ніж його визначення. За формою вираження активи поділяються на матеріальні, нематеріальні й фінансові. Матеріальні активи – це засоби підприємства, які мають матеріально-речову форму. Група матеріальних активів включає в себе необоротні активи (лише ті, що мають фізичну або матеріально-речову форму) й оборотні активи. Необоротні активи поділяються, у свою чергу, на дві підгрупи – основні засоби та інші необоротні матеріальні активи.

Основні засоби – матеріальні активи, які підприємство утримує з метою використання їх у процесі виробництва / діяльності або постачання товарів, надання послуг, здавання в оренду іншим особам або для здійснення адміністративних і соціально-культурних функцій, очікуваний строк корисного використання (експлуатації) яких більше одного року (або операційного циклу, якщо він довший за рік). Основні засоби включають в себе інвестиційну нерухомість, земельні ділянки, будинки, споруди, передавальні пристрої, машини й обладнання, транспортні засоби, інструменти, прилади, інвентар, робочу і продуктивну худобу, багаторічні насадження та інші основні засоби. Структура інших матеріальних необоротних активів складається з: бібліотечних фондів, малоцінних необоротних матеріальних активів, тимчасових (нетитульних) споруд, природних ресурсів, інвентарної тари, предметів прокату та інших необоротних матеріальних активів [21].

Оборотні матеріальні активи включають в себе запаси – матеріальні активи, які утримуються для подальшого продажу (розподілу, передачі) за умови звичайної господарської діяльності, споживання під час виробництва

продукції, виконання робіт і надання послуг, які перебувають в процесі виробництва з метою подальшого продажу продуктів виробництва, утримуються для споживання під час виробництва продукції, виконання робіт та надання послуг, а також управління підприємством [22]. До запасів належить: сировина, основні й допоміжні матеріали, комплектуючі вироби, незавершене виробництво, готова продукція, товари у вигляді матеріальних цінностей, малоцінні та швидкозношувані предмети, поточні біологічні активи.

Друга група активів складає нематеріальні активи – це немонетарні активи, які не мають матеріальної форми, але мають вартість і можуть бути ідентифіковані [23]. Нематеріальні активи виражаються у різноманітних правах і привілеях, що забезпечують власникам певний прибуток або іншу користь, хоча вони і мають вартість, проте не мають матеріально-речової форми. За складом нематеріальні активи поділяють на: права користування природними ресурсами, права користування майном, права на комерційні позначення, права на об'єкти промислової власності, авторські та суміжні з ними права. До нематеріальних активів належить також гудвіл. П(С)БО 19 гудвіл трактує як перевищення вартості придбання над часткою покупця у справедливій вартості придбаних ідентифікованих активів і зобов'язань на дату придбання [24].

Різновидом нематеріальних активів, але монетарної форми вважаються фінансові активи – це грошові кошти та їх еквіваленти, договір, що надає право отримати (або обмінювати) грошові кошти чи інший фінансовий актив від іншого підприємства. До цієї групи об'єктів належать готівкові кошти в національній та іноземній валютах, цінні папери та відкладені або відстрочені витрати (довгострокові й поточні фінансові інвестиції підприємства, дебіторська заборгованість, відстрочені податкові активи, витрати майбутніх періодів).

Тлумачення поняття «майно» наведене в Господарському та Цивільному кодексах України. Відповідно до ст. 139 ГКУ, майно – це сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), які мають вартісне визначення, виробляються чи використовуються у діяльності суб'єктів господарювання та відображаються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів. Згідно з ГКУ (ст. 139), до речей належать: основні засоби, нематеріальні активи, оборотні засоби, кошти, товари, цінні папери [15].

ЦКУ (ст. 190) майном визначає окрему річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки [25]. ЦКУ (ст. 191) визначає, що до складу підприємства як єдиного майнового комплексу входять усі види майна, призначені для його діяльності, включаючи земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, а також

право на торгівельну марку чи інше позначення та інші права, якщо інше не встановлено договором або законом. Грошові кошти та цінні папери визначаються як вид майна та такими, що посвідчують майнове право.

Як бачимо, в цивільному законодавстві трактування поняття «майно» визначається з кількох позицій. З одного боку, під майном розуміють річ чи конкретну сукупність речей, як це визначено також у ГКУ, а з іншого боку, – це сукупність майнових прав та обов'язків.

Річчю (ст. 179 ЦКУ) є предмети матеріального світу, тобто всі активи матеріальної форми. Майнові права є неспоживною річчю, яка визначається речовим правом [25]. При визначенні майна в ЦКУ вжите також таке поняття, як «обов'язок» – мова йде про немайнові права. Схожі риси за формою вираження активів та майна схематично зображено на рис. 4.

Наступна характеристика активів – як майбутніх економічних вигод – не викликає суперечок серед сучасних учених. Акцентуємо увагу лише на тому, що вигоди мають бути економічними. Оскільки ресурси, які використовуються на підприємстві, здатні до відтворення, це обумовлює те, що одержання економічних вигід від розпорядження активами можливе лише у випадках їх цілеспрямованого використання та проведення заходів щодо їхнього збереження.

Виходячи з того, що активи разом із капіталом, зобов'язаннями, доходами та витратами є елементом фінансової звітності, робимо висновок, що вони мають вартісний вимірник. Відповідно до принципу єдиного грошового вимірника, об'єкти, що не піддаються грошовій оцінці, не можуть бути визнані об'єктами бухгалтерського обліку. Цей критерій також зазначений у визначенні майна.

Проблемним питанням залишається правова основа активів, тобто такий критерій, як контрольованість підприємством. Так, у Законі України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність», П(С)БО, ПКУ задекларована концепція контролю [16; 26].

Тоді як в Інструкції про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій, підприємств і організацій [27] організацію бухгалтерського обліку слід будувати, виходячи з концепції права власності й інших речових прав, визначених ГКУ та ЦКУ.

«Контрольованість підприємством» для бухгалтерського обліку передбачає свої особливості та виявляється в різних ситуаціях. Прикладом цього є наступне: об'єкт знаходиться на балансі і належить підприємству на праві власності; об'єкт знаходиться на балансі, але належить підприємству на інших речових правах; об'єкт відсутній на балансі, але належить підприємству на праві власності.

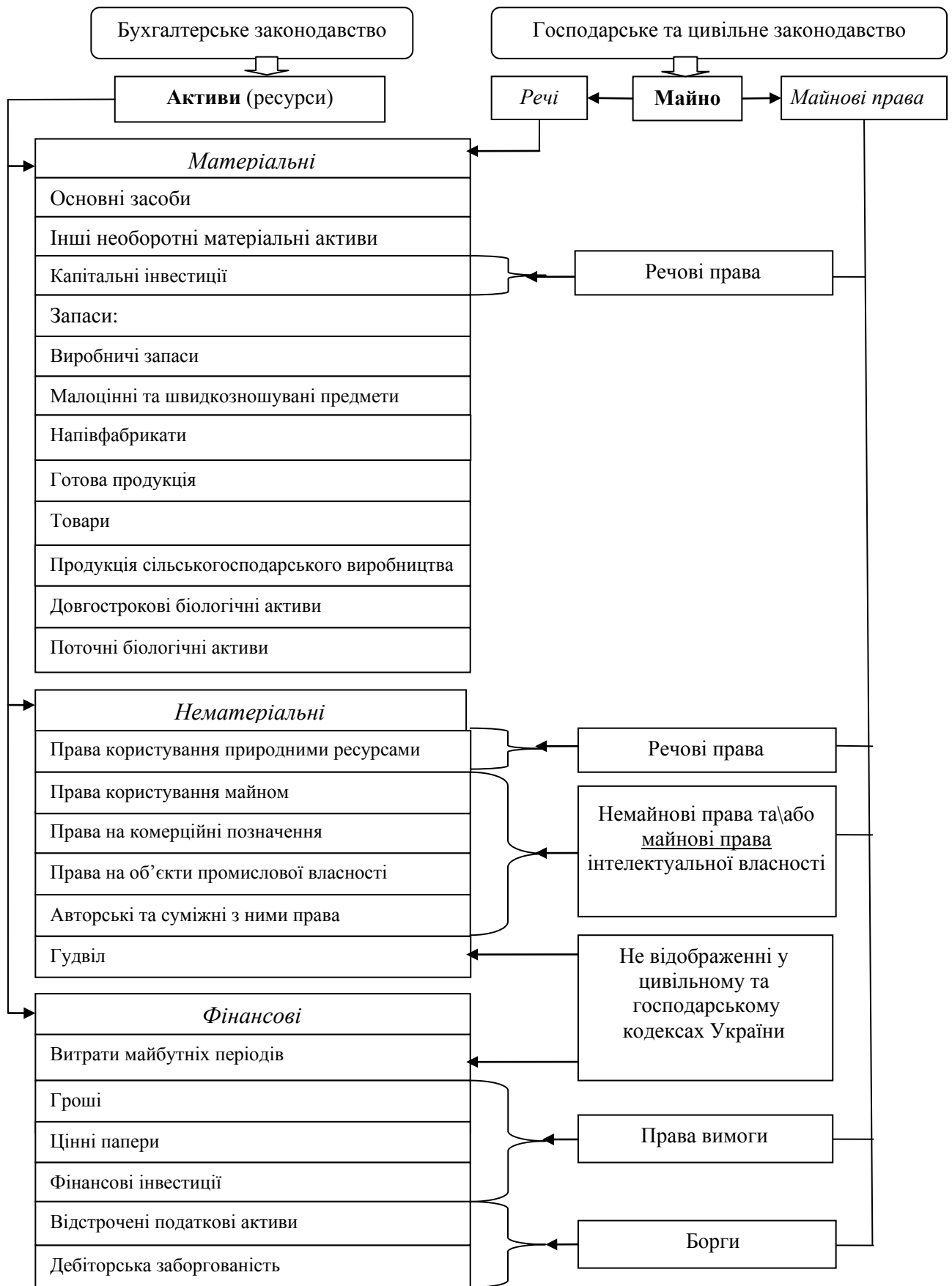

Рис. 4. Порівняльна характеристика форми вираження активів та майна

*Джерело: власна розробка на підставі законодавчих актів

Тобто, «контрольовані підприємством» – це поняття, яке виходить за межі балансу одного суб'єкта. Контрольованість підприємством у результаті минулих подій – ознака, що потенційно передбачає відмову від введення до складу активів тільки тих об'єктів, які належать підприємству на праві власності. Відображення об'єктів у складі активів та їх списання здійснюється відповідно до наміру сторін щодо їх майбутнього.

У науковій літературі зустрічаємо припущення, що при визнанні активів переважає його економічне значення де-факто, а це вказує на можливість використання ресурсів у господарській діяльності та їх здатність приносити дохід і занижувати значення юридичної належності. Проте це не так. Доведемо це, використовуючи логічний метод дослідження.

Аналізуючи МСФЗ та П(С)БО, кожен з яких ґрунтується на конкретній правовій системі (МСФЗ на англосаксонській, а П(С)БО на континентальній), у дослідженні приділимо увагу аналізу цих двох правових систем. Континентальна правова система розглядає право власності як абсолютне право, яке базується на концентрації права власності, що обумовлює тримання повної влади на об'єкт в одних руках – у одного власника. Англосаксонська правова система ґрунтується на обмеженому праві – розщепленні прав на об'єкт власності між декількома суб'єктами господарювання одночасно (рис. 5).

Міжнародні стандарти розроблялися відповідно до англосаксонської моделі права. Саме англосаксонська правова традиція стала основою формування і розвитку економічної теорії прав власності, згідно з якою кожне економічне рішення повинно спиратись на сукупність визначених прав, які забезпечують найвигідніші умови реалізації господарської операції щодо ресурсів.

В Україні правове регулювання здійснюється відповідно до континентальної моделі. Регулювання обліку забезпечується на державному рівні і реалізується через систему нормативно-правових актів. Концептуальне значення набуває розуміння правової основи майна – його правового режиму.

У ст. 133 ГКУ визначено як основу правового режиму майна, на якій базується господарська діяльність, право власності й інші речові права – право господарського відання, право оперативного управління [15]. Проте підприємство використовує майно також на інших правах. Правові режими майна, що передбачені чинним законодавством, зображено на рис. 6.

Так, зміст речового права зводиться до права власності. Конструкція права власності як основного речового права забезпечує суб'єктивні права власності на відповідні об'єкти майна.

Рис. 5. Сутність права власності в правових системах України й Америки

* Джерело: власна розробка на підставі вивчення законодавчих актів

Право власності на майно – це абсолютне право, яке становить тріаду правочинів: право володіння, користування та розпорядження своїм майном і легітимно закріплене за власником. Право володіння визначає можливість реального (фактичного) володіння майном, право користування – можливість здобувати користь і дохід, право розпорядження – можливість визначати його подальшу юридичну долю: продаж, передавання в оренду тощо.

Традиційне розуміння права власності на майно виключає з числа його об'єктів безтілесні предмети. Проте, визнавши майнові права й обов'язки складовими майна, водночас під майном розуміємо також об'єкти, які мають безтілесну форму і які не обов'язково знаходяться у підприємства на праві власності.

Сучасні цивілісти вказують, що право власності охоплює всі види можливостей особи щодо різноманітних ресурсів (речей, майнових прав, нематеріальних об'єктів тощо). Вони називають суб'єктивні майнові та немайнові права абсолютними правами власності.

Правознавці зазначають, що таке поширення режиму права власності на майнові та немайнові права можливе виключно в сенсі правової фікції, яка має прагматичне призначення [28].

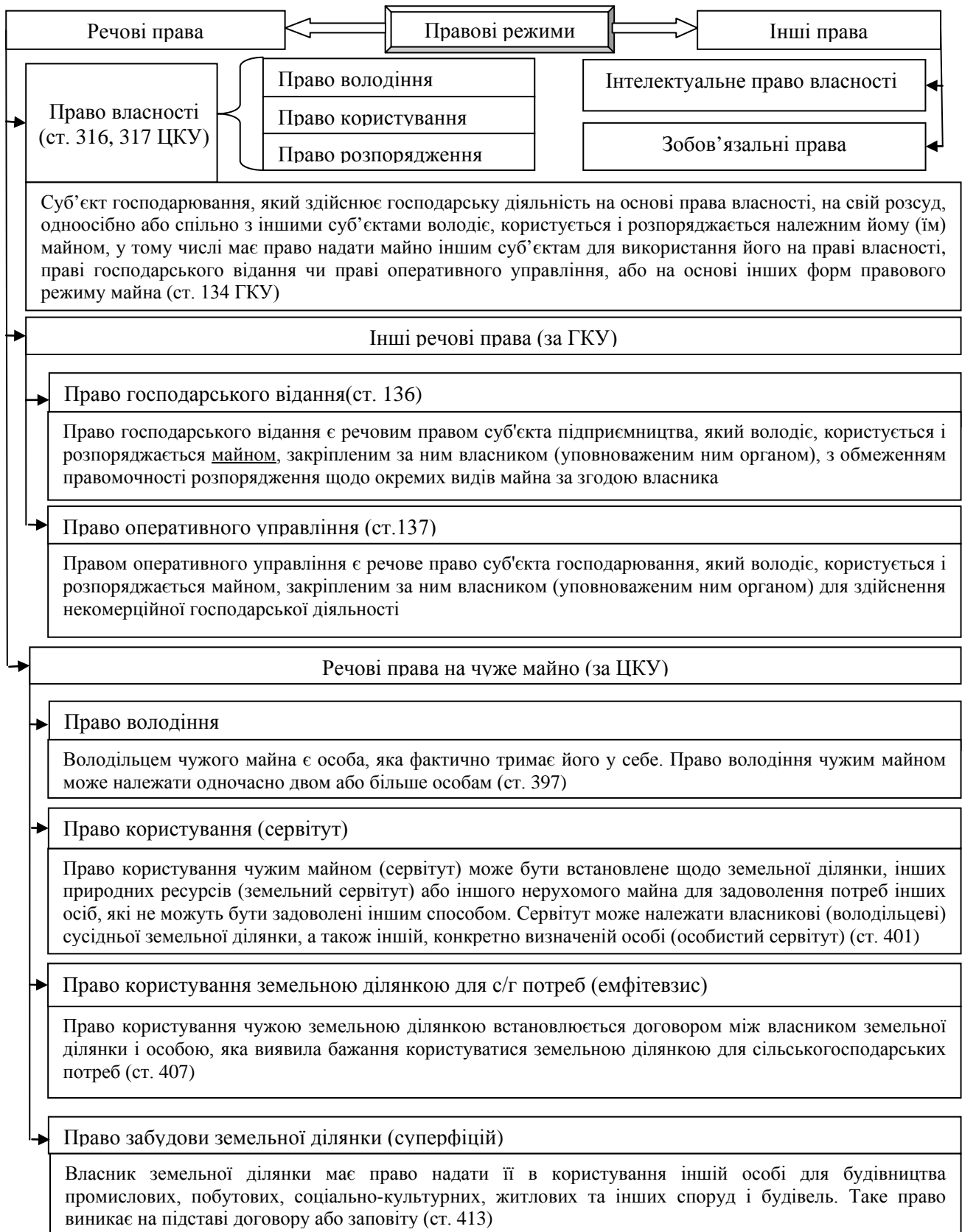

Рис. 6. Правові режими майна, передбачені чинним законодавством

*Джерело: власна розробка на підставі ГКУ та ЦКУ [15; 25]

Опосередковано визнання майнових та немайнових прав об'єктами права власності відбулося на законодавчому рівні через визнання майнових та немайнових прав неспоживними речами в ч. 2 ст. 190 ЦКУ [25].

Прагнення науковців поширити режим права власності на широке коло об'єктів зумовлене практичною потребою – рівною мірою захищати права на будь-які майнові об'єкти, що відповідає міжнародній правовій системі.

Відносини у сфері господарської діяльності з приводу майнових та немайнових прав є відносинами власності, які реалізуються поза межами речового права – права власності. Цивільний кодекс майновими правами називає речові права на чуже майно, а немайновими – право інтелектуальної власності та зобов'язальне право.

Слід зазначити, що режим права власності може бути поширений на такі майнові права, що надають можливість набути у власність конкретні предмети матеріального світу (речі або гроші), за рахунок яких можливо безпосередньо задовольняти економічні інтереси суб'єкта господарювання. До них відносяться: 1) майнове право на грошові еквіваленти, в т.ч. цінні папери; 2) майнове право на річ, яке виникне у майбутньому (об'єкт незавершеного будівництва); 3) майнове право вимоги щодо сплати грошових коштів, передачі іншого майна у власність (довгострокові та поточні фінансові інвестиції підприємства); 4) майнове право на повернення боргів (обов'язок іншого суб'єкта сплатити грошові кошти, передати будь-яке інше майно у власність підприємству (дебіторська заборгованість, відстрочені податкові активи)). Так, об'єктом права власності може бути таке майнове право, яке в майбутньому трансформується в річ.

Речове право на чуже майно виникає у випадку, коли річ належить на праві власності одній особі, але друга особа має на неї таке ж безпосереднє речове право, лише обмежене за своїм змістом. Обмеженість прав власності полягає не в держанні окремого виду права (володіння, користування, розпорядження), а в мірі обмеженості можливостей поведінки їх власника. До речових прав на чуже майно належать: право володіння, право користування (сервітут), право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), право забудови земельної ділянки (суперфіція) [25].

Такі об'єкти майнових прав, як природні ресурси, за Цивільним кодексом відносяться до речових прав на чуже майно. Використання природних ресурсів у господарській діяльності підприємства регулюється ст. 148 ГКУ, в якій зазначено, що природні ресурси є об'єктами права власності українського народу, тому органи державної влади й органи місцевого самоврядування від імені народу виконують права власника і надають у користування чи володіння

природні ресурси суб'єктам господарювання, за що останні несуть відповідальність за збереження природного середовища.

Специфічним майновим правом є право інтелектуальної власності. У ст. 154 ГКУ зазначено, що у відносинах, пов'язаних з використанням у господарській діяльності прав інтелектуальної власності, застосовуються положення ЦКУ. Права інтелектуальної власності визначені як немайнові та/або майнові права, що є не залежними правами від права власності (ст. 419 ЦКУ). До таких належать майнові права інтелектуальної власності (ст. 155 ГКУ, ст. 419 ЦКУ) на: об'єкти суміжних прав (виконання, фонограми, відеограми, програми (передачі) організацій мовлення); винахід, корисну модель, промисловий зразок; компонування інтегральної мікросхеми; сорт рослин, породи тварин, засвідчені патентом; торгівельну марку; комерційне найменування; комерційну таємницю.

До інших прав також належить зобов'язальне право, яке є правовідношенням, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію або утриматись від певної дії щодо майна підприємства (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (ст. 509 ЦКУ) [25].

Залежно від форми вираження та правового режиму майна можна виділити складові майна: 1) речі, що належать підприємству на праві власності; 2) майнові права, речові ознаки яких істотно ослаблені – самостійні майнові права, які по суті є об'єктами речового права на чуже майно; 3) майнові права, речові ознаки яких відсутні – самостійні майнові права, які визначаються правом інтелектуальної власності; 4) обов'язок – річ, суб'єктивне право особи, яке, незалежно від наявності в нього зобов'язальної «оболонки», є правом, що дозволяє суб'єктові безпосередньо впливати на річ в межах, визначених власником і законом (об'єкти, які визначаються зобов'язальним правом).

Застосовуючи порівняльно-правовий метод, окреслимо спільні й відмінні риси між активами і майном.

Спільними ознаками як для майна, так і для активів є: 1) вони існують у матеріальній та нематеріальній формі; 2) мають грошовий вимірник.

Водночас майно включає в себе речі, майнові права й обов'язки, тоді як активи поділяються на матеріальні, нематеріальні та фінансові ресурси. До речей належать всі матеріальні активи, окрім капітальних інвестицій, які є майновим правом. До майнових прав також належать такі активи, як:

- незавершене капітальне будівництво (капітальні інвестиції);
- грошові кошти та їх еквіваленти, в т.ч. цінні папери;

– довгострокові та поточні фінансові інвестиції підприємства, дебіторська заборгованість, відстрочені податкові активи;

– права користування природними ресурсами (право користування надрами, іншими ресурсами природного середовища, геологічною та іншою інформацією про природне середовище тощо);

– права користування майном (право користування земельною ділянкою відповідно до земельного законодавства, право користування будівлею, право на оренду приміщень тощо);

– права на комерційні позначення (права на торгівельні марки (знаки для товарів і послуг), комерційні (фірмові) найменування тощо), крім тих, витрати на придбання яких визнаються роялті;

– права на об'єкти промислової власності (право на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, сорти рослин, породи тварин, компонування (топографії) інтегральних мікросхем, комерційні таємниці, у тому числі ноу-хау, захист від недобросовісної конкуренції тощо), крім тих, витрати на придбання яких визнаються роялті;

– авторське право та суміжні з ним права (право на літературні, художні, музичні твори, комп'ютерні програми, програми для електронно-обчислювальних машин, компіляції даних, виконання, фонограми, відеограми, передачі організацій мовлення тощо);

– інші нематеріальні активи (право на провадження діяльності, використання економічних та інших привілеїв тощо).

Слід зазначити, що обов'язки – це речі, які посвідчуються зобов'язальним правом, що дозволяє суб'єктові безпосередньо впливати на річ у межах, визначених власником і законом.

Активи включають окремі об'єкти (витрати майбутніх періодів, гудвіл), які не належать до майна, але є об'єктом бухгалтерського обліку. Можна вивести формулу: активи дорівнюють майну плюс гудвіл та витрати майбутніх періодів. До відмінних критеріїв також належить те, що майно, за ГКУ та ЦКУ, не обов'язково повинно приносити дохід у майбутньому.

Проведене дослідження дозволяє визначити майно як складову поняття категорії «актив» та запропонувати структуру майна як об'єктів бухгалтерського обліку. Пропонуємо наступну дефініцію майна: це окрема річ, сукупність речей, а також майнові права й обов'язки, які мають вартісне визначення і в результаті минулих подій знаходяться в підприємства на основі різних правових режимів з метою отримання в майбутньому економічних вигод від їх використання. Таке визначення не суперечить законодавству бухгалтерського обліку й відображає основну характеристику такої категорії бухгалтерського обліку, як «актив».

Проведене дослідження дало можливість визначити елементи майна підприємства як об'єкти бухгалтерського обліку (рис. 7). Майно підприємства поділяється на балансове та позабалансове майно.

Виділене нами майно, що знаходиться на балансі підприємства, складається з таких елементів: 1) речі із загальним моментом переходу права власності – об'єкти матеріальних активів, що належали на праві власності підприємству (договір купівлі-продажу); 2) речі із чітко визначеним терміном переходу права власності після закінчення строку дії договору (наприклад, договір фінансової оренди); 3) речі, які належать підприємству на праві власності з тимчасово обмеженим правом володіння, користування, розпорядження (наприклад, договір оренди); 4) майнові права, які належать підприємству на праві власності – фінансові активи (грошові еквіваленти, в т.ч. цінні папери, довгострокові та поточні фінансові інвестиції підприємства, дебіторська заборгованість, відстрочені податкові активи); 5) майнові права, які належать підприємству на праві інтелектуальної власності – нематеріальні активи (права на комерційні позначення, права на об'єкти промислової власності, авторське право та суміжні з ним права, інші нематеріальні активи); б) майнові права, які належать підприємству на іншому речовому праві на чуже майно – нематеріальні активи (права користування природними ресурсами; права користування майном).

Майно, що знаходиться поза балансом підприємства, можна поділити на дві групи. До першої групи входять речі, які не належать підприємству на праві власності, але фактично наявні у нього, посвідчуються речовим правом на чуже майно. Це відповідає нормам Інструкції № 291 [27], де зазначається, що активи, які належать підприємству на праві власності з тимчасово обмеженим правом володіння, користування, розпорядження і не передбачають переходу права власності відображаються у власника поза балансом. Тому в орендаря, особи, що винаймає чуже майно, воно відображається поза балансом.

До другої групи належить майно, яке де-юре належить підприємству, але право власності на нього припинено до моменту виконання власником конкретного обов'язку, що посвідчується зобов'язальним правом (наприклад, майно в заставі).

Обидві групи майна потребують суворого контролю та заходів із забезпечення їх цілісності. Запропонована структура майна як об'єктів бухгалтерського обліку дає можливість їх ідентифікації в системі бухгалтерського обліку з метою розробки організаційно-методичних положень бухгалтерського обліку і внутрішнього контролю збереження кожного з його елементів.

Майно, що знаходиться на балансі підприємства	<i>Майно, що належить підприємству на праві власності (тріада права володіння, розпорядження та користування)</i>		
	Речі, які належать підприємству і фактично наявні у нього	Активи матеріальної форми. Господарські операції із загальним моментом переходу права власності	
	Речі, які поки що не належать підприємству, але фактично наявні у нього	Активи матеріальної форми. Господарські операції з відмінним від загального моменту переходу права власності, обумовлені договірними відносинами (фінансовий лізинг тощо)	
	Речі, які належать підприємству на праві власності з тимчасово обмеженим правом володіння, користування, розпорядження	Активи матеріальної форми (договір найму; договір оренди/лізингу)	
	Майнові права, які належать підприємству на праві власності	Фінансові активи (грошові еквіваленти, в т.ч. цінні папери, довгострокові та поточні фінансові інвестиції підприємства, дебіторська заборгованість, відстрочені податкові активи)	
	<i>Майнові права, які належать підприємству на інших правах відмінних від права власності</i>		
	Майнові права, що перебувають у підприємства на права інтелектуальної власності	Нематеріальні активи (права на комерційні позначення; на об'єкти промислової власності; авторське право та суміжні з ним права; на компонування інтегральної мікросхеми; на сорт рослин, породи тварин, засвідчені патентом; на комерційну таємницю)	
	Майнові права, які належать підприємству на іншому речовому праві на чуже майно	Нематеріальні активи (права користування природними ресурсами; права користування майном)	
	Майно, що знаходиться поза балансом підприємства	<i>Майно, що належить підприємству на іншому речовому праві на чуже майно</i>	
		Речі, які не належать підприємству на праві власності, але фактично наявні у нього	Господарські операції за договорами найму / оренди основних засобів тощо
<i>Майно, що перебуває у підприємства на підставі зобов'язального права</i>			
Речі, які перебувають у підприємстві, відповідно до яких у нього виникли обов'язки		Господарські операції за договорами (відповідального) зберігання, комісії, переробки чи устаткування, прийняте для монтажу, застави та завдатку	

Рис. 7. Структура майна підприємства як об'єкта бухгалтерського обліку

* Джерело: власна розробка

Таким чином, узагальнення результатів дослідження теоретичних аспектів розвитку бухгалтерського обліку активів підприємства як основи достовірності фінансової звітності з метою задоволення потребою різних груп користувачів у збереженості майна підприємства яке знаходиться у нього на підставі різних правових режимів дозволяє зробити наступний висновок.

При створенні дієвого механізму економічної безпеки суб'єктів господарювання необхідним є врахування, того що господарська діяльність будь-якого підприємства потребує юридичного захисту своїх активів, що передбачає взаємодію з інститутами правового захисту. Доведено, що бухгалтерський облік результатів господарської діяльності не обмежений правовими нормами П(С)БО та методичними рекомендаціями з бухгалтерського обліку, а також керується всіма законодавчими нормами у сфері господарської діяльності, які використовують виключно поняття «майно».

Обґрунтовано необхідність уточнення об'єктів майна, що обумовлено практичною потребою – рівною мірою захищати права на будь-які майнові об'єкти, які знаходяться у підприємства на підставі різних правових режимів для здійснення підприємницької діяльності.

Проведене дослідження дало можливість визначити склад майна підприємства як об'єктів бухгалтерського обліку, що поділяється на балансове та позабалансове майно. До майна, що знаходиться на балансі, відноситься: майно, що належить підприємству на праві власності (речі, які належать підприємству і фактично наявні у нього; речі, які поки що не належать підприємству, але фактично наявні у нього; речі, які належать підприємству на праві власності з тимчасово обмеженим правом володіння, користування, розпорядження; майнові права, які належать підприємству на праві власності); майнові права, які належать підприємству на інших правах, відмінних від права власності (майнові права, що перебувають у підприємства на права інтелектуальної власності; майнові права, які належать підприємству на іншому речовому праві на чуже майно). Майно, що знаходиться поза балансом підприємства: майно, що належить підприємству на іншому речовому праві на чуже майно (речі, які не належать підприємству на праві власності, але фактично наявні у нього); майно, що перебуває у підприємства на підставі зобов'язального права (речі, які перебувають на підприємстві, відповідно до яких у нього виникли обов'язки).

Запропонована структура майна відображає дійсну вартість майна підприємства, дає можливість оцінити його реальні досягнення та визначає відповідальність й обов'язок за збереження майна, яке знаходиться в розпорядженні підприємства.

Список використаних джерел:

1. Розпорядження КМУ № 413-р від 25.07.2002 р. “Про схвалення Концепції розвитку системи національних рахунків”. Система национальных счетов 1993. Комиссия Европейских сообществ, МВФ, ОЭСР, ООН, Всемирный банк. – Брюссель / Люксембург, Вашингтон, Нью-Йорк, Париж, 1998.
2. Жук В. М. Застосування інституціональної теорії у вирішенні проблем розвитку бухгалтерського обліку / В. М. Жук // *Фінанси України*. – 2010. – № 9. – С. 115 – 123.
3. Задорожний З. В. Проблеми законодавчого регулювання бухгалтерського обліку в Україні / З. В. Задорожний // *Збірник наукових праць кафедри економічного аналізу ТНЕУ “Економічний аналіз”*. – Тернопіль, 2009. – С. 350 – 353. – Вип. 4.
4. Легенчук С. Ф. Теоретичні передумови систематизації бухгалтерських категорій / С. Ф. Легенчук // *Вісник ЖДТУ*. – 2012. – № 1. – с. 108 – 113.
5. Мірошник В. В. “Актив” як бухгалтерська категорія в умовах постіндустріальної економіки / В.В. Мірошник // *Вісник Житомирського державного технологічного університету / Серія: Економічні науки*. – Житомир: ЖДТУ, 2011. – № 2 (56). – С. 134-139
6. Легенчук С. Ф. Теорія і методологія бухгалтерського обліку в умовах постіндустріальної економіки : монографія / С. Ф. Легенчук. – Житомир : ЖДТУ, 2010. – 652 с.
7. Панков В. В. Институциональная теория бухгалтерского учёта и аудита : учебное пособие. – М. : ИнформБюро, 2011. – 168 с.
8. Жиглей И. В. Бухгалтерский учёт как информационная база социально ответственного управления / И. В. Жиглей // *Международный бухгалтерский учёт*. – Москва, 2010. – № 18 (150). – Декабрь. – С. 50 – 61.
9. Жук В. М. Наукове означення інституціональної теорії бухгалтерського обліку (на засадах ідеї сталого розвитку) / В. М. Жук // *Збірник наукових праць Подільського державного аграрно-технічного університету*. – Кам’янець-Подільський: ПДАТУ. – 2009. – С.139 – 146. – Вип. 17. – Т. 2.
10. Розвиток бухгалтерського обліку в контексті узгодження антагоністичних інтересів груп заінтересованих осіб / [Жиглей І. В., Кузь В. І., Лаговська О. А., Олійник О. В.]. – Чернівці : Технодрук, 2012. – 248 с.
11. Розвиток теорії та методології обліку і аналізу в умовах трансформації суспільної свідомості : монографія / [Жиглей І. В., Замула І.В., Олійник О. В., Шигун М. М.] ; під заг. ред. і з передм. Ф. Ф. Бутинця. – Житомир : ЖДТУ, 2008. – 319 с.
12. Опалева О. И., Черенкова Ю. В. Преобразования отношений собственности в трансформационной экономике // *Дайджест-Финансы*. – № 12 (180). – 2009. – С. 41.
13. Аналітичні та статистичні звіти за 2004-2013 рр. Державної фінансової інспекції України [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Державної фінансової інспекції України. – Режим доступу: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/category/96312>
14. Україна. Всесвітній огляд динаміки економічної злочинності. Загроза кіберзлочинності [Електронний ресурс] // Pricewaterhouse Coopers, 2011. – 16 с. – Режим доступу до журн. : http://www.pwc.com/ua/ru/press-room/assets/GECS_2011_Report_Ukraine_v42_GC.pdf.
15. Господарський Кодекс України : від 16 січня 2003 р. – № 436 – IV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
16. Закон України “Про бухгалтерський облік та фінансову звітність” № 996-XIV-ВР від 16.07.99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minfin.gov.ua/control/uk/index>.
17. Чижевська Л. В. Бухгалтерський баланс : проблеми теорії і практики : монографія / Л. В. Чижевська. – Житомир : ЖІТІ, 1998. – 408 с.
18. Соколов Я. В. Занимательная бухгалтерия. Актив : это очень сложно // *Бухгалтерский учёт, налогообложение, отчётность*, “ІС: Бухгалтерия” – Занимательная бухгалтерия [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.buh.ru/document-711>.
19. Соколов Я. В. Бухгалтерский учёт : от истоков до наших дней : учебн. пособие для вузов / Я. В. Соколов. – М. : Аудит, ЮНИТИ, 1996. – 638 с.

20. Концептуальна основа для підготовки та представлення фінансової звітності № 17-07/86 від 26.07.98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ifrs.org>
21. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 “Основні засоби”, затверджене наказом Мінфіну України від 27.04.2000 р. № 92 [Електронний ресурс] / Законодавство України [офіційний веб-сайт Верховної ради України]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13>.
22. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 9 “Основні засоби”, затверджене наказом Мінфіну України від 27.04.2000 р. № 92 [Електронний ресурс] / Законодавство України [офіційний веб-сайт Верховної Ради України]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13>.
23. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 8 “Основні засоби”, затверджене наказом Мінфіну України від 27.04.2000 р. № 92 [Електронний ресурс] / Законодавство України [офіційний веб-сайт Верховної Ради України]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13>.
24. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 19 “Об’єднання підприємства” від 07.07.1999 № 163 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0499-99>.
25. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-VI (Відомості Верховної Ради України (ВВР) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
26. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI [Електронний ресурс] / Законодавство України [офіційний веб-сайт Верховної Ради України]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
27. Про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов’язань і господарських операцій, підприємств і організацій. – К. : Міністерство фінансів України, 1999-11-30. – № 291 (з 0892-99). – (Нормативний документ Міністерства фінансів України. Інструкція).
28. Шимов С. І. Майнові права в контексті сучасних концепцій права власності в цивілістиці // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 192-195.

*Бондарчук В.В., к.е.н.,
Житомирський державний технологічний університет*

ГАРМОНІЗАЦІЯ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ ТА СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНИХ РАХУНКІВ ЯК ФАКТОР ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Питання тіньової економіки є досить актуальним для України. Присутність тіньового сектору в економіці спричиняє значний негативний вплив на всю економічну систему, що пов'язано із неповним надходженням коштів до державного бюджету і, як наслідок, виникає його дефіцит, що сповільнює темпи економічного розвитку. Та частина економіки, що знаходиться в тіні не використовується для наповнення державного бюджету, внаслідок чого велике коло фінансових проблем залишається невирішеним у зв'язку із недостатнім фінансуванням. Проте, перш ніж боротися із нелегальним оборотом ресурсів в економіці, слід встановити фактори, що сприяють виведенню частини економіки в тінь від оподаткування та встановити фактори, що ускладнюють процес детінізації економіки. Найголовнішим із таких факторів є бажання підприємств уникнути оподаткування і, таким чином, зменшити свої витрати, але є і фактори, що ускладнюють контроль за діяльністю суб'єктів господарювання, до яких відноситься відмінність в обліку на мікро- та макрорівні, тобто відмінності між бухгалтерським обліком та системою національних рахунків.

Про актуальність питання макроекономічного обліку свідчать дослідження, що проводяться в Україні та за кордоном. Так, дослідження цього питання займалися такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як М.І. Бондар, С.Ф. Голов, Г.Г. Кірейцев, М.Д. Корінько, В.М. Костюченко, В.М. Краєвський, Н.М. Малюга, О.М. Петрук, М.В. Пушкіна, В.В. Сопко, В.Я. Соколов, Я.В. Соколов, В.В. Травін, М.Г. Чумаченко, М.М. Шигун.

Окремі дисертаційні дослідження були присвячені проблемі гармонізації бухгалтерського обліку та СНР. Так, в Україні у 2003 р. В.М. Краєвським було захищено дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата економічних наук на тему «Бухгалтерський облік в системі макроекономічного рахівництва», де було розроблено теоретико-методологічні, методичні та практичні засади формування і використання облікових даних в системі макроекономічного управління. У 2009 р. В.В. Травіним захищено дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата економічних наук на тему «Бухгалтерський облік і система

національних рахунків: напрям гармонізації», де було економічно обґрунтовано інституційну природу бухгалтерського обліку через його макроекономічне значення, розроблено рекомендації з гармонізації бухгалтерського обліку та системи національних рахунків на прикладі обліку гудвілу. В Росії у 2007 р. М.В. Пушкіною було захищено дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата економічних наук на тему «Гармонізація бухгалтерського обліку і системи національних рахунків», в якій було розроблено теоретичні та практичні рекомендації щодо шляхів узгодження бухгалтерського обліку та статистики.

Проте, проблема гармонізації систем бухгалтерського обліку та національних рахунків в Україні залишається невирішеною. Наявність дисертаційних досліджень В.М. Краєвського, М.В. Пушкіної, В.В. Травіна частково розкривають напрями вирішення даної проблеми, але складність її вирішення полягає у її багатогранності.

Успішність та ефективність функціонування будь-якого суб'єкта господарювання та країни в цілому залежить від ефективності управлінських рішень та умов господарювання. Основою задоволення інформаційних потреб управлінського персоналу підприємства є система бухгалтерського обліку. Саме в системі бухгалтерського обліку відбувається фіксація усіх фактів господарського життя, їх реєстрація, нагромадження та систематизація. В результаті здійснення облікових процедур формується бухгалтерська інформація, яка містить достовірні дані про господарські процеси, що відбуваються на підприємстві, та про їх результати. Без наявної достовірної інформації неможливо прийняти ефективні рішення для досягнення стратегічної мети підприємства.

Аналогічна ситуація спостерігається і на рівні держави в цілому. Для регулювання економічних процесів у державі необхідно володіти достовірною інформацією про стан економіки в цілому та її секторів зокрема. Управління державою здійснюється на основі статистичних даних, які формує Державна служба статистики України, а також на основі системи національних рахунків.

Система національних рахунків – це сукупність взаємопов'язаних показників, що описують стан національної економіки. Історія виникнення системи національних рахунків починається у період до Другої світової війни. У період Великої депресії в США у 1929-1933 рр. стало зрозумілим, що управління державою на основі економічних принципів класичної школи політичної економії є неможливим. Механізм саморегуляції ринку не виправдав себе і стало очевидним, що економічними процесами необхідно управляти. Інформаційною базою для такого управління стала система національних рахунків.

На першому етапі розвитку цієї системи було розроблено загальні принципи обчислення національного доходу, визначено доцільність визначення національного доходу за ринковими цінами та вирішено низку інших теоретико-методологічних аспектів обчислення макроекономічних показників.

Другий етап розвитку системи розпочався після завершення Другої світової війни. У зв'язку із необхідністю виходу з післявоєнної розрухи система національних рахунків була вдосконалена. Так, було здійснено інтеграцію в один інформаційний блок таких показників, як національне багатство, фінансові ресурси, зовнішньоекономічні зв'язки тощо. Було створено єдину методологічну основу для збору інформації у міжнародному масштабі.

У 1952 році Організацією з європейської економічної інтеграції було вперше випущено Стандартизовану систему національних рахунків. Наступним значним оновленням даної системи було прийняття Системи національних рахунків у 1993 році (СНР-93) та у 2008 році (СНР-2008).

На даний час, в Україні використовується система національних рахунків у редакції 1993 року (СНР-93). Система національних рахунків передбачає врахування тіньового сектору економіки, проте не дає механізму визначення його обсягів. Це пов'язано насамперед з тим, що не існує єдиної методики визначення обсягів тіньового сектору економіки. Складність та багатогранність такого складного явища, як тіньова економіка, не дозволяє розробити єдину методику визначення її обсягів, проте серед сукупності існуючих на сьогодні методів можна виділити два, які найбільш повно дозволяють оцінити дане явище (рис. 1).

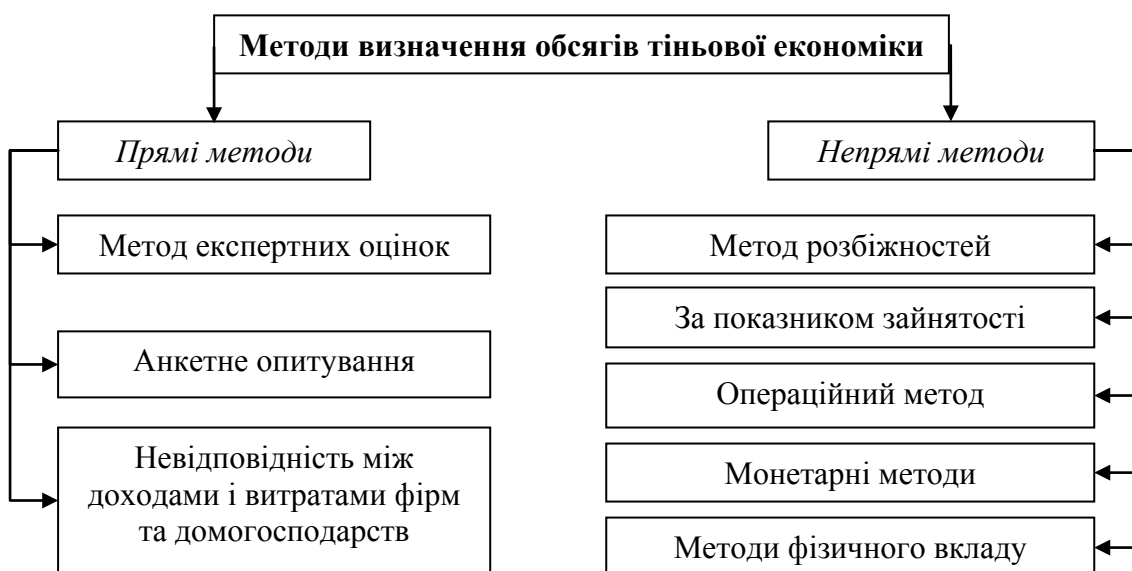

Рис. 1. Основні методи визначення рівня тіньової економіки [на основі 1, 2, 3, 4]

Група прямих методів ґрунтується на інформації про не задекларовані доходи. Інформація отримується в результаті експертних оцінок, анкетних опитувань та співставлення доходів і витрат фірм і домогосподарств на основі поданої ними звітності. Методи даної групи є мікроекономічними, а джерелом інформації для них є дані системи бухгалтерського обліку підприємств, установ та організацій.

Група непрямих методів ґрунтується на інформації системи національних рахунків і носить опосередкований характер, оскільки на рівні макрообліку показники є агрегованими. Джерелом інформації для методів даної групи є національні рахунки, статистичні дані, моніторингові дослідження, які, в свою чергу, ґрунтуються на даних бухгалтерського обліку. Процес формування статистичних даних здійснюється на основі макроекономічного обліку, який ведеться на основі системи національних рахунків, що базується на даних статистичних та фінансових звітів суб'єктів господарювання. Таким чином, між системою бухгалтерського обліку та системою національних рахунків спостерігається безпосередній зв'язок – інформаційною основою системи національних рахунків є бухгалтерський облік.

Проте для ефективної взаємодії цих систем, між ними повинна існувати спільна методологічна основа, що дозволить передавати та трансформувати дані системи бухгалтерського обліку в систему національних рахунків. Це, в свою чергу, підвищить достовірність інформації для визначення обсягів тіньової економіки.

Загальновизнаним є той факт, що бухгалтерський облік є джерелом інформації про діяльність підприємства і запорукою прийняття ефективних управлінських рішень. На думку В.В. Євдокимова: «Сутнісна особливість бухгалтерського обліку полягає в тому, що він забезпечує всі зацікавлені сторони (власників, найманих працівників, органи державного регулювання, кредиторів, інвесторів) об'єктивною, сформованою на загальноприйнятих принципах і тому достовірною інформацією, яка необхідна для ухвалення рішень. В значній мірі інвестори застосовують облікову інформацію для визначення результативності та доцільності інвестування коштів у ту або іншу справу. Це є можливим лише на підставі відображення реально отриманих доходів. Держава за допомогою облікових і звітних даних оцінює рівень податкового навантаження на підприємство і стан розрахунків з бюджетом. Фондові біржі на підставі інформації, що міститься в бухгалтерських звітах впливають на котирування цінних паперів суб'єктів господарювання». Із цією думкою ми безперечно погоджуємося, але вважаємо за доцільне додати ще один аспект інформаційної функції бухгалтерського обліку – забезпечення

інформаційної бази для розрахунку макроекономічних показників на рівні держави.

Сьогодні в наукових дослідженнях українських вчених не є досить поширеним такий напрям досліджень, який би описував зв'язок бухгалтерського обліку і макроекономічного рахівництва. Це створює своєрідну обмеженість як наукових досліджень з бухгалтерського обліку, так і бухгалтерського обліку як науки зокрема.

Широкого поширення останнім часом набули міждисциплінарні дослідження, що декларується на всеукраїнських та міжнародних конференціях, проте така міждисциплінарність зводиться передусім до зв'язку бухгалтерського обліку та управління. Напрями досліджень, що перетинаються з іншими дисциплінами, практично відсутні. Орієнтація досліджень спрямована все ще на мікрорівень, попри те, що надзвичайно актуальними та необхідними є дослідження зв'язку бухгалтерського обліку та макрорахівництва. Схожа ситуація спостерігається і в Російській Федерації, про що свідчать слова проф. Я.В. Соколова: «Макрооблік як завдання бухгалтера взагалі не досліджений» [5, с. 7].

В цьому контексті слід зазначити, що ігнорування зв'язку бухгалтерського обліку з рядом економічних дисциплін (мікроекономіка, макроекономіка, регіональна економіка, державне регулювання економіки) є абсолютно невиправданим. Дослідники теорії бухгалтерського обліку довели, що бухгалтерський облік є наукою, проте складається враження, що облік був поставлений на постамент та дистанційований від інших економічних наук. В центрі уваги дослідника-бухгалтера постав облік та його значення для підприємства, але зовсім випало з горизонту досліджень його значення для держави з позиції економічної теорії. В процесі економічного управління державою бухгалтерський облік відіграє надзвичайно важливу роль, оскільки він є тією складовою ланкою, що сполучає центр прийняття рішень із центром їх практичної реалізації (рис. 2).

Суб'єкти, що розробляють економічні рішення на рівні держави (Верховна Рада, Міністерство Фінансів, Міністерство Економіки тощо) не завжди можуть точно та достовірно спрогнозувати їх можливі наслідки для економіки країни, проте усі їх рішення відображаються на діяльності підприємств. Таким чином, для того, щоб встановити реальні економічні ефекти прийнятих рішень потрібно проаналізувати як змінилась діяльність суб'єктів господарства. Такий аналіз можна здійснити використовуючи показники фінансової та статистичної звітності. В цьому випадку органи державної влади отримують інформацію безпосередньо із системи бухгалтерського обліку опосередковано через звітність підприємств. На основі фінансової та статистичної звітності

формуються макроекономічні показники, що є індикаторами стану та розвитку національної економіки і дають можливість визначати ефективність прийнятих рішень.

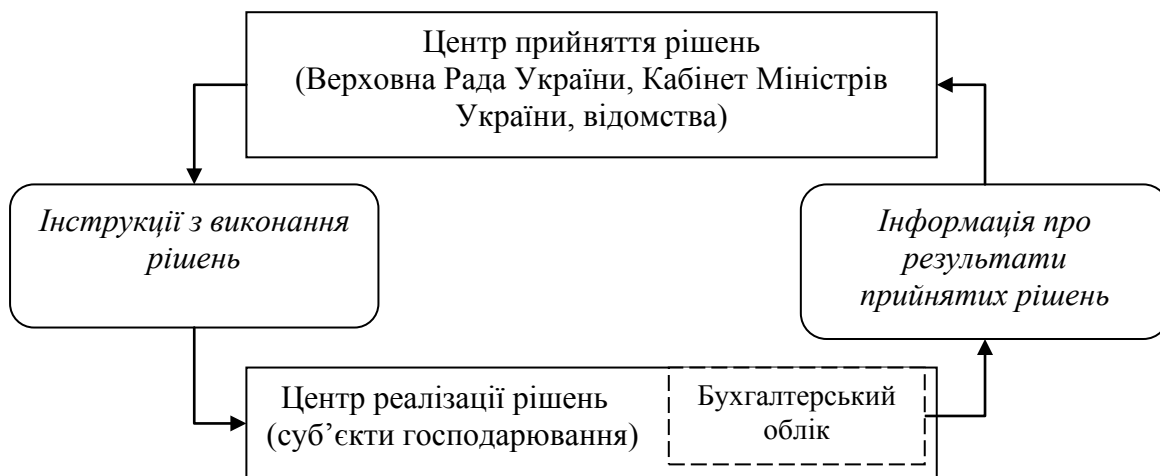

Рис. 2. Місце бухгалтерського обліку у взаємозв'язку центрів виконання рішень

язку центр

На сьогодні інформація бухгалтерського обліку використовується для макроекономічного рахівництва – складання національних рахунків. Проте система національних рахунків в Україні була запроваджена лише у 1992 році, а в період входження України до СРСР складався баланс народного господарства (БНГ). Основна відмінність між балансом народного господарства і системою національних рахунків полягає у тому, що перший враховував виключно матеріальне виробництво, в той час, як в другій враховувалось як матеріальне, так і нематеріальне виробництво.

В Україні протягом 2003-2010 рр. діяла Програма розвитку системи національних рахунків, головною метою якої було запровадження повного набору елементів статистичного стандарту СНР-1993 та виведення національної макроекономічної статистики на європейський рівень [6]. Проте в національній організації складання національних рахунків все ще наявні серйозні проблеми, що не дають можливості отримання достовірних даних на макрорівні. Однією із основних причин цьому є методологічні відмінності між обліковими системами мікро та макрорівнів.

Можемо стверджувати, що повністю уніфікувати облік на мікро та макрорівні неможливо та й недоцільно, оскільки ці дві системи забезпечують різні групи користувачів різною інформацією. Тому потрібно дві облікові системи наблизити, гармонізувати між собою таким чином, щоб інформація,

переходячи з мікрорівня на макрорівень зазнавала якнайменших спотворень та могла бути використана без додаткових корегувань.

Розглядаючи питання порівняння бухгалтерського обліку та системи національних рахунків, ми виходимо з того, що це дві облікові системи, а тому вони об'єктивно повинні використовувати одні й ті самі елементи методу. З метою гармонізації системи бухгалтерського обліку та системи національних рахунків необхідно дослідити елементи методу бухгалтерського обліку та визначити можливі напрями їх гармонізації.

Для того, щоб вирішити існуючі проблеми у використанні бухгалтерської інформації на макрорівні потрібно привести дві досліджувані системи до спільної методологічної основи. Для цього необхідно встановити які саме методи використовує бухгалтерський облік та система національних рахунків, чи не суперечать вони один одному та як змінюються методи або їх застосування із переходом з мікрорівня на макрорівень.

Методом науки бухгалтерський облік в широкому розумінні є моделювання реальної господарської діяльності [7, с. 67]. Якщо ж говорити конкретніше, то метод бухгалтерського обліку – це система способів і прийомів, які забезпечують суцільне, безперервне та взаємопов'язане відображення й економічне узагальнення у грошовому вираженні об'єктів бухгалтерського обліку з метою збереження власності, надання інформації для управління та контролю за процесом отримання прибутку, його формування (визначення) та розподілу [7, с. 68].

Кожен елемент методу бухгалтерського обліку (рис. 3) уможливорює здійснення певного етапу облікових робіт, що забезпечує виявлення, вимірювання, реєстрацію, накопичення, узагальнення, зберігання та передачу інформації про діяльність підприємства зовнішнім та внутрішнім користувачам для прийняття рішень. Здійснюючи безперервний збір інформації облік цим самим фіксує усі господарські процеси підприємства та рух його активів, що убезпечує власника від розкрадання його майна. Результатом обліку є оцінка діяльності підприємства, яка здійснюється шляхом порівняння даних на початок та на кінець звітного періоду [8, с. 35-39].

В ході первинного спостереження здійснюється документування фактів господарського життя, тобто документально оформлюється передача прав власності або виникнення зобов'язань за певними здійсненими операціями. Саме на цьому етапі облікових робіт розпочинається нагромадження інформації про об'єкти обліку. На макрорівні аналога даному методу немає, оскільки інформація в СНР отримується із статистичних звітів, в основі яких лежить первинний документ.

З метою встановлення фактичної наявності майна в натурі проводиться інвентаризація – перевірка фактичної наявності, кількості та стану майна і порівняння отриманих даних із даними системи бухгалтерського обліку. Провести інвентаризацію на рівні держави занадто складно, оскільки охопити усі об’єкти в державі об’єктивно неможливо. Тому даний метод контролю та елемент методу обліку також не має відповідника у макрорахівництві.

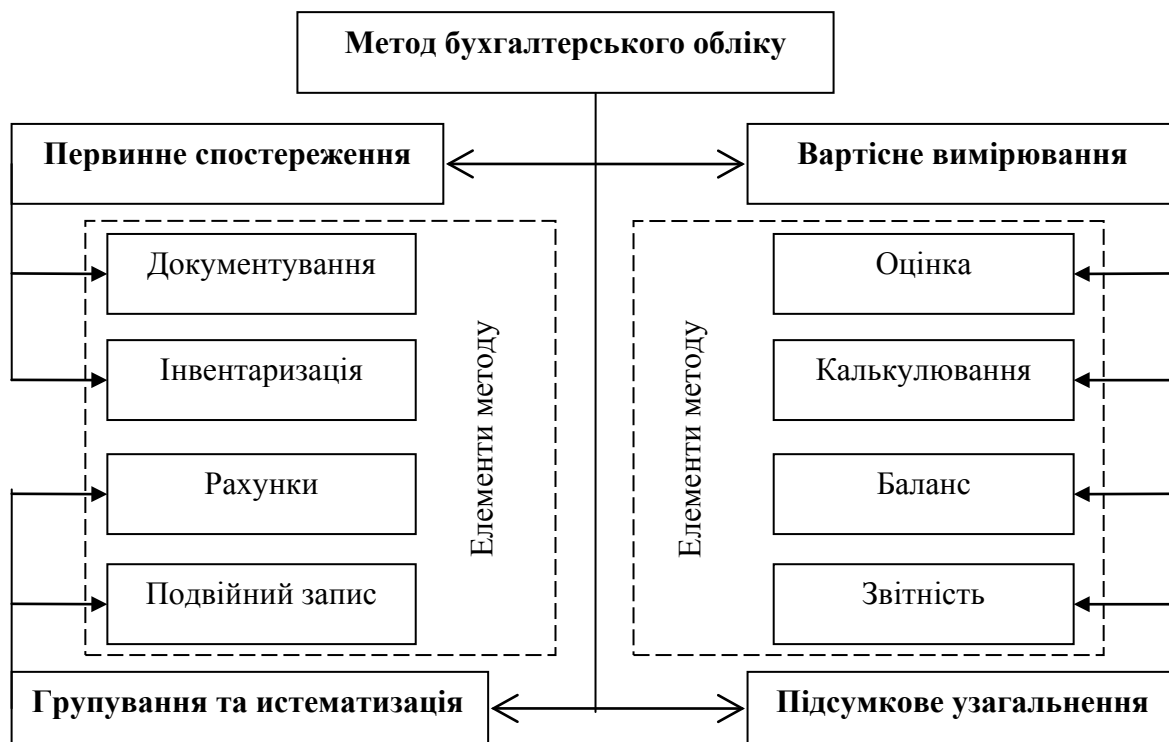

Рис. 3. Елементи методу бухгалтерського обліку

Наступним елементом облікових робіт є вартісне вимірювання – оцінка та калькулювання. Оцінка – це спосіб вираження в єдиному грошовому вимірнику об’єктів бухгалтерського обліку [7, с. 71]. Оцінка є надзвичайно важливим етапом облікових робіт. Саме оцінка приводить до спільної основи різні об’єкти обліку та надає можливість їх порівняння. Оцінка, як елемент методу, застосовується в бухгалтерському обліку та у системі національних рахунків, проте її застосування значно відрізняється у цих двох системах. Оцінка покликана надати вартісного вираження об’єктам та господарським операціям, що відбуваються в економіці. В бухгалтерському обліку усі об’єкти оцінюються за історичною вартістю, тобто нагромаджуються усі витрати, що були понесені на виготовлення або придбання та доведення до належного стану певного об’єкта. Для визначення собівартості виготовленої продукції потрібно підсумувати усі понесені на її виготовлення витрати; для визначення фінансового результату необхідно порівняти витрати та доходи за певний період; для визначення

доходу від інвестицій, інвестори порівнюють суму вкладених коштів із їх надходженням від інвестиційного проекту. Усі ці обрахунки можливі лише завдяки використанню оцінки за історичною вартістю.

Натомість у системі національних рахунків використовується оцінка у ринкових цінах. З метою ефективного регулювання економіки держава використовує показники та індикатори, що покликані відображати ситуацію у реальному часі або максимально до нього наближеному. У зв'язку з цим, використання даних бухгалтерського обліку є недоцільним, оскільки вони формуються на основі історичної вартості.

Така відмінність в оцінці об'єктів спричиняє неможливість адитивності даних бухгалтерського обліку та системи національних рахунків. Таким чином, постає необхідність у гармонізації оцінки між бухгалтерським обліком та системою національних рахунків в умовах збереження історичної вартості на мікрорівні та ринкової вартості на макрорівні.

З метою підсумування усіх понесених витрат та визначення собівартості продукції у бухгалтерському обліку використовується такий елемент методу як калькулювання. На рівні держави він не може бути застосований, оскільки виробництва як такого не здійснюється. Сама специфіка цього елемента методу бухгалтерського обліку полягає у його застосуванні виключно на мікрорівні.

Для фіксації однорідних чи схожих операцій у бухгалтерському обліку та в системі національних рахунків використовують рахунки. Набір та різновид цих рахунків формується виходячи з потреби в них, що пов'язані із деталізацією інформації про об'єкти та операції, що знаходять своє відображення в обліку. Рахунки на мікрорівні – це один із способів групування та обліку однорідних за економічним змістом активів, джерел їх утворення та господарських процесів. Ту ж саму функцію рахунки виконують і на макрорівні. Рахунки є лише проміжним етапом між первинною фіксацією операцій в бухгалтерському обліку та їх відображенням у звітності. На макрорівні рахунки виконують двояку функцію: з одного боку кожен рахунок відображає певний параметр національної економіки і є самодостатнім показником для макроекономічного аналізу, з іншого – є проміжною ланкою і може бути використаний для розрахунку інших макроекономічних показників.

Рахунки є інструментом обліку операцій і не впливають на їх сутність, тому при використанні інформації бухгалтерського обліку на макроекономічному рівні рахунки бухгалтерського обліку не здійснюють ніякого впливу. Проте слід звернути увагу на відмінності у розумінні поняття «рахунок» у досліджуваних системах. Рахунок у бухгалтерському обліку розглядається як спосіб групування та відображення господарських операцій за певними критеріями. В системі національних рахунків рахунок являється

методом взаємоув

обліку набору економічних

систему на основі статистичної (детермінованої або стохастичної) моделі [9]. Окрім рахунків, які використовуються для відображення потоків, в системі національних рахунків використовують ще й таблиці – для відображення активів та зобов'язань.

Можемо констатувати, що у бухгалтерському обліку та в системі національних рахунків такий елемент методу як рахунки виконує схожу функцію – акумуляцію інформації, проте сам спосіб такої акумуляції та характеристика інформації відрізняється.

Формування рахунків та занесення на них інформації відбувається за допомогою подвійного запису. Принцип подвійного запису використовується як в бухгалтерському обліку, так і в системі національних рахунків, проте на різних рівнях він дещо відрізняється. Принцип подвійного запису у бухгалтерському обліку означає, що кожна господарська операція відображається двічі на двох рахунках. Таким чином здійснюється фіксація інформації у двох аспектах: 1) відображається збільшення або зменшення активів; 2) відображається джерело надходження або використання активів. У системі національних рахунків кожна операція фіксується також у двох аспектах: 1) відображається зміна у ресурсах; 2) відображається зміна у напрямках використання ресурсів. Проте у більшості випадків насправді використовується метод чотирьох записів, що пов'язано із операцій приймають участь дві інституційні одиниці, кожна з яких відображає дану операцію [10, с. 109].

Баланс у бухгалтерському обліку розглядається як спосіб узагальнення і групування господарських засобів підприємства та джерел їх утворення в грошовій оцінці на певну дату. Бухгалтерський баланс є способом відображення у грошовому вимірнику майнового стану підприємства [7, с. 72]. На макрорівні балансу як такого немає. Кожен рахунок СНР врівноважується, але сукупність рахунків не зводиться у баланс, як у бухгалтерському обліку. На основі складених рахунків розраховуються основні макроекономічні показники. Таким чином, кінцевою формою узагальнення інформації у системі національних рахунків є зведені рахунки по економіці країни в цілому. Отже класичний баланс на макрорівні, як відображення рівноваги активів та джерел їх утворення на макрорівні відсутній, а тому гармонізація даного елементу методу неможлива.

Звітність, як система підсумкових показників на мікрорівні є кінцевим елементом методу бухгалтерського обліку у здійсненні облікових процедур. Звітність, будучи завершальним етапом облікових робіт, є початковим етапом у макрорахівництві. Саме звітність підприємств є своєрідним первинним

документом, з якого починається облік у системі національних рахунків (рис. 4).

Результатом послідовного застосування елементів методу бухгалтерського обліку стає сукупність показників діяльності підприємства (звітність), яка, в свою чергу, є початковим етапом для формування національних рахунків та визначення основних макроекономічних показників. Проте для здійснення належного контролю держави за станом основних засобів, ступенем їх зношеності та процесом їх оновлення необхідним є функціонуючий, ефективно діючий інформаційний канал, завдяки якому можливим було б отримання оперативних даних про зазначені явища.

Такою інформаційною ланкою є звітність, завдяки якій можна отримувати однотипну інформацію по різних підприємствах і на її основі аналізувати існуючу ситуацію.

Рис. 4. Зв'язок бухгалтерського обліку та системи національних рахунків

Проте для того, щоб звітність надавала максимально можливо достовірну інформацію, що відображає реальний стан речей, необхідно, щоб така звітність складалась за єдиними методологічними принципами. Таким чином, між бухгалтерським обліком та системою національних рахунків є ряд відмінностей у методах, які вони використовують (табл. 1).

Бухгалтерський облік є основним джерелом інформації для суб'єктів ведення бізнесу не лише в Україні, але й в усьому світі. Бухгалтерська інформація через статистичні звіти підприємств формує рахунки системи національних рахунків і забезпечує органи державного управління інформацією про стан національної економіки.

Таблиця 1

**Відмінності системи бухгалтерського обліку
та системи національних рахунків**

№ з/п	Елемент методу	Система бухгалтерського обліку	Система національних рахунків
1	Документування	Всі операції фіксуються у первинних документах	X
2	Інвентаризація	Проводиться для встановлення наявності майна в натурі	Не проводиться
3	Оцінка	За історичною собівартістю	У фактичних цінах
4	Калькулювання	Здійснюється з метою визначення обсягу понесених витрат	X
5	Рахунки	Використовуються рахунки згідно Плану рахунків бухгалтерського обліку	Використовуються рахунки що встановлені СНР-95
6	Подвійний запис	Використовується принцип подвійного запису	
7	Баланс	Складається для узагальнення інформації на певну дату	Не складається
8	Звітність	Формується як система узагальнюючих показників	Не формується, показники визначаються кожен окремо

Примітка: x – елемент методу об'єктивно не може бути використаний

На думку Н.М. Малюги: «Завданням обліку на мезоекономічному рівні є консолідація інформації бухгалтерського обліку мікроекономічного рівня в систему збалансованих показників, необхідних для ефективного управління видами економічної діяльності чи адміністративно-територіальним утворенням. На макроекономічному рівні завданням обліку є консолідація інформації бухгалтерського обліку мікроекономічного рівня в систему показників (СНР), необхідних для ефективного управління національною економікою» [11, с. 182]. Євдокимов В.В. зазначає: «Важливість бухгалтерського обліку зумовлена тим, що він є унікальним, єдиним у своєму роді і суспільно визнаним методичним інструментом економіко-правового узгодження економічних інтересів всіх учасників бізнесу на рівні держави» [12, с. 36].

Проблема полягає в тому, що методичні основи обліку на мікрорівні та макрорівні відрізняються. Як зазначає Н.М. Малюга: «Досягти повної гармонії між бухгалтерським обліком і СНР неможливо зважаючи на специфіку

бухгалтерського обліку, його особливих цілей, характеру використання даних і, отже, особливостей методології» [11, с. 356-357].

Зараз між системою бухгалтерського обліку та системою національних рахунків існує ряд відмінностей, що створюють перешкоди для використання облікової інформації на макроекономічному рівні. Необхідність створення методологічної основи для використання облікової інформації у системі національних рахунків зумовлює необхідність гармонізації цих облікових систем, але гармонізація повинна здійснюватись за певними напрямками, які об'єктивно можуть бути гармонізовані.

Базуючись на тому, що бухгалтерський облік є соціальною наукою, необхідно визначити ті складові елементи соціальної системи, через які він взаємодіє з іншими соціальними явищами. Це дасть змогу визначити ознаки, за якими слід порівнювати бухгалтерський облік та систему національних рахунків.

Система бухгалтерського обліку та система національних рахунків мають ряд суттєвих відмінностей, які не дають змоги формувати національні рахунки простим агрегуванням показників бухгалтерського обліку в цілому по економіці (рис. 5).

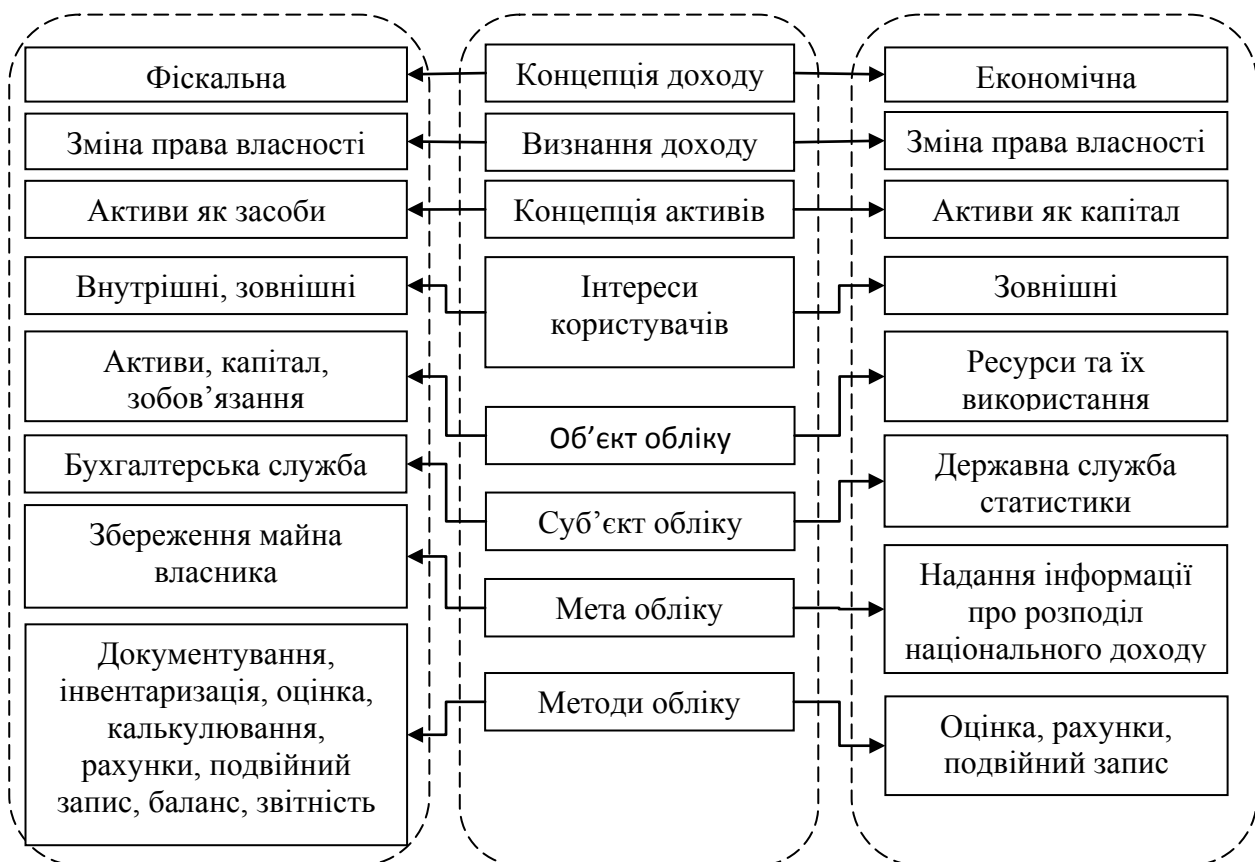

Рис. 5. Порівняння системи бухгалтерського обліку та системи національних рахунків

Однією з головних відмінностей систем, що досліджуються є різне розуміння доходу. Так, в бухгалтерському обліку дохід носить фіскальний характер. Це проявляється у державній регламентації складових доходу, віднесенні певних понесених витрат до складу собівартості продукції чи до витрат періоду. В бухгалтерському обліку під доходом розуміють збільшення економічних вигод у вигляді надходження активів або зменшення зобов'язань, які призводять до зростання власного капіталу (за винятком зростання капіталу за рахунок внесків власників) [13].

В бухгалтерському обліку будь-яке надходження від контрагентів грошових коштів чи інших активів трактується як дохід. Це пов'язано з тим, що доходи підприємств оподатковуються, а тому держава зацікавлена у регулюванні та визначенні складових доходу, що забезпечує їй контроль над сумою податкових надходжень до бюджету.

У системі національних рахунків використовується концепція доходу, що розроблена Дж. Хіксом. Відповідно до його теорії, дохід – це максимальна сума коштів, які можна витратити протягом певного періоду часу, за умови, що відповідно до існуючих очікувань, капітальна вартість (у грошовому вираженні) майбутніх надходжень залишиться незмінною [14, с. 291]. Це означає, що якщо підприємство реалізує автомобіль, а отриману виручку покладе на депозит у банк, то така сума коштів, виручена від реалізації, у бухгалтерському обліку буде визнаватись доходом. А за концепцією Хікса, це не буде дохід, оскільки отримані кошти були внесені на депозит і по суті лише змінилась форма капіталу. Але отримані відсотки по депозиту будуть визнаватись доходом як у бухгалтерському обліку, так і у системі національних рахунків.

З економічної точки зору концепція доходу Хікса більш відповідає дійсності, але, як уже зазначалось, концепція доходу у бухгалтерському обліку носить фіскальний характер. Як у бухгалтерському обліку, так і в системі національних рахунків дохід визнається лише при передачі прав власності на активи. Можемо стверджувати, що уніфікувати концепції доходу на мікро та макрорівні неможливо у зв'язку із різними інтересами користувачів інформації даних систем.

Ще одна відмінність полягає у розумінні активів та їх віднесенні до основних засобів. Слід зазначити, що термін «основні засоби» використовується у бухгалтерському обліку, а у системі національних рахунків вживається термін «основний капітал». Це пояснюється тим, що для потреб бухгалтерського обліку активи класифікують в залежності від ступеня участі у процесі здійснення основної діяльності. Відповідно, активи, що забезпечують здійснення основної діяльності є основними засобами підприємства.

Для системи національних рахунків визначальною є здатність активу приносити дохід або інші економічні вигоди. Тобто актив повинен виступати капіталом, при цьому не має значення ступінь його участі у процесі здійснення основної діяльності підприємства.

Об'єктами обліку на мікрорівні є активи, зобов'язання та капітал. По суті, ті самі активи, що обліковуються на мікрорівні відображаються і на макрорівні, проте за дещо іншою класифікацією та структурою. Зобов'язання в середині економіки на макрорівні не відображаються, оскільки вони взаємопогашаються між інституційними одиницями і не змінюють значення макроекономічних показників.

Під капіталом у бухгалтерському обліку розуміють ту частину активів, що залишається у власності підприємства після вирахування усіх його зобов'язань. По суті, це лише ознака приналежності активів підприємству. На макрорівні ознаки приналежності відображаються при розрахунку певних рахунків за інституційними секторами економіки. Тобто можна розрахувати національне багатство країни в цілому, а можна розрахувати його складові у розрізі інституційних секторів.

В концепції активів бухгалтерського обліку та системи національних рахунків суттєвих відмінностей немає, але проблема гармонізації цих систем полягає в методологічних підходах до обліку певних груп активів на мікрорівні. Так, наявність різних методів амортизації основних засобів унеможливає об'єктивне визначення такого показника, як споживання основного капіталу. Також в бухгалтерському обліку є вартісна межа віднесення активів до основних засобів. Така вартісна межа впливає на загальну вартість основного капіталу на макрорівні, а отже і на величину показника національного багатства. Тобто одним із напрямів зближення системи бухгалтерського обліку та системи національних рахунків є уніфікація принципів визнання основних засобів на мікро- та макрорівні.

Відповідно до розуміння активів, відрізняється і їх класифікація. Так, у системі національних рахунків до складу основного капіталу включаються основні засоби, інші необоротні матеріальні активи та нематеріальні активи системи бухгалтерського обліку.

Об'єкт обліку є спільним для системи бухгалтерського обліку та системи національних рахунків, проте є різними підходи щодо деталізації інформації про нього в межах самої системи. Тому одним із напрямів гармонізації облікових систем є узгодження класифікації активів та основних засобів зокрема.

Система бухгалтерського обліку та система національних рахунків мають різні групи користувачів своєї інформації (рис. 6).

В основі досліджуваних систем лежить ще одна відмінність, яка впливає на всі інші ознаки порівняння – інтереси користувачів. Інформаційні запити впливають на методіку формування інформації про об’єкти обліку в обох облікових системах.

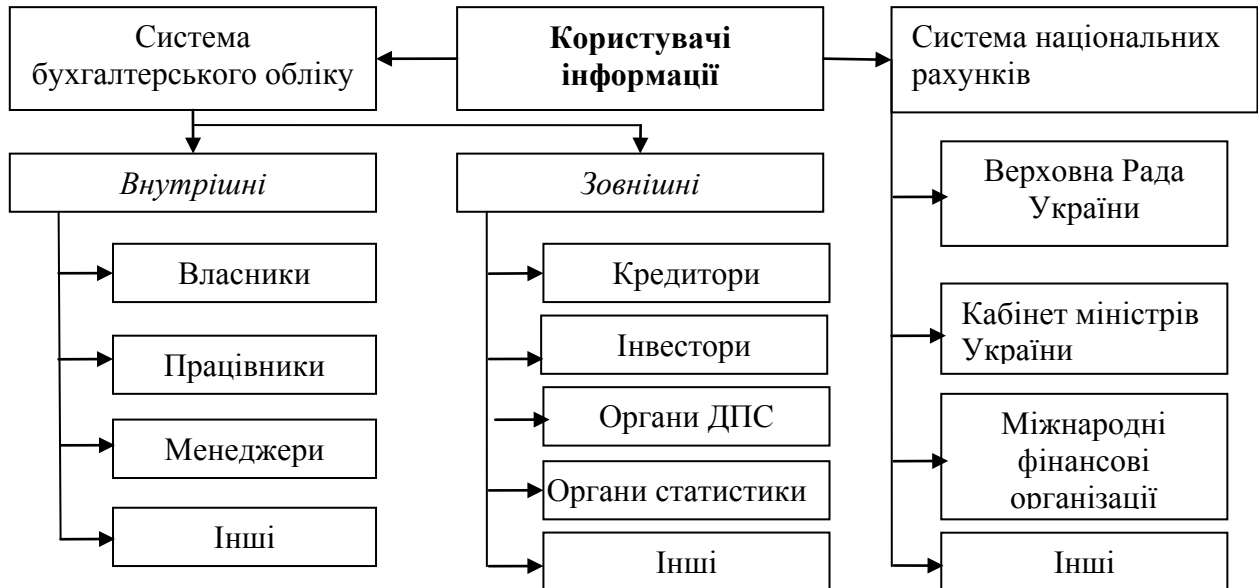

Рис. 6. Користувачі інформації системи бухгалтерського обліку та системи національних рахунків

Інформація бухгалтерського обліку орієнтована на внутрішніх користувачів (керівництво, власники, менеджери, управлінці, працівники) та зовнішніх (інвестори, кредитори, податкові органи, контрагенти). Як зовнішніх так і внутрішніх користувачів цікавить інформація про майновий стан підприємства, його доходи, прибуток, ймовірність збереження робочих місць та подальше функціонування підприємства. Бухгалтерська інформація носить оперативний характер, що є необхідною умовою інформаційного забезпечення управління підприємством. На основі бухгалтерських даних складається фінансова та статистична звітність, яку використовують зовнішні користувачі для прийняття управлінських рішень.

Користувачами інформації системи національних рахунків є державні органи влади, центральний банк, міжнародні організації, статистичні, інформаційні та рейтингові агентства. Даних користувачів цікавить інформація про майновий стан країни, джерела формування національного доходу та його розподіл. Система національних рахунків формує інформацію, що характеризує економічні показники країни в цілому.

Суб’єктом ведення бухгалтерського обліку може бути бухгалтер підприємства, керівник, бухгалтерська служба, приватно практикуючий

бухгалтер, аутсорсингова або аудиторська фірма, що надає такі послуги. Складанням національних рахунків займається державна служба статистики. Тобто суб'єкт ведення бухгалтерського обліку варіюється в той час, як єдиним суб'єктом макрорахівництва в Україні є Державна служба статистики.

Між системою бухгалтерського обліку та системою національних рахунків існують також відмінності у меті ведення обліку. Метою ведення бухгалтерського обліку є збереження майна власника підприємства. Для досягнення цієї мети облік виконує додаткові функції – нагромадження, систематизація, реєстрація, узагальнення даних про функціонування підприємства, зберігання цих даних та надання відповідним користувачам. Таким чином бухгалтерський облік виконує суто мікроекономічні функції і працює він на власника підприємства, в його інтересах. Система національних рахунків має на меті акумулювання інформації про формування національного доходу країни, його розподіл та перерозподіл, визначення національного багатства, його структури, забезпечення інформаційної бази для розрахунку таких основних макроекономічних показників, як валовий внутрішній продукт, валовий національний продукт, національний дохід, національні заощадження, національне багатство тощо.

Метод бухгалтерського обліку складається з таких елементів: документування, інвентаризація, оцінка, калькулювання, рахунки, подвійний запис, баланс, звітність. Послідовне застосування кожного з елементів методу забезпечує формування достовірної інформації про усі господарські процеси, що відбуваються на підприємстві. Заключним елементом облікових процедур є складена звітність. Саме бухгалтерська звітність узагальнює зібрану інформацію та є формою її представлення користувачам різних груп. У системі національних рахунків використовуються не усі елементи методу бухгалтерського обліку. Розглянемо кожен елемент методу бухгалтерського обліку в контексті системи національних рахунків окремо.

Документування забезпечує первинну фіксацію фактів господарського життя та є основою для подальшого їх відображення в системі обліку підприємства. У системі національних рахунків документування, як такого, немає. Основою для формування національних рахунків є статистична звітність підприємств, яка складається на основі облікових даних. Тому елемент методу документування не застосовується на макрорівні з об'єктивних причин.

Інвентаризація є одночасно елементом методу і методом контролю. Оскільки бухгалтерський облік ведеться для забезпечення збереження майна власника, то періодично проводиться інвентаризація – перевірка фактичної наявності та стану майна в натурі. В масштабах держави провести

інвентаризацію об'єктивно неможливо у зв'язку із великою кількістю об'єктів та трудомісткістю. Тому інвентаризація на макрорівні не проводиться.

Оцінка є одним з найважливіших елементів методу бухгалтерського обліку - вона надає вартісного вираження об'єктам, що обліковуються. В бухгалтерському обліку використовується оцінка за історичною собівартістю. Історична вартість дає можливість порівняти результати діяльності підприємства за певний період часу. В системі національних рахунків використовується ринкова або фактична вартість. Це пов'язано з тим, що для державного управління необхідна інформація у "реальному часі", яка характеризує розмір національного багатства держави за існуючих цін. Зауважимо, що державу цікавить не номінальна, а реальна вартість активів.

Оскільки в бухгалтерському обліку використовується метод історичної вартості, а в системі національних рахунків використовується оцінка у фактичних (ринкових) цінах, то це унеможливорює використання даних бухгалтерського обліку на макрорівні. Було встановлено, що не можна відмовитись від жодної системи оцінки, оскільки кожна система оцінки відповідає вимогам певних груп користувачів облікової інформації. Тому необхідно інтегрувати метод оцінки за фактичними (ринковими) цінами у систему бухгалтерського обліку.

Калькулювання здійснюється з метою визначення обсягу понесених витрат в процесі функціонування підприємства. Даний елемент методу важливий тому, що він використовується для визначення собівартості виготовленої продукції, реалізованих товарів чи наданих послуг. На рівні держави виготовлення продукції чи надання послуг не здійснюється, тому елемент методу калькулювання об'єктивно не може бути використаний.

Ще одним елементом методу є рахунки. У бухгалтерському обліку використовується План рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій, що затверджений Міністерством фінансів України [15]. На цих рахунках фіксуються усі факти господарського життя. В системі національних рахунків також використовується такий елемент методу як рахунки. Вони затверджені стандартом СНР-93, що розроблений Світовим Банком, ООН та МВФ. Як у бухгалтерському обліку, так і в системі національних рахунків, використовується метод подвійного запису, тобто кожна операція фіксується двічі. Це дає змогу контролювати фіксацію усіх операцій. Проте, якщо у бухгалтерському обліку фіксується зміна в активах та джерелах їх залучення, то на національних рахунках відображаються ресурси та напрями їх використання, тобто здійснюється опис операцій потоку.

Рахунки є лише інструментом формування облікової інформації, а тому здійснювати їх гармонізацію чи уніфікацію немає потреби, оскільки їх зміна не вчинить жодного впливу на ту інформацію, що на них акумулюється.

Подвійний запис є способом фіксації даних і його принцип є незмінним. Тому його гармонізація є об'єктивно неможливою.

Як підсумок діяльності підприємства за певний період часу, у бухгалтерському обліку складається баланс. З одного боку, баланс відображає усі активи підприємства і джерела їх утворення, з іншого – активи, капітал та зобов'язання. На рівні держави баланс, у розумінні бухгалтерського обліку, не складається, проте складається експериментальний баланс активів і пасивів у розрізі фінансових та нефінансових активів. Цей баланс відображає зміну фінансових та нефінансових активів за певний період часу, як правило, за рік.

Заключним етапом облікових робіт є складання звітності. Саме у формі звітності здійснюється представлення облікової інформації користувачам. Українські підприємства складають різні форми звітності – фінансову, статистичну, соціальну, податкову тощо. Кожен вид звітності орієнтований на певну групу користувачів. На рівні держави інформація національних рахунків у звітність не зводиться. На основі національних рахунків розраховуються макроекономічні показники. Саме макроекономічні показники є кінцевим результатом макроекономічного рахівництва.

Таким чином, порівнявши систему бухгалтерського обліку та систему національних рахунків, можемо констатувати, що між цими двома системами більше відмінних рис, аніж спільних (табл. 2).

Таким чином, встановивши спільні та відмінні риси системи бухгалтерського обліку та системи національних рахунків, можемо визначити напрями, за якими слід здійснювати гармонізацію даних облікових систем (рис. 7).

Рис. 7. Напрями гармонізації системи бухгалтерського обліку та системи національних рахунків

Спільні та відмінні риси між системою бухгалтерського обліку та системою національних рахунків

Ознака порівняння	Система бухгалтерського обліку	Система національних рахунків
Концепція доходу	Фіскальна концепція	Концепція Дж. Хікса
Визнання доходу	В момент передачі прав власності	
Концепція активів	За участю в процесі здійснення основної діяльності	Здатність приносити економічні вигоди
Користувачі інформації	Користувачі макрорівня, податкові, статистичні органи фонди соціального страхування тощо	Органи державної влади, міжнародні агенства та наднаціональні інститути
Об'єкт обліку	Активи, капітал та зобов'язання	Національні доходи та національне багатство
Суб'єкт обліку	Бухгалтерська служба, приватно практикуючий бухгалтер, аутсорсингові та аудиторські фірми	Державна служба статистики
Мета обліку	Збереження майна власника	Формування інформації про формування та розподіл національного доходу
Елементи методу обліку		
<i>документування</i>	+	-
<i>інвентаризація</i>	+	-
<i>оцінка</i>	За історичною вартістю	У фактичних цінах
<i>калькулювання</i>	+	-
<i>рахунки</i>	Згідно до Плану рахунків	Згідно СНР-93
<i>подвійний запис</i>	+	+
<i>баланс</i>	+	-
<i>звітність</i>	+	-

Таким чином, визначення можливих напрямів зближення системи бухгалтерського обліку та системи національних рахунків та реалізація заходів щодо гармонізації визначених напрямів дасть змогу усунути відмінності між цими системами, що дозволить задовольнити інформаційні запити користувачів облікової інформації мікро- та макрорівнів та дозволить встановити прямий канал передачі бухгалтерської інформації для її використання у системі макроекономічного рахівництва.

Інтеграція бухгалтерського обліку та системи національних рахунків не передбачає одночасного ведення обліку за вимогами П(С)БО та СНР-93. Перехідною ланкою в інформаційній обліковій системі має бути звітність. Для складання національних рахунків використовується статистична звітність

підприємств. Тому саме у звітності має бути реалізований механізм гармонізації бухгалтерського обліку та системи національних рахунків.

Висновки. Таким чином, метою нашого дослідження було виявлення можливих напрямів зближення системи бухгалтерського обліку та системи національних рахунків. Порівнявши систему бухгалтерського обліку та систему національних рахунків було встановлено, що вони мають спільні та відмінні риси. Так, спільним для обох систем є визнання доходу у момент передачі прав власності на об'єкти купівлі-продажу та використання методу подвійного запису.

Основними відмінностями, що не дають змоги використовувати інформацію бухгалтерського обліку для безпосереднього складання національних рахунків, є відмінність у визнанні та оцінці активів. У бухгалтерському обліку для визнання активів основними засобами необхідно, щоб вони відповідали певним встановленим критеріям – це вартісна межа основних засобів, що встановлена на підприємстві та використання активу для здійснення основної діяльності. Для макрообліку основною ознакою визнання активу основним капіталом є його можливість приносити прибуток або інші економічні вигоди. Також у досліджуваних системах використовуються різні підходи до оцінки активів. Так, в бухгалтерському обліку використовується історична вартість, в системі національних рахунків – ринкова. Невідповідність між системами мікро- та макрообліку створює проблеми для формування об'єктивної та достовірної інформації про стан секторів економіки та про обсяги тіньового сектору економіки. В результаті цього макроекономічні показники формуються із значною похибкою, що впливає на об'єктивність планових значень показників діяльності економіки країни.

Таким чином, вважаємо, що гармонізація обліку на мікро- та макрорівні повинна відбуватись шляхом узгодження класифікації активів та інтеграції у систему бухгалтерського обліку оцінки за фактичними цінами. Це повинно реалізовуватись при складанні статистичної звітності підприємств. Такі зміни дадуть змогу формувати більш достовірну узагальнену інформацію про основні засоби підприємств країни та точніше визначати національне багатство країни в цілому.

Список використаних джерел:

1. *Базилевич В. Методичні оцінки масштабів тіньової економіки / В. Базилевич, І. Мазур // Економіка України. – 2004. – № 8. – С. 36–44*
2. *Барсукова С.Ю. Методы оценки теневой экономики: критический анализ / С.Ю. Барсукова // Вопросы статистики. – 2003. – № 5. – С. 14–24*
3. *Мазур І.І. Детінізація економіки України: теорія та практика : монографія / І.І. Мазур. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 239 с*

4. Шепеленко О.В. Трансакционные издержки в переходной экономике: проблемы теории и практики: монография / О.В. Шепеленко. – Донецк : МОН Украины. Донецкий нац. ун-т экономики и торговли имени М. Туган-Барановского, 2007. – 360 с
5. Соколов Я.В. Диссертационные исследования по бухгалтерскому учету и аудиту: оценка состояния / Я.В. Соколов//Бухгалтерский учет. – 2008. – № 22. – С. 5-9.
6. Головки В. Система національних рахунків України: вчора, сьогодні, завтра. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vnbu/2011_4/2011_04_1.pdf
7. Бутинець Ф.Ф. Теорія бухгалтерського обліку: Підручник для студентів спеціальності 7.050106 “Облік і аудит” вищих навчальних закладів. / 3-є вид., доп. і перероб. / Ф.Ф. Бутинець. – Житомир: ПП “Рута”, 2003. – 244 с.
8. Бондарчук В.В. Функції бухгалтерського обліку як науки та практичної діяльності. Вісник Житомирського державного технологічного університету / Економічні науки. – Житомир: ЖДТУ, 2011. - № 1 (55). – 396 с.
9. Голов С.Ф. Примари гармонізації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ekon/2010_29_1/statti/78.htm
10. Система национальных счетов: Учебное пособие. 3-е издание / Н.Д. Кремлев, Издание - Курган: Издательство ООО «Дамми», 2011 – 256 с.
11. Малюга Н.М. Бухгалтерський облік в Україні: теорія й методологія, перспективи розвитку: Монографія. – Житомир, ЖДТУ, 2005. – 548 с. с. 182
12. Євдокимов В.В. Адаптивна модель інтегрованої системи бухгалтерського обліку [Текст]: монографія / В.В. Євдокимов. – Житомир: ЖДТУ, 2010. – 516 с., с. 36
13. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 “Загальні вимоги до фінансової звітності”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=367055&cat_id=293533
14. Хикс Дж.Р. Стоимость и капитал: Пер. с. англ. / Общ. ред. и вступ. ст. Р.М. Энтрова. – М., Издательская группа “Прогресс”, 1993 – 488 с., с. 291
15. Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій, затверджена Наказом Міністерства фінансів України № 291 від 30 листопада 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0893-99/print1327303393130331>

*Шиманська К.В., к.е.н, доцент,
Житомирський державний технологічний університет*

ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЧНОГО ОПОДАТКУВАННЯ В УКРАЇНІ: ОБЛІКОВІ АСПЕКТИ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНИХ ПЛАТЕЖІВ

Сьогодні проблеми екології постають гостро у зв'язку з тим, що особливо останні десятиліття споживацького ставлення до природи поставили крапку у питанні майбутнього добробуту людини на цій планеті.

Причини такого ставлення криються у формуванні нашої споживацької свідомості. З цього приводу І.В. Замула та В.В. Травін пишуть: «Ігнорування екологічних проблем зумовлене поведінкою людини, яка визначалася прагненням до максимізації прибутку. Будучи основою поведінки «homo economicus» економічна раціональність виправдовує прагнення до мінімізації витрат, пов'язаних з природним середовищем (відновленням екологічної ситуації). Як споживач, людина перетворилася у точку на графіку у двовимірній системі координат, якої виявилось достатньо для ілюстрації «homo sapiens»» [1].

Так, за словами О.М. Смірної, економіка сьогодні потребує «зміни споживацької філософії щодо навколишнього природного середовища («державне – отже, нічье»), на філософію захисту та примноження, унаслідок чого задекларовані наміри та програмні цілі, у т.ч. міжнародні, зможуть бути ефективно реалізовані» [2, с. 96].

Костерін В. зауважує: «Минуле століття стало кульмінацією споживацького підходу людини до навколишнього середовища, внаслідок чого відбулося порушення екологічного балансу через забруднення довкілля, спустошення надр, зникнення численних видів флори і фауни. Парадигма економічного зростання, що базується ще на ідеях Адама Сміта та теоріях XVIII-XIX століття, морально застаріла. Відповідно податкова система, що не враховує реальних потреб відновлення природи, є такою, що не відповідає викликам часу» [3].

Погоджуючись з викладеними вище позиціями авторів, вважаємо, що не тільки економіка, а більше навколишнє природне середовище сьогодні потребує іншого ставлення людини до використання природних ресурсів, а також свідомого обмеження негативного антропогенного впливу.

Не дивлячись на те, що проблеми екології постійно вивчаються та аналізуються урядами, громадськими неурядовими організаціями, науковою

спільнотою, вирішення як глобальних, так і регіональних екологічних проблем гальмується повсякчас прагматичними поглядами сторін суспільних відносин на процеси стримування нераціонального використання природних ресурсів, впровадження дорогих (хоча й інноваційних) технологій, втілення в життя концепції відповідального споживання:

- інтенсивне або навіть надмірне використання природних ресурсів призводить до їх виснаження, неможливості відновлення, зниження якості самих ресурсів, проте суб'єкти господарювання зацікавлені в такому нераціональному використанні, оскільки за умов мінливості зовнішнього середовища (в тому числі економічного та політичного), в майбутньому доступ до ресурсів може бути закритий;

- впровадження інноваційних технологій вимагає від суб'єктів економічних відносин здійснення значних капітальних інвестицій з великим строком окупності, проте таких, що зовсім не гарантують економічних успіхів наприкінці реалізації інвестиційного проекту, оскільки швидкі темпи науково-технічного прогресу істотно знижують інноваційність технологій навіть в короткостроковій перспективі (це, як правило, характерне для наукомістких галузей економіки);

- втілення в життя концепції відповідального споживання пов'язане з тим, що громадяни як основні кінцеві споживачі товарів, робіт та послуг схильні купувати (причому питання хворобливого ставлення до процесу купівлі та споживання товарів займають зараз чільне місце у біхевіористичних теоріях розвитку економічних процесів). Тому, можемо з упевненістю сказати, що жоден суб'єкт господарювання не зацікавлений у тому, щоб стримувати споживачів його товарів, робіт, послуг ідеями економного (в тому числі, повторного, обережного, колективного, виваженого і врешті-решт екологічного) споживання.

Всі ці описані поведінкові економічні явища та прагматичний підхід суб'єктів господарювання до провадження діяльності приводять нас до висновку про доцільність впровадження потужного механізму державного регулювання. Таку ж думку висловлює і Т.В. Волковець: «Поки екологічна свідомість людей ще недостатньо розвинена, а суб'єкти господарювання не зацікавлені в ощадливому використанні природно-ресурсного потенціалу, існує необхідність в державному управлінні природокористуванням» [4]. І мова тут йде не про обмеження імпорту, жорстку цінову політику, наприклад, а про трансформацію механізмів суспільного відтворення у векторі його стандартизації та екологізації. Противники ідеї державного регулювання вказали б на те, що дія ринкових механізмів попиту та пропозиції виштовхне з ринку неприйнятні та неякісні товари, проте реалії нашого сьогодення та

економічних потрясінь говорять про превалювання цінових факторів вибору споживача над неціновими.

В даному дослідженні ми поставили питання споживачів товарів на перше місце при обґрунтуванні проблеми, оскільки саме їх вимоги до виробників обумовлюватимуть необхідність якісних змін у процесі виробництва, орієнтацію на виготовлення екологічно чистої продукції, а запити членів суспільства як громади певного регіону та відповідальне ставлення до його проблем спонукають підприємства діяти в рамках правового поля у питанні раціонального використання природних ресурсів цього регіону та уникнення забруднення навколишнього природного середовища.

Так чи інакше всі описані вище обставини спричиняють забруднення навколишнього природного середовища, оскільки інтенсивне виробництво та споживання пов'язане з активним використанням природних ресурсів. Проте, не тільки вплив на навколишнє природне середовища є негативним наслідком такої ситуації. Сучасну науку і практику повинна турбувати ще одна проблема: тінізація фінансових потоків, що повинні обслуговувати природоохоронну діяльність. «Традиційно причиною тінізації економіки вважають надмірний податковий тягар, - пишуть Т.А. Тищук, Ю.М. Харазішвілі, О.В. Іванов, - Основними передумовами високого рівня тінізації національної економіки залишаються неефективний інституціональний базис регулювання підприємництва та незадовільні умови здійснення підприємницької діяльності» [5].

У зв'язку з реформуванням податкової системи України актуалізувались дослідження проблематики екологічного оподаткування, про що свідчить проведення науково-практичних круглих столів «Актуальні проблеми екологічного оподаткування: світовий досвід та українські реалії» (24 квітня 2013 року) та «Екологічне оподаткування в Україні: стан та перспективи розвитку» (24 жовтня 2013 року), які проводилися у межах виконання планової науково-дослідної роботи «Підвищення адміністративної та фіскальної ефективності справляння екологічного податку в Україні» за сприяння Департаменту оподаткування та контролю об'єктів і операцій Міністерства доходів і зборів України. Напрями питань, які обговорювались, представлено в таблиці 1.

Вивченням проблем співвідношення економіки та екології в розумінні потужних сфер людської життєдіяльності займаються Р. Хьюїтінг (Roefie Hueting) з питаннями економічних функцій навколишнього природного середовища, Д. Пірс (David Pierce), що піднімає проблеми економіки, справедливості та стійкого розвитку, та Р. Норгаард (Richard Norgaard) з

питаннями взаємної еволюції економічної системи, суспільства та навколишнього природного середовища [6, с. 60-88].

Таблиця 1

Дослідження проблем екологічного оподаткування в Україні

№ з/п	Напрямок проблемних питань	Вчені та дослідники
1	Макроекономічне значення екологічного оподаткування	Гусятинський Д.М., Смірнова О.М., Фролова Н.Б.
2	Фіскальне значення екологічного оподаткування	Єкаськова О.В., Кузьменко О.О., Сперисенко М.В., Трубіна М.В., О.М. Часник, О.Ю. Чигрин, А.В. Шлапак
3	Елементи оподаткування екологічним податком	Васильєва Н.С., Зубрицький А.І., Ільяшенко В.А., Кармаліта М.В., Кузнецова С.В., Трубіна М.В., Шуміло О.М., Яременко О.М.
4	Зарубіжний досвід екологічного оподаткування	Балакін Р.Л., Веклич О.О., Волковець Т.В., Дейнека В.Ф., Козьменко С.М., Маслюківська О.П., Огороднікова І.І., Пилипенко А.А., Романенко В.В., Саган К.С., Шавло І.А.
5	Відповідальність підприємства у сфері екологічного оподаткування	Авраменко Н.Л., Білецька Г.М., Гусятинська А.М., Романенко В.В., Смірнова О.М., Стадник М.В., Шавло І.А.
6	Екологічне оподаткування операцій із забруднення окремих природних ресурсів	Бондаренко В.М., Горбачук В.М., Івасько І.М., Морозов О.О., Яременко О.М.

Питання екологізації економіки України піднімають у своєму дослідженні Б.В. Буркинський, Т.П. Галушкіна, В.Є. Реутов [7]: вони досліджують фінансові та податкові механізми активізації розвитку «зеленої» економіки, зауважуючи, що «ефективно діюча система екологічного оподаткування, наявність ринкових фінансових механізмів в сфері фінансування природоохоронної діяльності є основними складовими «зеленої» економіки» [7, с. 146].

Фінансово-економічний механізм використання і відтворення природно-заповідного фонду дослідила у своїй дисертації А.В. Шлапак [8]

Різні аспекти екологічного оподаткування та відшкодування екологічного збитку вивчали такі вітчизняні та зарубіжні вчені та дослідники, як Б.О. Горлицький [9], С.М. Козьменко [10], О.І. Карінцева [11], О.Т. Левандівський [12], Л.Г. Мельник [11, 13] та ін. Системі екологічного оподаткування в контексті впровадження економіко-трудова податкової реформи особливу увагу приділили О.О. Веклич [14], В. Костерін [3], О.П. Маслюківська [15,16], М.В. Мельник [17], вбачаючи у такому напрямі реформування прийнятний шлях розвитку податкової системи України.

Проблеми економічного підґрунтя реалізації політики захисту навколишнього природного середовища піднімає у своїх працях П. Екінз (Paul Ekins) [18, 19, 20]. Зокрема, ним глибоко досліджуються екологічні податкові реформи країн Азії та Європи з особливим наголосом на проблеми оподаткування виробництва енергії з використанням вугілля та його оподаткування. Так, П. Екінз зауважує: «В ринковій економіці ціноутворення є ключем до ефективного використання ресурсів, інвестування та змін у поведінці суб'єктів економічних відносин. Це визначає ключову роль у кліматичних змінах та реалізації екологічної політики екологічного оподаткування в цілому та оподаткування вугільного виробництва зокрема» [20].

Серед досліджень проблематики обліково-інформаційної підтримки екологічної діяльності підприємств слід виділити дослідження І.В. Замули. Зокрема, нею оцінено роль бухгалтерського обліку в інформаційному забезпеченні заходів, спрямованих на подолання глобальної екологічної кризи, визначено потреби управлінського персоналу та зовнішніх користувачів у обліковій інформації екологічного спрямування, розкрито напрями розвитку інформаційної функції бухгалтерського обліку для забезпечення механізму реалізації положень екологічного законодавства країни; проаналізовано можливість впливу на суспільну екологічну свідомість за допомогою екологічної інформації, що формується в середовищі бухгалтерського обліку [21].

В продовження наукового пошуку вказаних вчених та дослідників, вважаємо за доцільне актуалізувати питання обліково-інформаційного забезпечення природоохоронної діяльності та управління джерелами її фінансування. Метою даного дослідження є вивчення стану фінансування екологічних заходів в Україні та світі, встановлення місця екологічних платежів у системі такого фінансування і проблем, пов'язаних з ним, а також окреслення бухгалтерських аспектів тінізації екологічних платежів та встановлення шляхів її уникнення.

Описані вище передумови посилення в Україні екологічних проблем, пов'язаних з провадженням господарської діяльності, є фактором, який повинен враховуватися при побудові екологічної політики нашої держави. Так, вважаємо, що заходи природоохоронного характеру повинні стимулюватися та впроваджуватися, перш за все, на рівні суб'єктів господарювання, оскільки краще попереджати забруднення навколишнього природного середовища, ніж ліквідувати в подальшому його наслідки. Це твердження можна проілюструвати результатами відповідного державного контролю. Система державного моніторингу дотримання вимог законодавства у сфері охорони

навколишнього природного середовища полягає у здійсненні державного нагляду (контролю), про результативність якого говорять дані таблиці 2.

Таблиця 2

Результати здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням вимог законодавства у сфері охорони навколишнього природного середовища протягом 2012-2013 рр. (складено за даними [22, 23])

Показник	2012 р.	2013 р.	Темп приросту, %
Проведено перевірок дотримання природоохоронного законодавства, тис. од. в т.ч.:	89,5	91	+1,68
- планових	54,5	58	+6,42
%	60,9	63,7	X
- позапланових	35	33	-5,71
%	39,1	36,3	X
Складено протоколів про адміністративні правопорушення, од.	80242	86661	+8,00
До адміністративної відповідальності притягнуто за порушення природоохоронного законодавства, осіб	72984	76716	+5,11
Загальна сума притягнення до адміністративної відповідальності, млн.грн.	16,4	17,3	+5,49
з них стягнуто до Державного бюджету України, млн.грн.	14,7	15,9	+8,16
% від суми нарахованих штрафних санкцій	89,6	91,9	X
Загальна сума розрахованих збитків за порушення вимог природоохоронного законодавства, млн.грн.	1659	1451	-12,54
Обмеження та призупинення діяльності суб'єктів господарювання з метою припинення негативного впливу на навколишнє природне середовище, од.	1967	1198	-39,10

Виходячи з даних таблиці 2, можна стверджувати, що контроль за дотриманням природоохоронного законодавства має тенденцію до посилення, про що свідчить зростання кількості проведених перевірок (зокрема планових) на 1,68% у 2013 р., кількості осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності на 5,11% у 2013 р.. Проте, зростання кількості протоколів, складених за результатами виявлення порушень природоохоронного законодавства (на 8% у 2013 р.), свідчить про низький рівень мотивації суб'єктів господарювання до налагодження екологічно прийнятних господарських механізмів.

Крім того, співвідношення показників величини штрафних санкцій (17,3 млн.грн. у 2013 р.) до загальної суми збитків державі за порушення природоохоронного законодавства (1451 млн.грн. у 2013 р.) викликає сумніви щодо того, чи адекватною є міра покарання за завдання шкоди навколишньому природному середовищу: у 2012 р. та 2013 р. цей показник склав відповідно

0,99% та 1,19%. З таких нескладних розрахунків можна сформулювати проблемні питання:

1) наскільки встановлені чинним законодавством про адміністративні правопорушення штрафні санкції відповідають масштабу шкоди та збитків, які завдаються переважно суб'єктами господарювання навколишньому природному середовищу?

2) у зв'язку з чим нараховані штрафні санкції не стягуються в повній мірі до державного бюджету та бюджетів відповідного рівня (91,3% у 2013 р.)?

3) яким чином на рівні реалізації превентивної функції законодавства про адміністративні правопорушення здійснюється мотивація суб'єктів господарювання до ліквідації негативного впливу їх діяльності на навколишнє природне середовище?

Ці питання постають не перед економічною наукою, а скоріше перед системою державного управління, проте саме їх вирішення дозволить знизити негативний антропологічний та техногенний вплив механізмів суспільного виробництва на навколишнє природне середовище. Відносно низька пріоритетність вирішення екологічних проблем порівняно з нагальними економічними проблемами в нашій країні завжди відсувало питання реформування екологічної політики на другий план. Проте, гострота екологічних проблем в Україні ставить перед науковою спільнотою і практикуючими фахівцями ряд питань, які можуть бути вирішені спільними зусиллями всіх сторін суспільних (в т.ч. економічних) відносин.

За даними Державної служби статистики України, «протягом 2013 року на охорону навколишнього природного середовища підприємствами, організаціями та установами було витрачено 20377,8 млн. грн. (без ПДВ), що на 0,7 % менше порівняно з 2012 р.» [24] (рис. 1).

«Із загальної кількості витрат на охорону навколишнього природного середовища 14339,0 млн.грн. або 70 % становлять поточні витрати, 6038,8 млн.грн., або 30 % - капітальні інвестиції, в тому числі 5376,7 млн.грн. - інвестиції в основний капітал, 662,1 млн.грн. - витрати на капітальний ремонт природоохоронного обладнання, - йдеться у Експрес-випуску статистичних даних «Витрати на охорону навколишнього природного середовища у 2013 році» Державної служби статистики України» [24] (детальніше за джерелами фінансування капітальні та поточні описані в табл. 3).

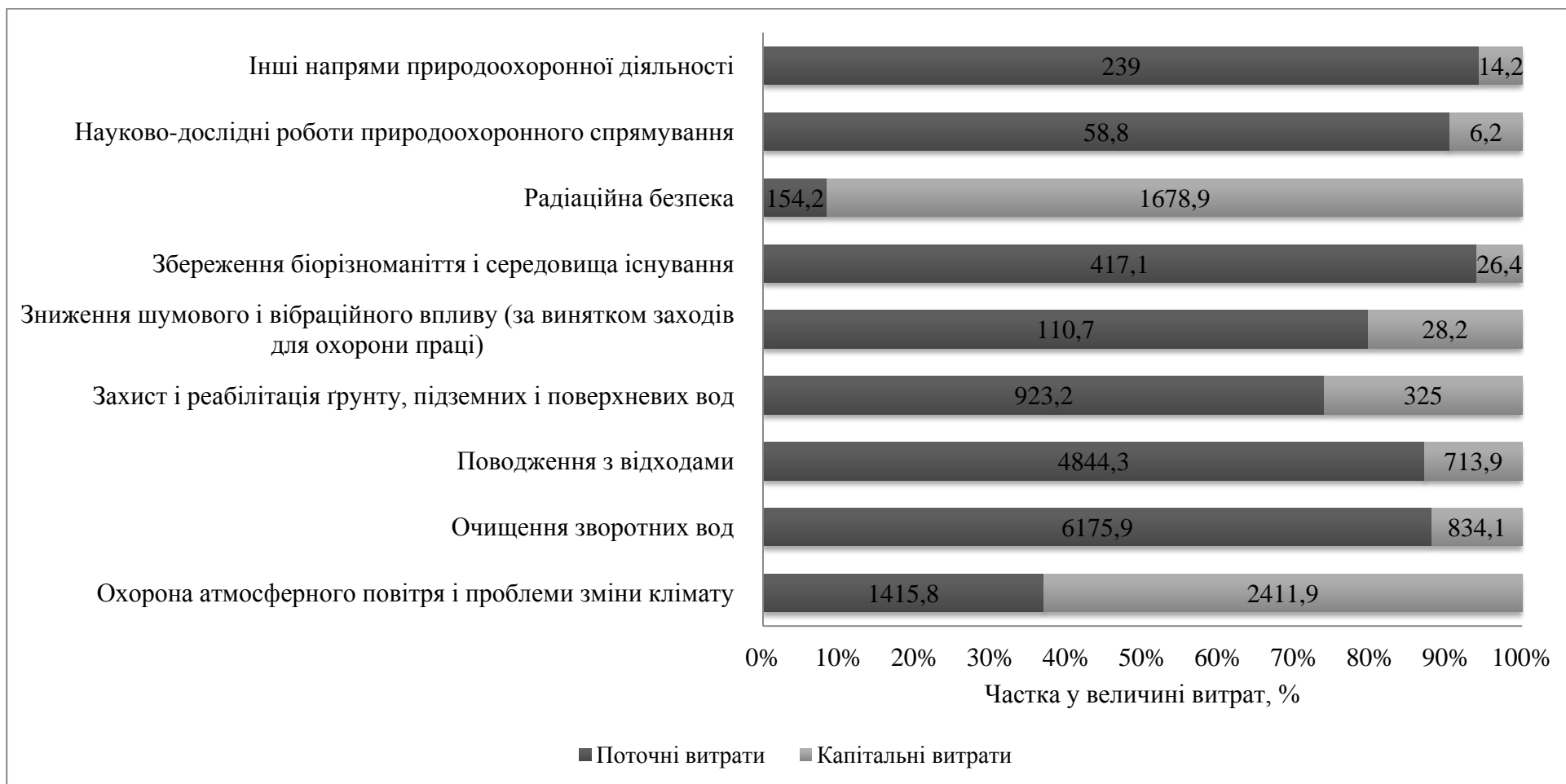

Рис. 1. Величина і структура капітальних і поточних витрат на охорону навколишнього природного середовища за напрямами природоохоронних заходів, млн. грн. (побудовано за даними [24])

**Фінансування заходів на охорону навколишнього природного середовища
(за даними [24])**

	Витрати		У тому числі			
			Капітальні інвестиції		Поточні витрати	
	Млн. грн.	У % до 2012 р.	Млн. грн.	У % до 2012 р.	Млн. грн.	У % до 2012 р.
Усього	20377,8	99,3	6038,8	91,6	14339	103,0
У тому числі за рахунок коштів державного бюджету	454,5	105,0	78,7	87,9	375,8	109,5
Частка у джерелах фінансування, %	2,23	X	1,30	X	2,62	X
У тому числі за рахунок коштів місцевих бюджетів	487,7	100,0	350,2	94,3	137,5	118,4
Частка у джерелах фінансування, %	2,39	X	5,80	X	0,96	X
Власних коштів підприємств та організацій	17408,9	100,4	3593,4	92,3	13816	102,7
Частка у джерелах фінансування, %	85,43	X	59,51	X	96,35	X
Інших джерел фінансування	2026,7	90,1	2016,5	90,2	10,2	78,5
Частка у джерелах фінансування, %	9,95	X	33,39	X	0,07	X

Структурний аналіз витрат на охорону навколишнього природного середовища дозволив визначити наступне: поточні витрати на заходи охорони навколишнього природного середовища здійснюються переважно за рахунок власних коштів підприємств та організацій (96,35 %), натомість частка такого джерела фінансування у капітальних інвестиціях становить всього 59,51 %. Це пояснюється незацікавленістю підприємств довгостроково інвестувати кошти у екологізацію виробництва, а до поточних витрат відносяться і обов'язкові екологічні платежі.

Крім того, слід вказати на проблему бюджетних відносин з приводу формування бюджетних фондів та фінансування природоохоронних заходів. Так, на думку Б.В. Бурківського, Т.П. Галушкіної та В.Є. Реутова, «практика реформування економічних відносин вимагає удосконалення бюджетного регулювання через передачу частки державних функцій щодо формування

регіональної екополітики місцевим органам влади» [7, с. 146]. Вважаємо, що такий напрям реформування бюджетних правовідносин на разі затребуваний суспільством та регіонами України, проте не може бути впроваджений без належної інституційної підтримки.

На думку Н.Л. Авраменко, «економічні методи управління природокористуванням мають ряд переваг: більш високу економічну ефективність порівняно з адміністративними, стимулюють технічний прогрес у сфері екологічної безпеки, є більш зручними у попередженні забруднення навколишнього природного середовища» [25, с. 9]. Тому економічний базис провадження ефективної екологічної політики як на рівні держави, так і на рівні підприємства вважаємо за невід'ємну умову ефективної реалізації екологічної стратегії країни, регіону, господарської одиниці.

Зауважимо, що використання економічного інструментарію управління природоохоронною діяльністю вимагає побудови економічно обґрунтованої системи податкових норм, яка була б направлена на посилення відповідальності суб'єктів господарювання, чия діяльність призводить до забруднення навколишнього природного середовища. На думку О.В. Єкаськової, «однією з важливих умов забезпечення належного рівня природоохоронної діяльності підприємств вважається дотримання принципу «забруднювач платить». Саме зазначений механізм сприятиме посиленню регулятивного впливу на суб'єктів господарювання, діяльність яких призводить до забруднення навколишнього природного середовища» [26, с. 32].

Авраменко Н.Л. зазначає, що економічні методи є «стимулом для введення екологічно чистих ресурсозберігаючих технологій і виробництв та суттєвим джерелом поповнення бюджету» [25, с. 10]. На думку ж Д.М. Гусятинського, екологічному оподаткуванню належить вагома роль у формуванні альтернативних джерел фінансування природоохоронної діяльності [27, с. 24].

В даному контексті слід наголосити на важливості формування обґрунтованої державної стратегії та екологічної політики. Так, за словами Н.П. Рибачок, «дієвою складовою державної стратегії при формуванні екологічної політики є оптимальне співвідношення регулятивної та стимулювальної, а також контрольної функції податкової системи, де екологічний податок відіграє основну роль, та запровадження інноваційно-інвестиційних преференцій <...>» [28, с. 85]. Проте, на думку О.В. Єкаськової «сучасна вітчизняна система екологічного оподаткування характеризується низьким фіскальним значенням, в той час як країни ЄС йдуть шляхом проведення так званої еколого-трудової реформи, сутність якої полягає в тому, що додаткові надходження від запровадження нових чи підвищення існуючих

податків на забруднення і використання ресурсів та енергоносіїв використовуються для зменшення оподаткування праці» [26, с. 33].

Враховуючи викладені вище погляди вчених та дослідників на проблему фінансування заходів охорони навколишнього природного середовища, слід зробити висновок про виключне значення в даному контексті розвитку системи екологічного оподаткування.

Використання економічного інструментарію екологічного оподаткування сприяє компенсації екологічного збитку самими забруднювачами, проте, зауважимо, що таке відшкодування не знижує значення інноваційного оновлення процесів суспільного відтворення, екологізації технологій, а також дотримання норм та нормативів використання природних ресурсів.

Смірнова О.М. пише: «Екологічний податок в Україні – основне джерело фінансування заходів, спрямованих на захист навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів. <...> Нескладні математичні підрахунки свідчать, що розміри такого фінансування є досить скромними». [2, с. 93-94]. За даними Інституту соціально-економічних досліджень бюджету від цього джерела до місцевих бюджетів надійшло 1,5 млрд грн, а його частка у структурі доходів місцевих бюджетів склала 1,5 %. [29, с. 57-58]. Протягом I кварталу 2014 року відповідні показники склали 304,3 млн. грн. та 1,3 % [30, с. 50].

До 2011 року еквівалентом екологічного податку збір за забруднення навколишнього природного середовища. Проте, щодо його ефективності Н.П. Рибачок вказує наступне: «Збір не впливав на базу оподаткування в напрямі зменшення, недостатньо виконувалася регулятивна функція збору, нормативи були низькими та не стимулювали підприємства до інвестицій природоохоронного призначення. Суб'єкту господарювання економічно більш вигідно було сплати штраф за понадлімітне забруднення, ніж перейти на ресурсозберігаючі технології. <...> Лише з прийняттям Податкового кодексу України збір за забруднення навколишнього природного середовища трансформувався в екологічний податок (розділ VIII ПК України) та набув інноваційних ознак» [31, с.84].

«Прийняття Податкового кодексу України, - пише Н.С. Васильєва, - спричинило зміну зобов'язаної особи екологічного податку, що справляється за викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин пересувними джерелами забруднення у разі використання палива, тобто замість платника, на якого раніше покладался обов'язок із самостійного обчислення та сплати збору, цей обов'язок перейшов на податкового агента» [32, с. 16].

Проте, врегульований механізм екологічного оподаткування в Україні не виключає проблеми тінізації екологічних платежів. За даними, оприлюдненими

у аналітичній доповіді «Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання», серед найістотніших чинників тінізації національної економіки можна виділити й наступні: 1) неефективне адміністрування податків, що підтверджують рейтингові оцінки щодо ефективності оподаткування (за оцінками експертів Світового банку, після запровадження Податкового кодексу система адміністрування податків залишається складною через існування низки податкових пільг); 2) відсутність історичної практики дотримання норм та моральних стандартів законослухняної поведінки під час провадження господарської діяльності та сплати податків у суб'єктів господарювання та громадян» [5].

Другий чинник був описаний нами вище. Проблема ж неефективного адміністрування податків та зборів в Україні вимагає більш детального вивчення. Дослідження наукових та практичних публікацій дозволило встановити, що тінізація екологічного податку відбувається у двох напрямках:

- оптимізація екологічного оподаткування, що здійснюється з використанням законного інструментарію;

- ухилення від сплати екологічного податку, що визначається як порушення чинного законодавства.

Розглянемо перший напрям. Чинне податкове законодавство визначає механізм відтермінування податкових платежів, зокрема, несвоєчасне погашення екологічних платежів призводить до штрафних санкцій, проте, в цей час підприємство може використовувати вивільнені від оподаткування грошові кошти на інші цілі з подальшою сплатою штрафів, передбачених ст. 126 Розділу II Податкового кодексу України [31]. Про застосування такої практики суб'єктами господарювання в Україні свідчить показник фактичного погашення пред'явлених у 2013 році податкових зобов'язань – 88,83 % (табл. 4).

Іншим популярним способом відтермінування погашення податкового зобов'язання з екологічного податку є подання скарги на рішення контролюючого органу. Відповідно до п. 11 Положення про порядок подання та розгляду скарг платників податків органами державної податкової служби, затвердженого Наказом Міністерства фінансів України № 1203 від 19.11.2012 р., «скарга, подана із дотриманням порядку і строків, <...>, зупиняє виконання платником податків грошових зобов'язань, визначених у податковому повідомленні-рішенні (рішенні), на строк від дня подання такої скарги до органу державної податкової служби до дня закінчення процедури адміністративного оскарження. Протягом зазначеного строку податкові вимоги з податку, що оскаржуються, не надсилаються, а сума грошового зобов'язання, що оскаржується, вважається неузгодженою» [32]. Про актуальність такої

оптимізації свідчить низький показник погашення штрафних санкцій - 8,4 млн.грн. з 44,4 млн.грн., що складає 18,92 % (табл. 4).

Таблиця 4

Динаміка та структура екологічних платежів протягом 2007-2013 рр. (дані наведено та розрахунки проведено за [24, 34])

Показники	Екологічні платежі за роками				
	2007	2010	Пред'явлено до сплати	2013	
				Фактично сплачено	
				грн.	Повнота погашення зобов'язань, %
Екологічний податок (збір за забруднення навколишнього природного середовища), млн.грн., з них за:	955,7	1361,2	3050,6	2709,7	88,83
викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин, млн.грн.	558,7	795,9	2159,7	1908,7	88,38
%	58,46	58,47	70,80	70,44	X
- стаціонарними джерелами забруднення, млн.грн.	-	-	2046	1796,6	87,81
- пересувними джерелами забруднення, млн.грн.	-	-	113,7	112,1	98,59
скиди забруднюючих речовин у водні об'єкти, млн.грн.	75	93,7	117,1	99,2	84,71
%	7,85	6,88	3,84	3,66	X
розміщення відходів у спеціально відведених місцях на об'єктах, млн.грн.	322	471,6	773,8	701,8	90,70
%	33,69	34,65	25,37	25,90	X
Штрафні санкції за порушення законодавства, млн.грн.	1,8	4,4	44,4	8,4	18,92

Разом з тим, грошові кошти, які підприємство тимчасово може не перераховувати в погашення податкового зобов'язання, воно використовує для покриття інших витрат. Крім того, часто в результаті процедур оскарження величина такого зобов'язання зменшується.

Другий напрям можна класифікувати як порушення податкового законодавства - ухилення від сплати екологічного податку. Так, виходячи з даних таблиці 4, у 2013 р. величина нарахованих штрафних санкцій порівняно з 2010 р. (тобто періодом до введення Податкового кодексу України), зросла в 10 разів, що є суттєвим збільшенням даного показника, яке можна пояснити

масовим порушенням вимог Податкового кодексу щодо нарахування та погашення податкових зобов'язань.

Дейнекою В.Ф. та І.А. Шайло на основі вивчення зарубіжного досвіду екологічного оподаткування сформульовано напрями удосконалення екологічного оподаткування в Україні, серед яких:

- проведення екологічної паспортизації підприємств з метою визначення класу їх екологічної безпеки;
- удосконалення нормативно-правової бази з питань оподаткування забруднення навколишнього середовища;
- встановлення адекватних ставок екологічного податку;
- підвищення ставок оподаткування понадлімітних обсягів та стягнення плати за перевищення лімітів з прибутку підприємств;
- орієнтація на досягнення оптимального співвідношення у витрачанні фінансових ресурсів між загальнодержавними екологічними програмами та їх децентралізованим використанням у реальному секторі економіки;
- поєднання стимулюючого характеру екологічних платежів з іншими фінансовими методами забезпечення заходів з підвищення екологічної безпеки [35, с. 30-31].

Замулою І.В. рекомендовано «обов'язкове оподаткування екологічної ренти для підприємств, які не здійснювали екологічних витрат для відновлення порушених у результаті їх діяльності засобів НПС. Сума зазначеного податку спрямовується до фонду охорони НПС, сформованого підприємством, з обов'язковим цільовим використанням його засобів» [21].

Погоджуюсь із сформульованими вченими і дослідниками напрями, вважаємо, що основними положеннями побудови системи екологічного оподаткування повинні бути наступні:

1) на державному та регіональному рівні:

- ведення та актуалізація обліку підприємств-забруднювачів атмосферного повітря, водних та лісових ресурсів, а також здійснення екологічного моніторингу;
- формування та регламентація діяльності органів державного та регіонального моніторингу та контролю за дотриманням природоохоронного законодавства;
- перегляд законодавства про адміністративні правопорушення в частині приведення у відповідність величини штрафних санкцій розміру заподіяного збитку;
- ліквідація та попередження виникнення корупційних схем щодо отримання дозволів на провадження господарської діяльності, уникнення сплати податкових зобов'язань тощо;

2) на рівні місцевих громад, неурядових громадських організацій, ЗМІ:

- участь у засіданнях органів державної та місцевої влади, громадських ініціативах щодо питань збереження навколишнього природного середовища та порушень природоохоронного законодавства;

- проведення незалежного нагляду (вивчення ситуації) щодо реалізації державної екологічної стратегії та екологічної політики як на рівні держави та регіону, так і на рівні окремих суб'єктів господарювання та оприлюднення його результатів;

3) на рівні суб'єктів господарювання:

- формування екологічної політики підприємства з урахуванням географічного розташування, галузевих особливостей, інтенсивності використання природних ресурсів, особливостей технологічного процесу та специфіки продукції;

- ведення бухгалтерського обліку господарських операцій, пов'язаних з забрудненням навколишнього природного середовища, використанням природних ресурсів, відповідно до чинного законодавства;

- надання повної, правдивої та своєчасної інформації органам державної влади, місцевого самоврядування, неурядовим громадським організаціям, громадянам про обсяги викидів шкідливих речовин у атмосферне повітря, водоймища, ґрунти, екологічні наслідки господарської діяльності.

Реалізація сформульованих положень на рівні суб'єкта господарювання можлива лише за умов належного організаційно-методичного забезпечення бухгалтерського обліку і контролю господарських операцій, пов'язаних з викидами забруднюючих речовин, використанням природних ресурсів, екологізацію виробництва, тобто таких, що впливають на екологічне оподаткування.

Таким чином, враховуючи особливості системи бухгалтерського обліку підприємства, для забезпечення обліково-інформаційної підтримки удосконалення екологічного оподаткування на рівні суб'єкта господарювання вважаємо за доцільне наступне організаційно-методичне забезпечення бухгалтерського обліку вказаних вище операцій (табл. 5).

Окреслені напрями організаційно-методичного забезпечення бухгалтерського обліку господарських операцій, пов'язаних з екологічним оподаткуванням, а також операціями утворення викидів забруднюючих речовин та відходів дозволяють суб'єкту господарювання, по-перше, комплексно організувати систему обліково-інформаційного забезпечення прийняття рішень у сфері реалізації екологічної відповідальності підприємства; по-друге, забезпечити комунікативні зв'язки з іншими суб'єктами суспільних

відносин щодо реалізації стратегії захисту навколишнього природного середовища.

Таблиця 5

Організаційно-методичне забезпечення бухгалтерського обліку господарських операцій, пов'язаних з екологічним оподаткуванням суб'єкта господарювання

Елемент облікового відображення	Організаційне забезпечення	Методичне забезпечення
Ідентифікація господарських операцій	- паспортизація стаціонарних джерел забруднення з фіксацією обсягів забруднюючих речовин; - ідентифікація об'єктів екологічного оподаткування та визначення об'єктів первинного спостереження; - розробка порядку інвентаризації об'єктів, використання яких пов'язано з викидами забруднюючих речовин, утворенням відходів	- документування операцій з використання стаціонарних джерел забруднення навколишнього середовища; - документування утворення та розміщення відходів за класами небезпеки; - інвентаризація об'єктів, використання яких пов'язано з викидами забруднюючих речовин, утворенням відходів; - інвентаризація відходів
Вимірювання та оцінка господарських операцій	- доповнення інвентарних списків стаціонарних та нестаціонарних об'єктів реквізитами та додатковими даними щодо паспортних обсягів викидів забруднюючих речовин; - розробка порядку вартісного вимірювання утворених зворотних та незворотних відходів	- вимірювання та фіксація бази оподаткування екологічним податком; - вимірювання обсягів викидів забруднюючих речовин та утворення відходів за класами небезпеки; - вартісне вимірювання утворених зворотних та незворотних відходів
Реєстрація та систематизація господарських операцій	- розробка плану рахунків аналітичного обліку викидів забруднюючих речовин за їх видами та напрямками викидів; утворених та розміщених відходів за класами небезпеки, матеріалами, станом відходів; - розробка форм реєстрів аналітичного обліку щодо операцій з викидами забруднюючих речовин, утворенням та розміщенням відходів, екологічного оподаткування, екологізації виробництва	- повне та достовірне відображення господарських операцій, пов'язаних з використанням природних ресурсів, викидами забруднюючих речовин; - аналітичний облік викидів забруднюючих речовин за їх видами та напрямками викидів; - аналітичний облік утворених та розміщених відходів за класами небезпеки, матеріалами, станом відходів
Узагальнення господарських операцій та передача	- визначення інформації, що підлягає розкриттю у примітках та пояснювальній записці до річної фінансової звітності;	- розкриття у внутрішній звітності інформації щодо наявності об'єктів, які призводять до забруднення навколишнього природного

Елемент облікового відображення	Організаційне забезпечення	Методичне забезпечення
інформації	- розробка форм внутрішньої звітності щодо наявності об'єктів, які призводять до забруднення навколишнього природного середовища, структури та динаміки екологічних платежів, утворених та розміщених відходів за класами небезпеки	середовища, структури та динаміки екологічних платежів, утворених та розміщених відходів за класами небезпеки; - розкриття у фінансовій звітності інформації про величину пред'явлених та сплачених штрафних санкцій, зобов'язання перед бюджетом за різними податками та платежами

За результатами проведено дослідження проблем та тенденцій розвитку екологічного оподаткування сформульовано наступні висновки:

1. Реформування податкової системи та впровадження екологічного податку з одночасним розширенням бази оподаткування та кола платників екологічного податку, а також порядку його стягнення, дозволило посилити фіскальне значення екологічного оподаткування в нашій країні. Проте, існуюча вітчизняна практика господарської діяльності, існування корупційних схем, низька екологічна свідомість товаровиробників призводять до нівелювання позитивного як фіскального, так і природоохоронного значення нормативно-правового регулювання екологічного оподаткування.

2. Для ефективної реалізації у вітчизняній податковій системі принципу «забруднювач платить» на різних рівнях суб'єктів економічних відносин (державних та місцевих органів влади, неурядових громадських організацій, підприємств та організацій, домогосподарств) слід сформувати основні компетенції та повноваження, а також систему прав та обов'язків, які б утворювали дієві механізми державного та громадського контролю рівня екологічної відповідальності суб'єктів господарювання.

3. Основні напрями протидії тінізації екологічних платежів є вважаємо наступні:

- оцінка та удосконалення законодавства з охорони навколишнього середовища, екологічного оподаткування, охорони здоров'я та безпеки, з метою встановлення напрямів його спрощення, підвищення економічності;
- проведення державного та неурядового громадського моніторингу дотримання суб'єктами господарювання природоохоронного законодавства з метою оцінки масштабів впливу їх діяльності на навколишнє природне середовище, а також встановлення фактів тіньової економічної діяльності;
- запровадження системи фінансового стимулювання фіскальними інструментами заходів модернізації технологічного процесу на підприємствах;

- поліпшення інформаційної взаємодії між суб'єктами економічних відносин щодо здійснення природоохоронної діяльності, здійснення моніторингу дотримання природоохоронного законодавства, висвітлення питань екологічної відповідальності;

- посилення контролю за господарськими операціями, пов'язаними з використанням природних ресурсів та викидами забруднюючих речовин.

4. Вважаємо, що основними положеннями побудови системи екологічного оподаткування повинні бути наступні:

1) на державному та регіональному рівні: ведення та актуалізація обліку підприємств-забруднювачів та здійснення екологічного моніторингу; формування та регламентація діяльності органів державного та регіонального моніторингу та контролю за дотриманням природоохоронного законодавства; перегляд законодавства про адміністративні правопорушення в частині величини штрафних санкцій за заподіяний екологічний збиток; ліквідація та попередження виникнення корупційних схем щодо отримання дозволів на провадження діяльності;

2) на рівні місцевих громад, неурядових громадських організацій, ЗМІ: участь у засіданнях органів державної та місцевої влади, громадських ініціативах щодо питань збереження навколишнього природного середовища та порушень природоохоронного законодавства; проведення незалежного нагляду щодо реалізації державної екологічної стратегії та екологічної політики та оприлюднення його результатів;

3) на рівні суб'єктів господарювання: формування екологічної політики підприємства з урахуванням галузевих та технологічних особливостей; ведення бухгалтерського обліку господарських операцій, пов'язаних з забрудненням навколишнього природного середовища, використанням природних ресурсів; надання повної, правдивої та своєчасної інформації суб'єктам суспільних відносин про екологічні наслідки своєї діяльності.

5. Реалізація сформульованих положень на рівні суб'єкта господарювання можлива лише за умов належного організаційно-методичного забезпечення бухгалтерського обліку і контролю господарських операцій, пов'язаних з викидами забруднюючих речовин, використанням природних ресурсів, екологізацією виробництва, тобто таких, що впливають на екологічне оподаткування. Окреслені напрями організаційно-методичного забезпечення бухгалтерського обліку господарських операцій, пов'язаних з екологічним оподаткуванням, а також операціями утворення викидів забруднюючих речовин та відходів, дозволяють суб'єкту господарювання, по-перше, комплексно організувати систему обліково-інформаційного забезпечення прийняття рішень у сфері реалізації екологічної відповідальності підприємства;

по-друге, забезпечити комунікативні зв'язки з іншими суб'єктами суспільних відносин щодо реалізації стратегії захисту навколишнього природного середовища.

Список використаних джерел:

1. Замула І.В. Теоретико-економічне підґрунтя формування екологічної свідомості / І.В. Замула, В.В. Травін // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. Міжнародний збірник наукових праць / Серія: Бухгалтерський облік, контроль і аналіз. Випуск 3(9) / Відповідальний редактор д.е.н., проф. Ф.Ф. Бутинець. – Житомир: ЖДТУ, 2010. – С. 88-92.
2. Смірнова О.М. Екологізація економіки України як запорука підвищення ефективності справляння екологічного податку / О.М. Смірнова // Екологічне оподаткування: зб. наук. пр. за результатами науково-практичних заходів / НДІ фінансового права. – К.: Алерта, 2013. – 198 с. - С. 93-96.
3. Костерін В. Екоподаткова трудова реформа – основа зеленої економіки / В. Костерін // [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://greenparty.ua/news/news_23495.html
4. Волковець Т.В. Аналіз застосування екологічних податків в Україні та за кордоном / Т.В. Волковець // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України. – 2012. – Вип. 35 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pprbsu/2012_35/35_01_28.pdf
5. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. / Т.А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2011. – 96 с.
6. *Economy and Ecology // Real Life Economics / editing by Paul Ekins, Manfred Max-Neef* [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id=u76NAgAAQBAJ&lpg=PR4&dq=Paul%20Ekins&hl=ru&pg=PR5#v=onepage&q=Paul%20Ekins&f=false>
7. Буркинський Б. В. «Зелена» економіка крізь призму трансформаційних зрушень в Україні: монографія / Буркинський Б. В., Галушкіна Т. П., Реутов В. Є. – Одеса-Саки: Вид-во ІПРЕЕ Д НАН України; ПП «Підприємство “Фенікс”», 2011. – 348 с.
8. Шлапак А.В. Фінансово-економічний механізм використання і відтворення природно-заповідного фонду України: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук: спец. 08.08.01 «Економіка природокористування і охорони навколишнього середовища» / А.В. Шлапак. - Суми, 2005. - 20, [1] с.
9. Горлицький Б.О. Базові положення еколого-економічної оцінки пріоритетів використання відходів [Текст] / Б. О. Горлицький // Екологічний вісник. - 2011. - № 2. - С. 18-20
10. Козьменко С.М. Особливості екологічного оподаткування в зарубіжних країнах [Текст] / С.М. Козьменко, Т.В. Волковець // Вісник Сумського державного університету. Серія Економіка. - 2012. - №1. - С. 11-18.
11. Методи оцінки екологічних втрат : монографія / За ред. Л. Г. Мельник, О. І. Карінцева. - Суми, 2004. - 288 с. - ISBN 966-680-135-3.
12. Левандівський О.Т. Цільове фінансово-економічне регулювання відтворення природних ресурсів / О. Т. Левандівський // Держава та регіони. Сер. Економіка та підприємництво. - 2010. - Вип. 4. - С. 112-115. - Бібліогр.: 8 назв. - укр.
13. Эколого-экономические основы ресурсосбережения : монография / Л. Г. Мельник, С. А. Скоков, И. Н. Сотник; Под ред. И. Н. Сотник. – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2006. – 229 с. (ISBN 966-680-247-3)
14. Веклич О.О. Удосконалення системи екологічного оподаткування. // Фінанси України. – 2001. - №2. – С.3-11
15. Маслоуківська О.П. Передумови впровадження еко-трудової податкової реформи в Україні та досвід Європи / Маслоуківська О.П. // Наукові записки. Т. 43: Біологія та екологія / Нац. ун-т «Кієво-

- Могілянська академія»; [редкол. тем. вип.: Замостьян В.П. ... та ін.; упоряд.: Ісаєв С.Д., Куниця Н.І.]. - К.: Києво-Могілянська академія, 2005. - С. 54-58.
16. Маслюківська О.П. Теоретичне підґрунтя еко-трудова податкової реформи / Маслюківська О.П. // Економіка природокористування і охорони довкілля: Щорічник наук. праць / НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України / Данилишин Б.М. (відп. ред.). - К., 2006. № с.324-331.
17. Мельник М.В. Еко-трудова податкова реформа: досвід Європи та можливості для України // Вісник Львівського університету. Серія економічна. - Випуск 43. - Львів, 2010. - С. 467-472.
18. Ekins P. *Economic Growth and Environmental Sustainability: The Prospects for Green Growth* [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id=PLyEAgAAQBAJ&lpg=PP1&dq=Paul%20Ekins&hl=ru&pg=PP1#v=onepage&q=Paul%20Ekins&f=false>
19. Ekins P. *A New World Order: Grassroots Movements for Global Change* [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id=gj-IAgAAQBAJ&lpg=PP1&dq=Paul%20Ekins&hl=ru&pg=PT7#v=onepage&q=Paul%20Ekins&f=false>
20. Ekins P. *The Green Fiscal Mechanism and Reform for Low Carbon Development* [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id=8fLeAQAAQBAJ&lpg=PT123&dq=Paul%20Ekins&hl=ru&pg=PA1#v=onepage&q=Paul%20Ekins&f=false>
21. Замула І.В. Бухгалтерський облік екологічної діяльності: теорія та методологія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеню докт. екон. наук: спец. 08.00.09 «Облік, аналіз та аудит (за видами економічної діяльності)» / І.В. Замула / Житомир, 2010. - 38 [1,9] с.
22. Результати роботи держекоінспекції України та її територіальних органів за 2012 рік [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://dei.gov.ua/menu-3/2011-12-19-07-30-27/2012-02-12-08-40-31.html>
23. Результати здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням вимог законодавства у сфері охорони навколишнього природного середовища за 2013 рік [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://dei.gov.ua/menu-3/2011-12-19-07-30-27/2013/1648-rezultaty-2013.html>
24. Витрати на охорону навколишнього природного середовища у 2013 році. [Електронний ресурс] / Експрес-випуск від 13.05.2014 р. № 167/0/06.4вн-14. Державна служба статистики України - Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2014/05_14/120.zip
25. Авраменко Н.Л. Методологічні засади вдосконалення оподаткування забруднення водних об'єктів скидами промстоків / Н.Л. Авраменко // Екологічне оподаткування: зб. наук. пр. за результатами науково-практичних заходів / НДІ фінансового права. - К.: Алерта, 2013. - 198 с. - С. 9-12.
26. Єкаськова О.В. Екологічний податок як фіскальний інструмент державної стратегії / О.В. Єкаськова // Екологічне оподаткування: зб. наук. пр. за результатами науково-практичних заходів / НДІ фінансового права. - К.: Алерта, 2013. - 198 с. - С. 32-34
27. Гусятинський Д.М. Екологічне оподаткування як чинник екологічно збалансованого розвитку національної економіки / Д.М. Гусятинський // Екологічне оподаткування: зб. наук. пр. за результатами науково-практичних заходів / НДІ фінансового права. - К.: Алерта, 2013. - 198 с. - С. 24-27
28. Рибачок Н.П. Екологічне оподаткування в Україні: теоретичні засади / Н.П. Рибачок // Екологічне оподаткування: зб. наук. пр. за результатами науково-практичних заходів / НДІ фінансового права. - К.: Алерта, 2013. - 198 с. - С. 83-86
29. Бюджетний моніторинг: аналіз виконання бюджету за січень – грудень 2013 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.ibser.org.ua/UserFiles/File/Monitor%20Quat%202013/KV_IV_2013_Monitoring_ukr.pdf
30. Бюджетний моніторинг: аналіз виконання бюджету за січень – березень 2014 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу:

http://www.ibser.org.ua/UserFiles/File/Monitoring%20Quarter%202014/ukr/KV_%D0%86_2014_Monitoring_ukr.pdf

31. Податковий кодекс України: від 02.12.2010 р. № 2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=35&nreg=2755-17>

32. Васильєва Н.С. Податковий агент у правовому механізмі екологічного податку / Н.С. Васильєва // Екологічне оподаткування: зб. наук. пр. за результатами науково-практичних заходів / НДІ фінансового права. – К.: Алерта, 2013. – 198 с. - С. 16-19.

33. Наказ Міністерства фінансів України “Про затвердження Положення про порядок подання та розгляду скарг платників податків органами державної податкової служби” № 1203 від 19.11.2012 р. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z2046-12>

34. Витрати на охорону навколишнього природного середовища та екологічні платежі у 2010 році Експрес-випуск від 11.05.2011 р. № 107. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2011/05_11/107.zip

35. Дейнека В.Ф. Зарубіжний досвід та українські реалії екологічного оподаткування / Дейнека В.Ф., Шавло І.А. // Екологічне оподаткування: зб. наук. пр. за результатами науково-практичних заходів / НДІ фінансового права. – К.: Алерта, 2013. – 198 с. - С. 28-31

*Сливка Я.В., к.е.н.,
завідувач кафедри обліку і аудиту та фінансів
Карпатський інститут підприємництва
Відкритого міжнародного університету розвитку людини „Україна”*

БУХГАЛТЕРСЬКИЙ ОБЛІК ОПЕРАЦІЙ ЗА РОЗРАХУНКАМИ З ПОКУПЦЯМИ ТА ЗАМОВНИКАМИ: СВІТЛО І ТІНЬ

Ключовою передумовою появи тіньової економіки виступає поява та розвиток товарно-грошових відносин, правомірності їх здійснення та контролю з боку держави та суспільства. В складних умовах реалій вітчизняної економіки дедалі складнішими постають питання обліку операції за розрахунками з покупцями та замовниками, що виникають у результаті товарно-грошових відносин. При здійсненні купівлі-продажу два підприємства вирішують прості та водночас складні питання: які витрати правомірно включати до собівартості продажу, як розподіл між контрагентами витрат на транспортування, зберігання, страхування ризиків, відстрочка або передоплата вплинуть на ціну продажу, ряд умов продажу відповідного договору розширюють, уточнюють або суперечать чинному законодавству.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю посилення контролю за здійсненням розрахунків з покупцями та замовниками з метою попередження ухилення від оподаткування суб'єктів господарювання, тінізації вітчизняної економіки.

Визначення ролі бухгалтерського обліку операцій за розрахунками з покупцями та замовниками у попередженні детінізації економіки.

Питання тінізації економіки у своїх дослідженнях розглядали провідні вітчизняні та зарубіжні науковці, зокрема О. Барановський [1], Д. Блейдс [2], Н.Ч. Бокун [3], З.С. Варналій [4], С. Василенко [5], В.О. Гончарова [6], Б. Даллаго [7], С.М. Єчмаков [8], Г.В. Задорожний [9], С.А. Коваленко [10], І. Мазур [11], В.Л. Ортинський [12], О.С. Рибчак [13], В. Попович [14], О.В. Турчинов [15], В.К. Сенчагова [16], Е. Сото [17] та інші. У своїх дослідженнях, науковці розглядали причини та наслідки тіньової економіки, методи попередження та боротьби. Питання відображення в обліку операцій за розрахунками з покупцями та замовниками досліджували в частині бухгалтерського обліку дебіторської заборгованості розглядали зарубіжні та вітчизняні вчені: С.Л. Береза, П.Н. Василенко, Н.В. Гавришко, В.Н. Жуков, І.В. Орлов, О.М. Петрук, В.М. Пархоменко, К.В. Романчук, Я.В. Соколов,

І.В. Супрунова, К.С. Сурніна, О.В. Фоміна та ін. Не применшуючи попередніх досліджень актуальними залишаються питання взаємозв'язку бухгалтерського відображення операцій за розрахунками з покупцями та замовниками та методів попередження тінізації вітчизняної економіки.

Упереджене ставлення до розрахунків з покупцями та замовниками зумовлене негативним досвідом обману продавців на побутовому та загальнодержавному рівні з метою отримання доходу, ухилення від оподаткування, незнання ризиків та витрат на зберігання та організацію торгівлі.

Літописець Москви кінця ХІХ – початку ХХ ст. Є.П. Іванов наводить тридцять видів обміру та обвісу покупців продавцями в роздрібній торгівлі [18, с.92], широка практика фіктивних операцій купівлі-продажу, підприємств одного дня, порушення прав споживачів у дотриманні гарантійних зобов'язань, проведення тендерів серед кількох підприємств одного власника та інші випадки, що дискредитують операції за розрахунками з покупцями та замовниками зумовлюють посилений контроль до сертифікації діяльності за об'єктами продажу, перевірки первинних документів здійснення купівлі-продажу (договір, накладна, рахунок-фактура, супровідні документи, ТТН, податкова накладна), контроль сплати податків контрагентами (виробник, попередні підприємства-продавці). За цих умов державний контроль за здійсненням операцій за розрахунками з покупцями та замовниками передбачає різносторонній контроль, який здійснюють банківські установи, податкові органи, митна служба, антимонопольний комітет та інші.

Нормативне регулювання операцій за розрахунками з покупцями та замовниками наведено на рис 1. „Напрями законодавчого регулювання розрахунків з покупцями та замовниками”. На рис. 1 наведено складність та різносторонність нормативно-правових актів, що регулюють розрахунки та їх відображення в системі рахунків бухгалтерського обліку. Об'єктом відображення операцій за розрахунками з покупцями та замовниками на рахунках бухгалтерського обліку виступають зобов'язання та їх погашення у майбутньому, однак важливим виступає правомірність їх визнання (правомірність встановленні ціни об'єкту продажу, наявність ліцензії на здійснення продажу, дотримання санітарних та пожежних норм діяльності, дотримання норма антимонопольного законодавства та захисту прав споживачів в частині договірних зобов'язань та належному інформуванні про об'єкт продажу. Ключовим при цьому виступає момент визнання таких зобов'язань та форма розрахунку.

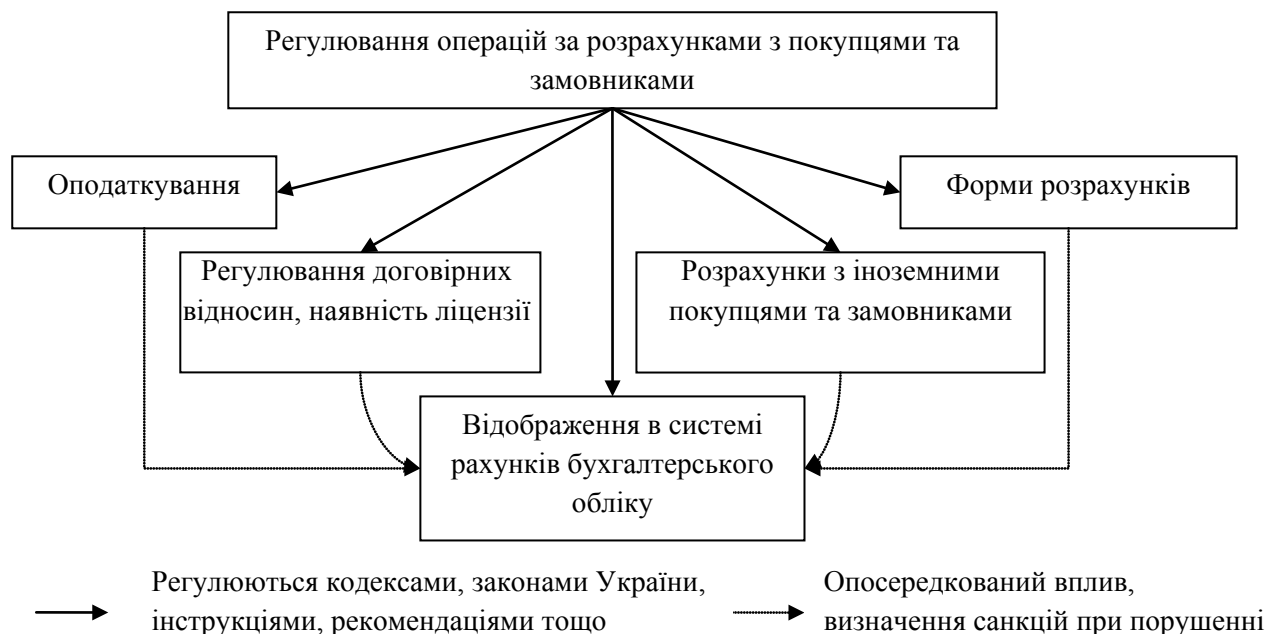

Рис. 1. Напрями законодавчого регулювання розрахунків з покупцями та замовниками

В цілому, законодавче регулювання облікове відображення операцій за розрахунками з покупцями і замовниками чітко регламентує порядок відображення заборгованості між контрагентами, що виникає за відвантажену продукцію, при цьому слід враховувати момент визнання зобов'язань, форму здійснення розрахунків, оподаткування, врахування специфіки об'єкту продажу.

Проте тінізація операцій за розрахунками з покупцями та замовниками виходить за межі звичного ухилення від оподаткування, що зумовлено неоднозначним трактуванням суспільства та держави ролі обміну в економіці та визнання ризиків пов'язаних з його здійсненням.

У 1980р. поряд із соціологами і спеціалістами-дослідниками „третього світу” до вивчення проблеми тіншової економіки долучилися й економісти-теоретики, щ спиралися на концепції неокласичної теорії, перш а все в його інституційному та неінституційному різновиді. Серед неінституційних концепцій, що набули поширення в працях вітчизняних дослідників тіншової економіки, - теорія суспільного вибору та теорія прав власності, змістом яких було дослідити вплив правових норм на розвиток легальної економічної діяльності. Науковці звернули увагу на зв'язок між „правилами гри”, що визначають межі господарської діяльності людини, і процесом економічного розвитку в цілому. Виходить, коли підприємці, працюючи в легальному секторі економіки, дотримуються цих правил, то вони ними і захищені. Навпаки, коли підприємці не дотримуються цих правил або їх обходять, то вони зайняті в

неформальній економіці, а отже, не отримують соціальних благ з боку держави. Тобто критерієм легальності є участь у „законній” (де дотримуються „правил гри”) економіці [11, с.7-8].

Іншим підходом окреслення передумов тінізації економіки виступає підхід О. Турчинова, що більшість обмежень деяких видів діяльності, які формувалися впродовж тисячоліть, закладали у відносини між членами суспільства, яке формувалося, функції самозбереження і розвитку [15, с.7].

В період становлення перших форм державного управління, що передбачало закріплення прав і обов'язків громадян, виникають перші форми тіньової економіки, зокрема ігнорування суспільної домовленості у діяльності певних осіб.

Документальним підтвердженням позадержавної діяльності, датованої до нашої ери, виступає приклад наведений у давньоіндійській „Артхашастрі”: „Так само, як неможливо розпізнати, чи п'ють воду риби, які в ній плавають, неможливо визначити, чи привласнюють майно чиновники, які приставлені до справ” [19, с.89]. Наукові трактати про державне правління містять багато прикладів скарг на чиновників про корупцію. Іншим прикладом виступає пам'ятка китайської думки „Янь те лунь” датована 81р. до. н.е. „Спір про сіль і залізо”, яка розкриває приховане виробництво з метою задоволення потреби суспільства у дефіциті товарів державної монополії. Більше того, створені таким чином товари є дешевшими на суму несплачених податків.

Мислителі періоду античності виділяли недобросовісну, аморальну, порочну економіку, що виступає аналогом сучасного визначення тіньової економіки, як господарської діяльності, що суперечить певним нормам. Головним прикладом виступає лихварство, необґрунтована вигода за рахунок боржника без створення додаткових економічних благ та невизнання позитивного впливу на розвиток економіки.

В епоху античності та середньовіччя економіка не була ще самостійною підсистемою суспільства, вона була лише функцією його соціальної організації. Тому свідомість і поведінка людини в галузі економіки підпорядковувалася моральним і релігійним нормам, які існували в суспільстві і закріплювалися державою [11, с.14]. В подальшому збільшення або зменшення впливу церкви на управління державою відповідно збільшує або зменшує моральну складову у визначенні господарської діяльності або її частин аморальною, тіньовою.

У середні віки Ф. Аквінський у своєму трактаті „Сума теологій” розвиває думку Аристотеля про природність натурального господарства і в зв'язку з цим здійснює поділ багатства на „природне” і „штучне”. До першого він відносить продукти натурального господарства, а до другого – золото і срібло. На думку Ф. Аквінського, „штучне” багатство не може зробити людину щасливою, а

отже, не може бути його метою, тому що мета людини – в моральному самовдосконаленні. І взагалі економічні інтереси, продовжує він, повинні бути підпорядковані спасінню душі. Тому в середні віки немає місця для економічної теорії, що розглядала б економічну поведінку людини, де б на першому місці не було моралі. З розвитком товарно-грошового господарства головним інструментом регулювання економічних відносин було канонічне право. Філософи середньовіччя також визнавали діяльність лихварів недостойною суспільства, тому що вони не створюють необхідних предметів для життя. Водночас, навіть християнська церква в середньовіччі, яка засуджувала аморальну діяльність, сама порушувала принципи, що встановила. Так, вона займалась продажем індульгенцій і т.ін. [11, с.15]. Недотримання встановлених принципів і законів характеризує необ'єктивність таких норм, що приречені на порушення та повну відмову в майбутньому.

XIV-XVIII ст. можна вважати періодом, коли закінчується впливовість канонічного права. Провідні держави світу починають торгівлю між собою, і відбувається „первісне нагромадження капіталу”. К. Маркс називає це часом, коли „новонароджений капітал стікає кров'ю і брудом через усі свої пори, від голови до п'ят” [20, с.764].

Період первісного нагромадження капіталу призвів до виникнення підприємців, а в окремих випадках нову складову виробництва – підприємницький хист.

Спочатку підприємцями називали навіть розбійників. Пояснити це можна тим, що вони теж ризикували, а головним критерієм визначення підприємливості був ризик, головною метою підприємця – отримання прибутку, що й надихає на ризик. Щоправда і ризик може бути виправданим і невинуватим, авантюризм. У такому випадку ризик підприємця, який межує з авантюризмом, і буде порушенням морально-етичних норм суспільства, а отже – самого Закону. Тому до підприємців відносили безсовісних людей – розбійників [11, с.17]. В сучасних умовах розвитку теорії права, розбійниками вважають окремих осіб, що здійснили визначені дії, що відповідають критеріям розбою, грабежу.

Іншим підходом до визначення передумов тіньової економіки виступають власне правила, їх складність та неузгодженість, що вимагає спеціалізовані знання для їх дотримання.

У своїх дослідженнях Е. Сото [17] відстоює позицію, що передумовою тінізації господарської діяльності виступає порівняння витрат пов'язаних із дотриманням чинного законодавства, можливих штрафних санкцій та прибутку від ухилення від чинного законодавства.

Історія становлення критеріїв легальної, моральної економіки свідчить про прийняття або відмови від результатів господарської діяльності шляхом засудження, заборони. Відповідно зміна пріоритетів та керівників (одноосібне правління, церква, суспільство) змінює наповнення поняття тіньової економіки, що характерне для кожної епохи та країни.

В демократичних умовах, має місце узгодження інтересів суспільства, взаємовплив окремих груп на розвиток економіки шляхом закріплення їх інтересів на рівні нормативних актів. Від об'єктивності їх оцінки реаліям розвитку економіки буде залежати їх виконання або тінізація економіки. За цих умов заборона продажу окремих об'єктів (державні монополії), обмеження певних форм розрахунків (готівкових, в іноземній валюті), в цілому обмеження пропозиції без впливу на зменшення попиту суперечить законам розвитку економіки та веде до її тінізації.

Питання легалізації операцій за розрахунками з покупцями та замовниками, їх належного відображення в системі рахунків з покупцями та замовниками залежить від готовності покупців їх дотримання, що в ряді випадків пов'язане з додатковими витратами. Основними напрямками детінізації операцій за розрахунками з покупцями та замовниками, їх облікового відображення виступають покупці. Контроль покупців можливий через контроль за соціальною відповідальністю, моральністю підприємств-виробників та підприємств-продавців, інформування та визнання об'єктивності витрат пов'язаних з продажем .

Узгодження стадій кругообороту капіталу, запропонованих етапів процесу продажу та складових розрахунків з покупцями та замовниками, а також їх облікове відображення у складі витрат, залежно від факту їх виникнення представлено на рис. 2. Наведені пропозиції сприяють отриманню достовірної інформації щодо вартісного вираження продажу продукції (товарів, робіт, послуг), розмежуванню напрямів витрат та визначенню можливих шляхів щодо їх оптимізації.

Прояв соціальної відповідальності є протиположним тінізації економіки, де першим кроком виступає дотримання вимог чинного законодавства. Різноманітність форм прояву соціальної відповідальності зводить її розуміння до часткових проявів та залишає поза увагою причини її виникнення та умови діяльності підприємства.

Відповідальність, як соціальне явище, виникла в моральних нормах первіснообщинного ладу. Становлення відповідальності, як етичної категорії, відбувалось на ранніх етапах розвитку людського суспільства та є похідними від свободи.

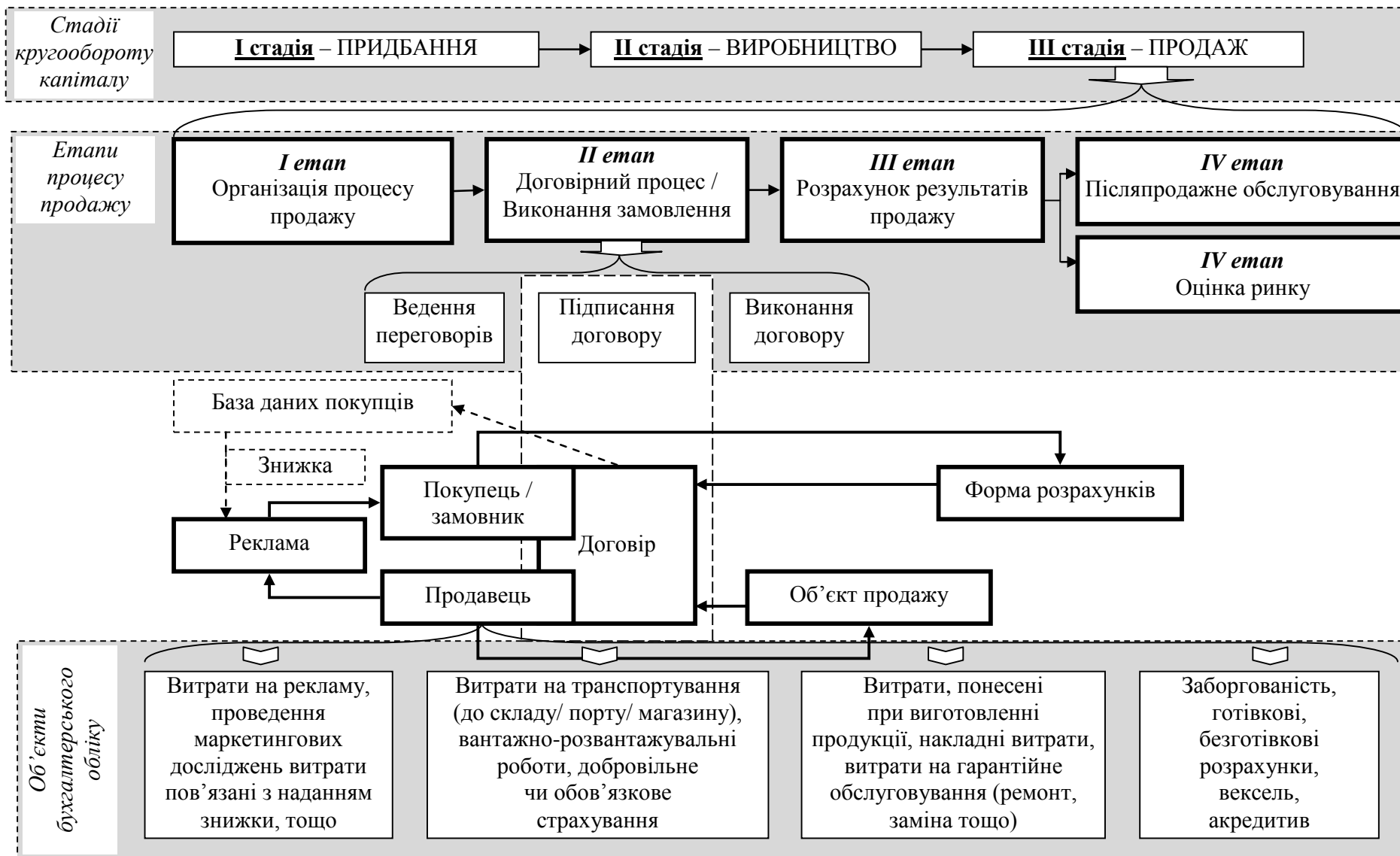

Рис. 2. Місце розрахунків з покупцями та замовниками у кругообороті капіталу та інформаційне забезпечення бухгалтерського обліку

Соціально-економічний та духовний розвиток людства зумовив актуальність розвитку етичних категорій, зокрема відповідальності особи та суспільства. Мислителі Древньої Греції Сократ (469 – 399 рр. до н.е.), Платон (428 – 348 рр. до н.е.), Аристотель (384 – 322 рр. до н.е.) розглядали „відповідальність” як критерій „справедливості”, визначену суспільством поведінку, виконання законів. На думку Аристотеля, моральна людина використовує свободу вибору в межах норм поведінки, враховує інтереси міста-держави.

Потреба у визначенні орієнтирів, механізмів регулювання стосунків між людьми. вимагала переосмислення способу життя. Поставлені завдання отримали вирішення з появою етики. Мислителі античності досліджували ключові елементи та проблеми моральної теорії, зокрема природи та походження моралі, балансу між свободою та відповідальністю, специфіку морального виховання.

Становлення держави, визначення законів дозволило розмежувати відповідальності підприємства по відношенню до внутрішніх (працівники) та зовнішніх (акціонери, кредитори, громадські організації, держава) суб'єктів, а також розмежувати її види: політична, моральна, юридична та ін. Відповідальність передбачає наявність належних прав юридичної чи фізичної особи, знань щодо обставин тієї чи іншої події, можливість впливу, ймовірність результатів прояву відповідальності та альтернативність варіантів (шляхи ухилення та розподіл відповідальності).

Розвиток матеріально-економічних відносин, ускладнення суспільного життя, трансформація ролі духовної складової у житті людини поступово формує моральну систему суспільства. Вона виражає інтереси пануючих соціальних груп (верств, каст, класів) під видом загальносуспільних. Пріоритетне місце займає проблема погодження (гармонізації) індивідуальних і суспільних інтересів, що виражається взаємною відповідальністю.

Історія розвитку соціальної відповідальності підприємств не завжди привертала належну увагу з боку суспільства в цілому, лише окремих науковців чи компаній. Незначна практика захисту інтересів пересічних громадян та відсутність права працівників вимагати від роботодавців більшого, ніж визначено законом.

Одним з перших питання відповідальності підняв Аристотель. Філософ розглядав довільні та недовільні дії людини, виділяв поняття „наміру”. Недовільні дії носять примусовий характер, натомість довільні виступають реалізацією наміру. Вибір серед альтернативних варіантів поведінки, який передбачає компроміс між особистими та суспільними інтересами. Це вимагає

відповідальності за результати вибору незалежно від того позитивні вони чи негативні.

Соціальну відповідальність, як філософію взаємовідносин, безперервний процес, довгострокові інвестиції розглядає К.С. Белявська [21, с.233]. Наведений підхід зумовлений необхідністю управління взаємовпливу підприємства та суспільства, якому передують визначення його стану та можливих обмежень, врахування історичного, культурного, економічного розвитку тощо. А також узгодження тактичних дій з стратегічним розвитком підприємства, створення умов для ефективної діяльності, конкурентних переваг та попередження можливих конфліктів.

Історія розвитку суспільства містить періоди жорстких законів Середньовіччя, великих географічних відкриттів, стрімкий розвиток торгівлі та кредитування, появи транснаціональних компаній, що зумовлюють почергове посилення та послаблення державного регулювання: закріплення та зміну суспільних норм поведінки у законах. Поява та розвиток соціальної відповідальності підприємств виступає черговим підтвердженням: від етичних категорій особи до громадського осуду (відмова від продукції підприємств, що їх порушують) до нормативних актів, порушення яких веде до накладання штрафних санкцій та примусового припинення діяльності господарюючого суб'єкта.

Соціальна відповідальність реалізується як через форми соціального контролю, так і через розуміння своєї суспільної ролі суб'єктами відповідальності [22, с.10]. В ринкових умовах державне регулювання направлене на створення умов та правил взаємодії різних суб'єктів суспільства. Закони ринку не передбачають вирішення питань соціального характеру, проте попит (покупці) та пропозиція (виробники) можуть і повинні бути соціально свідомими та відповідальними.

Поняття „соціальна відповідальність корпорацій” набуло поширення в ХХ ст., проте перші випадки її реалізації датуються початком ХVІІІ ст. До прикладу, у 1790 році в Англії мав місце бойкот покупців на противагу залучення праці карибських невільників. Учасники протесту домоглися поступок компанії-експортера, зокрема було змінено країну-постачальника в якій відмінено рабство. Іншим прикладом виступає практика фінансування будівництва житла, бібліотек, шкіл для працівників. У 1800 році англійська компанія включила до витрат виробництва вартість послуг обслуговування водяних pomp рециркуляції води працівників. У ХІХ ст. дедалі більше компаній Великобританії, Ірландії та США впроваджують соціальні програми відповідальності для своїх працівників.

Лауреати Нобелівської премії М.Фрідман [23, с.109] (стверджував, що „Соціальна відповідальність бізнесу – робити гроші”) та Дж. Акерлоф [24, с.103] (розглядав питання асиметричної інформації на прикладі ринку вживаних автомобілів – Ринок „лимонів”) піднімають питання етики ведення господарської діяльності та ринку в цілому. Посилення конфлікту інтересів між покупцями (попитом) та підприємствами (пропозиція) рано чи пізно веде до перетворення короткострокових переваг та прибутків у довгострокові збитки, банкрутство підприємства.

Іншим проявом соціальної відповідальності виступає благодійне пожертвування коштів великих підприємств чи найбагатших людей. Першим документальним підтвердженням виступає наказ князя Київської Русі Володимира у 996 році в якому визначалось зобов'язання духовенства здійснювати опіку та нагляд за бідними. Основи концепції меценатства наведені у праці Е.Карнегі „Євангелії процвітання” 1900 року.

Стимулювання соціальної відповідальності підприємств з боку держави має негативні наслідки. Прикладом виступає бізнес Росії кінця ХІХ – початку ХХ ст., що контролювався верховною владою та залежав від державних стратегічних планів. За цих умов, передумовою отримання фінансових пільг чи привілеїв виступала обов'язкова благодійність на користь державної скарбниці. Вікова практика „обмінної” соціальної відповідальності підприємств сформували підхід еквівалентності (пропорційне отримання прибутку, лобіювання інтересів), економічної обґрунтованості соціальної відповідальності підприємства. Незважаючи на корисливий характер в історії відомі випадки впровадження індивідуальних соціальних програм підприємств. До прикладу, у 1900 році на Всесвітній виставці в Парижі власник однієї з російських мануфактур, отримав золоту медаль за вирішення соціальних проблем працівників.

В період Радянського союзу, гарантом соціального розвитку виступала держава в особі державних підприємств на які покладено виконання ряду соціальних функцій. Їх об'єм прямопропорційно залежав від розміру такого підприємства та відомчого підпорядкування. До прикладу, забезпечення житлом населення здійснювалось через програму надання у користування відомчих квартир працівникам підприємства. На балансі великих підприємств знаходились освітні та медичні заклади, санаторії, бази відпочинку тощо.

До ключових факторів, що вплинули на появу та розвиток соціальної відповідальності підприємств слід виділити наступні:

– релігійні цінності (ведення бізнесу без омані споживачів, перерозподіл прибутку на користь суспільства, етичні відносини зі споживачами, враховувати інтереси меншості);

- розвиток робітничого руху та поступове посилення ролі профспілок;
- розвиток громадських організацій, що на міжнародному рівні здійснюють вплив на уряди окремих держав та великі підприємства;
- поява транснаціональних компаній, що здійснювали виробництво в регіонах з низьким рівнем законодавчо закріпленого рівня соціальної відповідальності підприємств;
- посилення конкуренції, зменшення ефективності наявних засобів стимулювання збуту, пошук нових шляхів підвищення лояльності покупців та постачальників.

Ступінь впливу наведених факторів зумовив різні етапи становлення соціальної відповідальності підприємств окремих країн.

Етапи становлення соціальної відповідальності розглядають в хронологічному порядку або за формами прояву.

Періодизація становлення концепції за Р.Н. Куринько [25, с.17] передбачає три етапи (табл. 1).

Таблиця 1

Становлення концепції соціальної відповідальності підприємств за Р.Н. Куринько [25]

Назва етапу	Період	Характеристика етапу
I	Поч. 60-х – сер. 70-х рр.	Розвиток благодійності у натуральній та грошових формах. Проекти, що фінансувались визначались особистою прихильністю мецената
II	Сер. 70-х – поч. 80-х рр.	Розробка стратегічної благодійної діяльності. Вирішення соціальних питань, що відповідають стратегічним завданням підприємств
III	Кін. 80-х до т.ч.	Здійснення соціальних інвестицій. Здійснення спільних проектів з державними та некомерційними секторами

Наведена періодизація характеризує період розвитку соціальної відповідальності підприємств у США та залишає поза увагою період зародження, зокрема благодійність що не підтверджена документально періоду Античності, окремих факторів відмови рабства, поступки компаній перед споживачами та працівниками.

Періодизацію за передумовами виникнення розглядає В.М. Шаповал [22, с.27]:

- I. Соціальна відповідальність, як благодійність окремих осіб;
- II. Соціальна відповідальність, як вимога суспільства;
- III. Корпоративна соціальна відповідальність як засіб зв'язків з громадськістю (PR);
- IV. Корпоративна соціальна відповідальність, як стратегія розвитку.

Представлена періодизація охоплює весь період прояву соціальної відповідальності підприємств та окремих осіб, поступове збільшення форм прояву та масштабності соціальної відповідальності окремих осіб, підприємств, транснаціональних корпорацій.

Окремої уваги заслуговує підхід В. Воробей та І. Журовської [26] до виділення етапів соціальної відповідальності за рівнями, представлено на прикладі України (табл. 2.)

Запропоновані у табл.2. етапи соціальної відповідальності дозволяють охарактеризувати послідовність становлення соціальної відповідальності окремих підприємств. Одночасне застосування різних форм реалізації соціальної відповідальності їх комплексність визначається рівнем розвитку соціальної відповідальності підприємства та обґрунтовує різну ефективність застосування одних і тих же заходів різними підприємствами, навіть реалізація спільних проектів матиме різні наслідки для кожного з його учасників.

Таблиця 2

Етапи прояву соціальної відповідальності підприємств за В. Воробей та І. Журовською [26]

Назва етапу	Характеристика	Форми прояву в Україні
Дотримання діючого законодавства	Виконання нормативно-правових норм, що регулюють господарську діяльність підприємств	Відсутність власної ініціативи підприємств
Здійснення добродійної діяльності	Здійснення спонсорських внесків виконання соціальних проектів на добровільній основі. підприємства розробляють „стратегічне благодійництво”	Ряд великих підприємств підтримують довгострокові соціальні ініціативи (Форум Добродійців, постійно діючі благодійні фонди)
Використання зв'язків з громадськістю (PR)	Фінансування поодиноких соціальних проектів з метою підвищення власної репутації та досягнення маркетингових переваг	Виділення у структурі великих підприємств відділів зв'язків з громадськістю, використання власних соціальних проектів, участь у публічних дебатах на соціальні та екологічні теми
Покращення ефективності бізнес-процесів	Здійснення рентабельних проектів, що вирішують соціальні та/або екологічні питання. Такі проекти здійснюють за ініціативою керівництва та забезпечують економію ресурсів, залучення капіталу.	Великі підприємства впроваджували окремі покращення, без прив'язки до соціальної відповідальності бізнесу
Стратегічний підхід до СВБ	Визначення стратегії, щодо основних бізнес-процесів, визначає середньо- та довгострокові цілі, утворює систему моніторингу прогресу, передбачає інструментарій досягнення цілей та звітність	Використовується як інструмент корпоративного розвитку для отримання конкурентних переваг, передбачає співпрацю з іншими підприємствами

Соціальна відповідальність українських підприємств ускладнюється спадком планової економіки, зокрема формування у суспільстві думки державного закріплення за підприємствами витрат на утримання службових квартир працівників, баз відпочинку, дитячих садків, лікарень тощо. В умовах планової економіки створення та розподіл новоствореної вартості відбувалось за встановленими нормами на рівні держави та зумовило нівелювання ролі оптової та роздрібною торгівлі. Непродуктивною вважали будь-яку працю у посередницькій діяльності пов'язаної зі збором та опрацюванням інформації. За межами загальнодержавної системи розподілу обмін ототожнювали з обманом однієї сторони (продавця) іншою (покупця).

Порушення етики ведення торгової діяльності створило думку щодо можливості отримання багатства лише шляхом обману, грабежу, порушенням чинного законодавства. За цих умов соціальна відповідальність передбачала перерозподіл чи конфіскацію майна.

У своїх дослідження В.Є.Хруцький [27, с.39] доводить, що передумовою обміну виступає відмінність предметів обміну, а результатом – створення нової цінності кожного з учасників обміну. Наявність відмінностей предметів обміну суперечать домінуючій у суспільстві системі поглядів, в якому громадська думка, церква, наука і уряд здійснюють головний акцент на заохочення традиційної системи соціальних цінностей, в рамках якої все, що не відповідає ustalених поглядам, не вкладається у звичний світогляд, до прикладу, поява нової цінності або зростання добробуту з нічого, лише з процесу обміну, трактується як щось неприродне, тобто, помилкове і порочне.

Невизначеним залишається методика визначення та оцінки новоствореної вартості та аналіз отриманих результатів, ролі окремого підприємства у розвитку суспільства окремого регіону та держави в цілому. Основним критерієм виступає дотримання норм чинного законодавства та сплата прямих і непрямих податків, вирішення локальних соціальних питань за рахунок місцевих бюджетів. Об'єктом аналізу рівня соціальної відповідальності на конкретному підприємстві виступає вплив суспільства на його діяльність, зокрема відсутність лояльності покупців, низька мотивація працівників, звинувачення у порушенні антимонопольного законодавства, незадоволення акціонерів порядком розподілу прибутку тощо.

Визначення соціальної відповідальності передбачає участь трьох сторін: підприємці, представники влади та громадських організацій. Це дозволить представити проблему в трьох часових аспектах: минуле (законодавчо закріплені норми), майбутнє (профспілки, що висувають пропозиції щодо змін), сучасне (підприємства, що мають намір використати частину наявних ресурсів). Спільне обговорення інтересів дозволить знайти компроміс у визначенні

співвідношення необхідних ресурсів та результатів від їх використання. До прикладу, для попередження паводку у майбутньому недостатньо проведення поодиноких акцій зі знищення чагарників. Дії будуть ефективними та матимуть довготерміновий характер у випадку комплексних дій: поглиблення русла річок, знищення чагарників, укріплення берегів тощо. Обговорення того чи іншого питання з точки зору законодавчо встановлених обмежень, проблем місцевої громади чи колективу та фактичних можливостей власників ресурсів, що можуть бути направлені на вирішення поставлених проблем. Це дозволить знайти компроміс та ефективно використати наявні людські та фінансові ресурси.

На жаль, як відмічає О.П. Гоголя, в умовах українських реалій представники влади, бізнесу та профспілок ще не вміють як слід вести між собою діалог. Кожен прагне вирішити свої проблеми за рахунок іншого і взяти на себе якнайменше зобов'язань [28, с.144-145]. За таких умов, обмін передбачає отримання вигоди однієї сторони за рахунок програшу іншої – перерозподіл, а вияв соціальної відповідальності підприємств зводиться до малоєфективних заходів, що не вирішують причини проблем.

Подальший розвиток соціальної відповідальності підприємств відбувається в руслі міжнародних організацій та проектів. Так у 2006 році Україна приєдналась до Глобального договору ООН, що охоплює більше ніж 6 500 компаній та організацій з більш як 130 країн світу [29]. Загальні засади соціальної відповідальності підприємств запропоновано Генеральним Секретарем ООН (1997-2007рр.) Кофі А.Аннаном та закріплено у Глобальному Договорі, що включає в себе Загальну декларацію прав людини, Декларацію Міжнародної Організації Праці, Декларацію про природне середовище і розвиток, Конвенцію ООН проти корупції.

На відміну від досвіду країн-учасниць Глобального договору, в Україні досі відсутні фахові бізнес-асоціації з соціальної відповідальності підприємств, тобто відсутній зовнішній незалежний контроль, що визначає критерії виконання підприємствами перед суспільством тих чи інших обов'язків. На даний час існує ряд регіональних організацій (Спільнота „Соціально відповідальний бізнес”, Центр розвитку корпоративної соціальної відповідальності), що здійснюють дослідження та надають консультації щодо соціальної відповідальності підприємств в Україні.

Комітет Верховної Ради з питань промислової і регуляторної політики та підприємництва провів слухання на тему „Соціальна відповідальність бізнесу: українські реалії та перспективи” [26]. Ініціаторами зустрічі виступили Представництва ООН та мережі Глобального договору ООН в Україні за підтримки Інституту власності і свободи.

За підсумками проведено заходу було визначено стан та перспективи розвитку соціальної відповідальності українських підприємств. Негативний вплив на поширення соціальної відповідальності вітчизняних підприємств здійснюють наступні фактори:

- відсутність користувачів інформації щодо виконання соціальної відповідальності підприємств;
- відсутність системи показників, що характеризують досягнутий результат проведення окремих проектів та дозволяють здійснити оцінку соціальної, економічної та екологічної вплив окремих підприємств;
- відсутність співпраці засобів масової інформації та підприємств, щодо презентації реалізації соціальної відповідальності та причин, що їх зумовили;
- відсутність стратегії соціальної відповідальності, що веде до безсистемного використання методів прояву соціальної відповідальності;
- ототожнення соціальної відповідальності підприємств з виконанням законодавства (вчасна виплата заробітної плати, забезпечення належних умов праці);
- відсутність взаємозв'язків благодійних бізнес-проектів та соціальної відповідальності окремих підприємств;
- недовіра до співпраці підприємств з іншими підприємствами та громадськими організаціями у реалізації соціальних проектів.

Вище наведені фактори взаємообумовлюють існування один одного. До прикладу, відсутність користувачів інформації, викривлення фактів засобами масової інформації соціальної відповідальності підприємств та відсутність соціальної звітності, критеріїв оцінки реалізації соціальної відповідальності підприємств; невизначеність соціальної відповідальності підприємств в загальному та відсутність стратегій соціальної відповідальності підприємств.

На думку А.П. Черемної [30], передумовою виникнення відповідальності є необхідність узгодження та обмеження поведінки з системою вимог суспільства (чи класу) до суб'єкта, передбачає невідворотність надання звіту за свою поведінку перед суспільством, зокрема особою чи групою осіб, організацією. Автор розрізняє зовнішню та внутрішню форми відповідальності, де перша виступає негативною, а друга – позитивною. В першому випадку автор розглядає необхідність відповідати (підзвітність), звинувачення та покарання. В другому випадку відповідальність свідчить про зв'язок особи чи підприємства із суспільством та готовність виконати визначені суспільством норми та закони. Підкреслюється, що історично першою була форма зовнішньої відповідальності, акцент якої поступово переносився на

внутрішню форму, у зв'язку з чим візувалося становлення людей як особистостей.

У своїх дослідженнях В.С. Прохоров доводить, що зовнішній примус і пряме насильство, мета яких – поставити особистість «на місце», відведений їй системою. Насильство породжує жорстокість, агресивність, та веде до зневаги соціальних цінностей, тобто веде до подальшої дезорганізації суспільного життя, а «відповідальність стає зовнішньою, формальною вимогою до поведінки» [31, с.106-107]. Механізм зовнішнього примусу з часом втратив свою ефективність, більше того, веде до нових конфліктів. Вирішенням ситуації виступає повернення до першого етапу становлення суспільної відповідальності: усвідомлення індивідом зв'язку із суспільством.

Соціальна відповідальність – це складне суспільне відношення, що полягає у свідомо-вольовому самообмеженні особою суб'єктивної свободи згідно з вимогами схвалюваної суспільством необхідності, відмічає В.М. Хомич [32, с.26]. Відсутність чіткого визначення соціальних норм повинна компенсуватись діяльністю громадських організацій та засобів масової інформації.

Передумовою соціальної відповідальності підприємств виступає ініціатива останніх у виборі ресурсозберігаючих технологій, відмова від засуджених суспільством дій (тестування продукції на тваринах, використання дитячої праці тощо), надання додаткової інформації про технологічний процес, перерозподіл прибутку на користь соціально незахищених категорій громадян чи місцевої громади. Активізації соціальної відповідальності підприємств сприяє нормативне регулювання, зокрема встановлення стандартів, надання пільг в окремих випадках тощо. На жаль, вітчизняне законодавство носить фіскальний характер, зокрема соціальне страхування відволікає більше третини доходу вітчизняних підприємств, законодавчо встановленого високого рівня відповідальності підприємств. В умовах, збиткової діяльності ряду підприємств (за підсумками 2011 року від 28% до 56,7% підприємств, за видами діяльності, отримали збиток), відсутності фінансування планового оновлення виробничих потужностей, щорічний дефіцит бюджету та затримки бюджетних виплат, відсутність системи самофінансування закладів соціального захисту ставить під сумнів виконання всіх законодавчо закріплених соціальних обов'язків підприємств, що веде до накладання штрафних санкцій. В окремих випадках, ситуації набувають абсурдного характеру, коли виконання або штрафні санкції за порушення встановлених стандартів ведуть до банкрутства підприємств.

Благодійна діяльність підприємства виступає недоотриманням частини прибутку акціонерів, тому соціальна відповідальність підприємств повинна бути економічно обґрунтована, зокрема направлена на зміцнення ринкових

позицій, підвищення лояльності контрагентів, отримання прибутку у довгостроковому періоді. Водночас перерозподіл та часткова відмова від прибутку заради соціальної відповідальності підприємства суперечить відповідальності підприємства перед інвесторами, кредиторами, працівниками. Соціальна відповідальність підприємства повинна виступати свого роду інвестиціями у мотивацію працівників та покупців. Ситуацію погіршує невміння вітчизняних підприємств ефективно застосовувати запозичений зарубіжний досвід.

Приклад поєднання комерційних та соціальних інтересів лідера на ринку автомобілів Rolls-Royce [33]. Компанія розробила нову модель Rolls-Royce 102EX з урахуванням вимог екологічної політики, що призвело до втрати головних переваг, зокрема швидкості (з 250 км/год до 160 км/год) та потужності, однак нова модель буде доповнена ексклюзивними деталями, що відповідає вимогам цільової групи (винятковість, презентабельність, підтримкам міжнародного тренду зменшення негативного впливу на природу).

Іншим випадком отримання прибутку від підтримки екологічно чистих технологій виступає досвід Данії. З метою диверсифікації джерел пального, держава надавала субсидію, що становила 30% витрат на встановлення вітряків. Менш ніж через 10 років розмір субсидії було зменшено та відмінено. Сьогодні 20% електроенергії становить вітрова енергія, проте основну частину прибутків забезпечує вітроенергетична промисловість.

Вище наведені приклади свідчать про прибутковість соціальної відповідальності підприємства лише у випадку його адаптації до споживачів продукції.

В період гострих соціальних конфліктів та розширення виробництва підприємств не можуть відокремлено здійснювати господарську діяльність. Завоювання нових ринків збуту, конкурентна боротьба за частку на ринку, насичення ринку товарами вимагало розробки нових дієвих методів підвищення лояльності покупців. Сьогодні покупець стає частиною виробництва того чи іншого продукту, що вимагає вивчення його потреб, створення умов появи нових потреб. Піраміда потреб за А. Маслоу характеризує черговість виникнення потреб та дозволяє визначити можливий попит на продукцію підприємства. Низький рівень життя населення, безробіття, високий рівень смертності виступали головною перешкодою зростання потреб населення. Створення сприятливих умов шляхом вирішення частини соціальних потреб населення задля збільшення попиту в цілому стало головним завданням підприємств. Збільшення попиту – основний стимул розширення виробництва. Соціальна відповідальність, як інвестиції у розвиток підприємства, сприяли створенню додаткових робочих місць, пожертвувань у

розвиток закладів охорони здоров'я, відпочинку, розвитку комунікацій, проведення спільних проектів з місцевою владою тощо.

Соціальну відповідальність підприємства доцільно розглядати крізь призму очікуваних результатів (отримання прибутку у довгостроковому періоді шляхом формування сприятливого середовища та підвищення лояльності контрагентів) та інтересів представників суспільства.

Збільшення прибутку можливе у випадку збільшення попиту (створення сприятливих умов) та отримання додаткових конкурентних переваг. Взаємозв'язки форм прояву соціальної відповідальності та очікуваних результатів залежать від сприйняття окремими представниками суспільства. Так перевиконання законодавчо встановлених норм, в залежності від форми прояву буде по-різному розцінюватись окремими представниками суспільства. До прикладу, постачальники зацікавлені у дотриманні умов договору та добросовісної конкуренції, застосуванні підприємством-виробником екологічних та ресурсозберігаючих технологій, що може попередити втрати від прострочення оплати або конфлікт з боку органів місцевої влади та громадських організацій у відповідь на підтримку шкідливого впливу виробництва.

Запропоновано розглядати соціальну відповідальність підприємства у значенні інвестиційного проекту, якому характерне визначення мети та завдання на основі аналізу інформації про стан проблем та очікувані результати проекту, складання кошторису, розрахунок очікуваних результатів, порівняння альтернативних варіантів. Соціальна відповідальність підприємства не повинна суперечити його головному завданню – отриманню прибутку, проте коригує методи та розміри його отримання.

Досягнення поставленої мети можливе за умови належного інформаційного забезпечення щодо витрат, які прямо чи опосередковано пов'язані з проявом соціальної відповідальності підприємства. Бухгалтерська звітність – це інформаційна основа прийняття управлінських (економічних) рішень. Бухгалтерська інформація представлена у звітності повинна бути й інформацією про форми прояву соціальної відповідальності підприємства. Досвід вітчизняних та зарубіжних підприємств, що надають соціальну звітність свідчить про відсутність єдиних вимог та неможливість порівняння понесених витрат виражених у фінансових показниках та отриманих результатах, виражених у кількісних показниках щодо стану підприємства (кількість осіб, що скористалися програмою, перелік проведених заходів, отримані відзнаки за реалізацію проектів тощо). Наведена ситуація зводить прояв соціальної відповідальності до елементу реклами.

З метою інформаційного забезпечення рекомендовано формувати два типи соціальної звітності для внутрішніх та зовнішніх користувачів інформації. Перша передбачає виділення витрат, що прямо та опосередковано пов'язані з проведенням тих чи інших заходів направлених на підтвердження соціально відповідальної діяльності підприємства, а також отримані результати у фінансових та відносних показниках (збільшення обсягів реалізації, формування конкурентних переваг, розширення кола постійних клієнтів, попередження витрат від накладання штрафних санкцій тощо). У другому випадку, рекомендовано наводити інформацію щодо мети заходу, узагальнені показники витрат підприємства на його проведення в розрізі законодавчо закріплених та додатково понесеними групами витрат, узагальнені кількісні та якісні показники щодо отриманих результатів для підприємства та суспільства. Наведені пропозиції дозволять порівняти понесені витрати та отримані результати з метою прийняття рішення щодо зміни форми прояву соціальної відповідальності підприємства з метою збільшення прибутку у коротко та довгостроковому періодах.

За результатами проведених досліджень можна зробити наступні висновки:

1. Розрахунки за операціями з покупцями та замовниками виступають наслідком господарських відносин суб'єктів господарювання, індикатором узгодження розвитку економіки та державного регулювання. До компетенції державних органів належить стимулювання або попередження здійснення тих чи інших видів діяльності, натомість невизнання та заборона веде до витрат на посилення контролю та зменшення податкових надходжень до бюджету. Відповідно від „кута освітлення” буде залежати „довжина тіні”, тобто рівень визнання та прийняття розвитку економіки буде визначати рівень її тінізації. Посилення контролю за здійсненням операцій за розрахунками з покупцями та замовниками з метою детінізації економіки без визнання нових видів діяльності, адаптації міжнародного досвіду веде до розробки нових методів ухилення від чинного законодавства замість його дотримання.

2. Розвиток економіки зумовив розмежування заключної стадії кругообороту капіталу до окремого виду діяльності. Незнання ризиків та додаткових витрат пов'язаних з продажем зумовлюють упереджене ставлення покупців до необґрунтованого завищення ціни продавцем. Вирішенням наявної ситуації виступає належне інформування щодо доцільності значного обсягу витрат пов'язаних продажем.

3. Еволюція розвитку форм вияву соціальної відповідальності свідчить про їх взаємозв'язок з рівнем розвитку економіки в цілому та конкретного підприємства. Передумовою вияву соціальної відповідальності виступає

дотримання чинного законодавства, що виступає головним методом детінізації економіки. Вияв соціальної відповідальності є противагою тінізації економіки, що вимагає належної оцінки стану економіки та попиту покупців на інформацію про якість продукції, про вияв соціальної відповідальності підприємств, дотримання покупцями норм чинного законодавства.

Список використаних джерел:

1. Барановський О. „Відмивання” грошей: сутність та шляхи запобігання / О. Барановський. – Х.: Вид-во „Форт”, 2003. – 472с.
2. Блейдс Д. Теневая экономика и национальные счета / Экономический обзор стран ОЭСР. Публикация ОЭСР. – 1982. – 123с.
3. Бокун Н.Ч. Теневая экономика: понятия, классификации, методы оценки: Методология статистического исследования / Н.Ч. Бокун. – Минск: Высшая школа, 2002. – 263с.
4. Варналій З.С. Тінізація малого підприємництва (економічні та правові аспекти) / З.С. Варналій / Інститут приватного права і підприємництва. Академія правових наук України. – К., 1998. – 55с.
5. Василенко С., Сервецький І., Юрченк О. Викриття злочинів у сфері оподаткування / С. Василенко, І. Сервецький, О. Юрченк. – К.: Просвіта, 2000. – 398с.
6. Гончарова В.О. Взаємозв'язок офіційної та тіньової економіки в умовах ринкової трансформації: автореф. дис. канд.. екон. наук: 08.01.01. / Харківський національний університет ім. В.Н. Карабіна/ В.О. Гончарова. – Х., 2001. – 16с.
7. Даллаго Б. Вторая и неофициальная экономика в Восточной Европе: ее значение для экономического перехода / Б. Даллаго / Экономическая статистика для стран, переходящих к рыночной экономике: Восточная Европа в 1990-х годах. – Вашингтон, 1991. – с.47-80
8. Ечмаков С.М. Теневая экономика: анализ и моделирование / С.М. Ечмаков. – М.: Финансы и статистика. – 2004. – 408с.
9. Задорожний Г.В., Іваненко П.А., Тютюнникові С.В. Економічна безпека і тіньова економіка / Г.В. Задорожний, П.А. Іваненко, С.В. Тютюнникові. – Монографія. - Х.; ХІБМ, 1999. – 206с.
10. Коваленко С.А. Методологічні основи легалізації тіньової економіки: автореф. дис. д-ра.. екон. наук: 08.02.03 / НДЕІ Мінекономіки України/ С.А. Коваленко. – К. – 2000. – 25с.
11. Мазур І. Детінізація економіки України: теорія і практика: Монографія. / І. Мазур. – К. „Київський університет”, 2006. – 239с.
12. Ортинський В.Л. Організаційно-економічні механізми зниження рівня тінізації економіки в підприємницькій діяльності: автореф. дис. д-ра.. екон. наук: 08.06.02 / НАНУ ін-т регіональних досліджень / В.Л. Ортинський. – Л. – 2000. – 18с.
13. Рибчак О.С. Тіньова економіка та особливості її розвитку в Україні: автореф. дис. канд.. екон. наук: 08.00.01 / ДВНЗ "Київський нац. екон. ун-т ім. В.Гетьмана"/ О.С. Рибчак. – К. – 2011. – 20с.
14. Попович В. Тіньова економіка / В. Попович. – К.: Правові джерела, 1998. – 447с.
15. Турчинов О.В. Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки / О.В. Турчинов. – К., 1996. – 196с.
16. Економічна безпека / За ред. В.К. Сенчагова. – М.: ЗАО „Фінстанформ”, 1998. – 621с.
17. Сото Э. де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Э. де Сото. – М.: Catallaxy. – 1995. – 320с.
18. In memoriam. Ярослав Вячеславович Соколов (1938-2010)/ Сост. И.И. Елисеева, А.Л. Дмитриев. – С-Пб.: Нестор-История, 2011. – 432с.
19. Всемирная история экономической мысли / Гл. ред. В. Н. Черковец - М.: Мысль, 1987, Т.1 – 605с.
20. Маркс К. Капитал . – М., 1995. – т.1. – 1126с.

21. Белявська К.С. Соціальна відповідальність бізнесу: еволюція поглядів на проблему / К.С. Белявська // Вісник Хмельницького національного університету. – 2011. - №1. – с.228-234
22. Шаповал В.М. Соціальна відповідальність бізнесу в структурі управління економікою [Текст] : монографія / В.М. Шаповал ; ДВНЗ "Нац. гірн. ун-т". - Д. : Держ. ВНЗ "НГУ", 2011. - 356 с.
23. Нобелевские лауреаты XX века. Экономика. Энциклопедический словарь. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 336с.
24. Акерлоф Дж. Рынок «Лимонов»: неопределенность качества и рыночный механизм / Дж. Frthkja // Thesis. – 1994. – с. 91-104 http://igiti.hse.ru/data/413/313/1234/5_1_4Akerl.pdf
25. Куринько Р.Н. Осваиваем КСО: просто о сложном: монография / Р.Н. Куринько – К.: Издательство «Журнал «Радуга», 2011. – 204с.
26. Воробей В. Соціальна відповідальність бізнесу: українські реалії та перспективи [Електронний ресурс]/ А. Воробей, І.Журовська Режим доступу: http://pfi.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=98:vru-hearings-anons&catid=62:2009-12-02-09-24-49&Itemid=94
27. Современный маркетинг / В.Е. Хруцкий, И.В. Корнеева, Е.Э. Автухова. Под ред. В.Е. Хруцкого. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 256с.
28. Гоголя О.П. Соціальна відповідальність бізнесу [Текст] : монографія / О. П. Гоголя, І. П. Кудінова ; Каб. Міністрів України, Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. - Ніжин : Лисенко М. М., 2011. - 175 с.
29. Офіційний сайт Глобального Договору ООН: Українська мережа [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.globalcompact.org.ua/ua/what_is
30. Черменина А. П. Проблема ответственности в этике. Автореф. дисс. .к. ф. н. Ленинград, 1965. - 21 с.
31. Прохоров В.С. Преступление и ответственность: монография / В.С. Прохоров. Ленинград.: Издательство ленинградского университета. – 1984. – 134с.
32. Хомич В.М. Социалистическая ответственность и право // Право и демократия. – 1989. – 32. – с.19-31
33. Вовк С. «Зеленый» бизнес? Пока достаточно и моды [Електронний ресурс]/ С. Вовк // Инвестгазета. – 2011. - №15. Режим доступу: <http://www.investgazeta.net/blogi/zelenyj-biznes-poka-dostatochno-i-mody-161134/>

*Чижевська Л.В., д.е.н., професор,
Кулікова Н.Т., аспірант кафедри обліку і аудиту
Житомирський державний технологічний університет*

СИСТЕМА УПРАВЛІНСЬКОЇ ЗВІТНОСТІ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВ

В умовах глобалізації економіки та формування інформаційного суспільства виникла потреба пошуку нових напрямів вдосконалення економічної безпеки та її стратегічної реалізації. Стрімкий розвиток суспільства призвів до появи нових методів та технологій забезпечення економічної безпеки підприємств та держави, що полягають у використанні інтеграційних можливостей комп'ютерних інформаційних систем та електронних мереж. Проте, ні теорія бухгалтерського обліку, ні практика в Україні не готові до повноцінного використання та реалізації досягнень інформаційного суспільства, що зумовлює актуальність дослідження організації системи управлінської звітності в умовах застосування інформаційно-комп'ютерних технологій з метою забезпечення економічної безпеки підприємств.

Питання управління економічною безпекою в обліково-інформаційному контексті піднімалися у наукових працях наступних вчених: К.П. Боримська, В.С. Гусєв, А.П. Дикий, В.В. Євдокимов, Є.А. Олейніков, Л.С. Сорока, Л.В. Чижевська та багато інших. Так, колективом авторів [17, с. 51] одним із найголовніших завдань економічної безпеки на національному рівні визначено збереження та посилення позицій держави у світовій економічній системі. Таке загальне формулювання основного завдання економічної безпеки зумовлює і її складну функціональну структуру, що включає: науково-технічну безпеку; інформаційну безпеку; інтелектуальну безпеку; енергетичну безпеку; фінансову безпеку; інвестиційну безпеку; безпеку зовнішньоекономічної діяльності тощо [17, с. 54]. Л.В. Сорокою ж виділено наступних вісім складових економічної безпеки: технічну, технологічну, фінансову, правову, інтелектуальну, кадрову, екологічну, соціальну [15]. Погоджуємося із обома підходами, адже вони розширюють та/або конкретизують один одного у спробі охопити дане поняття.

Оскільки за мету дослідження обрано розкриття сутності та змісту системи управлінської звітності як інструменту, без якого неможливе ефективне управління економічною безпекою підприємства, не вступатимемо в полеміку та погодимось, що «під економічною безпекою підприємств слід розуміти стан збереження майна та інформації підприємства відповідно до обраної стратегії

та принципу безперервності діяльності» [17, с. 54]. «Процес реалізації економічної безпеки передбачає зниження ризику втрати достовірності, ефективності та законності використання трудових, фінансових, виробничих, земельних та підприємницьких ресурсів» [17, с. 69]. Тобто забезпечення економічної безпеки підприємства передбачає комплекс заходів із створення такого внутрішнього та зовнішнього середовища, яке б забезпечувало стійкий розвиток економічного суб'єкта. Бухгалтерський облік як функціональна інформаційна підсистема підприємства є тією невід'ємною складовою системи управління, що покликана забезпечувати суб'єктів прийняття рішень необхідною інформацією для її реалізації.

Фінансова, податкова, статистична звітність через жорстку законодавчу регламентацію її складу та обмеженість змісту не в змозі задовольняти інформаційні запити, що постають у процесі управління економічною безпекою підприємства у її різноаспектності, тому очевидною є необхідність побудови такої інформаційної системи, що охоплює всі функціональні сфери економічної безпеки за її структурою – системи управлінської звітності.

Недоліком досліджень у сфері управлінської звітності є відсутність системності з точки зору загальної моделі суб'єкта господарювання: результати досліджень спрямовані на забезпечення відображення у звітності лише одного із фрагментів діяльності суб'єкта господарювання. Даний підхід унеможлиблює створення єдиної та узгодженої системи моделей, які б стали основою для побудови єдиної обліково-інформаційної комп'ютеризованої системи управлінської звітності.

В україно- та російськомовній науковій літературі відсутнє обґрунтування поняття системи управлінської звітності. К.Є. Нагірська застосовує словосполучення «система управлінської звітності» та визначає її функції, мету та завдання, принципи формування та представлення звітності, вимоги до управлінської інформації без обґрунтування складових та безпосередньо системності (елементів системи, взаємозв'язків тощо) управлінської звітності [9]. Словосполучення «система управлінської звітності» також вживається у ряді статей практичної спрямованості, наприклад «организация мониторинга систем управленческой отчетности» [3]; в матеріалах програми з надання допомоги російським підприємствам в процесі їх адаптації до умов ринкової економіки «Системы управленческой отчетности Business Toolkits» фінансованої Американским Агентством з Міжнародного Розвитку (US AID) [13].

Карпенко О.В. [4], наводячи результати анкетування вітчизняних підприємств, стверджує, що 50% опитуваних вважають перспективним напрямом удосконалення обліку на підприємствах – створення *системи*

управлінської звітності, 45% - впровадження локальної комп'ютерної мережі, що поєднує всі ланки управління, 25% наполягають, в першу чергу, на підвищенні кваліфікації бухгалтерів, 20% вбачають підвищення ефективності обліку у впровадженні його автоматизації, 7,5% – у розширенні штату облікового апарату. Результати опитувань практиків управління та бухгалтерського обліку співпадають і з пропозиціями науковців. Так, Кузнецова С.А. підвищення ефективності інформатизації системи управління вбачає у разі використання синергетичного ефекту в результаті поєднання й інтеграції теоретичної, методологічної та організаційної складових формування та зведення всього спектра облікової інформації в єдину систему та їх комплексної взаємодії [6, с. 134; 5].

Пропонуємо власну структуру системи управлінської звітності (рис. 1), що обґрунтуємо нижче. Основну мету системи управлінської звітності сформулюємо наступним чином: представлення користувачу адекватної запиту інформації для прийняття управлінських рішень у вигляді звітності. Конкретні завдання, що постають перед системою управлінської звітності визначаються конкретними інформаційними запитами.

Дані – обширні, докладні відомості про конкретні факти.

Інформація – дані, трансформовані в певну доцільну форму.

Рис. 1. Система управлінської звітності: статичний та динамічний аспекти

На сучасному етапі повноцінне зведення та обробка всього спектра облікової інформації неможлива без використання засобів обчислювальної техніки та засобів комунікації. Керуючі структури змушені діяти в умовах

різкого зростання невизначеності, тому необхідно говорити про нові підходи до прийняття управлінських рішень, що зумовлено застосуванням інтелектуальних систем підтримки прийняття рішень (далі – СППР), обробка інформації в яких заснована на методах системного аналізу різномірних, різнопланових даних значного обсягу, що призводить до неможливості застосування відомих методів і способів обробки інформації [18]. Для користувача, вони представляють собою кінцеві множини звітів, побудовані на підставі даних із транзакційної інформаційної системи оперативного обліку підприємства. Вони забезпечують адекватне відображення в режимі реального часу основних аспектів виробничої і фінансової діяльності підприємства.

СППР набувають вже ширшого застосування в економіках передових країн світу та їх кількість постійно збільшується. Для сучасних СППР характерною є наявність таких характеристик:

1. СППР дає керівнику допомогу у процесі прийняття рішень і забезпечує підтримку у всьому діапазоні контекстів задач.

2. СППР підтримує і посилює (але не змінює і не відмінює) міркування та оцінку керівника. Контроль залишається за людиною.

3. СППР підвищує ефективність прийняття рішень. На відміну від адміністративних систем, де робиться акцент на аналітичному процесі, у випадку СППР самою важливою характеристикою є ефективність процесу прийняття рішень.

4. СППР виконує інтеграцію моделей і аналітичних методів із стандартним доступом до даних і вибіркою з них. Для надання допомоги при прийнятті рішень активується одна або декілька моделей. Вміст БД охоплює історію поточних і попередніх операцій, а також інформацію зовнішнього характеру та інформацію про середовище.

5. СППР проста в роботі для осіб, що мають досвід роботи з ЕОМ. Системи дружні для користувачів і не потребують глибоких знань про обчислювальну техніку, вони забезпечують просте пересування по системі.

6. СППР побудовані за принципом інтерактивного розв'язання задач. Користувач має можливість підтримувати діалог із СППР у безперервному режимі.

7. СППР орієнтована на гнучкість і адаптивність для пристосування їх до змін середовища або модифікації підходів до розв'язання задач, які обирає користувач. Керівник повинен пристосовуватися до змінюваних умов сам і відповідно підготувати систему.

8. СППР не нав'язує користувачу прийняття рішень [2, с. 22-23].

Традиційно, складання бухгалтерської фінансової звітності зорієнтоване тільки на внутрішнє середовище організації, але у випадку з бухгалтерською

управлінською звітністю обмеження на приведення у звітності показників, що характеризують тільки внутрішнє середовище, не є доречним, оскільки, показники, що характеризують зовнішнє середовище, здійснюють, в поєднанні з показниками внутрішнього середовища, значний вплив на прийняття управлінських рішень, окрім того, доцільність застосування показників зовнішнього середовища обґрунтована застосуванням системного підходу до побудови звітності.

Застосування системного підходу до структури звітності та окремих звітних форм (табл. 1) забезпечить виконання принципу науковості, що широко декларований різними вченими.

Таблиця 1

**Вимоги до побудови форм та форматів управлінської звітності
за системним підходом**

№ з/п	Зміст управлінської звітності як системи		Тлумачення
1	Об'єкт		Кожна форма звітності повинна відображати інформацію про певний чітко визначений об'єкт (кілька об'єктів)
2	Суб'єкт		Особа або група осіб, відповідальних за складання звітності
3	Внутрішнє середовище об'єкту	Елементи (декомпозиція) об'єкту	Звітність складається за принципом, що кожен об'єкт може бути розчленований на декілька елементів
4		Зв'язки між елементами об'єкту	Опис взаємодії елементів всередині об'єкту
5	Зовнішнє середовище об'єкту	Елементи, що взаємодіють з об'єктом звітності	Зовнішні фактори впливу на об'єкт
6		Характер взаємодії та впливу «зовнішніх» елементів до об'єкту	Характер, закономірності – детерміновані або стохастичні – впливу зовнішніх факторів на об'єкт та їх формалізоване представлення
7	Завдання об'єкту		Мета та цілі заради яких функціонує об'єкт
8	Функції		Можливості застосування об'єкта (повний перелік його функцій), варіанти альтернативного/ суміжного застосування в інших сферах
9	(Не)сприятливі умови функціонування об'єкта*		Характеристика тих зовнішніх та внутрішніх умов, що можуть забезпечити більш повне використання можливостей об'єкта, або, навпаки, призведуть до його недоцільності
*не завжди прийнятно застосовувати, наприклад через важкість ідентифікації таких факторів, що може призвести до неприйнятного завищення трудозатрат на підготовку звітності			

Таким чином, бухгалтерська управлінська звітність як система обліково-аналітичних показників є:

- абстрактною системою, оскільки вона генерується людським мисленням;
- складною детермінованою системою, оскільки має внутрішню структуру, причому взаємодія різних елементів цієї системи відбувається за певними алгоритмами;
- динамічною системою, оскільки система показників бухгалтерської управлінської звітності виявиться життєздатною, коли вона буде адекватно відображати зміни, що відбуваються в зовнішньому і внутрішньому середовищі організації.

На основі вищенаведеного сформульовано наступні вимоги до методології формування управлінської звітності в системі бухгалтерського обліку для забезпечення всього комплексу інформаційних запитів з метою управління економічною безпекою, що можливо реалізувати з використанням СППР:

- оперування одночасно різними моделями реальності (фінансова, податкова, соціальна, людського потенціалу, екологічна, економічної ефективності, тощо) (проявляється у реагуванні на умови зовнішнього середовища);
- методологічний плюралізм моделювання реальностей (проявляється у варіативності оцінок, методик аналізу та формування інформації);
- здатність до інтелектуального аналізу великих обсягів даних з метою виявлення факторів впливу на діяльність (проявляється у можливості прогнозування, виявлення закономірностей функціонування та розвитку, пошуку оптимальних варіантів рішень).

Методологія формування управлінської звітності зазнає значного впливу у відповідності до обраних підходів до управління підприємством (форм та моделей організацій). Організаційне моделювання стосовно побудови системи управлінської звітності базується на теорії організації, яка передбачає вибір такої організаційної структури, що найкраще відповідає досягненню цілей і завдань підприємства. Шлях досягнення цілей суб'єктом господарювання полягає у пошуку вдалого співвідношення різних параметрів суб'єкта господарювання, як складної системи. В таких умовах основною вимогою до інформаційної підсистеми є її гнучкість, адаптивність, здатність реагувати на зміни та інновації.

У теорії управління [7] виділяють кілька видів форм і моделей організацій (структур управління, організаційних структур). Форми організації класифікуються за такими ознаками (критеріями):

- ступенем гнучкості, реакції на зміни зовнішнього середовища, можливості інновацій – на неадаптивні та адаптивні;

- рівнем централізації – на централізовані і децентралізовані;
- за організаційними функціями – на сегментні і міжсегментні;
- організаційним принципам (ієрархічним і системно-орієнтованому) – на відділи (ієрархічний принцип) і автономні групи (системно-орієнтований принцип);
- часом існування організаційних форм – створювані на невизначений термін і створювані на певний термін.

Практика організаційного розвитку передбачає різне поєднання централізації та децентралізації управління, що пов'язане із кризами управління (модель еволюційно-революційного розвитку підприємства за Л. Грейнером [1]), тому вважаємо за доцільне формування такої організації системи управлінської звітності, що передбачає різні ступені регламентації та поєднання централізованого та децентралізованого управління процесом формування звітності.

Мінцберг Г. [8] визначає структуру організації як просту сукупність способів, за допомогою яких процес праці спочатку поділяється на окремі робочі завдання, а потім досягається координація дій з вирішення спільних завдань. Для узгодження дій цих структурних елементів можуть використовуватися такі координуючі механізми: взаємне узгодження; прямий контроль; стандартизація (формалізація): стандартизація робочих процесів; стандартизація випуску (результатів праці); стандартизація навичок. Шляхом поєднання даних механізмів координації можуть формуватися різні форми розподілу влади всередині організації від вертикально-горизонтальної інтеграції (влада зосереджена в одних руках) до вертикально-горизонтальної децентралізації (владою наділений кожен). Елементи структури і механізми координації повинні бути підібрані таким чином, щоб досягалася внутрішня злагодженість, гармонія організації.

Необхідність побудови гнучкої системи управлінської звітності обумовлюється також зростанням популярності тимчасових організаційних форм на промислових підприємствах (проектні групи), що в останні роки набувають все більшої популярності. Такі організаційні форми мають назву «проектної організації» і призначені для виконання обмежених за часом завдань, пов'язаних з певним проектом. Дані групи діють не на постійній основі, а лише для виконання конкретних завдань, термін завершення яких встановлюється на стадії планування діяльності. Організаційні групи, що створюються на певний термін представляються: 1) предметними групами, що формуються для виконання системно орієнтованих завдань та/або міжсистемних (міжсегментних) завдань та 2) проектними колегіями, що реалізують завдання загального характеру.

Основними етапами формування сегментної звітності є: 1) виділення ознак, які лежать в основі проведеного сегментування; 2) збір інформації за ознаками, покладеним в основу проведеного сегментування і визначення критеріїв сегментування; 3) виділення звітних сегментів відповідно до обраних критеріїв сегментування; 4) визначення складу показників бухгалтерської управлінської звітності за сегментами; 5) класифікація показників, включених до складу бухгалтерської управлінської сегментної звітності: виділення прямих показників по сегменту, які можна безпосередньо співвіднести з відповідним сегментом, і непрямих показників по сегменту, які повинні бути розподілені між сегментами відповідно до будь-якого алгоритму залежно від типу показника; 6) складання бухгалтерської управлінської сегментної звітності у відповідності з обраним критерієм сегментування і розробленим складом показників по сегменту.

Альтернативним підходом до побудови організаційної структури з метою формування звітності є застосування стратегічної організаційної структури підприємства, за якою визначаються, плануються, обліковуються, контролюються і аналізуються ключові показники діяльності [12]. Елементами стратегічної організаційної структури є стратегічні господарські одиниці, які визначаються за стратегічними зонами господарювання – зонами стратегічних інтересів підприємства (наприклад, торгівля, виробництво, перевезення, туристичні послуги тощо). Стратегічні господарські одиниці виділяються незалежно від організаційної структури підприємств та їх організаційно-правової форми. Стратегічна господарська одиниця (далі – СГО) може бути окремим підприємством, його відділенням, підрозділом з однією продуктовою лінією чи продуктом. Зазвичай СГО спеціалізується на визначеній номенклатурі товарів для чітко ідентифікованої групи споживачів. СГО відповідає за вироблення цілей і стратегії для відповідних стратегічних зон господарювання.

Є три способи об'єднання СГО в стратегічну структуру: 1) автономна структура – для кожної СГО розробляється одна карта збалансованих показників; 2) вертикально-інтегрована структура – стратегічна карта розробляється для групи підприємств як для однієї СГО, головне підприємство отримує усю карту збалансованих показників, а підпорядковані – набори ключових показників діяльності, які відповідають їх місцю в реалізації спільної стратегії; 3) горизонтально-інтегрована структура – стратегічні карти розробляються для кожної СГО, а обслуговуючі підрозділи отримують набори ключових показників діяльності, які відповідають їх функціям при реалізації стратегії кожної СГО.

Популярною формою організації управлінської звітності є побудова системи управлінської звітності за центрами відповідальності. У даному випадку, розробка форм управлінської звітності починається, з виділення центрів відповідальності в організаційній структурі підприємства. Центр відповідальності (далі – ЦВ) є частиною управлінської системи підприємства, керівник якої несе відповідальність за ті чи інші показники керованого сегмента. У практиці управлінського обліку виділяються кілька видів центрів відповідальності: центри інвестицій (ЦІ), центри прибутку (ЦП), центри маржинального прибутку (ЦМП), центри доходів (ЦД), центри витрат (ЦВ). Існують і інші угруповання центрів відповідальності за різноманітним ознаками.

Організація управлінської звітності за центрами відповідальності дозволяє підприємству організувати систему обліку так, що витрати і доходи акумулюються за ЦВ і відображаються у звітах на певних рівнях управління за принципом контрольованості витрат. Проте, на нашу думку, така побудова системи управлінської звітності має недолік – вона не дозволяє ЦВ оперативно координувати свою діяльність у відповідності до результатів інших, пов'язаних підрозділів.

Мета обліку за центрами відповідальності полягає в узагальненні даних про витрати та результати діяльності за кожним ЦВ, щоб відповідальність за відхилення можна було віднести на конкретну особу. З позиції управління розподіл промислового підприємства на центри відповідальності має відповідати наступним вимогам [16]: ЦВ необхідно пов'язати з виробничою та організаційною структурою підприємства; на чолі кожного ЦВ має бути конкретна особа; необхідно чітко визначити сферу повноважень і відповідальності глави кожного ЦВ; для кожного ЦВ розробляються індивідуальні форми внутрішньої звітності; менеджери ЦВ повинні брати участь у проведенні аналізу діяльності центру за минулий період і складанні бюджетів на майбутній період.

Порядок побудови такої системи звітності включає в наступні етапи: 1) виділення центрів витрат, які відповідальні за виконання певного обсягу робіт (виробничого завдання) в рамках виділених на ці цілі ресурсів; 2) розподіл статей витрат і надходжень по кожному центру відповідальності за принципом контрольованості; 3) забезпечення взаємозв'язку показників звітів з бюджетними планами; 4) призначення відповідальних працівників за надання звітності, встановлення термінів та періодичності складання звітів різних рівнів 5) аналіз відхилень фактичних показників від планових з метою визначення винуватців необґрунтованих витрат, а також

встановлення можливих шляхів запобігання відхилень, негативно впливають на фінансовий результат підприємства.

На думку Майкла Хаммера [11], структуру організації визначають процеси. Способи виконання роботи (бізнес-процеси), визначають характер посади, а також угруповання і організацію виконавців робіт (посади і структуру). Пропонуємо загальну уніфіковану методику формування управлінської звітності, на прикладі промислового підприємства (рис. 2).

У основу методики покладено підхід до складання звітності за організаційними елементами (центрами відповідальності, стратегічними господарськими одиницями) на основі бізнес-процесів, що дозволило забезпечити необхідний рівень деталізації у поєднанні із адресністю звітності.

Виробничі, техніко-технологічні, структурні та інші особливості діяльності підприємств обумовлюють організаційну проблему принципово важливу для вирішення – необхідність стандартизації та регламентації системи управлінської звітності. Уточнимо, що під регламентом розуміється конкретизований опис методичних дій суб'єктів організації та формування системи управлінської звітності з метою забезпечення практичної реалізації функцій такої системи. Основне призначення регламентів – упорядкування, систематизація та конкретизація дій суб'єктів при виконанні конкретних операцій, що передбачені посадовими інструкціями щодо формування управлінської звітності.

Сучасні дослідники необхідною умовою відповідності міжнародним стандартам якості розглядають наявність в організації системи документування менеджменту якості [10, с 21]. Така система передбачає трирівневу ієрархічну структуру побудови (рис. 3).

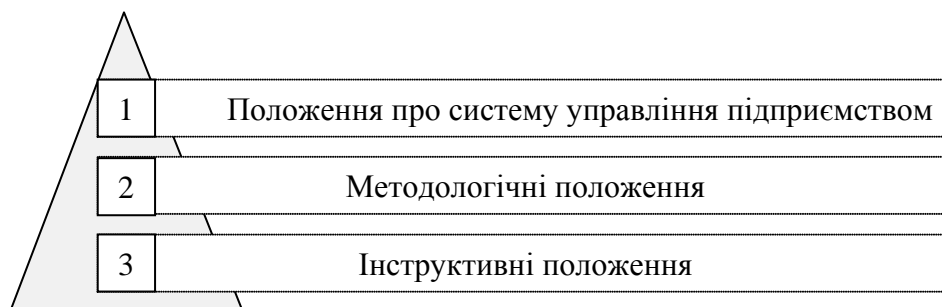

Рис. 3. Рівні регламентів та стандартів в системі управлінської звітності

Документ 1-го (вищого) рівня (Положення про систему управлінської звітності на підприємстві) визначає правовий та структурний зміст системи управління та управлінської звітності в цілому, формує методологічну основу розробки стандартів наступних рівнів.

1. Етап	Загальний аналіз бізнесу (в тому числі визначення стратегічних цілей і завдань підприємства);	
2. Етап	Виділення основних груп процесів та організаційних елементів	
	- визначення основних груп процесів для забезпечення досягнення стратегічних цілей;	- вибір адекватної організаційної структури (централізована, децентралізована, функціональна, дивізійна, сегментна, стратегічні бізнес одиниці)
	- визначити систему управлінської ієрархії в межах бізнес-процесів (визначення та закріплення функцій за підрозділами);	- побудова системи потоків управлінської інформації;
		- розподіл управлінських і контрольних функцій.
3. Етап	Опис бізнес-процесів і функцій бізнес-процесів.	
	- Деталізація груп процесів;	- Розподіл повноважень за відповідальними організаційними одиницями та особами;
	- Виділення управлінських та облікових функцій бізнес-процесів (можливе їх співвідношення як причина та наслідок (напр., договір-оприбуткування/продаж). Виділення та реєстрація в ІС за такими групами посилить контрольну функцію бухгалтерського обліку;	- Формування посадових інструкцій та положень по підрозділам;
	- Розробка класифікатору процесів (та об'єктів обліку), фінансових показників та характеристик (нефінансових показників), що включає поточні та цільові значення показників, прив'язка цільових значень показників до існуючих мотиваційним схемами.	- Визначення ключового показника ефективності для контролю за відображенням в ІС процесу;
	- виділення специфічних областей, де необхідний посилені контроль, або можливі проблемні ситуації в рамках бізнес-процесу.	
4. Етап	Розробка концепції системи управлінської звітності та контролю	
	- визначення для кожної функції бізнес-процесу власника і ключового користувача інформації з урахуванням ієрархії рівнів підпорядкованості, повноважень і відповідальності;	- моделювання переліку, складу та структури форм управлінської звітності із урахуванням типових інформаційних запитів;
	- вибір методів обчислення показників звітності;	
5. Етап	Забезпечення автоматизованого складання управлінської звітності, розрахунок ключових показників діяльності, впровадження контрольних процедур з використанням інформаційної системи.	
	- Налаштування інформаційної системи (опис вихідної інформації для формування звітності: про формалізовані на попередніх етапах процеси, показники процесів, контрольні показники процедур обліку, реалізація обслуговування інформаційних потоків (відповідальні особи, споживачі інформації, рівні доступу));	
	- тестування системи та навчання користувачів процедур роботи з ІС.	

Рис. 2 Методика формування управлінської звітності

Документи 2-го (середнього) рівня становлять систему стандартів, розроблених з організації в розрізі об'єктів, функцій, напрямів управління. У цю сукупність входять і внутрішні стандарти з управлінського обліку. В якості окремої категорії даного рівня стандартизації можуть розглядатися також Класифікатори і Довідники з управлінського обліку та звітності. Ключове призначення подібного роду класифікатор складається в позначенні принципів (або ознак), за якими групуються і кодуються об'єкти управлінської звітності. Відповідні Довідники призначені для створення переліку та кодифікації об'єктів у відповідності з тими ознаками, які визначені у Класифікаторі управлінського обліку та звітності.

Документи 3-го (нижнього) рівня визначають сукупність робочих інструкцій, методичних вказівок і т.п. – Регламентів діяльності, у тому числі Регламентів з управлінського обліку та звітності. Вони містять послідовний опис (покроковий алгоритм) дій, запропонованих для формування суб'єктами управлінської звітності. У вузькому сенсі, відправним пунктом створення системи регламентів та проведення на цій основі регламентації системи управлінської звітності є розробка посадової інструкції фахівця з управлінської звітності. Головне призначення робочих інструкцій, методичних вказівок і т.п. регламентів з управлінської звітності полягає в забезпеченні методичної підтримки суб'єктів управлінського обліку, що забезпечує підвищення якості їх роботи та управління організацією в цілому.

Оскільки стандартизація та розроблені внаслідок її здійснення Стандарти визначають методологічні положення практичної діяльності, зокрема, з бухгалтерського обліку, виникає необхідність розробки системи методичних положень, що забезпечують можливість конкретизувати дії суб'єктів управлінської звітності за різними напрямками їх діяльності. Дану функцію виконує регламентація управлінської звітності, яка, будучи наслідком його стандартизації, передбачає встановлення докладних методичних описів порядку і послідовності формування управлінської звітності, що реалізується за допомогою системи регламентів, сформованих для тієї чи іншої сфери. Під регламентом вважаємо конкретизований опис методичних дій з метою забезпечення виконання методологічних положень.

У наукових дослідженнях з організації бухгалтерського обліку розробляються рекомендації щодо організації праці людей, зайнятих обліком і контролем, і їх організаційних структур [14]. Йдеться не лише про організаційні структури бухгалтерських служб, а бухгалтерські організаційні структури, які включають не тільки бухгалтерів, а й усіх працівників підприємств, які виконують певні роботи по документуванню фактів господарського життя, їх

обробці і контролю. Така організаційна структура створює бухгалтерську інформаційну модель підприємства.

Зміна технології вирішення задач обліку, що проявляється у його автоматизації – особливо при використанні СППР, – істотно впливає на характер і зміст праці різних категорій персоналу, кваліфікаційний склад облікового персоналу на підприємствах. При цьому потрібно прагнути до того, щоб ефективність облікової роботи в сенсі її науковості, результативності, надійності та термінів була найвища, а використання потенційних можливостей людського капіталу найбільшим. Враховуючи сучасні тенденції застосування інтелектуальних систем в прийнятті рішень, пропонуємо орієнтовну структурну схему бухгалтерської служби, що використовує сучасні технології з метою ведення обліку та складання звітності (рис. 4).

Рис. 4. Структурна схема бухгалтерської служби

Досвід впровадження управлінських інформаційних підсистем на підприємствах свідчить, що намітилися певні тенденції спеціалізації праці: здійснення розробок у сфері методології обліку, моделювання систем, обробка запитів та постановка задач, програмування і інше. Така спеціалізація вносить істотні відмінності в функції, які виконуються обліковим персоналом (табл. 2).

Від користувачів інформаційних систем до бухгалтерської служби підтримки надходять запити користувачів, пов'язані із процесами обробки інформаційних потоків в інформаційних системах, що умовно можна поділити на 4 типи:

- 1) Задачі, пов'язані і з обробкою інформаційних запитів управління;
- 2) Задачі, пов'язані із проблемами на оперативному рівні використання баз знань;
- 3) Задачі, пов'язані із вирішенням проблем на програмному рівні підтримки СППР;
- 4) Задачі, пов'язані із оновленням баз даних та програмних систем;

Характеристика посад облікових працівників за умови використання інформаційних систем в обліку

№ з/п	Посада	Характеристика посади
1	Обліковець-методолог	розроблення або прив'язка типових методичних та інструктивних матеріалів із обліку на підприємстві, а також його організація виходячи із цілей підвищення ефективності господарської діяльності і покращення якості роботи. Саме обліковці-методологи визначають напрямки і обсяги робіт для іншого персоналу підсистеми.
2	Обліковець-системо-технік	підготовка рішень загальносистемного характеру, зокрема, складання схем інформаційних зв'язків комплексів задач обліку, розробка організаційно-технологічних схем вирішення задач, формування вимог до паралельних функціональних підсистем системи управління підприємством і забезпечуючих підсистем тощо.
3	Обліковець-постановник задач	реагування на інформаційні запити управлінського персоналу, їх адаптація до «мови» інформаційних систем з урахуванням методики бухгалтерського обліку, практики його організації.
4	Обліковець-програміст	Розробка та підтримка програмного забезпечення, імітаційне моделювання та побудова алгоритмів функціонування підприємства.
5	Спеціаліст із ведення баз облікових даних	Постійне оновлення інформації в базі даних, розробка структур таблиць баз даних, обслуговування баз даних, перевірка коректності введеної (вручну або автоматично) або завантаженої із комерційних баз даних інформації.

Таким чином, у дослідженні представлено авторську концепцію системи управлінської звітності, що містить нову схему пояснення механізму формування управлінської звітності в умовах застосування інформаційних систем шляхом виділення та структурування її елементів (технічні засоби, суб'єкти, стандарти та регламенти, форми та формати звітності, методика формування показників, характеристика змісту інформації звітності).

Бухгалтерська управлінська звітність виступає як система, в її трактуванні як штучно створена цілісність елементів (показників звітності), призначена для формування інформації, необхідної при управлінні економічною безпекою підприємства у комплексі її функціональних складових. Система показників звітності є інструментом управління, засобом, що показує ефективність самого управління через набір параметрів, що фіксуються в цій системі.

Список використаних джерел:

1. Greiner L.E. *Evolution and Revolution of Organization* / L.E. Greiner // *Harvard Business Review*. - Vol. 50(4). - 1972. - P. 37 – 46.
2. Бідюк П.І., Коршевніюк Л.О. *Проектування комп'ютерних інформаційних систем підтримки прийняття рішень*/ Бідюк П.І., Коршевніюк Л.О. – Київ: ННК “ІПСА” НТУУ “КПІ”. – 2010. – 340 с.

3. Галкина Е.В. Организация мониторинга систем управленческой отчетности [Электронный ресурс] / Е.В. Галкина // *Управленческий учет*. - №4. - 2006. - Режим доступа: <http://www.upruchet.ru/articles/2006/4/4036.html>.
4. Карпенко О.В. Практичні підходи до підготовки внутрішньої звітності / О.В. Карпенко, Г.О.Соболь // *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Економіка. - 2012. Вип. 3. - С. 7-12.
5. Кузнецова С.А. Интегрирована управлінська звітність: глобальні виклики та локальні рішення в епоху ноосфери / С.А. Кузнецова // *Економічний нобелівський вісник*. - 2014. No 1 (7) - С. 270 - 279.
6. Кузнецова С.А. Синергетичний розвиток управлінського обліку: підходи, принципи, трансформації / С.А. Кузнецова // *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку* : [збірник наукових праць] / відповідальний редактор О.Є. Кузьмін. - Львів: Видавництво Львівська політехніка, 2012. - № 721. - С. 131-137.
7. Мескон М. Основы менеджмента / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури ; [пер. с англ.]. - М.: Дело, 1998. - 800 с.
8. Минцберг Г. Структура в кулаке: создание эффективной организации / Г. Минцберг; - пер. с англ. Под ред. Ю.Н. Каптуревского. - СПб.: Питер, 2004. - 512 с.
9. Нагірська К.Є. Наукова концепція управлінської звітності: системний підхід до побудови та розвитку / К.Є. Нагірська. - Збірник наукових праць ВНАУ. Серія: Економічні науки. - №1 (56). - 2012. - С. 78 - 96.
10. Николаева С.А. Корпоративные стандарты: От концепции до инструкции; практика разработки / С.А. Николаева, СВ. Шебек. - М. : Книжный мир. - 2002. - 333 с.
11. Реинжиниринг корпорации: Манифест революции в бизнеса / Майкл Хаммер, Джеймс Чампи; пер. с англ. Ю.Е. Корнилович. - М.: Манн, Иванов и Ферберю - 2006. - 287с.
12. Система сбалансированных показателей: постановка и автоматизация - Киев: НОУ ДО «Академия менеджмента Инталев», 2006.- 103 с.
13. Системы управленческой отчетности Business Toolkits, [Электронный ресурс] / 1996 р. - Режим доступа - <http://www.aup.ru/books/m43/>.
14. Сопко В.В., Завгородній В.П. Організація бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. - К.: КНЕУ. - 1999. - 223 с.
15. Сорока Л.С. Обліково-інформаційна система в управлінні економічною безпекою для різних поведінкових моделей підприємства / Л.С. Сорока // *Облік і фінанси*. - № 1 (59). - 2013. - С. 51 - 55.
16. Харионовская Т.В. Формирование внутренней отчетности в системе управленческого учета на промышленных предприятиях : диссертация ... кандидата экономических наук : 08.00.12 / Харионовская Татьяна Леонидовна; [Место защиты: Орлов. гос. техн. ун-т]. - Орел, 2008. - 176 с.
17. Чижевська Л.В. та ін. Професійна діяльність бухгалтера: аутсорсинг, ризики, захист інформації [Текст] : монографія / Л.В. Чижевська, І.М. Вигівська, А.П. Дикий, Л.С. Скакун. - Житомир : ЖДТУ, 2011. - 404 с.
18. Яговкин Н.Г., Ниц А.А. Проектирование информационных систем с использованием сетевых моделей. Математическое моделирование и краевые задачи. Труды Второй Всероссийской научной конференции. Часть 2. Самара: СамГТУ, 2005. - С.264-267.

РОЗДІЛ 3
ЗОВНІШНІЙ ТА ВНУТРІШНІЙ КОНТРОЛЬ
ЯК ІМПЕРАТИВ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ
СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

*Панченко І.А., к.е.н., доцент,
докторант кафедри обліку і аудиту
Житомирського державного технологічного університету*

РОЗВИТОК ЗОВНІШНЬОГО КОНТРОЛЮ ЗА ФОРМУВАННЯМ ПРИБУТКУ ДО ОПОДАТКУВАННЯ ЯК НАПРЯМ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Сучасний етап розвитку господарського контролю, функціонування якого пов'язане з наявністю значного ступеня невизначеності та ризиків внутрішнього і зовнішнього середовища діяльності підприємства, потребує переорієнтації дій суб'єктів контролю та управлінського персоналу з фіксування виявлених фактів порушень та відхилень на оцінку ризиків викривлення інформації про господарську діяльність. У сучасних умовах господарський контроль повинен бути спрямований не тільки на своєчасне виявлення деструктивних явищ в економіці в цілому, і на рівні окремого суб'єкта господарювання, зокрема, а й на оперативне попередження таких явищ і підвищення ефективності системи управління.

Така система контролю покликана ідентифікувати ризики, оцінити їх можливі наслідки, розробити заходи спрямовані на зниження негативних наслідків ризиків. Іншими словами, сучасна система контролю повинна орієнтуватися на моніторинг потенційних проблем в діяльності на стадії здійснення попереднього контролю та управління ризиками, що в свою чергу актуалізує питання необхідності посилення контрольних функцій суб'єктів зовнішнього і внутрішнього контролю господарської діяльності, направлених на моніторинг і попередження негативних явищ.

Вивченню питань організації і методики господарського контролю присвячені наукові дослідження ряду вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема Р.А. Алборова, В.Д. Андрєєва, М.П. Баришнікова, І.А. Белобжецького, І.О. Бланка, В.П. Бондаря, С.М. Бичкової, Т.А. Бутинець, Ф.Ф. Бутинця, Н.Г. Виговскої, Н.І. Дорош, В.Б. Івашкевича, Є.В. Калюги, Л.М. Крамаровського, М.Д. Корінька, Ю.П. Майданевича, В.Ф. Максимової, Р. Монтгомері, В.П. Пантелеєва, С.М. Петренко, О.А. Петрик, В.С. Рудницького, О.А. Шапошнікова, В.О. Шевчука, А.А. Шпіга, Дж. Робертсона, Ф.Х. Найта, Є. Дж. Долана, Р. Дж. Кембелла, Р. Додж та інших.

Проблемам податкового контролю в Україні приділяли увагу дослідники у сфері юридичних наук, які вивчали правові основи організації і здійснення

податкового контролю, в т.ч. і податкових перевірок як однієї з форм його реалізації, зокрема Ю.В. Гаруст, Л.М. Касьяненко, Н.А. Маринів, О.Ю. Соловійова.

Проблемні питання здійснення податкового контролю, а також контролю за окремими об'єктами, операції з якими впливають на базу оподаткування податком на прибуток, стали предметом дослідження в дисертаційних дослідженнях вчених економічних спеціальностей. Озвучені проблемні питання піднімалися Є.В. Калюгою (2002 р., розглядалися питання реформування податкового контролю в Україні), П.М. Чистяковим (2004 р., робота присвячена контролю органами ДПС діяльності, яка підлягає ліцензуванню), А.П. Чередніченко (2005 р., досліджені особливості податкового контролю в трансформаційній економіці), О.В. Жигаленко (2009 р., в роботі вивчені підходи до оцінки ефективності податкового контролю), А.Є. Денисової (2010 р., розглянуто стимулюючий механізм податкового контролю), О.М. Тимченко (2010 р., автором досліджено особливості податкового контролю за податковим боргом суб'єктів господарювання). Серед російських науковців економічного напрямку питанням господарського контролю і податкового адміністрування присвячені роботи М.П. Барішнікова, І.А. Белобжецького, Т.А. Бетіной, М.Є. Васильєвої, Ю.Д. Джамурзаєва, В.Б. Доброхотової, Г.П. Комарової, Д.А. Кудряшової, О.А. Міронової, А.С. Найденова, А.С. Нарінського, Д.Г. Черніка, І.В. Чусова, С.В. Шаталова.

Вище названі учені внесли вагомий вклад в розвиток теорії і методології податкового контролю як одного з видів господарського контролю. Проте організаційно-методичні основи податкового контролю за формуванням прибутку до оподаткування з точки зору комплексного і системного підходів не досить досліджені, зокрема, відносно можливостей, що надаються системою бухгалтерського обліку господарюючих суб'єктів для виявлення порушень у сфері оподаткування та контролю ризиків, що впливають на формування прибутку в цілому, та прибутку до оподаткування, зокрема.

Аналізуючи завдання, напрями, методичні прийоми здійснення податкового контролю та характер контрольних дій і їх результатів, слід акцентувати увагу на його виключно фіскальній спрямованості, що передбачає перевірку правильності формування бази оподаткування і відповідності використовуваних методів її формування вимогам чинного законодавства та превалюванні наступного контролю господарських операцій в рамках податкового контролю. Про такий стан і цільову спрямованість податкового контролю свідчать і дані Єдиного державного реєстру судових рішень України [1], в якому станом на 17.05.2014 р. нараховується 37526169 документів. Вибірка за контекстом змісту судового рішення за ключовими словами

“прибуток”, “прибутку”, “прибутком” показала, що в рамках адміністративного судочинства винесено 376431 рішення, в яких міститься ключове слово вибірки (1,0 % від загальної кількості судових рішень), в рамках господарського судочинства – 162657 рішень (0,43 % від загальної кількості судових рішень), в рамках кримінального судочинства – 67156 рішень (0,18 % від загальної кількості судових рішень), в рамках цивільного судочинства – 132768 рішень (0,35 % від загальної кількості судових рішень), в рамках розгляду справ про адміністративні правопорушення – 159096 рішень (0,42 % від загальної кількості судових рішень). Переважаюча кількість судових рішень адміністративного судочинства з порушень, пов’язаних з прибутком стосується вирішення судових спорів пов’язаних з реалізацією податкової політики в сфері оподаткування податком на прибуток в частині його адміністрування, повноти та своєчасності погашення платниками податків зобов’язань з податку на прибуток та податкового боргу, контролю за дотриманням податкового законодавства тощо.

Аналіз позовних заяв до судів м. Житомира та Житомирської області за 2009-2011 рр.[1] (часовий інтервал для дослідження судових рішень вибрано для уникнення потрапляння до вибірки судових рішень, винесених за результатами роботи суб’єктів господарювання в період переходу на застосування Податкового кодексу України, що пов’язані з інформаційним ризиком та професійними ризиками облікових працівників), предметом яких виступали операції з прибутком, свідчить, що за досліджуваний період в районних судах м. Житомира розглянуто 114 справ, що відносяться до адміністративного провадження (78 % від загальної кількості справ), кримінального провадження (15 % від загальної кількості справ) і адміністративного судочинства (7 % від загальної кількості справ).

Предметами позовних заяв по справах, що належать до адміністративного судочинства за період 2009-2011 рр. стало порушення податкового та господарського законодавства, зокрема:

- порушення порядку ведення податкового обліку, а саме заниження податку на прибуток внаслідок недотримання чинного законодавства – 71 % справ;

- неподання або несвоєчасне подання платіжних доручень на перерахування належних до сплати податків і зборів – 25 % справ;

- незаконне розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп’ютерних програм, баз даних – 7 % справ.

Результатами вище названих порушень є ведення незаконної діяльності та отримання прибутку незаконним шляхом. Наведені вище цифри свідчать про цільову спрямованість податкового контролю на тематичну перевірку

дотримання суб'єктами господарювання податкового законодавства, що передбачає здійснення контролю за реалізацією прибутком розподільної функції.

Фіскальна спрямованість податкового контролю в Україні пов'язана також з значною часткою податкових надходжень з податку на прибуток в структурі доходної частини державного бюджету України, що в свою чергу посилює важливість податкового контролю для виконання державного бюджету.

Враховуючи роль податку на прибуток у формуванні державного бюджету як одного з основних джерел доходної його частини, важливим питанням, що вимагає дослідження, у зв'язку з ускладненням форм, методів і механізмів ухилення від сплати податків, є удосконалення процесу податкового контролю в частині його організації і методики здійснення. З іншого боку необхідність розвитку методологічних засад податкового контролю пов'язана з необхідністю докорінних змін його цільового спрямування з фіскальної орієнтації контрольних дій щодо виконання доходної частини державного бюджету в частині надходжень від податків, платежів, штрафних санкцій (що обмежує можливість виявлення порушень у сфері дотримання господарського законодавства, які не вплинули на базу оподаткування та суму нарахованих податків і зборів) на здійснення превентивних заходів та масово-роз'яснювальної роботи, спрямованих на збільшення кількості суб'єктів господарювання, що є платниками податку на прибуток та мають податковий потенціал, детінізацію господарської діяльності та таким чином збільшення надходжень до державних та місцевих бюджетів.

Окремої уваги потребують також дослідження, пов'язані з такими проблемами розвитку податкового контролю на сучасному етапі, до яких можна віднести:

–проблеми методологічного характеру, пов'язані з необхідністю розробки на законодавчому рівні стандартів податкового контролю, які висвітлюють методику його проведення; використання вибіркового та комбінованого способу при проведенні документальних планових перевірок у частині розробки обґрунтованих підходів до побудови вибірки і вибору її сукупності; розробки методології превентивного контролю господарських ризиків суб'єктивного та об'єктивного характеру з метою мінімізації їх впливу на фінансові результати діяльності.

–проблеми організаційного характеру включають питання, пов'язані з: організацією ефективної взаємодії суб'єктів податкового контролю з іншими контролюючими суб'єктами; забезпеченням незалежності та об'єктивності суб'єктів податкового контролю при його здійсненні; оцінкою ефективності податкового контролю не лише з точки зору відповідності витрат на його

організацію (і/або проведення) і отриманих результатів у вигляді відсутності порушень, донарахованих податків і зборів, нарахованих фінансових санкцій, а також сум податкового боргусплаченого до бюджету, а й з позиції досягнення цілей системи управління намакрорівні; аналізом якості результатів податкового контролю.

–проблеми методичного характеру передбачають необхідність: розробки критеріїв оцінки достовірності документів, що є об'єктами податкового контролю з точки зору сутності господарських операцій та обставин їх здійснення; обліку при проведенні податкових перевірок галузевої, сезонної та інших специфічних особливостей діяльності господарюючих суб'єктів, а також розуміння сутності діяльності; застосування суб'єктами податкового контролю при перевірці обґрунтованості формування бази оподаткування професійного судження; ідентифікації та оцінки ризиків господарської діяльності в ході здійснення податкового контролю, аналізу впливу їх наслідків на базу оподаткування та результати діяльності.

Для цілей вирішення вище окреслених проблемних питань та підвищення ефективності податкового контролю вважаємо за доцільне розглядати його з позиції елементу системи управління на макрорівні в розумінні його сутності як важливої ланки управлінської діяльності спеціально уповноважених державних органів контролю, що націлена на розширення бази оподаткування суб'єктів господарювання за рахунок підвищення ефективності їх діяльності шляхом надання допомоги інформаційного, роз'яснювального та моніторингового характеру, а не лише за рахунок виявлення порушень податкового законодавства та притягнення суб'єктів господарювання до відповідальності.

Не зважаючи на те, що податковим законодавством передбачено для органів податкового контролю здійснення масово-розв'яснювальної роботи, її профілактичний та превентивний характер, орієнтований на всіх платників податків щодо попередження податкових порушень, їх недопущення в майбутньому та відновлення порушених прав і обов'язків платників податків, ігнорується.

Вище наведені обставини, а також постійне ускладнення умов господарювання у зв'язку з невизначеністю, ризиками та посиленням кризових явищ, визначають необхідність трансформації діючих підходів до методологічних та організаційно-методичних засад здійснення зовнішнього контролю. Зокрема, щодо моделі податкового контролю необхідною є переорієнтації її фіскального характеру в напрямі посилення його превентивного характеру у вигляді превалювання попереднього та поточного контролю та реалізації контролю за господарськими ризиками, що впливають на фінансові результати діяльності з врахуванням податкового потенціалу

суб'єктів господарювання для цілей забезпечення безперервності господарської діяльності. Значення запропонованого підходу до розвитку зовнішнього контролю визначається важливістю постановки та вирішення завдання, пов'язаного з посиленням управлінської компоненти господарського контролю, вцілому, та податкового контролю, зокрема, а також зниженням ризикогенного характеру господарської діяльності при забезпеченні здатності суб'єкта господарювання діяти відповідно до чинного законодавства, внутрішніх розпорядчих документів та стратегії діяльності.

В світовій практиці принцип забезпечення здійснення господарської діяльності відповідно до законодавчих вимог, правил, інструкцій та рекомендацій отримав назву “комплаєнс”. Відповідно до інформаційного ресурсу Вікіпедія [4], комплаєнс (з англ. compliance – згода, відповідність, походить від дієслова to comply – відповідати) – в Оксфордському словнику англійської мови надається наступне визначення даного терміну – дія відповідно з запитом чи вказівкою (з англ. compliance is an action in accordance with a request or command, obedience).

На думку Н.А. Єрмакової та Ч.Ф. Ахуньянової [2] комплаєнс-контроль є новим напрямом професійної діяльності, сучасним методом обліку і контролю, який характерний для ризик-менеджменту західних компаній і активно впроваджується в практику вітчизняного (російського) бізнесу, особливо в систему внутрішнього контролю корпорацій.

Банківський експерт Д.В. Малихін визначаючи термін “комплаєнс” як здатність діяти відповідно до інструкцій, правил і спеціальних вимог, виділяє два рівні комплаєнсу в сфері фінансових послуг: 1-й рівень – відповідність внутрішнім правилам, яка зобов'язана виконувати організація в цілому; 2-й рівень – відповідність вимогам системи внутрішнього контролю, які встановлюються з метою забезпечення виконання зовнішніх вимог [6].

Партнер LegalCapitalPartners Д. Крупишев [5] виділяє два підходи до комплаєнсу: перший підхід ґрунтується на дотриманні норми – виконується лише те, що імперативно вимагає закон; другий підхід ґрунтується на аналізі ризиків, що передбачає крім дотримання законодавчих норм впровадження механізмів управління комплаєнс-ризиками.

Ключовим елементом системи комплаєнс-контролю виступають комплаєнс-ризиками як його об'єкти, що визначають напрями та підходи до реалізації принципів комплаєнсу. До комплаєнс-ризиків належать:

1) ризик застосування до суб'єкта господарювання та (або) його посадових осіб санкцій в т.ч. фінансових за порушення законодавчих вимог;

2) ризик фінансових збитків внаслідок недотримання вимог нормативно-правових актів та внутрішніх розпорядчих документів підприємства;

3) ризик втрати суб'єктом господарювання іміджу (ділової репутації) внаслідок недотримання законодавчих вимог, в т.ч. щодо етики, професійної поведінки та професійних вимог;

4) ризики, пов'язані з настанням відповідальності за легалізацію та відмивання грошових коштів, отриманих незаконним шляхом

Враховуючи складові комплаєнс-ризиків, вважаємо що вони притаманні не лише суб'єктам господарювання фінансового сектору, а всім суб'єктам господарювання, що здійснюють підприємницьку діяльність незалежно від їх розмірів та організаційно-правових форм, вважаємо недоцільним обмежувати застосування комплаєнс контролю виключно сферою внутрішнього контролю банківських та фінансових установ, як це прийнято в закордонній практиці (сфера фінансово-кредитна сфера визначена як пріоритетна для застосування комплаєнс-контролю Міжнародною Комплаєнс Асоціацією та Базельським комітетом по банківському нагляду), та пропонуємо застосовувати комплаєнс-підхід в якості важливого напрямку адаптації системи зовнішнього контролю до вимог сьогодення щодо орієнтації на управління ризиками.

Виходячи з наведених вище підходів до розуміння комплаєнс-контролю його базові положення, на основі яких повинна будуватися його методологія, організація та методика наведені на рис. 1.

На основі базових характеристик комплаєнс-контролю та виходячи з охарактеризованих вище напрямів розвитку зовнішнього контролю щодо орієнтації на управління ризиками, які впливають на фінансові результати діяльності у вигляді недоотримання прибутку, його втрати, отримання збитку, комплаєнс-контроль в системі зовнішнього контролю повинен ґрунтуватися на наступних принципах, що становлять основу його методології (табл. 1).

Реалізація вище наведених принципів, які адаптовані та удосконаленні з врахуванням специфіки комплаєнс-контролю, передбачає необхідність розробки його методології з врахуванням її структури та елементів. Характеристика елементів методології податкового комплаєнс-контролю виходячи з її логічної та тимчасової структури з врахуванням організаційно-методичних засад здійснення такого напрямку контролю представлена в табл. 2.

Запропонована методологія комплаєнс-контролю ґрунтується на принципово-новому підході до організації та проведення податкового контролю в частині його змістовної компоненти, що як наслідок передбачає спонукання суб'єктів господарювання, що підконтрольні суб'єктам податкового контролю, до посилення контрольних функцій в системі управління як за ризиками та результатами діяльності, так і за кожним видам активів, зобов'язань та капіталу, операції з якими містять ознаки ризикових.

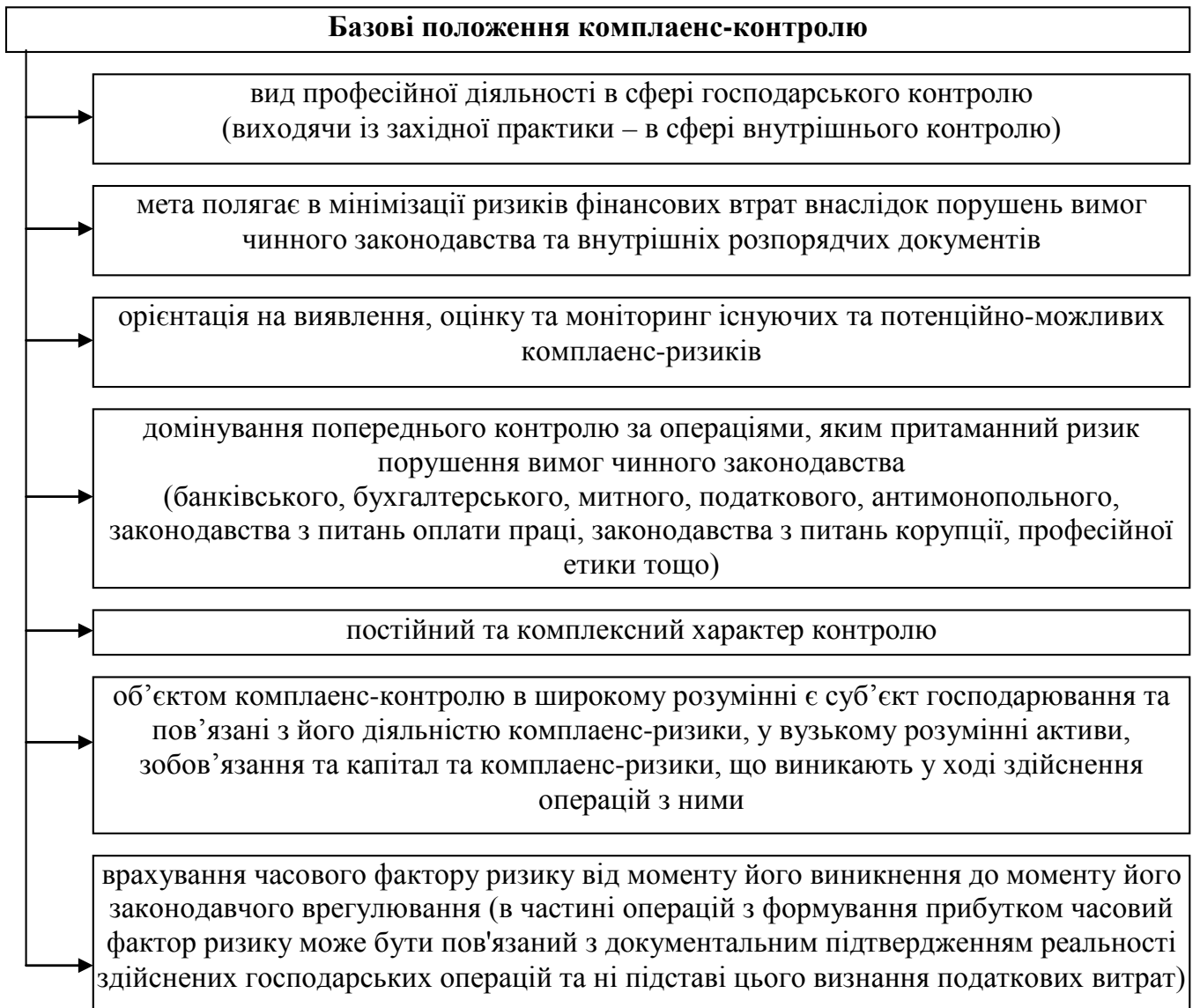

Рис. 1. Характеристика базових засад комплаєнс-контролю

Представлена в табл. 2 методологічна основа нового напрямку розвитку податкового контролю сприяє розширенню бази оподаткування податком на прибуток через механізми управління комплаєнс-ризиками, спрямовані на їх мінімізацію, нейтралізацію та ухилення від ризиків підвищенню вимог до професійних компетенцій облікових працівників як суб'єктів самоконтролю комплаєнс-ризиків в місцях безпосереднього здійснення діяльності.

Запропоновані принципи здійснення комплаєнс-контролю

Назва принципу зовнішнього комплаєнс-контролю	Характеристика
Законності	ґрунтується на дотриманні вимог законодавства та положень внутрішніх розпорядчих документів суб'єкта господарювання, що не суперечать чинному законодавству
Індивідуальний підхід до підконтрольного суб'єкта	Передбачає врахування індивідуальних особливостей суб'єкта господарювання щодо здійснення господарської діяльності в частині вибору об'єктів контролю, на які впливають ризики вцілому, та комплаєнс-ризиків, зокрема, а також методичного інструментарію комплаєнс-контролю
Наукової-обґрунтованості застосовуваних процедур контролю	передбачає необхідність розробки процедур здійснення контролю у вигляді контрольних заходів та методичного інструментарію в кожній конкретній ситуації залежно від поставлених завдань, предмету та об'єкту контролю
Систематичність	ґрунтується на регулярності здійснення контрольних заходів, що спрямовані на моніторинг ризиків
Системність	спрямованість контролю на досягнення мети при реалізації його комплексного характеру
Об'єктивність	оцінка дійсного стану господарських операцій та процесів, реальності виявлених фактів, їх наявного документального підтвердження
Дієвість	передбачає вжиття заходів за результатами контролю, спрямованих на попередження та своєчасне виявлення ризиків, факторів, що їх зумовлюють, порушень; ліквідацію наслідків порушень, прийняття рішень щодо наслідків впливу ризиків на результати діяльності
Єдність вимог	рівність суб'єктів господарювання перед контролюючими органами в ході здійснення комплаєнс-контролю незалежно від податкового потенціалу підконтрольного суб'єкта
Гнучкість	ґрунтується на врахуванні розвитку ситуації (операції, процесу), що контролюється в ході здійснення попереднього та поточного контролю при оцінці комплаєнс-ризиків з метою виявлення загроз
Співвимірністькомплаєнс-ризиків та відповідальності	передбачає що відповідальність суб'єкта господарювання за результатами комплаєнс-контролю повинна відповідати оціненому ризику та його фактичним наслідкам

Практична реалізація представлених в табл. 2 методологічних засад податкового комплаєнс-контролю передбачає здійснення суб'єктами податкового контролю наступних заходів:

- 1) розробка нормативного забезпечення щодо виконання завдань комплаєнс-контролю в межах реалізації контрольних заходів;
- 2) розробка програми комплаєнс-контролю у вигляді інструкції дій направлених на моніторинг та оцінку комплаєнс-ризиків в діяльності підприємства;

3) здійснення комплексу дій направлених на виявлення комплаєнс-ризиків та їх наслідків шляхом реалізації функцій наступного контролю за здійсненими господарськими операціями і пов'язаними з ними ризиками;

4) здійснення комплексу заходів пов'язаних з реагуванням на виявлені наслідки комплаєнс-ризиків у вигляді застосування фінансових санкцій у випадку заниження бази оподаткування, неповноті сплати податків та платежів до бюджету, проведенням роз'яснювальної роботи з платником податків наданням рекомендацій щодо недопущення комплаєнс-ризиків у майбутньому;

5) здійснення комплексу превентивних заходів направлених на попередження комплаєнс-ризиків шляхом реалізації функцій попереднього контролю.

Запропонована методологічна основа податкового комплаєнс-контролю в перспективі може стати важливим елементом в підвищенні рівня податкової культури як суб'єктів податкового контролю, так і платників податків, що в сучасних умовах господарювання є однією з вагомих проблем в налагодженні ефективної співпраці контролюючих органів та суб'єктів господарювання, а також в зростанні іміджу суб'єктів господарювання, діяльність яких не містить ознак комплаєнс-ризиків у взаємовідносинах з контрагентами, інвесторами та регулюючими органами.

Розвиток ринкових умов господарювання в нашій країні, посилює важливість та необхідність глобалізаційних процесів в сфері підприємництва. Жорстка конкуренція, яка сьогодні є перешкодою для виходу на ринок, вимагає в першу чергу відповідного інформаційного забезпечення споживачів, інвесторів та контрагентів інформацією обліково-аналітичного характеру, гарантом достовірності якої має стати неупереджений висновок суб'єкта аудиторської діяльності про відповідність представленої в звітності інформації висунутим вимогам. Зважаючи на стан розвитку аудиту в Україні, його значення суб'єктами господарювання нівелюється. Це пов'язано як з рядом об'єктивних (низький рівень розвитку фондового ринку, нестабільність та недосконалість вимог законодавства) так і суб'єктивних (незацікавленість суб'єктів господарювання, які не підлягають обов'язковому аудиту в аудиторських послугах, низький рівень довіри зовнішніх користувачів до результатів аудиту, висока вартість аудиторських послуг, недотримання принципу незалежності аудитора) факторів.

Наведені вище обставини унеможливають стрімкий розвиток ринку аудиторських послуг в Україні.

Характеристика елементів запропонованої методології податкового комплаєнс-контролю

Структура методології	Елементи методології	Характеристика елементів
Логічна структура методології	Мета	Захист суб'єкта господарювання від фінансових втрат; недопущення збитків в майбутньому внаслідок порушення суб'єктом господарювання вимог нормативно-правових актів через налагодження механізму управління компаєнс-ризиками та притягнення до відповідальності за виявлені порушення
	Завдання	<ul style="list-style-type: none"> – здійснення своєчасного моніторингу операцій та процесів суб'єкта господарювання, які схильні до компаєнс-ризиків (спостереження за параметрами ризиків); – ідентифікація та аналіз схем ухилення від сплати податків, пов'язаних з порушенням чинного законодавства; – виявлення та оцінка компаєнс-ризиків та їх наслідків для суб'єкта господарювання; – оцінка ефективності системи внутрішнього контролю суб'єкта господарювання щодо участі в управлінні ризиками; – оцінка системи бухгалтерського обліку суб'єкта господарювання на предмет чутливості суб'єкта господарювання та впливу на результати його діяльності компаєнс-ризиків; – об'єктивна оцінка наслідків компаєнс-ризиків для суб'єкта господарювання у випадку їх виявлення та високого рівня ймовірності настання; – виявлення порушень та відхилень вимог чинного законодавства та оцінка їх наслідків, уточнення баз оподаткування відповідно до фактичних наслідків компаєнс-ризиків; – надання інформаційно-роз'яснювальної та правової допомоги для підтримки діяльності суб'єкта господарювання в межах правового поля
	Предмет	Законність господарських операцій; достовірність представлення інформації про них у звітності суб'єкта господарювання; доцільність здійснення господарських операцій з точки зору забезпечення прибутковості діяльності, орієнтації на стратегію діяльності та виникнення компаєнс-ризиків; ймовірність виникнення збитків та фінансових санкцій, що призводять до втрат прибутку внаслідок виникнення компаєнс-ризиків
	Об'єкт	I рівень – документи, активи, зобов'язання, капітал в розрізі їх видів та складових; II рівень – факти господарського життя, господарські операції, господарські процеси; III рівень – ризики та компаєнс-ризики
	Методичний інструментарій	Прийоми компаєнс-контролю: спостереження; прийоми документального та фактичного контролю; аналітичні процедури, прийоми оцінки ризиків, методи зниження податкових ризиків та компаєнс-ризиків. Способи компаєнс-контролю: суцільний, вибіркового, комбінований

Структура методології	Елементи методології	Характеристика елементів
	Форми організації контролю	Комплексний або фронтальний (тематичний) комплаєнс-контроль; Індивідуальний (контроль що здійснюється за комплаєнс-ризиками одного суб'єкта господарювання) або зустрічний (контроль, що здійснюється за комплаєнс-ризиками декількох суб'єктів господарювання) комплаєнс-контроль
	Форми здійснення контролю	Неавтоматизований, автоматизований та комбінований контроль, залежно від ступеню автоматизації процесів управління та його окремих функцій. У ході здійснення неавтоматизованого контролю перевіряються оригінали документів, складені у паперовому або електронному вигляді, за умови їх відповідності вимогам щодо оформлення первинних документів та електронні документи, скріплені електронним цифровим підписом. Автоматизований контроль передбачає встановлення доступу суб'єкта здійснення комплаєнс-контролю до баз даних без можливості їх коригування та зміни вихідних даних
	Засоби контролю	Інституційний контроль, що здійснюється органами та особами уповноваженими на його здійснення відповідно до чинного законодавства та внутрішніх розпорядчих документів контролюючого органу
	Результат	<ul style="list-style-type: none"> – протидія легалізації та відмиванню коштів отриманих незаконним шляхом; – сприяння дотриманню суб'єктами господарювання вимог чинного законодавства; – протидія корупції, шахрайству та фальсифікації податкової звітності; – надання допомоги суб'єктам господарювання в управлінні комплаєнс-ризиками
Тимчасова структура методології, що може бути змінена залежно коригувань елементів логічної структури	Напрями реалізації	<ol style="list-style-type: none"> 1) вивчення особливостей господарської діяльності суб'єкта господарювання та його окремих господарських операцій; 2) оцінка дієвості систем внутрішнього контролю суб'єкта господарювання щодо управління комплаєнс-ризиками та реалізації ризик-орієнтованого підходу до внутрішнього контролю; 3) ідентифікація господарських операцій, схильних до комплаєнс-ризиків, незвичайних та сумнівних операцій, які можуть спровокувати комплаєнс-ризик; 4) дослідження документування господарських операцій з точки зору невідображення в системі обліку та звітності здійснених господарських операцій; відображення операцій за відсутності первинних документів, що підтверджують факт їх здійснення; викривлення чи фальсифікації даних бухгалтерського обліку та (або) первинних документів; 4) оцінка ймовірних та реальних наслідків комплаєнс-ризиків залежно від їх якісної оцінки (низький рівень ризику, середній рівень ризику, високий рівень ризику); 5) оцінка остаточного ризику та вартісного вираження реальних наслідків комплаєнс-ризиків;

Особливо така ситуація негативно позначається на діяльності корпоративних утворень, які в переважній більшості випадків представлені акціонерними товариствами, і для яких з одного боку аудит є обов'язковим для подачі звітності до Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку України, що визначено Законом України "Про аудиторську діяльність" [3], і дороговартісним, а з іншого боку мало ефективним, оскільки не сприяє вирішенню тих проблемних питань практичного характеру з якими стикається управлінський персонал в ході діяльності.

Актуалізація питань, пов'язаних з доцільністю проведення аудиторських перевірок ініціативного характеру з досліджуваних питань, пов'язана з необхідністю здійснення ефективного управління прибутком, особливо в частині визначення політики його формування, розподілу та використання в законних цілях. При цьому аудиторська перевірка відповідних операцій повинна бути націлена не лише на встановлення достовірності та законності відображення таких операцій в бухгалтерському обліку та звітності, а й на пошук законних шляхів коригування прийнятих управлінським персоналом рішень з відповідною їх обліковою інтерпретацією.

Важливість забезпечення відповідної спрямованості аудиторських перевірок, пов'язана також з необхідністю підвищення ступеню довіри до облікової інформації в частині не лише її достовірного представлення, але й повного розкриття, оскільки проблема довіри до інформації користувачів, як і проблема інформаційної безпеки, носить всеохоплюючий та багатоаспектний характер. При цьому предметна область дослідження аудитора включає інформацію, за допомогою якої можливо відтворити ланцюг взаємопов'язаних фактів господарської життя, що не обмежується вивченням бухгалтерських документів, оскільки рамки відображення господарських операцій значно ширші.

Враховуючи вище наведене, важливого значення для власників бізнесу набувають аудиторські перевірки, спрямовані на аналіз проблем в сфері управління (менеджмент-аудит), що ґрунтується на діагностиці управлінської діяльності, модернізації системи управління відповідно до виявлених проблемних питань, розробці стратегії розвитку суб'єкта господарювання. Відповідно в умовах аспекті адаптації ринку аудиторських послуг до існуючих вимог та потреб користувачів, на суб'єктів аудиторської діяльності покладається важливе завдання, пов'язане з виявленням слабких та сильних сторін діяльності, що впливає на прибутковість підприємства. В цьому аспекті важливого значення набуває виконання аудитом діагностичної функції, спрямованої на виявлення проблем в діяльності суб'єкта господарювання та вивчення їх причинно-наслідкових зв'язків, які є причинами збитковості або

низьких темпів зростання прибутковості. Такий моніторинг проблемних питань діяльності є актуальним для більшості суб'єктів господарювання з огляду на те, що аудиторська перевірка операцій з формування прибутку повинна бути спрямована не лише на виявлення деструктивних явищ, а й на їх попередження.

Створення та впровадження ефективної системи зовнішнього контролю, орієнтованого на управління ризиками, неможливе без застосування процедур комплаєнс-контролю в сфері аудиторського контролю, ефект від впровадження яких в даному випадку визначається через зведення до мінімуму або нейтралізації небажаних для замовника аудиту наслідків впливу комплаєнс-ризиків.

До сфер комплаєнс-контролю, що може бути реалізований в рамках обов'язкового (щодо управління ризиками при підготовці фінансової звітності) та ініціативного аудиту відповідно до поставлених замовником завдань, в яких рівень комплаєнс-ризиків значний належать:

- система бухгалтерського обліку з точки зору дотримання законодавчих вимог щодо організації та ведення бухгалтерського обліку, цілісності системи документування та належного зберігання документів;

- облікова політика та облікові оцінки суб'єкта господарювання з точки зору повноти їх розкриття, відповідності чинному законодавству, відповідності застосовуваних на практиці підходів нормативно затвердженим на підприємстві;

- сфера трудових відносин в частині професійних компетенцій працівників, їх відповідності займаним посадам, дотримання чинного законодавства щодо розрахунків по оплаті праці та іншим соціальним гарантіям працівникам;

- сфера податкових розрахунків в частині податкових ризиків та комплаєнс-ризиків, пов'язаних з порушенням податкового законодавства;

- операції з бюджетними коштами в частині їх цільового використання;

- операції в іноземній валюті в частині валютних ризиків та їх впливу на результативні показники;

- операції з контрагентами щодо порушення ними чинного законодавства на наявності ознак фіктивного підприємництва, що тягне за собою настання негативних наслідків для суб'єкта господарювання у вигляді визнання господарських операцій нереальними, а укладених договорів з такими суб'єктами господарювання нікчемними;

- сфера корпоративного управління в частині прийнятих рішень щодо операцій з активами підприємства, прибутком та додатковим капіталом у вигляді створених за рахунок прибутку цільових фондів.

В ході здійснення аудиторського контролю крім реалізації суб'єктами аудиторської діяльності функцій комплаєнс-контролю, окремим напрямом є оцінка його ефективності за умови, що ці функції виконуються суб'єктами внутрішнього контролю. В рамках оцінки ефективності функціонування систем внутрішнього комплаєнс-контролю, який є важливим елементом, в першу чергу, обов'язкового аудиту що впливає на думку аудитора щодо достовірності фінансової звітності, необхідним є вивчення аудитором:

- 1) відповідності заходів з організації та здійснення внутрішнього контролю завданням контролю, орієнтованого на управління ризиками;
- 2) комплаєнс-політики підприємства та функціональних повноважень суб'єктів контролю;
- 3) звітів суб'єктів контролю щодо виявлених та оцінених ризиків вціому, та комплаєнс-ризиків, зокрема;
- 4) карт ризиків суб'єкта господарювання з точки зору відповідності характеру контрольних дій рівню оцінених ризиків;
- 5) сфер застосування комплаєнс-контролю на підприємства;
- 6) зон ризиків, їх впливу на фінансові результати господарської діяльності, форм прояву та наслідків;
- 6) ефективності управління ризиками на підприємстві виходячи з їх видів та ймовірності настання небажаних для підприємства наслідків.

Результатом оцінки аудитором ефективності функціонування систем внутрішнього комплаєнс-контролю є ідентифікація ризиків, наслідками яких можуть бути значні фінансові втрати та втрата репутації внаслідок подій після дати балансу з метою попередження управлінського персоналу про необхідність прийняття оперативних управлінських рішень спрямованих на мінімізацію наслідків таких ризиків для забезпечення безперервності господарської діяльності та підвищення рівня ризикостійкості підприємства та його інвестиційної привабливості.

Застосування системного підходу до реалізації функцій комплаєнс-контролю в ході проведення аудиту (як обов'язкового так і ініціативного) дозволить своєчасно ідентифікувати проблему, яка існує в господарській діяльності, здійснити моніторинг, пов'язаних з нею ризиків, надати пропозиції по управлінню ризиками виходячи зі стану проблемної ситуації та (або) розробити комплекс заходів для захисту клієнта від впливу ризиків на його діяльність та фінансові результати.

Список використаних джерел:

1. Єдиний державний реєстр судових рішень // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>
2. Ермакова Н.А. Комплаєнс-контроль в системевнутреннегоконтролякорпорацій/ Н.А. Ермакова, Ч.Ф. Ахуньянова // *Международныйбухгалтерскийучет*. – 2014. – № 3 (297) – С. 2-11
3. Закон України “Про аудиторську діяльність” № 3125-ХІІ від 22.04.1993р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3125-12>
4. Інформаційне повідомлення про сутність “комплаєнс-контролю” [Електронний ресурс]: Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%B5%D0%BD%D1%81-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BB%D1%8C>
5. Крупышев Д. Управлениекомплаєнс рисками в російскомбанке. Конкурентныепреимущества системного похода [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://lecap.ru/team/dmitriy_krupishev/publication/334/
6. Малыхин Д.В. Особенностиорганизациикомплаєнс-контроля в російских банках [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bankir.ru/tehnologii/s/osobennosti-organizacii-komplaens-kontrolya-v-rossiiskih-bankah-2303295/#ixzz31z5cNuGF>

*Пугаченко О. Б., к.е.н., доцент,
Фоміна Т. В., к.е.н., доцент,
Кіровоградський національний технічний університет*

ПОДАТКОВИЙ КОНТРОЛЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАПОБІГАННЯ ТІНЬОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Необхідність та стабілізація фінансової системи, забезпечення стійкого надходження бюджетних доходів, дотримання податкової дисципліни як умови якісного виконання фізичними та юридичними особами зобов'язань перед державою, а також існування тіньової економіки в Україні обумовили створення особливого напрямку державного фінансового контролю – податкового контролю.

Використовуючи прийоми, методи та інструменти податкового контролю контролюючі органи можуть здійснювати превентивний вплив на негативні наслідки тіньової економіки. Проте наступний податковий контроль, який проводиться у формі податкових перевірок, також виступає дієвим інструментом боротьби з тіньовими схемами. З цього випливає надзвичайна доречність, нагальність та необхідність податкового контролю, особливо на сучасному етапі розвитку економіки України та реформування податкової системи.

Статтею 61 Податкового кодексу України (далі – ПКУ) надано визначення податкового контролю та наведено повноваження органів державної влади щодо його здійснення.

Податковий контроль – система заходів, що вживаються контролюючими органами з метою контролю правильності нарахування, повноти і своєчасності сплати податків і зборів, а також дотримання законодавства з питань регулювання обігу готівки, проведення розрахункових та касових операцій, патентування, ліцензування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи [1].

Питання податкового контролю та загальних проблем, які виникають у процесі його здійснення, у тому числі і в умовах тіньової економіки, знайшли своє відображення у працях таких фахівців, як: А. Абрамова, В. Альошкін, С. Богачов, В. Борейко, О. Бурдонова, В. Вишневський, Н. Витвицька, Л. Воронова, О. Данилов, В. Дедекаєв, В. Єгарміна, О. Задорожний, С. Каламбета, Є. Ковальчук, О. Крамаренко, А. Крисоватий, М. Кучерявенко, О. Лега, Д. Липницький, В. Литвиненко, К. Матвійчук, П. Мельник, Т. Мисник,

О. Найденко, В. Онищенко, О. Орлюк, В. Ревун, Л. Савченко, М. Свердан, А. Сігаєв, А. Чередніченко, Л. Чернелевський, О. Шевчук та інші, але від цього тема податкового контролю не втратила своєї актуальності. Її важливість полягає в тому, що вдосконалення та ефективна організація податкового контролю здатна забезпечити розв'язання проблем, які виникають в умовах існування тіньової економіки, що особливо актуально під час політичної та фінансової кризи в Україні.

Податковий контроль здійснюється органами, зазначеними у статті 41 ПКУ в межах їх повноважень. Контролюючими органами є органи доходів і зборів – центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування єдиної державної податкової, державної митної політики в частині адміністрування податків і зборів, митних платежів та реалізує державну податкову, державну митну політику, забезпечує формування та реалізацію державної політики з адміністрування єдиного внеску, забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями при застосуванні податкового та митного законодавства, а також законодавства з питань сплати єдиного внеску (далі – центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику), його територіальні органи.

У складі контролюючих органів діють підрозділи податкової міліції.

Органи Служби безпеки України, внутрішніх справ, податкової міліції, прокуратури та їх службові (посадові) особи не можуть брати безпосередньої участі у проведенні перевірок, що здійснюються контролюючими органами, та проводити перевірки суб'єктів підприємницької діяльності з питань оподаткування [1].

Інформація про кількість планових та позапланових перевірок та суми донрахованих грошових зобов'язань, які підлягають погашенню за даними Міністерства доходів і зборів України представлена у таблиці 1.

Податковий контроль здійснюється шляхом:

- ведення обліку платників податків;
- інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності контролюючих органів;
- перевірок та звірок відповідно до вимог ПКУ, а також перевірок щодо дотримання законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, у порядку, встановленому законами України, що регулюють відповідну сферу правовідносин [1].

**Основні показники контрольно-перевірочної роботи Департаменту
податкового та митного аудиту за січень-червень 2014 року
(наростаючим підсумком) [14]**

Назва та код області	Кількість перевірок, результати яких узгоджено			Сума донарахованих грош. зобов'язань яка підлягає погашенню, тис.грн.		
	всього	у т.ч. планових	у т.ч. поза- планових	всього	у т.ч. по плановим перевіркам	у т.ч. по поза- плановим перевіркам
АР Крим*	199	21	178	16 307	3 303	13 004
Вінницька	401	89	312	31 078	15 962	15 116
Волинська	377	25	352	101552	22 274	79 278
Дніпропетровська	1278	264	1014	185395	89 721	95 674
Донецька	606	233	373	177951	90 485	87 466
Житомирська	304	75	229	31 273	15 787	15 486
Закарпатська	262	30	232	16 388	9 750	6 638
Запорізька	473	96	377	41 208	25 031	16 177
Івано-Франківська	416	33	383	35 765	13 667	22 098
Київська	537	72	465	123600	75 363	48 237
Кіровоградська	314	53	261	35 594	14 028	21 566
Луганська	502	36	466	44 589	7 994	36 595
Львівська	1165	177	988	106354	48 154	58 200
Миколаївська	471	50	421	61 201	21 650	39 551
Одеська	1188	107	1081	204 152	81 195	122 957
Полтавська	843	97	746	281 332	181 098	100 234
Рівненська	332	41	291	13 751	4 990	8 761
Сумська	328	70	258	54 185	36 630	17 555
Тернопільська	341	49	292	39 602	9 073	30 529
Харківська	1296	261	1035	1 928 289	1 367 895	560 394
Херсонська	540	97	443	140 264	36 072	104 192
Хмельницька	514	115	399	56 315	38 640	17 675
Черкаська	403	53	350	61 904	18 232	43 672
Чернівецька	294	39	255	27 645	9 696	17 949
Чернігівська	510	47	463	21 031	7 345	13 686
м. Київ	3426	460	2966	1 936 030	968 884	967 146
м. Севастополь*	89	10	79	12 854	4 321	8 533
Міжрегіональне головне управління центрального офісу з обслуговування великих платників	497	189	308	583 306	303 698	279 609
ВСЬОГО	17906	2889	15017	6 368 915	3 520 938	2 847 978

* - інформація надається за підсумками січня-лютого 2014 року

Організація податкового контролю базується на використанні ряду принципів. Принципи організації податкового контролю в цілому та при запобіганні тіньовій економіці можна розподілити на загальні, специфічні та загальноправові (рис. 1).

Рис. 1. Принципи організації податкового контролю

До загальних принципів контрольної діяльності належать:

- принцип безоплатності здійснення передбачає, що податковий контроль здійснюється за рахунок бюджетних коштів;
- принцип правомочності означає здійснення податкового контролю лише відповідними державними органами, які діють в межах своїх повноважень і у відповідності з рівнем компетенції згідно законодавства;
- принцип професіоналізму передбачає здійснення контролю особами, що мають відповідну підготовку;
- принцип визначеності предмету контролю має на увазі, що предметом контролю може бути лише перевірка обов'язкових вимог, а також виконання приписів органів податкового контролю;
- принцип координації і взаємодії органів контролю вимагає, щоб кожний орган – учасник системи податкового контролю виконував лише безпосередньо покладені на нього завдання. Жоден з органів контролю не має права втручатись у компетенцію інших органів, але при цьому зобов'язаний постійно взаємодіяти з іншими органами і обмінюватись необхідною інформацією;
- принцип повноти означає, що всі види податків, зборів, платежів, а також всі платники повинні бути охоплені системою контролю незалежно від обсягів податкових платежів;

- принцип превентивності обумовлюється одним із найважливіших завдань контролю – попередження податкових правопорушень.

До специфічних принципів організації податкового контролю відносять:

- принцип дотримання процесуальної форми полягає в тому, що ніхто не може притягнутий до відповідальності інакше, ніж за наявності підстав і в порядку, передбаченому законодавством, а вина платника податків повинна бути доведена;

- принцип презумпції невинуватості полягає у визнанні невинуватості платника податку до того часу, доки його вина не буде встановлена рішенням суду, що набуло законної сили;

- принцип презумпції правоти платника податків – сумніви, які є наслідком неусунених протиріч та неоднозначностей у податковому законодавстві трактуються на користь платника податків;

- принцип дотримання податкової таємниці передбачає відповідальність за розголошення податкової таємниці, спеціальний режим зберігання і доступу до даних, що становлять податкову таємницю, право платника податків вимагати дотримання податкової таємниці, обов'язок податкових органів дотримуватись податкової таємниці;

- принцип недопущення заподіяння шкоди платнику податків – забезпечення оптимального співвідношення фіскальної і регулюючої направленості податкового контролю [2, с. 32-35].

Загальноправові (конституційні) принципи організації податкового контролю за суттю є основоположними як для податкового розслідування, так і для його механізму, зокрема:

- принцип законності передбачає суворе дотримання вимог законодавчих актів;

- принцип юридичної рівності проявляється у рівності всіх осіб перед законом і судом незалежно від статі, віку, національності, майнового стану тощо;

- принцип дотримання прав людини і громадянина трансформується в цілий ряд інших принципів (проявляється, наприклад, у тому, що при проведенні податкових перевірок доступ посадових осіб, що здійснюють податковий контроль, у житлові приміщення без згоди проживаючих в них фізичних осіб не допускається, окрім випадків, передбачених законодавством);

- принцип гласності під час здійснення податкового контролю реалізується при офіційному опублікуванні відомостей про діючі на території України податки та збори, при роз'ясненні платникам податків порядку обчислення і сплати податків, зборів, платежів;

- принцип відповідальності є основоположним для інституту відповідальності при здійсненні податкових правопорушень і проявляється у встановленні та фіксації фактів правопорушень в документах податкового контролю;

- принцип захисту прав передбачає наявність гарантій на будь-якому етапі розвитку податкових відносин. Підконтрольні суб'єкти можуть оскаржити дії і акти контролюючих органів на будь-якій стадії здійснення контрольної діяльності.

Крім вище наведених принципів податкового контролю існує група принципів, які проявляються у:

- незалежності – не допускається безпосереднє отримання органами державного контролю відрахувань від сум, стягнутих в результаті заходів податкового контролю;

- планомірності – підготовка та складання графіків проведення відповідних заходів, а також черговості проведення перевірок;

- систематичності – циклічний характер контролю (в окремих випадках законодавчо встановлені періоди часу для проведення заходів податкового контролю);

- об'єктивності і достовірності – виключається будь-яка упередженість з боку уповноважених органів, а факти, виявлені у ході контролю повинні бути результатом ретельно проведеної перевірки і підтверджуватись відповідними документами;

- документальному оформленні результатів контролю – у ході здійснення контрольної діяльності всі виявлені факти, події і дії фіксуються в документах встановлених видів і форм.

У цілому розглянуті принципи визначають особливості діяльності правоохоронних та контролюючих органів у податковій сфері, оперативно-розшукової діяльності, кримінальному процесі і праві та забезпеченні податкової безпеки, як у цілому, так і в умовах існування тіньової економіки.

Основними сегментами тіньової економіки і механізмами отримання тіньових прибутків є:

- корупція;
- приховування реальних прибутків громадян, а також прибутків підприємств від оподаткування (ухилення від сплати податків);
- нелегальний експорт капіталів;
- незаконна приватизація державної власності;
- отримання тіньових прибутків унаслідок вилучення з обороту різниці між офіційними й реальними цінами на товари і послуги;

- дрібні розкрадання на державних, акціонерних і колективних підприємствах;

- нелегальні валютні та зовнішньоекономічні операції (контрабанда);
- випуск і реалізація невраховуваної продукції та надання невраховуваних послуг;

- кримінальні злочини;
- фінансове шахрайство [3, с. 166].

Вплив на усунення негативних наслідків тіньової економіки податковий контроль може здійснювати у частині виявлення, усунення та профілактики фактів ухилення від сплати податків та незаконне зменшення їх сум.

Ухилення від сплати податків – використання незаконних прийомів зменшення розміру податкового зобов'язання. Ухилення від сплати податків здійснюється платником податків, як правило, шляхом скорочення доходу чи іншого предмету оподаткування, неподання чи неповного подання документів, необхідних для обчислення податку чи подання недостовірних документів, незаконного отримання податкових пільг та інших преференцій, здійснення інших дій, що суперечать законодавству. Незаконне зменшення суми податків може бути наслідком заниження податкової бази з того чи іншого податку. В даному випадку сума нарахованого податку буде нижчою, ніж повинна бути насправді. В кінцевому результаті платник податків подає до контролюючих органів декларацію із завідомо неправдивими даними.

Ухилення від сплати податків може здійснюватись за рахунок:

- зниження або приховування об'єкту оподаткування (доходу, прибутку тощо);
- порушення правил ведення обліку за вимогами бухгалтерського та податкового законодавства;
- надання недостовірних даних;
- несвоєчасне надання або ненадання необхідних документів;
- неправомірне використання податкових пільг [4].

Доцільно зазначити, що можливості ухилення для різних податків є різними, залежно від механізму визначення платників, ставок і об'єктів оподаткування за тими чи іншими податками. Залежність тут така:

- при визначенні суб'єкта оподаткування менша зацікавленість в ухиленні виникає в тому випадку, якщо платник податку і носій податкового тягаря цього податку не збігаються (класичний приклад – непрямі податки);

- при визначенні ставок оподаткування – складніше ухилитися від податків, ставки за якими визначені у твердих сумах, а не в процентах до вартісного обсягу; серед процентних ставок лідером щодо ухилення є податки

за диференційованими ставками за різними групами товарів чи платників або прогресивні залежно від обсягу доходу, водночас універсальні ставки зменшують можливості для ухилення;

- щодо об'єкта оподаткування – при визначенні останнього у кількісних показниках (у фізичному вимірі) ухилитися досить важко від оподаткування. Якщо ж об'єкт визначається у вартісному вимірі, то чим складнішим є механізм підрахунку, тим легше ухилитись від цього податку. Так, якщо розглядати діючу систему оподаткування в Україні, найважче ухилитись від сплати прямих реальних податків, об'єктом оподаткування яких виступає земля, рухоме або нерухоме майно, які приховати неможливо (наприклад, податок на землю, фіксований сільськогосподарський податок).

Серед західних економістів непрямі податки вважаються малоприсадибними для ухилення, проте, українські підприємці, розглядаючи суми непрямих податків як власні доходи, а не як надбавку держави до ціни відповідних товарів, винайшли досить багато методів зменшення відрахувань до бюджету за цими податками.

У першу чергу це стосується ПДВ, оскільки його ставки визначені у відсотках до вартісного обсягу. Це дає можливість за допомогою заниження обсягів реалізації або завищення обсягів купівлі зменшувати надходження до бюджету. Щодо таких непрямих податків, об'єкти оподаткування, за якими визначені у кількісному (фізичному) вимірі, а ставки – у твердих сумах та є диференційованими за групами товарів (наприклад, акцизний податок з більшості товарних позицій), шляхом для ухилення є або видання одного товару під виглядом іншого (якщо ставки за ними суттєво відрізняються), або приховування від легального обороту цих товарів (контрабанда, готівкові розрахунки тощо), що створює сприятливі умови для ухилення [3, с. 167].

Незаконне зменшення податків спричиняє негативні наслідки для економіки держави, адже відбувається недоотримання коштів державного бюджету, наслідком чого є призупинення реалізації державних програм, не виплата заробітної плати працівникам бюджетної сфери, недофінансування окремих видів бюджетних видатків аж до процедури скорочення бюджету. Крім того, ухилення від сплати податків може мати серйозні економічні наслідки у вигляді порушення законів конкуренції. Два однакові підприємства, що займаються, наприклад, виробництвом певних товарів, знаходяться в нерівних умовах у разі ухилення одного з них від сплати податків.

Особливо руйнівними для бюджету є так звані «податкові ями» (безактивні фірми), на які порушники законодавства штучно переносять податкові зобов'язання. Податковими ямами є підприємства, що здійснюють безтоварні угоди, і як наслідок, – оформляють документи на поставку неіснуючого товару

або надання послуг. Підприємства цього типу зазвичай не подають податкової звітності для того, щоб уникнути можливості проведення податкових звірень. Такі підприємства існують протягом короткого періоду [5].

Наступною групою ризику, за визначенням органів податкового контролю, є підприємства «транзитери». Основним завданням «транзитерів» є «відбілювання» операцій для «вигодонабувачів». Підприємства «транзитери» зазвичай не мають найманих працівників, займаються багатьма видами діяльності та не отримують реального прибутку, всі доходи покривають витрати. На відміну від «податкових ям», «транзитери» декларують свої податкові зобов'язання. Відстежити перших двох учасників органам податкового контролю здебільшого складно. Навіть якщо вдається відстежити ці підприємства та їх посадових осіб – усе, що можна їм інкримінувати – це штраф згідно статті 205 Кримінального кодексу України. Фіктивне підприємництво, тобто створення або придбання суб'єктів підприємницької діяльності (юридичних осіб) з метою прикриття незаконної діяльності або здійснення видів діяльності, щодо яких є заборона, – карається штрафом від п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Ті самі дії, якщо вони вчинені повторно або заподіяли велику матеріальну шкоду державі, банкові, кредитним установам, іншим юридичним особам або громадянам, – караються штрафом від трьох тисяч до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [9].

Оскільки самої поставки товару у цієї компанії не було, то додатково нарахувати будь-які зобов'язання органи податкового контролю не можуть.

«Вигодонабувачі» – це реальний сектор економіки, діючі підприємства, що користуються послугами «мінімізаторів» для зниження власних податкових зобов'язань. Чим серйозніше підприємство «вигодонабувач», тим складніша схема роботи «транзитерів», послугами яких він користується. Саме до них органи податкового контролю виявляють найбільший інтерес.

Розслідування таких справ йде за ланцюгом контрагентів – від «вигодонабувачів» до податкових ям. Досить поширеною є ситуація, коли підприємства, які не задіяні в такій схемі, все одно потрапляють на замітку до органів податкового контролю у вигляді «вигодонабувачів» або «транзитерів».

Необхідно зазначити, що описаний вище варіант розвитку подій стає більш поширеним. Перевірки, які «проводять» податкові інспектори, ґрунтуються зазвичай на «фіктивності» угод з контрагентами та відсутності реального настання наслідків за такими угодами. Такі висновки органи податкового контролю роблять на підставі відомостей щодо відсутності контрагентів за місцем реєстрації (такий запис у державному реєстрі робиться саме з ініціативи

податкових органів), основних засобів для здійснення тих чи інших робіт, найманих працівників [3, с. 167].

Поширеною є практика, коли податкові органи, посилаючись на статтю 72 Податкового кодексу України [1], надсилають платникам податків листи з вимогою надати документи щодо підтвердження взаємовідносин з тими чи іншими контрагентами. Добросовісні підприємства дають усі витребувані документи інспектору, а на наступний день отримують акт перевірки, де операції, документи щодо яких були подані платником податків, виявляються фіктивними. Тобто перевірка здійснюється з порушенням процедури її проведення та перевищенням повноважень фіскальними органами.

Коли виникають такі ситуації платники податків, користуючись своїми законними правами, готують заперечення результатів актів перевірок, здійснюють процедури адміністративного і судового оскарження рішень органів податкового контролю. І, як показує практика, майже завжди виграють судові спори. При цьому, вони висувають цілком логічні та законні аргументи.

За наявності таких випадків підприємства-покупці не погоджуються з результатами перевірок, в яких йдеться про те, що вони безпідставно сформували податковий кредит за рахунок сум податку на додану вартість, згідно податкових накладних, виписаних своїм контрагентом – продавцем. Інспектори визнають правочин між ними нікчемним. При цьому, акцент інспекторами робиться на тому, що «...у ході перевірки встановлено відсутність факту отримання товару, що свідчить про укладення угод без мети настання реальних наслідків. Отже, зазначені договори відповідно до підпунктів 1 і 2 статті 215 та підпунктів 1 і 5 статті 203 Цивільного кодексу України є нікчемними, і в силу статті 216 ЦКУ не створюють юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з їх недійсністю» [10]. Дані формулювання використовуються працівниками органів податкового контролю при складанні ними актів за результатами таких перевірок.

Також інспектори апелюють тим, що в ході проведення перевірок не встановлено факту передачі товарів (послуг) від продавця покупцю у зв'язку із відсутністю (ненаданням для перевірки) договорів про господарську діяльність, актів приймання-передачі товару, довіреностей, документів, що засвідчують транспортування, зберігання товарів, а також інших первинних документів. Тут платники податків висувають резонне питання про те, яким чином інспектор встановив відсутність факту отримання товару? Тим більше, що майже всі підприємства-покупці, при отриманні запитів від органів податкового контролю щодо підтвердження господарських відносин зі своїми контрагентами, надають відповіді своєчасно і у повному обсязі з додаванням копій первинних документів. Платники податків посилаються на норми Положення про

документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку, в якому йдеться про те, що «первинні документи – це письмові свідоцтва, що фіксують факт підтвердження господарської операції, включаючи розпорядження та дозволи адміністрації на їх проведення» [11].

Встановити остаточно реальний факт отримання чи неотримання товару за всіма законами людської логіки можна лише при безпосередній присутності особи під час приймання товару, тобто візуальним шляхом. Крім того, якщо інспектором визнано нікчемність таких договорів, то знову постає питання – що ж тоді реалізовувало підприємство своїм покупцям? Отримання сировини (надходження товарів) не визнається інспектором, а значить сировини (товарів) для виготовлення готової продукції (чи продажу придбаних товарів) підприємство не мало і реалізовувати їм просто не було чого. З цього виходить, що усіх доходів від операційної діяльності (доход від реалізації товарів (робіт, послуг)) не було, а значить їх треба також не визнати. У протилежному випадку це прямо порушує принципи бухгалтерського обліку, а саме статтю 4 Закону України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні» абзацом 7 якої передбачено, що «Бухгалтерський облік та фінансова звітність ґрунтуються на таких основних принципах: ...нарахування та відповідність доходів і витрат – для визначення фінансового результату звітного періоду необхідно порівняти доходи звітного періоду з витратами, що були здійснені для отримання цих доходів. При цьому доходи і витрати відображаються в бухгалтерському обліку та фінансовій звітності в момент їх виникнення, незалежно від дати надходження або сплати грошових коштів...». З цих позицій платники податків вважають, що ніяких законних підстав для невизнання у складі витрат, що враховуються при визначенні об'єкта оподаткування податком на прибуток за операціями, які викликали сумнів органів податкового контролю немає. Саме на підставі цих та інших аргументів платники податків успішно виграють судові спори з органами податкового контролю. Така практика ускладнює здійснення контролю органами податкового контролю подібних операцій, які вони вважають «нікчемними правочинами».

Ще однією із схем ухилення від сплати податків, яка є похідною від вище описаних, є створення і використання так званих «конвертаційних центрів». На сьогодні можна виділити такі характерні риси використання фіктивних суб'єктів підприємництва у процесі легалізації коштів, здобутих злочинним шляхом:

- використання «сірих» схем конвертації злочинно здобутих коштів (створення у злочинних схемах відмивання «брудних» коштів «буферних» підприємств);

- централізація та монополізація ринку конвертації «брудних» коштів;
- наявність контролю за діяльністю конвертаційних центрів з боку організованих злочинних угруповань;

- значна інформованість про можливості та вартість послуг з конвертації грошових коштів, у тому числі з використанням Інтернет (приміром, існує сайт з назвою «Обнал», де пропонуються послуги щодо здійснення операцій переводу (безготівкових у готівку, готівки у безготівкові кошти, транзит за рахунком). За окремими адресами електронної пошти можна здійснити листування на предмет узгодження умов щодо «конвертації» грошових коштів).

Можна відокремити такі типові ознаки фіктивних підприємств, виявлені у ході документування діяльності з легалізації коштів, здобутих злочинним шляхом:

- ненадання у встановлений строк у податкові органи податкової та іншої звітності;

- відсутність суб'єкта підприємництва за юридичною адресою;

- неможливість встановлення місцезнаходження адміністрації суб'єкта підприємництва (директора, головного бухгалтера);

- постійне надання у податкові органи відомостей про призупинення діяльності та відсутність об'єктів оподаткування;

- недоплата податків.

За змістовною стороною конвертаційні центри нічим не відрізняються від фіктивних підприємств, проте мають більш «досконалу» структуру організації управління злочинним бізнесом та розподіл злочинних ролей («керівник», «диспетчер», «дилер», «юрист» тощо).

За структурою конвертаційні фірми умовно можна поділити на два види:

- «розгорнуті», які охоплюють «повний цикл» конвертації, мають постійно існуючу розгалужену мережу фіктивних фірм, а також власні банки (або відповідні зв'язки зі службовими особами банківських установ, що дозволяє тісно співпрацювати з ними), декілька офшорних фірм за кордоном (для розміщення безготівкової іноземної валюти поза межами України), валютні рахунки, відкриті на фізичних осіб у банках України (для подальшого переведення у готівкову вільноконвертовану валюту), так звані «вікна» на кордоні (для ввезення контрабандним шляхом готівкової валюти), широке коло постійних «клієнтів», що забезпечується наявністю дилерської мережі в різних регіонах. Для таких фірм саме незаконна конвертація є основним засобом отримання злочинного прибутку;

- «цільові», які спеціально створюються для здійснення конкретних товарних операцій з метою укріплення доходів від оподаткування, використовують

досить незначну кількість фіктивних фірм для обслуговування саме власних потреб. Проте, водночас, з метою «відмивання» грошових коштів використовуються вже конвертаційні фірми з «повним циклом» («розгорнуті»). Такі фірми мають порівняно невеликий обіг грошових коштів на своїх рахунках. Основною метою їх діяльності є ухилення від сплати податків у разі контрабандного ввезення товарів – митних платежів (або, навпаки, незаконного відшкодування ПДВ з державного бюджету при проведенні фіктивних експортних операцій).

На сьогодні конвертаційними центрами застосовуються такі основні механізми переводу безготівкових грошових коштів у готівку: ощадні сертифікати; страхові компанії; особи, які сплачують єдиний податок; перерахування коштів через «Лоро»-рахунки.

Аналіз і узагальнення матеріалів практики в банківській системі дозволяє виділити три основні напрямки злочинного руху капіталів, пов'язаних з відмиванням «брудних» коштів:

- забезпечення зовнішньоекономічних контрактів фіктивних підприємницьких структур валютними коштами, що легально купуються через уповноважені банки;
- використання «Лоро»-рахунків для перерахування грошових коштів і купівлі валюти з використанням фіктивних фірм;
- переведення безготівкових грошових коштів у готівку з використанням фіктивних підприємницьких структур та конвертаційних центрів.

Матеріали оперативних розробок і кримінальних справ даної категорії дозволяють виокремити такі напрямки діяльності банківської системи, де можуть бути застосовані злочинні схеми відмивання «брудних» коштів:

- використання депозитних сертифікатів на пред'явника;
- «конвертація» грошових коштів з використанням фіктивних суб'єктів підприємницької діяльності;
- «конвертація» грошових коштів та переказ в банки інших держав;
- переказ та «конвертація» грошових коштів через особисті рахунки фізичних осіб;
- використання «лоро»-рахунків та «конвертація» грошових коштів;
- використання вексельної форми розрахунків [6].

Найбільш дієвим способом виявлення фактів використання тіньових схем є проведення податкових перевірок. Статтею 75 ПКУ передбачено, що контролюючі органи мають право проводити камеральні, документальні (планові або позапланові; виїзні або невиїзні) та фактичні перевірки (рис. 2).

Рис. 2. Види податкових перевірок

Камеральні та документальні перевірки проводяться контролюючими органами в межах їх повноважень виключно у випадках та у порядку, встановлених ПКУ, а фактичні перевірки – ПКУ та іншими законами України, контроль за дотриманням яких покладено на контролюючі органи.

Камеральною вважається перевірка, яка проводиться у приміщенні контролюючого органу виключно на підставі даних, зазначених у податкових деклараціях (розрахунках) платника податків.

Документальною перевіркою вважається перевірка, предметом якої є своєчасність, достовірність, повнота нарахування та сплати усіх передбачених цим Кодексом податків та зборів, а також дотримання валютного та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, дотримання роботодавцем законодавства щодо укладення трудового договору, оформлення трудових відносин з працівниками (найманими особами) та яка проводиться на підставі податкових декларацій (розрахунків), фінансової, статистичної та іншої звітності, реєстрів податкового та бухгалтерського обліку, ведення яких передбачено законом, первинних документів, які використовуються в бухгалтерському та податковому обліку і пов'язані з нарахуванням і сплатою податків та зборів, виконанням вимог іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, а також отриманих в установленому законодавством порядку контролюючим органом документів та податкової інформації, у тому числі за результатами перевірок інших платників податків, зокрема:

- документальна планова перевірка проводиться відповідно до плану-графіка перевірок;
- документальна позапланова перевірка не передбачається у плані роботи контролюючого органу і проводиться за наявності хоча б однієї з обставин, визначених ПКУ;
- документальною виїзною перевіркою вважається перевірка, яка проводиться за місцезнаходженням платника податків чи місцем розташування об'єкта права власності, стосовно якого проводиться така перевірка;
- документальною невиїзною перевіркою вважається перевірка, яка проводиться в приміщенні контролюючого органу;

• документальною невідною позаплановою електронною перевіркою (далі – електронна перевірка) вважається перевірка, що проводиться на підставі заяви, поданої платником податків з незначним ступенем ризику, визначеним відповідно до пункту 77.2 статті 77 ПКУ, до контролюючого органу, в якому він перебуває на податковому обліку. Заява подається за 10 календарних днів до очікуваного початку проведення електронної перевірки. Форма заяви, порядок її подання, прийняття рішення про проведення електронної перевірки встановлюються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику.

Фактичною вважається перевірка, що здійснюється за місцем фактичного провадження платником податків діяльності, розташування господарських або інших об'єктів права власності такого платника. Така перевірка здійснюється контролюючим органом щодо дотримання норм законодавства з питань регулювання обігу готівки, порядку здійснення платниками податків розрахункових операцій, ведення касових операцій, наявності ліцензій, патентів, свідоцтв, у тому числі про виробництво та обіг підакцизних товарів, дотримання роботодавцем законодавства щодо укладення трудового договору, оформлення трудових відносин з працівниками (найманими особами).

У частині адміністрування податків органи податкового контролю за показниками податкової поведінки та рівня ризику суб'єктів господарювання розрізняють три категорії уваги (рис. 3).

Платники податків, віднесені до категорії 1 органами податкового контролю оцінюються позитивно; категорії 2 – у цілому оцінюються позитивно; категорії 3 – оцінюються негативно в частині податкової поведінки.

• Реєстри суб'єктів господарювання за категоріями уваги формуються в автоматизованому режимі. З метою формування таких реєстрів проводиться первинний розподіл платників податків на групи за такими однорідними ознаками, як:

- подання звітності, яка свідчить про відсутність господарської діяльності;
- перебування суб'єктів господарювання на спеціальних та спрощених системах оподаткування;
- неприбуткові організації;
- новостворені платники податків;
- суб'єкти господарювання, на яких протягом останніх 12 місяців проведені комплексні документальні перевірки;
- суб'єкти господарювання, що перебувають на звичайній системі оподаткування.

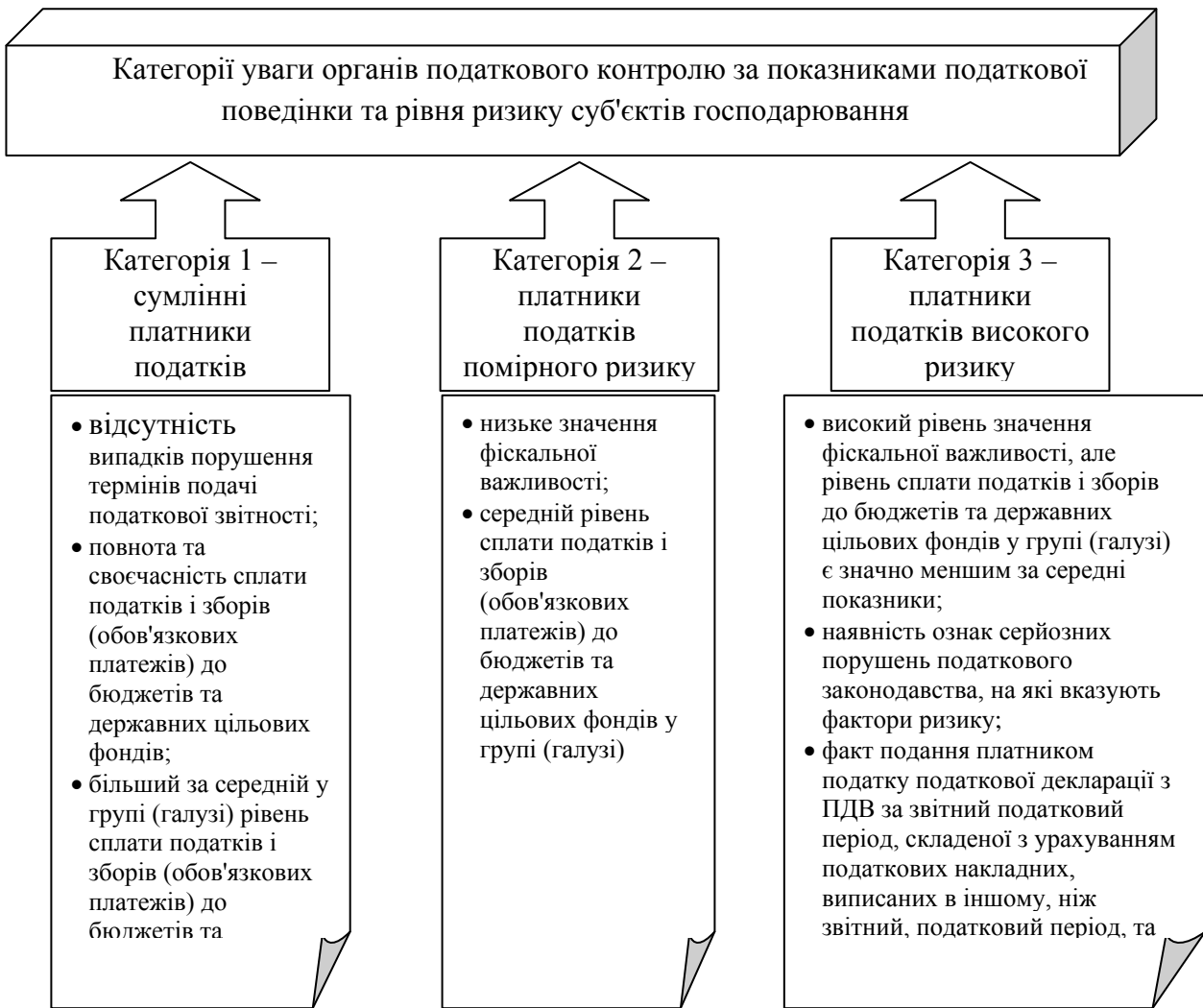

Рис. 3. Категорії уваги органів податкового контролю за показниками податкової поведінки та рівня ризику суб'єктів господарювання

У подальшому в автоматизованому режимі проводиться ранжування суб'єктів господарювання кожної групи в залежності від розрахованого показника оцінки діяльності суб'єктів господарювання.

Розподіл суб'єктів господарювання на категорії уваги проводиться в автоматизованому режимі за допомогою аналізу податкової поведінки платника податків з використанням факторів ризику. При цьому кожна група та підгрупа має свою множину факторів ризику.

Відпрацювання факторів ризику здійснюється на підставі інформації, отриманої з:

- даних податкової звітності («Medoc»);
- даних вантажно-митних декларацій;
- даних реєстрів платників податків;
- автоматизованих інформаційних систем «Реєстр платників податків», «Облік податків та платежів», «Форма № 1-ДФ»;

- автоматизованих інформаційних систем «Аудит», «Пільги», «Реєстрація фізичних осіб – платників податку на додану вартість»;
- автоматизованої інформаційної системи «Акциз»;
- автоматизованої інформаційної системи «Розширений пошук у схемах, що використовуються суб'єктами господарювання з метою мінімізації об'єктів оподаткування та ухилення від сплати податків»;
- автоматизованої інформаційної системи «Пошук»;
- бази даних «Фіктивні суб'єкти господарювання»;
- бази даних «Злочин» [13].

З метою усунення негативних наслідків функціонування тіньової економіки контролюючі органи проводять різні види перевірок, інформаційною базою для проведення яких слугують документи, орієнтовний перелік яких нами згруповано і представлено у додатку А.

При ухиленні від сплати податків мова йде про протизаконні дії платника податків, а тому за їх здійснення відповідно до статті 111 Податкового кодексу України передбачена фінансова, адміністративна та кримінальна відповідальність (рис. 4).

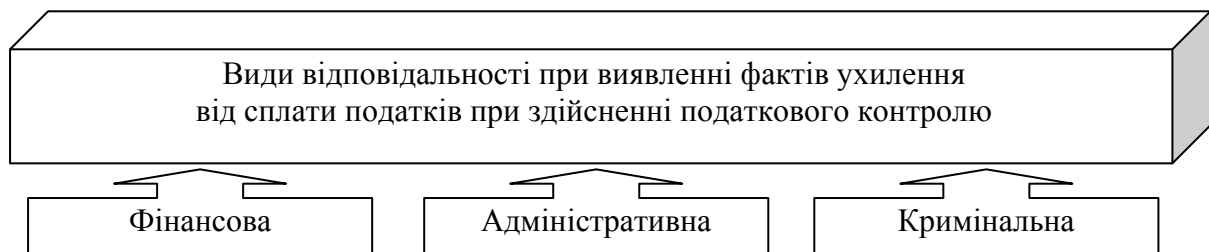

Рис. 4. Види юридичної відповідальності за порушення законів з питань оподаткування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи

Платник податків може притягуватись до фінансової та адміністративної відповідальності за здійснення наступних правопорушень:

- порушення встановленого порядку взяття на облік (реєстрації) в органах державної податкової служби (стаття 117 ПКУ);
- порушення строку та порядку подання інформації про відкриття або закриття банківських рахунків (стаття 118 ПКУ);
- порушення платником податків порядку подання інформації про фізичних осіб – платників податків (стаття 119 ПКУ);
- неподання або несвоєчасне подання податкової звітності або невиконання вимог щодо внесення змін до податкової звітності (стаття 120 ПКУ);

- порушення встановлених законодавством строків зберігання документів з питань обчислення і сплати податків та зборів, а також документів, пов'язаних із виконанням вимог іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи (стаття 121 ПКУ);

- порушення правил застосування спрощеної системи оподаткування фізичною особою – підприємцем (стаття 122 ПКУ);

- штрафні (фінансові) санкції (штрафи) у разі визначення контролюючим органом суми податкового зобов'язання (стаття 123 ПКУ);

- відчуження майна, яке перебуває у податковій заставі, без згоди органу державної податкової служби (стаття 124 ПКУ);

- порушення порядку отримання та використання торгового патенту (стаття 125 ПКУ);

- порушення правил сплати (перерахування) податків (стаття 126 ПКУ);

- порушення правил нарахування, утримання та сплати (перерахування) податків у джерела виплати (стаття 127 ПКУ);

- неподання або подання з порушенням строку банками чи іншими фінансовими установами податкової інформації органам державної податкової служби (стаття 128 ПКУ) [1].

Фінансова відповідальність за порушення законів з питань оподаткування та іншого законодавства встановлюється та застосовується згідно ПКУ та іншими законами. Фінансова відповідальність застосовується у вигляді штрафних (фінансових) санкцій (штрафів) та/або пені.

Притягнення до фінансової відповідальності платників податків за порушення законів з питань оподаткування, іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, не звільняє їх посадових осіб за наявності відповідних підстав від притягнення до адміністративної або кримінальної відповідальності.

У випадку кримінального ухилення від сплати податків платник податків з метою ухилення від сплати податку або для зниження сум податків, здійснює протизаконні дії, що тягнуть не лише порушення податкового, але і кримінального законодавства.

Фахівці з кримінального права виділяють некримінальне та кримінальне ухилення від сплати податків.

У випадку некримінального ухилення від сплати податків платник податків своїми діями із зменшення податкового зобов'язання порушує податкове законодавство, що спричиняє за собою застосування фінансової та адміністративної відповідальності. У даному випадку порушення податкового законодавства проявляється у здійсненні таких дій, як:

- неправильне відображення операцій в обліку;
- неправильне укладення договорів, їх фіктивний характер, переоформлення їх після здійснення операції;
- виплата санкцій за неіснуючі податкові порушення тощо.

Кримінальне ухилення від сплати податків або для заниження їх сум, передбачає здійснення протизаконних дій, що тягнуть не лише порушення податкового, а й кримінального законодавства. Кримінальні способи ухилення від сплати податків, можуть відбуватись у вигляді:

- підробка документів;
- фальсифікація даних бухгалтерського обліку;
- умисне не оприбуткування грошей, що надійшли в касу підприємства за реалізовану продукцію (робота за «готівку»);
- фіктивний прийом на роботу «мертвих душ» тощо [4].

Кримінальні правопорушення тягнуть застосування до порушників кримінальної відповідальності згідно статей 204 «Незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів», 205 «Фіктивне підприємництво», 205-1 «Підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців», 209 «Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом», 212 «Ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)», 212-1 «Ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» Кримінального кодексу України [9].

Кримінальним кодексом України передбачено, що умисне ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), що входять в систему оподаткування, введених у встановленому законом порядку, вчинене службовою особою підприємства, установи, організації, незалежно від форми власності або особою, що займається підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи чи будь-якою іншою особою, яка зобов'язана їх сплачувати, якщо ці діяння призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у значних розмірах, – карається штрафом від однієї тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Ті самі діяння, вчинені за попередньою змовою групою осіб, або якщо вони призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у великих розмірах, – караються штрафом від двох тисяч до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з

позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Діяння, передбачені частинами першою або другою статті 212 ККУ, вчинені особою, раніше судимою за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), або якщо вони призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів в особливо великих розмірах, – караються штрафом від п'ятнадцяти тисяч до двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років з конфіскацією майна.

Особа, яка вчинила діяння, передбачені частинами першою, другою, або діяння, передбачені частиною третьою (якщо вони призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів в особливо великих розмірах) статті 212 ККУ, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона до притягнення до кримінальної відповідальності сплатила податки, збори (обов'язкові платежі), а також відшкодувала шкоду, завдану державі їх несвоєчасною сплатою (фінансові санкції, пеня) [9].

Елементами наукової новизни проведеного дослідження є доведення значення, ролі, необхідності та актуальності податкового контролю задля виявлення фактів використання незаконних схем господарської діяльності та запобігання негативних наслідків тіньової економіки.

Теоретичне значення результатів полягає в обґрунтуванні доцільності та необхідності використання методів та прийомів податкового контролю для боротьби з негативними наслідками тіньової економіки. Застосування та врахування ряду положень запропонованого дослідження допоможе зробити технологію і організацію проведення податкових перевірок більш раціональною та направленою на виявлення фактів незаконних схем ведення господарської діяльності та сприятиме підвищенню ефективності податкового контролю. Крім того, результати дослідження можуть стати корисними не лише для представників органів податкового контролю, а й використовуватись іншими суб'єктами державного фінансового контролю, а також аудиторськими підприємствами (аудиторами).

У практичному відношенні інтерес має представлений авторами орієнтовний перелік документів, що слугують інформаційною базою для проведення перевірок органами податкового контролю з метою запобігання тіньовій економіці.

Перспективи подальших досліджень зводяться до розробки детальних методик окремих об'єктів податкового контролю, які використовуються у тіньовій економіці.

Список використаних джерел:

1. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс] – режим доступу: zakon.rada.gov.ua
2. Нестеров Г. Г. Налоговый контроль : [учеб. пособие] / Г. Г. Нестеров, Н. А. Попонова, А. В. Терзиди. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Эксмо, 2009. – 384 с. – (Высшее экономическое образование)
3. Крамаренко О. А. Способи ухилення від сплати податків в Україні / О. А. Крамаренко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія», Серія «Економіка». Вип. 23, 2013. – С. 165-168
4. Податкова оптимізація чи ухилення від сплати податків? [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://minfin.com.ua/taxes/>
5. Огляд основних застосовуваних схем мінімізації податків [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://bank-ua.com/article/961/>
6. Аркуша Л. І. Конвертаційні центри як спосіб легалізації доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності / Л. І. Аркуша // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. Вип. 57, редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; відп. за вип. В.М. Дрьомін. – Одеса: Юридична література, 2011. – С. 464-472
7. Користін О. Є. Протидія відмиванню коштів в Україні: правові та організаційні засади правоохоронної діяльності / О. Є. Користін, С. С. Чернявський. – К.: КНТ, 2009. – 612 с.
8. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади / С. С. Чернявський. – К.: Хай-Тек Прес, 2010. – 624 с.
9. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс] – режим доступу: zakon.rada.gov.ua
10. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс] – режим доступу: zakon.rada.gov.ua
11. Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку від 24.05.95 р. № 88 (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс] – режим доступу: zakon.rada.gov.ua
12. Закон України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні» від 16.07.99 р. № 996-XIV (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс] – режим доступу: zakon.rada.gov.ua
13. Методичні рекомендації щодо порядку розподілу платників податків за категоріями уваги наказу ДПА України 30.06.2006 № 373 (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс] – режим доступу: zakon.rada.gov.ua
14. Офіційний сайт Міністерства доходів і зборів України // [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://minrd.gov.ua/ru/>
15. Офіційний сайт Науково-дослідного центру проблем оподаткування // [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://ndcpro.nusta.com.ua/>
16. Бурдонова О. Ю. Податковий контроль в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку / О. Ю. Бурдонова // Офіційний сайт Національного університету державної податкової служби України Національна академія правових наук України // [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://ndi-fr.asta.edu.ua/>
17. Лісовська Л. Податковий контроль у системі оподаткування : зміст та механізм здійснення / Л. Лісовська // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 10. – С. 25–28.
18. Бандурка О. М. Податкове право : [Навч. посіб.] / О. М. Бандурка, В. Д. Понікаров, С. М. Попова. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 312 с.
19. Бабін І. І. Податкове право України : [навч. посібник] / І. І. Бабін. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 254 с.

20. *Імплементція міжнародно-правових норм у сфері оподаткування в законодавство України : [монографія] / За ред. д.е.н., професора П. В. Мельника та д.ю.н, професора Л. Д. Тимченка. – Ірпінь: Національний університет ДПС України, 2012. – 406 с.*
21. *Науково-практичний коментар до Податкового кодексу України: в 3 т. / кол. авторів [заг. редакція М. Я. Азарова]. – 2-ге вид., доп. та перероб. – К.: Міністерство фінансів України, Національний університет ДПС України, 2011. – 3 тома*
22. *Офшорний сектор світової економіки. Короткий опис / Удачина І. М., Новицький В. А., Борейко Н. М. – Ірпінь: Національний університет ДПС України, 2011. – 149 с.*
23. *Проблеми формування податкової системи України: регіональний аспект : [монографія] / відп. ред. Л.П. Сідельникова. – Херсон: ХНТУ, 2010. – 227 с.*

*Шигун М.М., д.е.н., професор,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ВНУТРІШНЬОГО КОНТРОЛЮ В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА

Економічне середовище, в якому функціонують суб'єкти підприємництва, характеризується дією значної кількості ризиків, які утворюють різні типи загроз безпечній діяльності. Виявлення таких ризиків, оцінка впливу та ймовірних наслідків, попередження у майбутньому є важливим завданням створення системи економічної безпеки підприємства. Економічна безпека є складним явищем, яке слід розглядати як еталонний стан підприємства, що відображає абсолютний захист його майнових та особистісних інтересів, відсутність загроз банкрутству, ефективне функціонування системи діагностики та усунення ризиків діяльності. Економічна безпека, таким чином виявляється у виявленні, усуненні та попередженні ризиків, забезпеченні безперервності діяльності підприємства та створенні умов захисту його майна та безпечної життєдіяльності персоналу. Такого еталонного стану підприємство постійно намагається досягнути, оскільки в ньому забезпечується захист життєво необхідних господарських інтересів від внутрішніх та зовнішніх загроз.

Коло суб'єктів, що забезпечують безпеку діяльності на рівні підприємства, є досить широким і включає власників, вище керівництво, керівників структурних підрозділів, керівників та співробітників підрозділу економічної безпеки, керівників та співробітників економічних підрозділів та підрозділів контролю, працівників підприємства. Забезпечення кожного з напрямів економічної безпеки вимагає залучення фахівців різної спеціалізації. Провідну роль у системі економічної безпеки займає підрозділ економічної безпеки, проте його функції в частині виявлення та оцінки економічних, правових, інформаційних, техніко-технологічних, фінансових та інших ризиків повинні доповнюватися діяльністю служби внутрішнього контролю.

Внутрішній контроль є невід'ємною складовою механізму ефективного управління економічним суб'єктом, забезпечує реалізацію мети створення і функціонування підприємства, збереження вартості активів, сприяє підвищенню ефективності та якості роботи усіх підрозділів, посиленню економічності діяльності, виявленню причин та умов, які викликали

виникнення шахрайства, нестач, дозволяє виявляти і попереджати економічні ризики, визначати їх причини і усувати наслідки.

Необхідність включення служби внутрішнього контролю до загальної системи економічної безпеки сучасного підприємства визначається посиленням конкурентної боротьби, а також збільшенням кількості фіктивних і проблемних підприємств, що викликано не тільки загальною макроекономічною нестабільністю, але й дією негативних зовнішніх чинників ризикованої економічної політики, відсутністю стратегічного планування господарської діяльності, недостатньо кваліфікованого управління підприємством. Залучення служби внутрішнього контролю до системи економічної безпеки суб'єкта господарювання вимагає перегляду організаційних засад його діяльності, включаючи принципи внутрішнього контролю.

Дослідження проблем внутрішнього контролю суб'єктів господарювання становить важливий напрям наукових досліджень. Загальні засади внутрішнього контролю, його правові аспекти, теорія та методологія контролю є предметом досліджень О.Б. Акентьєвої [1; 2], Ю.В. Великого, Т.О. Крючковської [7, с. 6-8], Л.В. Дікань, Н.В. Шульги [9], У.О. Марчук [17, 18], Л.В. Нападовської [19], Л.В. Сотникової [26], В.О. Шевчука [32].

Особливості здійснення окремих видів контролю (економічного, фінансового, оперативного, внутрішньовиробничого) розкриті в працях М.Т. Білухи, Т.В. Микитенко [3], Е.А. Вознесенського [8], Б.І. Валуєва, Л.П. Горлової, Е.Л. Зернова [6], В.Н. Індукова [11], Є. В. Калюги [12], Г.А. Соловійова [25], В. П. Суйца [27], Л.А. Сухаревої [28], С.О. Шохіна, Л.І. Вороніної [34].

Слід вказати також на такий напрям досліджень як організаційно-методичні засади внутрішнього контролю, який розвивається М. В. Борисенко [4], В.В. Бурцевим [5], В.П. Пантелеєвим [22], С.М. Петренко [23].

Не дивлячись на значний науковий доробок авторів, проблеми залучення служби внутрішнього контролю до системи економічної безпеки підприємства залишаються поза увагою науковців.

В сучасних економічних умовах, коли діяльність суб'єктів господарювання знаходиться під постійним впливом численних ризиків і загроз, посилення зв'язків системи внутрішнього контролю з системою безпеки економічної діяльності є важливою умовою ефективного функціонування підприємства.

Основні зовнішні чинники, що вимагають посиленої участі суб'єктів внутрішнього контролю у процесах виявлення ризиків та загроз діяльності, включають такі:

- посилення макроекономічної нестабільності на світовому рівні;
- загострення вітчизняної політичної та економічної кризи;

- жорстка конкурентна боротьба між економічними суб'єктами;
- необхідність захисту комерційної таємниці;
- обмежений доступ різних категорій користувачів до фінансової інформації економічних суб'єктів.
- необхідність підвищення ступеня довіри до економічних суб'єктів з боку ділових партнерів;
- ускладнення характеру господарської діяльності підприємств;
- використання ризикової політики управління;
- суттєве ускладнення організаційної структури підприємств;
- збільшення інформаційного та професійного навантаження на працівників економічних суб'єктів;
- висока імовірність економічних злочинів з боку ділових партнерів;
- посилення суперечностей між інтересами власників господарюючого суб'єкта та його працівників.

Утворення системи внутрішнього контролю має на меті забезпечити дотримання інтересів передусім власників суб'єкта господарювання та його керівництва. Внутрішній контроль покликаний забезпечувати перевірку і підтвердження відповідності виконання усіх господарських завдань керуючим впливам різних рівнів.

Для ефективного здійснення внутрішнього контролю в системі економічної безпеки суб'єкта господарювання, діяльність відділу внутрішнього контролю повинна ґрунтуватись на наведених нижче принципах. Ці принципи носять об'єктивний характер і повинні виконуватися при створенні системи внутрішнього контролю будь-якого підприємства. Разом з тим, за умови включення служби внутрішнього контролю до загальної системи економічної безпеки підприємства, наведені принципи набувають нового значення, у їх прояві повинна враховуватися специфіка ризиків підприємницької діяльності, які спроможні виявити фахівці в сфері внутрішнього контролю.

Принцип надійності означає такий рівень організації та забезпечення системи внутрішнього контролю, що вона згідно встановлених планів здійснюється із застосуванням найбільш якісних та дієвих прийомів та способів контролю. З точки зору забезпечення економічної безпеки надійність внутрішнього контролю означає застосування найбільш ефективних засобів виявлення економічних ризиків та загроз діяльності. Також принцип надійності визначає повну адекватну відповідність засобів контролю, що застосовуються для перевірки об'єктів різного ступеня складності.

Принцип безперервності забезпечується встановленням відповідальності за організацію і функціонування системи внутрішнього контролю, яку за законодавством несе власник або уповноважений ним орган. Відповідно

власник або уповноважене ним керівництво повинні створити умови для здійснення контролю на підприємстві, залучити для цього відповідних фахівців, надати їм права і повноваження, встановити їх персональну відповідальність за процес і результати контролю в межах посадових обов'язків. У тому числі повинна встановлюватись відповідальність за виявлення та усунення економічних ризиків, які створюють загрози для безперебійного та ефективного функціонування підприємства.

Взаємоузгодженість контрольних процедур є важливим аспектом функціонування системи внутрішнього контролю. Для забезпечення високої ефективності контролю та усунення дублювання у функціях контролю між усіма підрозділами і службами підприємства повинна мати місце чітка взаємодія та координація. При виконанні суто завдань контролю така координація здійснюється з боку керівника служби внутрішнього контролю. Якщо ставляться завдання забезпечення економічної безпеки за участі відділу контролю, координацію здійснює керівник підрозділу економічної безпеки.

Також принцип взаємоузгодженості виявляється у відповідності ступеня складності системи внутрішнього контролю розвиненості організаційної структури підприємства та ступеню складності підконтрольних об'єктів

Принцип комплексності означає, що в процесі планування і виконання контрольних процедур повинні враховуватися усі напрями і сфері діяльності підприємства. Здійснення контролю тільки за обмеженим колом об'єктів не дозволить йому бути ефективним. Оцінка економічної безпеки, що здійснюється службою внутрішнього контролю, повинна передбачати виявлення усіх типів ризиків економічного спрямування (ринкових, фінансових, комерційних, валютних, процентних, інвестиційних, інноваційних, цінових, кредитних, операційно-технічних, транспортних тощо).

Принцип пріоритетності говорить про те, що абсолютний контроль над всіма об'єктами здійснити неможливо. Тому вибір об'єктів контролю повинен здійснюватись, виходячи зі ступеня їх суттєвості для цілей управління та з точки зору забезпечення економічної безпеки. Процес моніторингу економічних ризиків в системі внутрішнього контролю повинен виходити з визначення найбільш імовірних ризиків для запровадження найбільш дієвих методів і процедур їх поточного контролю.

Принцип гнучкості і динамічності визначається сучасним середовищем, в якому функціонує підприємство. Сьогодні економічне середовище змінюється досить динамічно, так само змінюються внутрішні зв'язки і процеси в середині підприємства. Відповідно система внутрішнього контролю повинна враховувати таку динаміку і гнучко пристосовуватись до неї, коригуючи мету, завдання та спонукальні мотиви контрольної діяльності. Завдання економічної

безпеки є відносно новими для суб'єктів внутрішнього контролю, разом з тим потреби підприємства безпечно функціонувати визначають необхідність трансформуватись системі внутрішнього контролю та виконання нових функцій і завдань.

Принцип адаптивності означає здатність системи пристосовуватись до умов зовнішнього і внутрішнього середовища, в яких ця система функціонує.

Для системи внутрішнього контролю адаптивність означає здатність видозмінювати і пристосовувати наявний методичний інструментарій (методи, прийоми, способи контролю) до нових завдань, які ставляться перед контролерами. В умовах посиленої уваги до економічної безпеки діяльності підприємства, внутрішній контроль повинен забезпечувати виконання процедур виявлення економічних ризиків та своєчасно усувати їх вплив на суб'єкт господарювання.

Принцип професійності полягає у вимогах щодо наявності у контролерів високого рівня професійних знань, навичок і досвіду у здійсненні контрольної діяльності та в т.ч. виявленні економічних ризиків, що можуть викликати загрози безпеці діяльності підприємства. Професійна освіта вимагає безперервного удосконалення фахових знань, підвищення кваліфікації, моніторингу змін в законодавстві, вивчення закордонного досвіду і нових методів контролю, підвищення свого професіоналізму.

В своїй сукупності наведені принципи забезпечують загальну ефективність системи внутрішнього контролю та її важливу роль у виявленні економічних ризиків і загроз безпеці діяльності підприємства. Виконання наведених принципів передбачає постійний аналіз і забезпечення дотримання відповідних вимог щодо системи внутрішнього контролю, реалізація яких дозволяє досягнути основної мети контролю – виявити відхилення в об'єктах контролю і своєчасно надати інформацію про них керуючій системі.

Залучення служби внутрішнього контролю до системи економічної безпеки суб'єкта господарювання дозволяє її доповнити процедурами виявлення та оцінки економічних, правових, інформаційних, техніко-технологічних, фінансових та інших ризиків. При цьому вимагають перегляду організаційні засади діяльності служби внутрішнього контролю, мета і завдання її діяльності, функції, що нею виконуються.

Утворення системи внутрішнього контролю має на меті забезпечити дотримання інтересів передусім власників суб'єкта господарювання та його керівництва. Внутрішній контроль покликаний забезпечувати перевірку і підтвердження відповідності виконання усіх господарських завдань керуючим впливам різних рівнів.

В загальному розумінні мета внутрішнього контролю - забезпечення досягнення суб'єктом господарювання цілей і завдань управління. Виконання мети внутрішнього контролю відбувається на рівні вивчення стану і динаміки активів та зобов'язань, аналізу дотримання всіма працівниками своїх посадових обов'язків відповідно до цілей діяльності, виявлення ризиків і загроз економічної безпеки, оцінки ефективності реалізації функцій управління та підсистем управління тощо.

В системі економічної безпеки мета внутрішнього контролю повинна розширюватися і враховувати вплив ризиків на діяльність підприємства. Тобто контроль повинен здійснюватись не тільки по відношенню внутрішніх ризиків, але й зовнішніх. Таким чином, *метою внутрішнього контролю* є виявлення негативних відхилень у стані підприємства як об'єкта управління, що відбуваються внаслідок дії внутрішніх та зовнішніх чинників і становлять ризик порушення стабільного безпечного стану діяльності.

Виходячи з мети здійснення внутрішнього контролю визначаються його завдання та функції, що реалізуються відділом контролю. Практична реалізація завдань, що виконуються відділом внутрішнього контролю, в системі економічної безпеки доповнюється участю в процесах виявлення ризиків порушення стабільної діяльності підприємства та загроз зниження показників її ефективності. Зокрема, *завдання відділу внутрішнього контролю* в системі економічної безпеки включають такі:

1) забезпечення ефективного функціонування системи внутрішнього контролю та її удосконалення;

2) запобігання незаконному, неефективному та не результативному використанню активів підприємства;

3) запобігання виникненню порушень, помилок чи інших недоліків у діяльності підрозділів підприємства;

4) оцінка якості інформації, що надається для управлінських цілей та цілей зовнішніх користувачів інформаційною системою суб'єкта господарювання;

5) підготовка незалежних висновків та рекомендацій щодо шляхів усунення техніко-технологічних, фінансово-економічних, інвестиційно-інноваційних ризиків та загроз в діяльності підприємства;

6) надання пропозицій щодо удосконалення системи управління підприємством з урахуванням слабких місць в його організаційній структурі, можливостей і загроз зовнішнього середовища.

Ефективне вирішення проблеми забезпечення економічної безпеки на підприємстві ґрунтується на створенні спеціалізованого підрозділу економічної безпеки. Як зауважують науковці, цей підрозділ повинен підпорядковуватись безпосередньо першому керівнику або власнику та у взаємодії з іншими

структурними підрозділами і зовнішніми суб'єктами системи безпеки вирішувати завдання з попередження, зниження рівня і протидії небезпекам, загрозам і ризикам для створення умов стійкого розвитку діяльності підприємства [29, с. 89].

Створення окремого підрозділу економічної безпеки буде доцільним для великих підприємств. Проте діяльність середніх та малих підприємств також не позбавлена ризиків, тому функції забезпечення економічної безпеки можуть покладатися на різних фахівців таких суб'єктів господарювання.

Ключовими суб'єктами, що забезпечують безпеку діяльності на рівні суб'єкта господарювання, є власники, вище керівництво (директор та його заступники), керівники структурних підрозділів, керівник та співробітники підрозділу економічної безпеки, керівники та співробітники економічних підрозділів та підрозділів контролю, працівники підприємства. Для ефективного розподілу функцій між зазначеними категоріями фахівців важливо поділяти сфери прояву різних типів ризику, за виявлення і контроль яких відповідають різні суб'єкти:

1. Власники та вище керівництво – охоплюють контролем усі сфери діяльності суб'єкта господарювання, включаючи питання безпеки набуття, утримання, передачі прав власності.

2. Керівники структурних підрозділів – відповідають за виявлення, попередження та усунення загроз щодо безпеки діяльності суб'єкта господарювання в частині напрямів діяльності таких підрозділів.

3. Керівник та співробітники підрозділу економічної безпеки – здійснюють забезпечення безпеки діяльності в частині відносин суб'єкта господарювання з дебіторами, кредиторами, працівниками, інвесторами, конкурентами, державними органами влади та контролю, силовими структурами тощо.

4. Керівники та співробітники економічних підрозділів та підрозділів контролю – відповідають за виявлення, попередження та усунення загроз щодо безпеки діяльності суб'єкта господарювання в частині обліково-аналітичного та контрольного забезпечення.

5. Працівники підприємства – можуть виявляти, попереджати та усувати загрози щодо безпеки діяльності в межах своїх функціональних обов'язків.

Створення на підприємстві спеціального підрозділу економічної безпеки виконує важливу роль в процесі управління ризиками діяльності та забезпечення безпечного стану діяльності. Разом з тим, слід застережити, що один підрозділ економічної безпеки не може виключити прояв усіх типів ризиків у зв'язку з їх різнобічним характером. Різний зміст ризиків вимагає наявності широкого діапазону професійних знань, які не можуть охоплюватись одним фахівцем і навіть групою фахівців. Ефективна система економічної

безпеки на підприємстві можлива тільки у комплексному поєднанні функцій і завдань, що виконуються усіма службами і підрозділами для виявлення внутрішніх та зовнішніх загроз економічній діяльності та забезпечення безпечного стану такої діяльності.

Одне з чільних місць в системі економічної безпеки підприємства займає служба внутрішнього контролю. Внутрішній контроль є невід'ємною складовою механізму ефективного управління економічним суб'єктом, він забезпечує реалізацію мети створення і функціонування підприємства, збереження вартості активів, сприяє підвищенню ефективності та якості роботи усіх підрозділів, посиленню економічності діяльності, виявленню причин та умов, які викликали виникнення шахрайства, нестач, дозволяє виявляти і попереджати економічні ризики, визначати їх причини і усувати наслідки.

Необхідність включення служби внутрішнього контролю до загальної системи економічної безпеки сучасного підприємства визначається посиленням конкурентної боротьби, а також збільшенням кількості фіктивних і проблемних підприємств, що викликано не тільки загальною макроекономічною нестабільністю, але й дією негативних зовнішніх чинників ризикованої економічної політики, відсутністю стратегічного планування господарської діяльності, недостатньо кваліфікованого управління підприємством.

Важливість посилення рівня внутрішнього контролю, особливо в кризових умовах господарювання, підтримується рядом авторів [1; 5].

Більшість науковців зосереджують свою увагу на основному спрямуванні системи внутрішнього контролю на забезпечення процесу формування достовірної фінансової звітності та ефективності процесу своєчасної передачі фінансової інформації. Також значна роль відводиться забезпеченню ефективності діяльності підприємства, яка ґрунтується на використанні матеріальних, фінансових та трудових ресурсів. Відповідно система внутрішнього контролю повинна забезпечувати фактичний контроль збереженості ресурсів та оцінювати ефективність їх використання.

Окремим напрямом функціонування системи внутрішнього контролю є оцінка ефективності використання капіталу підприємства. Такий контроль пов'язаний, перш за все, з оцінкою стану активів і зобов'язань, вивчення напрямів, умов та результативності їх використання, відслідковуванням непродуктивних втрат (брак, понаднормове витрачання сировини, втрати від простоїв обладнання тощо), виявленням ризиків втрати капіталу (як фізичного, так і фінансового).

Внутрішній контроль реалізується не тільки відділом контролю, він поширюється на функціональні обов'язки усіх працівників служб та підрозділів підприємства. У зв'язку з цим, до функцій контролю обов'язково включається

оцінка надійності контрольних процедур, які виконуються різними підрозділами в цілях забезпечення збереженості ресурсів підприємства (включаючи умови постачання, зберігання та використання).

Підрозділ економічної безпеки при цьому виконує важливу функцію організації і забезпечення функціонування системи охорони і захисту території, будівель і споруд, обладнання, транспортних засобів, фінансових ресурсів, сировини і продукції, інших цінностей підприємства.

За результатами виконання кожного з напрямів внутрішнього контролю формується інформація про виявлені відхилення у стані об'єкта контролю, ризику, що впливають на зміну такого стану, та пропозиції з усунення причин відхилень, ризиків і загроз економічної діяльності суб'єкта господарювання.

Для виявлення різних типів ризиків потрібні спеціальні знання і досвід. Відповідно один підрозділ економічної безпеки не може професійно охопити усі можливі ризики діяльності. Саме тому щільна співпраця підрозділу економічної безпеки з відділом внутрішнього контролю вирішує проблему виявлення усього спектру ризиків.

Професійною особливістю відділу внутрішнього контролю є залучення до його структури фахівців різних напрямів – техніко-технологічних, планово-економічних, фінансово-аналітичних, обліково-контрольних та інших. Така специфіка фахового складу відділу внутрішнього контролю дозволяє забезпечити аналіз, виявлення, попередження та усунення ризиків і загроз внутрішнього і зовнішнього характеру, що пов'язані з питаннями техніки і технологій (придбання, розробки, використання), проведення фінансових операцій (в т.ч. валютних), реалізації інноваційних та інвестиційних проектів тощо.

Як зазначено вище, суб'єктами економічної безпеки на підприємстві є практично весь його персонал в межах своїх функціональних обов'язків. Що стосується системи внутрішнього контролю, її суб'єктами також є весь персонал підприємства в частині своїх сфер діяльності. Таким чином функції контролю, що виконуються вищим керівництвом, керівниками структурних підрозділів, працівниками відділів і служб охоплюють контроль наявності ризиків і загроз, що становлять небезпеку для ефективної діяльності суб'єкта господарювання.

Під *суб'єктами внутрішнього контролю* розуміють працівників підприємства, які здійснюють контрольні дії при виконанні покладених на них обов'язків з урахуванням наявних прав і повноважень та в межах встановленої відповідальності.

Система внутрішнього контролю є досить складним утворенням. Вона створюється на основі функціонування органів контролю, заснованих на

підприємстві з метою здійснення внутрішніх перевірок, ревізій, аудиту, інвентаризацій тощо. Такими органами контролю можуть бути служби внутрішнього контролю, відділи внутрішнього аудиту, контрольно-ревізійний відділ, інвентаризаційна комісія. В окремих випадках економічно ефективним є залучення спеціалізованих сторонніх організацій (аудиторських або бухгалтерських фірм), які на договірних засадах здійснюють процедури внутрішнього контролю. Проте коло таких процедур є обмеженим і переважно охоплює документальні і фактичні перевірки.

Для забезпечення реалізації функцій в системі економічної безпеки суб'єктів внутрішнього контролю слід розглядати з урахуванням їх функціональних обов'язків і поділяти на чотири групи: 1) суб'єкти, які безпосередньо виконують функції контролю; 2) суб'єкти, контрольні функції яких виконуються паралельно з основними функціональними обов'язками; 3) суб'єкти, виконання основних функціональних обов'язків яких здійснюється через виконання контрольних функцій; 4) суб'єкти, які виконують контрольні функції в силу виробничої необхідності.

Виконання функцій контролю зазначеними групами суб'єктів повинно обов'язково доповнюватися процедурами оцінки прояву ризиків та загроз безпеки діяльності та враховувати основні сфери прояву таких ризиків і загроз за основними напрямками роботи підприємства (табл. 1).

Таблиця 1

Групи суб'єктів внутрішнього контролю в системі економічної безпеки

№ з/п	Група	Суб'єкти контролю	Напрями економічної безпеки
1	Суб'єкти, які безпосередньо виконують функції контролю	Відділ внутрішнього контролю, відділ технічного контролю якості продукції, інвентаризаційна комісія, ревізійна комісія, спостережна (наглядова) рада	- стан техніки та обладнання, імовірність його зміни; - дотримання технології виробництва, нові технологічні розробки, технологічний розвиток конкурентів; - перевірка якості продукції, виявлення причин її зміни; - стан майна та зобов'язань, ризик втрати вартості активів, ризик непогашення зобов'язань, ризик втрати капіталу;
2	Суб'єкти, контрольні функції яких виконуються паралельно з основними функціональними обов'язками	Вище керівництво (рада директорів, директор, заступники директора), керівники структурних підрозділів, бухгалтерська служба, відділ постачання і збуту, маркетингу,	- стан виконання управлінських рішень, ризик суперечностей в індивідуальних інтересах працівників та інтересах підприємства; - виявлення та регулювання впливу фінансових та економічних ризиків; - оцінка та мінімізація ризиків затримки або невиконання постачання і збуту;

№ з/п	Група	Суб'єкти контролю	Напрями економічної безпеки
		відділ кадрів	- вивчення ринкового середовища, оцінка ринкового сегменту, що займає підприємство та ризиків його втрати; - виявлення та мінімізація ризиків втрати кваліфікованого персоналу
3	Суб'єкти, виконання основних функціональних обов'язків яких здійснюється через виконання контрольних функцій	Плановий, фінансовий, економічний відділи, відділ бюджетування, стандартизації	- оцінка та аналіз стану діяльності, визначення тенденцій його зміни; - виявлення ризиків та загроз, що викликають негативні тенденції у фінансово-майновому стані підприємства; - оцінки ризику невиконання бюджетних показників, пошук шляхів покриття дефіциту бюджету; - виявлення порушень норм і стандартів діяльності, виявлення та усунення причин порушення норм і стандартів
4	Суб'єкти, які виконують контрольні функції в силу виробничої необхідності	Працівники виробничих підрозділів (верстатники, механіки, слюсарі, налагоджувальники, електрики), відділи транспортний, ремонтний, інструментальний, енергетичний, експериментальний	- виявлення ризиків і загроз стабільній роботі обладнання; - визначення ризиків порушення технології виробництва; - оцінка стану роботи техніки, машин, транспортних засобів, визначення імовірності порушення їх нормального функціонування; - забезпечення безперебійного енергопостачання, встановлення загроз порушення енергопоказників; - оцінка можливостей підтримання конкурентоспроможності експериментальних зразків продукції, виявлення ризиків втрати комерційної таємниці з виробничих питань

Найважливішу роль серед зазначених вище груп суб'єктів контролю відіграє *відділ внутрішнього контролю*, який виконує важливі завдання перевірки діяльності підприємства з точки зору техніко-технологічних та економічних параметрів. Широкий спектр питань, вивчення яких здійснюють фахівці відділу внутрішнього контролю, дозволяє приділяти належну увагу ризикам та загрозам, що можуть порушити безпеку діяльності суб'єкта господарювання.

Створення на підприємстві окремого відділу внутрішнього контролю є ефективним виключно за умови, якщо переваги та ефекти, що забезпечуються функціонуванням такого підрозділу відчутно перевищують затрати на його створення і ведення діяльності.

Результати проведених наукових досліджень свідчать про високу ефективність функціонування служб внутрішнього контролю на підприємствах промислової сфери. При цьому такі служби можна впроваджувати і розвивати за базі будь-яких типів організаційних структур управління (функціональних, дивізіональних, конгломератних, проектно-матричних, мережевих). З точки зору порівняння затрат-результатів створення відділу внутрішнього контролю виправдовує себе переважно на великих підприємствах. Середні за розміром суб'єкти господарювання, як правило службу внутрішнього контролю не створюють, проте до штату включають посаду внутрішнього контролера. На малих та мікропідприємствах функції внутрішнього контролю суміщають керівник і головний бухгалтер.

Контрольна діяльність спрямовується на конкретні об'єкти, коло яких значно розширюється з включенням служби внутрішнього контролю до загальної системи економічної безпеки підприємства.

Об'єкти внутрішнього контролю включають широкий набір явищ, процесів, майна, зобов'язань і в кожному конкретному випадку суб'єктом контролю обираються найбільш важливі з точки зору забезпечення економічної безпеки діяльності. Зокрема, це можуть бути активи, зобов'язання, капітал, резерви, усі види господарських операцій (заготівля, постачання, виробництво, збут, інвестування, інноваційні розробки, отримання і надання послуг тощо). Також об'єктами контролю можуть бути дії і діяльність фахівців підприємства, центри відповідальності за витратами, прибутком, фінансовими вкладеннями, доходами тощо.

Оскільки коло об'єктів внутрішнього контролю є досить широким, з точки зору економічних ризиків слід розглядати об'єкти на трьох рівнях: 1) рівень підприємства – відображає контроль системи і відповідно охоплює усі ризики загальноекономічного характеру, що можуть впливати на діяльність підприємства в цілому; 2) рівень підрозділів і служб – відображає контроль підсистем і пов'язаний з оцінкою ризиків, що проявляються в діяльності структурних одиниць суб'єкта господарювання; 3) рівень окремих операцій – відображає контроль елементів та виконується під час, а також до і після здійснення господарських операцій підприємства, пов'язаний з проявом конкретних видів економічного ризику, техніко-технологічних ризиків, соціальних та інших видів ризику (рис. 1).

Послідовне виконання контрольних процедур при виконанні кожної господарської операції, на рівні функціонування підрозділів підприємства, а також контроль вищого керівництва забезпечують виявлення усіх типів ризиків, що можуть створювати загрози безпечній діяльності підприємства.

Для створення належних умов для виконання службою внутрішнього контролю покладених на неї функцій, усі організаційні передумови повинні бути закріплені у структурі й внутрішніх положеннях підприємства.

Коло завдань служби внутрішнього контролю є досить широким і включає техніко-технологічний контроль виробництва, фінансовий контроль, контроль стану і динаміки економічних показників, контроль інноваційно-інвестиційних процесів тощо. За кожним з напрямів контролю здійснюється моніторинг ризиків прояву негативних факторів і загроз безпечній діяльності підприємства. Виконання прямих функцій контролю супроводжується паралельним аналізом чинників технічного, технологічного, інноваційного, економічного, валютного, інвестиційного, соціального ризиків, виявлення яких відіграє важливу роль у доповненні функцій підрозділу економічної безпеки.

Рис. 1. Об'єкти внутрішнього контролю в системі економічної безпеки суб'єкта господарювання

Відповідно, виявлення, попередження та усунення загроз щодо безпеки діяльності суб'єкта господарювання не є прямими завданнями відділу внутрішнього контролю, проте специфіка контрольної діяльності передбачає постійний аналіз імовірних господарських ризиків, що дозволяє доповнювати прямі функції контролю функціями виявлення загроз безпеки діяльності в частині її контрольного забезпечення.

Виконання завдань контролю реалізується через функції, що покладаються на працівників служби внутрішнього контролю. В умовах забезпечення економічної безпеки реалізація основних функцій внутрішнього контролю трансформується у зв'язку з необхідністю виявлення внутрішніх та зовнішніх ризиків і загроз діяльності (табл. 2).

Як свідчить аналіз змісту основних функцій внутрішнього контролю, його роль у забезпеченні економічної безпеки діяльності є беззаперечною, оскільки функціональні межі підрозділу економічної безпеки обмежуються виявленням ризиків і загроз, що обумовлюються господарськими зв'язками підприємства. При цьому на етапі пошуку бізнес-партнерів первісна роль відводиться підрозділу економічної безпеки, який повинен виявити ризики і загрози, пов'язані із законністю функціонування потенційних бізнес-партнерів та відповідністю майбутньої співпраці з ними вимогам законодавства. Після підтвердження безпечності співпраці до аналізу ситуації підключається відділ внутрішнього контролю, завдання якого передбачає виявити технічні, технологічні, економічні, фінансові, валютні та інші ризики можливого бізнес-партнерства.

Таблиця 2

Функції внутрішнього контролю в системі економічної безпеки діяльності

№ з/п	Функція	Характеристика
1	Інформаційна	забезпечує власника, керівництва достовірною інформацією щодо стану господарської діяльності та можливих ризиків і загроз негативної зміни такого стану для прийняття відповідних управлінських рішень
2	Діагностична	дозволяє виявляти та оцінювати з позиції впливу на стан і розвиток підприємства основні чинники можливих негативних явищ
3	Планування	дозволяє передбачити найбільш ефективні методи і процедури контролю у часі та за господарськими ділянками для виявлення ризиків і загроз безпечній діяльності
4	Координаційна	сприяє підтриманню безперервності процесу внутрішнього контролю та виявленню ризиків і загроз безпечній діяльності шляхом досягнення узгодженості в роботі суб'єктів внутрішнього контролю, суб'єктів економічної безпеки, персоналу підприємства через механізм налагодження комунікаційних зв'язків

5	Організаційно-розподільча	дозволяє налагодити взаємодію та ефективно розподілити функції контролю між працівниками відділу внутрішнього контролю, а також іншими підрозділами підприємства (у т.ч. підрозділом економічної безпеки)
6	Наглядова	забезпечує визначення контрольних точок в діяльності структурних підрозділів підприємства для здійснення постійного нагляду за їх роботою для своєчасного виявлення ризиків і загроз безпечній діяльності

Виходячи з розглянутих вище завдань та функцій, відділ внутрішнього контролю може виконувати такі **основні процедури**, що забезпечують стан економічної безпеки для суб'єкта господарювання:

- бере участь у реалізації та розвитку політики управління господарюючим суб'єктом в частині облікової, податкової, договірної політик, розробляє пропозиції з їх удосконалення;

- проводить оцінку ефективності функціонування системи внутрішнього контролю в підрозділах суб'єкта господарювання;

- оцінює ефективність планування діяльності і повноту досягнення планових, бюджетних показників;

- здійснює контроль стану збереження активів та інформації суб'єкта господарювання;

- оцінює рівень ефективності та результативності управління капіталом суб'єкта господарювання;

- здійснює перевірку правильності ведення бухгалтерського обліку та достовірності фінансової та інших видів звітності суб'єкта господарювання;

- виявляє ризики, які негативно впливають на функціонування суб'єкта господарювання;

- планує, організовує та проводить планові та позапланові внутрішні перевірки, документує їх процес і результати, готує висновки та рекомендації, проводить моніторинг виконання рекомендацій;

- проводить аналіз проектів договорів, наказів, рішень, розпоряджень, щодо закупівлі товарів, робіт і послуг, відчуження майна, укладання та розірвання договорів з бізнес-партнерами, контрактів з працівниками підприємства, інших питань фінансово-господарської діяльності;

- аналізує умови, причини і наслідки виявлених порушень і недоліків, оцінює ступінь ризиків і загроз економічної безпеки, готує та подає органам управління рекомендації щодо усунення та запобігання умовам і причинам неефективного ведення діяльності, порушень законодавства, виявлення та притягнення винних осіб до відповідальності;

- координує діяльність підрозділів, які залучаються до функцій контролю та безпеки, аналізує їх організаційно-штатні структури та готує пропозиції щодо їх оптимізації керівникам відповідних підрозділів;

- здійснює методологічне забезпечення внутрішнього контролю та економічної безпеки на підприємстві;

- готує узагальнені аналітичні матеріали за результатами внутрішнього контролю (в т.ч. з питань економічної безпеки) та доводить їх до органів управління суб'єктом господарювання;

- забезпечує повноту і достовірність бази даних внутрішнього контролю та своєчасне її оновлення для цілей забезпечення економічної безпеки;

- забезпечує процедури захисту комерційної таємниці відповідно до вимог законодавства, забезпечує охорону конфіденційної та іншої інформації, що є власністю суб'єкта господарювання;

- виконує інші функції відповідно до його компетенції.

Наведені конкретні процедури, що можуть виконуватися відділом внутрішнього контролю суб'єкта господарювання забезпечують його активне включення до системи економічної безпеки підприємства, визначають ключові ділянки контролю, в яких проявляються різні види ризику, що порушує стан безпечної діяльності, та повинні враховуватися при формуванні Положення про службу внутрішнього контролю підприємства та посадових інструкцій працівників цієї служби.

В сучасних умовах, коли господарська діяльність ведеться в умовах прояву ризиків, підприємства створюють систему економічної безпеки. Основним суб'єктом економічної безпеки вважається підрозділ економічної безпеки. Проте його функціонування недостатньо для забезпечення усіх напрямів безпечного ведення бізнесу. При виконанні задач підрозділом економічної безпеки не враховується сукупність ризиків технічного, технологічного та професійного змісту. Саме ці ризики повинні розподілятися між іншими службами підприємства і виявлятися в процесі виконання превентивних контрольних процедур.

Служба внутрішнього контролю є невід'ємною складовою механізму ефективного управління підприємством і повинна займати важливе місце в системі економічної безпеки. Залучення служби внутрішнього контролю до системи економічної безпеки суб'єкта господарювання дозволяє її доповнити процедурами виявлення та оцінки економічних, правових, інформаційних, техніко-технологічних, фінансових та інших ризиків.

Залучення служби внутрішнього контролю до системи економічної безпеки суб'єкта господарювання вимагає перегляду організаційних засад його діяльності. Для ефективного здійснення внутрішнього контролю в системі

економічної безпеки суб'єкта господарювання, діяльність відділу внутрішнього контролю повинна ґрунтуватись на таких принципах: надійність, безперервність, взаємоузгодженості, комплексності, пріоритетності, гнучкість і динамічність, адаптивність, професійності. Вказані принципи носять об'єктивний характер і повинні виконуватися при створенні системи внутрішнього контролю будь-якого підприємства. Разом з тим, за умови включення служби внутрішнього контролю до загальної системи економічної безпеки підприємства, наведені принципи набувають нового значення, у їх прояві повинна враховуватися специфіка ризиків підприємницької діяльності, які спроможні виявити фахівці в сфері внутрішнього контролю.

Ключовими суб'єктами, що забезпечують безпеку діяльності на рівні суб'єкта господарювання, є власники, вище керівництво (директор та його заступники), керівники структурних підрозділів, керівник та співробітники підрозділу економічної безпеки, керівники та співробітники економічних підрозділів та підрозділів контролю, працівники підприємства.

Важливе місце в системі економічної безпеки підприємства займає служба внутрішнього контролю. Внутрішній контроль є невід'ємною складовою механізму ефективного управління економічним суб'єктом, він забезпечує реалізацію мети створення і функціонування підприємства, збереження вартості активів, сприяє підвищенню ефективності та якості роботи усіх підрозділів. Визначені в статті мета, завдання та функції, що реалізуються відділом контролю, враховують процедури виявлення, оцінки, аналізу, попередження ризиків діяльності та усунення негативних наслідків їх впливу.

Професійною особливістю відділу внутрішнього контролю є залучення до його структури фахівців різних напрямів – техніко-технологічних, планово-економічних, фінансово-аналітичних, обліково-контрольних та інших. Така специфіка фахового складу відділу внутрішнього контролю дозволяє забезпечити аналіз, виявлення, попередження та усунення всього спектру ризиків і загроз внутрішнього та зовнішнього характеру.

Для забезпечення реалізації функцій в системі економічної безпеки *суб'єктів внутрішнього контролю* слід розглядати з урахуванням їх функціональних обов'язків і поділяти на чотири групи: 1) суб'єкти, які безпосередньо виконують функції контролю; 2) суб'єкти, контрольні функції яких виконуються паралельно з основними функціональними обов'язками; 3) суб'єкти, виконання основних функціональних обов'язків яких здійснюється через виконання контрольних функцій; 4) суб'єкти, які виконують контрольні функції в силу виробничої необхідності.

Виконання функцій контролю зазначеними групами суб'єктів повинно обов'язково доповнюватися процедурами оцінки прояву ризиків та загроз

безпеки діяльності та враховувати основні сфери прояву таких ризиків і загроз за основними напрямками діяльності підприємства.

З урахуванням залучення служби внутрішнього контролю до загальної системи економічної безпеки суб'єкта господарювання об'єкти внутрішнього контролю з точки зору економічних ризиків слід розглядати на трьох рівнях: 1) рівень підприємства – відображає контроль системи і відповідно охоплює усі ризики загальноекономічного характеру, що можуть впливати на діяльність підприємства в цілому; 2) рівень підрозділів і служб – відображає контроль підсистем і пов'язаний з оцінкою ризиків, що проявляються в діяльності структурних одиниць суб'єкта господарювання; 3) рівень окремих операцій – відображає контроль елементів та виконується під час, а також до і після здійснення господарських операцій підприємства, пов'язаний з проявом конкретних видів економічного ризику, техніко-технологічних ризиків, соціальних та інших видів ризику.

Визначені мета, завдання, суб'єкти, об'єкти, функції та процедури, що виконуються службою внутрішнього контролю в системі економічної безпеки суб'єкта господарювання, забезпечують його активне включення до системи економічної безпеки підприємства, визначають ключові ділянки контролю, в яких проявляються різні види ризику, що порушує стан безпечної діяльності, та повинні використовуватись при формуванні Положення про службу внутрішнього контролю підприємства та посадових інструкцій працівників цієї служби.

Список використаних джерел:

1. Акентьєва О., Сміян С. Роль внутрішнього контролю в діяльності підприємства в умовах кризи / О. Акентьєва, С. Сміян // Донецький державний університет управління. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/4_SWMN_2010/Economics/58660.doc.htm
2. Акентьєва О.Б. Підвищення економічної ефективності системи внутрішнього контролю підприємства: Автореферат дис. к.е.н.: 08.06.01/ Інститут економіки промисловості НАН України. – Донецьк., 2006. – 20 с.
3. Білуха М.Т., Микитенко Т.В. Фінансовий контроль: теорія, ревізія, аудит [Текст]. – К. - 2005р. – 888 с.
4. Борисенко М. В. Організація і методика внутрішнього контролю на підприємствах: Автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.09 /Київський національно-торгівельно-економічний університет. – Київ, 2008. – 21 с.
5. Бурцев В. В. Организация системы внутреннего контроля коммерческой организации / В. В. Бурцев. – М.: Экзамен, 2000. – 320 с.
6. Валуев Б. И. Оперативный контроль экономической деятельности предприятия / Б. И. Валуев, Л. П. Горлова, Е. Л. Зернов. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 224 с.
7. Великий Ю. В., Крючковська Т. О. Внутрішній контроль і аудит в сучасних умовах/ Ю. В. Великий, Т. О. Крючковська // Журнал "Агросвіт" № 1, 2014 стор. 6 - 8
8. Вознесенский Э. А. Финансовый контроль за деятельностью промышленных предприятий [Текст] / Э. А. Вознесенский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. – 157 с.

9. Дікань Л.В., Шульга Н.В. Внутрішній контроль. - Х.: ХНЕУ, 2005. – 60 с.
10. Економічна безпека суб'єктів господарської діяльності в умовах глобальної фінансової кризи: монографія. / [Кириченко О.А., Захаров О.І., Денисенко М.П. та ін.]. - К.: ТОВ "Дорадо-Друк" – 2010. – 412 с.
11. Индуков В.Н. Организация оперативного учета и контроля издержек производства [Текст] - М., 1986. - 143 с.
12. Калюга, Є. В. Фінансово-господарський контроль у системі управління : монографія / Є. В. Калюга. - К. : Ельга, Ніка-Центр, 2002.
13. Козаченко Г.В. Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення: монографія / Г.В. Козаченко, В.П. Пономарьов, О.М. Ляшенко. – К.: Лібра, 2003. – 280 с.
14. Контроль в системе внутрихозяйственного хозрасчета [Текст] / Б. И. Валув [и др.]. – М. : Финансы и статистика, 1987. – 239 с.
15. Ляшенко О.М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: [монографія] / О.М. Ляшенко. – Луганськ: СНУ ім. В.Дала, 2011. - 400 с.
16. Максимова В. Ф. Внутрішній контроль економічної діяльності промислового підприємства – системний підхід до розвитку: монографія / В. Ф. Максимова. – К.: АВРІО, 2005. – 264 с.
17. Марчук У.О. Правова регламентація внутрішньогосподарського контролю на сільськогосподарських підприємствах / Марчук Уляна Олександрівна // Економічний форум. – 2012. - №3 – 467 с.
18. Марчук У.О. Сутність внутрішньогосподарського контролю: теоретичні засади та наукові підходи / Марчук Уляна Олександрівна // Облік і фінанси АПК.- 2011.- №4 (54). – 176 с. с. 89-93.
19. Нападівська Л. В. Внутрішньогосподарський контроль в ринковій економіці: монографія / Л. В. Нападівська. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2000. – 224 с.
20. Облік, контроль і аналіз у міжнародному бізнесі: управлінський аспект: Монографія / Під заг. ред. проф. Л. О. Сухаревої. – Донецьк: ДонДУЕТ, 2005. – 213 с.
21. Омелянович Л.О. Економічна безпека торговельного підприємства : [монографія] / Л.О. Омелянович, Г.Є. Долматова. – Донецьк: ДонДУЕТ, 2005. – 195 с.
22. Пантелеев В. П. Внутрішньогосподарський контроль: методологія та організація: монографія / В. П. Пантелеев; Державна академія статистики, обліку та аудиту. – К.: Ін-формат.-аналіт. агентство, 2008. – 491 с.
23. Петренко С. М. Інформаційне забезпечення внутрішнього контролю господарських систем [Текст] : монографія / С. М. Петренко. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2007. – 290 с.
24. Система економічної безпеки: держава, регіон, підприємство: монографія / [Л.В.Гнилицька, О.М. Ляшенко, Ю.С.Погорелов та ін.]. – Луганськ: Елтон -2, 2010. – 282 с.
25. Соловьев Г. А. Экономический контроль в системе управления / Г.А. Соловьев. – М. : Финансы и статистика, 1986. – 190 с.
26. Сотникова Л. В. Внутренний контроль и аудит : учеб. / Л. В. Сотникова. – М. : Фин-статинформ, 2000. – 239 с.
27. Суйц В. П. Внутрипроизводственный контроль / В. П. Суйц. – М.: Финансы и статистика, 1987. – 127 с.
28. Сухарева Л. А. Концепция внутреннего финансового контроля в управлении международным бизнесом / Л. А. Сухарева // Бухгалтер. учёт и аудит. – 2003. - № 6. – С. 54-58.
29. Теоретико-методологические и прикладные основы обеспечения экономической безопасности субъектов хозяйственной деятельности: монография. / Л.В. Гнилицкая, А.И. Захаров, П.Я. Прыгунов. - К.: ТОВ «Дорадо-Друк», 2011. – 290 с.
30. Фоміна М.В. Проблеми економічно безпечного розвитку підприємств : теорія і практика : [монографія] / М.В. Фоміна. – Донецьк : ДонДУЕТ, 2005. – 140 с.

31. Франчук В.І. Особливості організації системи економічної безпеки вітчизняних акціонерних товариств в умовах трансформаційної економіки: [монографія] / В.І.Франчук. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 440 с.
32. Шевчук В.О. Контроль господарських систем в суспільстві з перехідною економікою (проблеми теорії, організації, методології) : монографія / В. О. Шевчук. – К. : КДТЕУ, 1998. – 371 с.
33. Шкарлет С.М. Економічна безпека підприємства: інноваційний аспект: [монографія] / С.М. Шкарлет. – К.: Книжкове вид-во НАУ, 2007. – 436 с.
34. Шохин, С. О. Бюджетно-фінансовий контроль и аудит. Теория и практика применения в России [Текст] : науч.-метод. пособие / С. О. Шохин, Л. И. Воронина. - М. : Финансы и статистика, 1997. – 4

*Кучер С.В., к.е.н., доцент,
Житомирський державний технологічний університет*

ВНУТРІШНІЙ КОНТРОЛЬ РОЗРАХУНКІВ ЗА ПОДАТКОМ НА ПРИБУТОК ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЕТИНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Тіньове підприємництво сьогодні впливає на усю систему економічних відносин. До нього відносяться: неконтрольовані суспільством процеси виробництва, розподілу та обміну суспільно необхідних товарів і послуг; приховані від органів державного управління соціально-економічні відносини між фізичними та юридичними особами, які стосуються й використання державної власності тощо.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної економіки діяльність більшості органів державного управління, а особливо Державної фіскальної служби України, спрямована на проведення низки реформ з однією лише метою – детінізація економіки. Так, голова Державної фіскальної служби України І. Білоус зазначає, що «однією з головних цілей податкової реформи є детінізація економіки. За інформацією різних джерел, нині «в тіні» працює до 50% бізнесу... Зміни, які ми пропонуємо, в першу чергу, вдарять по тих, хто займався оптимізацією – тобто по тіньовиках. Тож, і негативне сприйняття цих реформ буде не від тих, хто платить податки, а від тих, хто ухиляється від їхньої сплати» [1]. На рівні підприємства перевіряти правильність нарахування та сплати податків, а також відповідність здійснюваних господарських операцій законодавству, покликана служба внутрішнього контролю.

Внутрішній контроль – це система впорядкованих та взаємопов'язаних заходів щодо перевірки відповідності діяльності суб'єкта господарювання поставленим завданням, надання керівництву оперативної та об'єктивної інформації щодо стану об'єктів перевірки, а також рекомендацій щодо його покращення. Останнім часом вченими все більше стало приділятися уваги організації та методиці здійснення внутрішнього контролю, проте їх розробки присвячені загальним питанням організації та методики внутрішнього контролю як цілісної системи, а також розмежуванню таких понять як «внутрішній контроль» та «внутрішній аудит». Особливостям організації та методики внутрішнього контролю правильності, достовірності та законності здійснених операцій щодо розрахунків за податком на прибуток українськими вченими уваги не приділялося.

Важливість внутрішнього контролю підкреслюється тим, що являючись частиною загальної системи контролю, за його допомогою перевіряється законність нарахованих розмірів податкових зобов'язань з податку на прибуток господарюючого суб'єкта, передбачаються можливі наслідки запланованих угод, розробляються графіки відповідності виконання податкових зобов'язань та зміни фінансових ресурсів підприємства; прогнозуються та досліджуються можливі причини різких відхилень від середньостатистичних показників діяльності підприємства та податкові наслідки здійснюваної угоди.

Податок на прибуток є зобов'язанням підприємства перед бюджетом, погашення якого прямо пов'язано зі зменшенням грошових коштів підприємства, що обов'язково вимагає чітко налагодженої системи внутрішнього контролю за правильністю та законністю нарахування даного податку. Розміри сплати податку на прибуток жорстко контролюються податковими органами, і відтік грошових коштів з підприємства у вигляді погашення зобов'язання з даного податку завжди буде мати місце, якщо підприємство є прибутковим з точки зору вимог податкового законодавства. Несвоєчасність, незаконність, неправильність нарахування та сплати податку на прибуток, а також подання податкової звітності за цим податком призведе до незапланованого та надмірного списання грошових коштів у вигляді штрафів та пені, які нараховуватимуться податковими органами за порушення норм податкового законодавства.

Як вже зазначалось вище, внутрішньому контролю розрахунків за податком на прибуток вітчизняними науковцями уваги не приділялося, а наявні праці присвячені переважно організації та методиці проведення податкового контролю за правильністю нарахування та сплати податку на прибуток. Загальним засадам організації та методики внутрішнього контролю присвячені роботи Т.А. Бутинець, Ф.Ф. Бутинця, М.Д. Корінька, Т.І. Кришталевої, В.М. Суторміної та ін.

Нарахування штрафів та пені податковими органами є своєрідним ризиком підприємства понесення в майбутньому «непродуктивних» для господарської діяльності витрат, а також спричинення незапланованих грошових відтоків на сплату штрафних санкцій. Кожен суб'єкт господарювання більшою або меншою мірою схильний до виникнення податкових ризиків, оцінка яких є одним із завдань внутрішніх контролерів, а також надасть можливість спрогнозувати та попередити ризикові ситуації.

Оцінці та контролю ризиків, в тому числі й податкових, останнім часом науковцями піднімається все більше уваги, що пов'язано з частими змінами податкового законодавства та посиленням контролю податковими органами. Зокрема, оцінці ризиків присвячено праці І.Б. Атаманенко, Т. Балюк,

Г. Девлікамової, Л.І. Донець, І.О. Доценко, А.В. Зуйкова, Ю.Ю. Кінева, М.Д. Корінько, Е.В. Леус, В.М. Покинтелиці, Ю.А. Романовської, О.І. Седих, М. Чорного та ін.

Підвищення актуальності питань детінізації вітчизняної економіки в сфері оподаткування пов'язане також з підтвердженням практики того, що в окремих підприємствах з метою мінімізації податкових зобов'язань, створюються формально бездоганно оформлені за змістом, фіктивні операції [2, с. 20-21].

Як зазначає Н. Рубан [3], Державною фіскальною службою України викрито основні схеми мінімізації оподаткування, які підлягають жорсткому контролю з боку контролюючих податкових органів (рис. 1).

На думку Т.О. Сидоренко, «порушення платниками податків обов'язку щодо сплати податків відбувається внаслідок дії таких основних чинників: надмірне податкове навантаження; нестабільність податкового законодавства; нерациональна структура оподаткування; низький рівень суспільної свідомості щодо необхідності сплати податків; високий рівень корупції в державі» [4, с. 49].

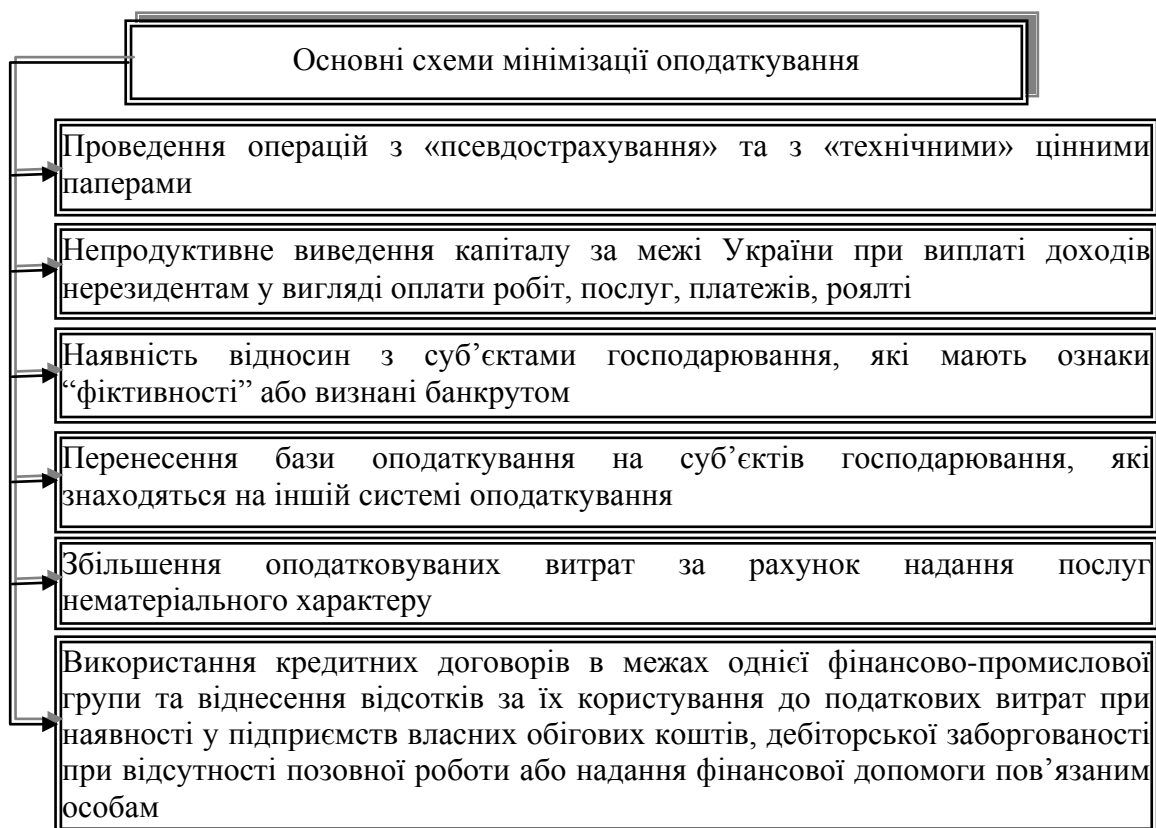

Рис. 1. Основні схеми мінімізації оподаткування

Розглянемо сутність ризику та податкового ризику. Кінев Ю.Ю. під ризиком розуміє «наслідок дії або бездіяльності, в результаті яких існує реальна можливість одержання невизначених результатів різноманітного характеру, які, як позитивно, так і негативно, впливають на фінансово-господарську діяльність підприємства» [5].

Вважаємо даний підхід недосконалим, оскільки наслідок дії або бездіяльності – це вже результат реалізації ризику, який негативно впливає на діяльність підприємства, тому, на нашу думку, помилково вважати, що ризик може позитивно впливати на діяльність підприємства.

Правильніший підхід до визначення вже податкового ризику наводить Атаманенко І.Б., яка визначає податковий ризик як «небезпека для суб'єкта податкових правовідносин понести фінансові та інші втрати, пов'язані з процесом оподаткування, унаслідок негативних відхилень для даного суб'єкта від передбачуваного ним майбутнього, з розрахунку на яке ним ухвалюються рішення в сьогодні» [6, с. 16].

В Податковому кодексі України (п.14.1.221 ст. 14) визначено, що «ризик – ймовірність недекларування (неповного декларування) платником податків податкових зобов'язань, невиконання платником податків іншого законодавства, контроль за яким покладено на органи державної податкової служби» [7, с. 34].

Відповідно до наведених підходів, під податковим ризиком розуміємо ймовірність понесення в майбутньому платником податків незапланованих витрат, спричинених недотриманням податкового законодавства таким платником податків.

В науковій фаховій літературі досить часто авторами піднімаються питання поділу податкових ризиків на види, що забезпечує більше ефективне їх управління на підприємстві.

Романовська Ю.А. визначає декілька видів податкових ризиків: інформаційні ризики, ризики процесу, ризики оточення та ризики репутації [8].

До інформаційних ризиків автор відносить ризики, пов'язані зі складним розумінням або нерозумінням окремих норм податкового законодавства.

До ризиків процесу відносяться ризики, які виникають у зв'язку зі здійсненням високо ризикових операцій; ризики, спричинені погано налагодженою системою контролю та бухгалтерського обліку; ризики, пов'язані з некомпетентністю облікового персоналу тощо.

До ризиків оточення Ю.А. Романовська відносить ризики, пов'язані з «невизначеністю застосування податкових законів в різних обставинах, і ризики можливої зміни законодавства і практики» тощо[8]. Вважаємо, що дані

види ризиків недоцільно виділяти в окрему групу ризиків оточення, оскільки вони за своїм змістом схожі до інформаційних ризиків.

До ризиків репутації відносяться ризики, виникнення яких здатне нанести шкоди репутації платника податків, проте, які це саме види ризиків, Ю.А. Романовською не зазначено. Такий же підхід до поділу податкових ризиків використовують І.Б. Атаманенко [6], П.К. Бечко [9], проте автори не розкривають більш змістовного пояснення визначених видів податкових ризиків.

Методика внутрішнього контролю податкових ризиків за операціями з нарахування та сплати податку на прибуток сьогодні є не розробленою, оскільки науковцями, в переважній більшості, приділяється увага лише оцінці податкових ризиків, і лише інколи – управлінню податковими ризиками.

Вважаємо, що управління податковими ризиками є одним з етапів проведення внутрішнього контролю за податковими ризиками підприємства, оскільки управлінські рішення приймаються безпосередньо на підставі результатів внутрішнього контролю.

Цільове спрямування внутрішнього контролю операцій з нарахування та сплати податку на прибуток повинно полягати в тому, щоб забезпечити перебування податкових ризиків на мінімальному рівні, направляти свою діяльність на зменшення фіскальних інтересів податкових органів, щоб якомога рідше діяльність підприємства виступала об'єктом перевірки податковими органами, що, в свою чергу, призведе до мінімізації отримання підприємством негативних наслідків в майбутньому.

Десятнюк О.М. увагу приділяє саме управлінню податковими ризиками, а не внутрішньому контролю та вважає, що процес управління податковими ризиками включає: «передбачення ризиків; визначення їхніх ймовірних розмірів та наслідків; розробку і реалізацію заходів щодо запобігання чи мінімізації пов'язаних з ризиками втрат» [10].

Використовуючи підхід О.М. Десятнюк до управління податковими ризиками, пропонуємо авторський підхід до порядку проведення внутрішнього контролю операцій з нарахування та сплати податку на прибуток, який включає і внутрішній контроль податкових ризиків (рис. 2).

Як видно з рисунку 2, процес здійснення внутрішнього контролю складається з шести взаємопов'язаних етапів: ідентифікація податкових ризиків, ранжування та оцінка податкових ризиків, визначення факторів виникнення податкових ризиків, попередній та поточний контроль факторів виникнення податкових ризиків, прийняття управлінських рішень за результатами внутрішнього контролю, наступний внутрішній контроль операцій з нарахування та сплати податку на прибуток.

Рис. 2. Етапи проведення внутрішнього контролю податкових ризиків з податку на прибуток

На нашу думку, на своєчасність та ефективність управління податковими ризиками, перш за все, впливає грамотний підхід до ідентифікації ризиків та оцінки ймовірності їх виникнення. Як в зарубіжній, так і у вітчизняній економічній науці розрізняють велику кількість методів оцінки ризиків підприємницької діяльності, але усі вони виокремлені у дві групи: якісні (суб'єктивні) та кількісні (об'єктивні) методи оцінки ризиків.

За допомогою методів якісного аналізу визначають види ризиків та фактори їх впливу. Як зазначає І.О. Доценко, «головним завданням якісної оцінки є визначення можливих видів ризиків, а також факторів, що впливають на рівень ризиків при здійснюванні визначеного виду діяльності» [11, с. 172].

Використання методів кількісного аналізу дозволяє оцінити розміри ризиків та ймовірності їх настання. Розміри ризиків оцінюються в абсолютних та відносних величинах. Абсолютні величини характеризують витрати, які може понести платник податку в майбутньому у зв'язку з настанням певної

ризикової події, а відносні величини – рівень податкового ризику, який вказує на ймовірність настання ризикової події.

Найбільш розповсюдженими та універсальними методами оцінки ризиків є рейтинговий метод, метод експертних оцінок, метод побудови дерева рішень, метод Монте-Карло, статистичний метод, метод аналогій та аналітично-розрахунковий. Кожен з зазначених методів має свої переваги та недоліки у застосуванні. Найбільш точні дані отримуються з використанням статистичного методу, оскільки всі інші методи є більш суб'єктивними та залежать від компетентності та досвіду контролерів.

На рисунку 3 зобразимо схематично основні етапи проведення оцінки податкових ризиків, які стосуються нарахування та сплати податку на прибуток.

Рис. 3. Етапи оцінки податкових ризиків з податку на прибуток

Визначення видів податкових ризиків. Даний етап полягає в тому, що контролерами визначаються всі можливі види податкових ризиків, пов'язаних з нарахуванням та сплатою податку на прибуток. Посадові особи, які визначають види податкових ризиків повинні мати досвід роботи в сфері оподаткування не лише податком на прибуток, а також чітко розуміти взаємозв'язок особливостей діяльності підприємства з вимогами податкового законодавства. Даний етап, так як і наступні, є досить важливим, оскільки відповідальне його виконання є забезпеченням підприємства в частині попередження настання усіх можливих податкових ризиків.

Податкові ризики платника податку на прибуток прийнято поділяти на зовнішні та внутрішні. Використовуємо інший підхід до поділу податкових ризиків, види яких чітко визначені податковим законодавством України. Такий підхід пояснюємо тим, що на сьогодні Державною фіскальною службою України розроблено Методичні рекомендації складання плану-графіку

податкових перевірок усіх платників податків, відповідно до яких всі платники податків поділяються за три групи категорії ризиків: висока, середня та група з незначним рівнем податкового ризику.

Платник податків високої групи податкового ризику включається до плану перевірок не частіше одного разу на рік, середньої – не частіше одного разу на два роки, низької – не частіше одного разу в три роки. Відповідно, кожен платник податків зацікавлений в тому, щоб його якомога рідше перевіряли податкові органи, оскільки такі перевірки, в переважній більшості, супроводжуються понесенням витрат підприємства на забезпечення такої перевірки, а також на сплату штрафних санкцій на результатами податкової перевірки.

Крім того, серед податкових органів поширена практика визначення рівня податкового навантаження, який відноситься до високої категорії податкових ризиків, одразу при прийнятті податкових декларацій з податку на прибуток, і, якщо рівень податкового навантаження відрізняється від середньогалузевого рівня, то платникам податків відмовляють у прийнятті податкових декларацій.

Наприклад, за даними Державної фіскальної служби України [12] в 2010 році 90 % перевірених підприємств мають від 2 до 7 податкових ризиків, серед яких, в частині нарахування та сплати податку на прибуток, основними були: 1) податкове навантаження з податку на прибуток або ПДВ менше 1 % (4,4 тис. суб'єктів господарювання); 2) здійснення більшості операцій, які не відповідають основному виду діяльності (3,3 тис. суб'єктів господарювання).

Крім того, нами виділено групу інших податкових ризиків, які не визначені Державною фіскальною службою України, проте можуть мати місце в діяльності будь-якого платника податків. До таких податкових ризиків належать: невчасне подання або неподання декларації з податку на прибуток; невчасна сплата або несплата податкового зобов'язання з податку на прибуток; неправильне тлумачення норм Податкового кодексу України та інші порушення податкового законодавства.

Ранжування рівнів податкових ризиків. Ранжування рівнів податкових ризиків необхідне для впорядкування податкових ризиків в залежності від їх значимості та ймовірності настання.

Значимість податкового ризику характеризується ступенем впливу на діяльність платника податку на прибуток. В даному випадку за критерій ступеня впливу обрано критерій ризику, передбачений Державною фіскальною службою України, відповідно до якого ризики поділено на високі, середні та незначні. Податкові ризики, виокремлені в групу інших податкових ризиків, які не визначені фіскальною службою відносимо до незначних ризиків.

Що ж до ранжування податкових ризиків відповідно ймовірності їх виникнення, то в науковій літературі немає єдиного підходу до побудови шкали ризиків. Так, І.О. Доценко використовує таку шкалу оцінки ймовірності настання податкового ризику: 0-0,1 – мінімальний рівень; 0,11-0,25 – малий рівень; 0,26-0,5 – гранично допустимий рівень; 0,51-0,75 – гранично критичний рівень; 0,76-1,0 – катастрофічний рівень [11, с. 152]. Кінев Ю.Ю. використовує інший підхід: 0-0,2 – мінімальний ризик; 0,2-0,3 – малий ризик; 0,3-0,4 – середній ризик; 0,4-0,6 – високий ризик; 0,6-0,8 – максимальний ризик; 0,8-1,0 – критичний ризик [5].

Кожна з розглянутих шкал оцінки податкового ризику має право на існування, проте вони не можуть бути застосовувані щодо податкових ризиків, оскільки, в першому випадку, використовується поняття допустимості ризиків, яке недоцільно використовувати щодо порушень податкового законодавства, в другому випадку, – незрозумілою є градація на максимальний та критичний ризик, оскільки використовуються два різних підходи до виокремлення видів ризику.

На основі узагальнення існуючих підходів, запропоновано шкалу оцінки ймовірності настання податкового ризику (табл. 1).

Таблиця 1

Шкала оцінювання рівня податкових ризиків

Відносне значення рівня податкового ризику	Рівень податкового ризику
До 20 %	Мінімальний
Від 20 % до 40 %	Низький
Від 40 % до 60 %	Середній
Від 60 % до 80 %	Високий
Вище 80 %	Максимальний (критичний)

В табл. 1 наведена градація рівнів усіх можливих на підприємстві податкових ризиків. Вказані відносні значення рівнів податкового ризику характеризують ймовірність його настання на підприємстві. Відповідно, чим вище відносне значення податкового ризику, тим вища ймовірність того, що даний податковий ризик може бути реалізовано на підприємстві.

Об'єднавши характеристики значимості та ймовірності настання податкових ризиків, отримаємо ризики, одні з яких належать до високої групи податкових ризиків та мають критичну або мінімальну ймовірність настання, інші – навпаки, можуть відноситися до незначної групи ризику, але з високою ймовірністю настання. Таке поєднання характеристик податкових ризиків є дуже важливим при проведенні внутрішнього контролю за податковими ризиками та впливає на черговість проведення перевірки ризикових операцій.

Поєднання значимості та ймовірності настання податкових ризиків, пов'язаних з операціями з нарахування та сплати податку на прибуток, представляється у вигляді «Карти податкових ризиків». «Карта податкових ризиків» – це графічно-текстовий опис податкових ризиків суб'єкта господарювання у вигляді таблиці, на одній осі якої відображена значимість ризику, а на іншій – ймовірність його появи. На перехресті значимостей та ймовірностей податкових ризиків визначається черговість їх внутрішнього контролю.

Так, всі податкові ризики, які мають високу значимість та ймовірність настання, яка відповідає максимальному значенню (більше 80 %), підлягають перевірці першочергово. Податкові ризики з високою значимістю при ймовірності настання, яка нижче 80 %, відносяться до групи високого ризику. Дані ризики підлягають перевірці одразу після максимальних ризиків, а у випадку їх відсутності – першочергово. Податкові ризики середньої значимості належать до високої категорії ризиків, якщо їх ймовірність настання більше 50 %, та до середньої – якщо ймовірність настання менше 50 %. Відповідно, висока категорія ризиків перевіряється в першу чергу порівняно з середньою категорією податкових ризиків. Податкові ризики незначної значимості, окрім інших податкових ризиків, за ймовірності настання до 40 % належать до низької категорії податкових ризиків, від 40 до 60% – середньої категорії, і більше 60 % – до високої категорії податкових ризиків.

Інші податкові ризики, на відміну від попередніх, можуть бути віднесені до категорії мінімального ризику, якщо їх ймовірність настання не перевищує 20 %. Дані податкові ризики повинні перевірятися в останню чергу, за умови, якщо є податкові ризики вищих категорій, проте, варто відмітити, що дані ризики в будь-якому випадку повинні контролюватися.

Оцінка рівнів податкових ризиків. Проведення кількісного аналізу оцінки податкових ризиків потребує визначення системи показників, за допомогою яких визначатимуться абсолютні та відносні величини податкових ризиків. Відповідно, для оцінки податкових ризиків, обрано застосування методів математичної статистики (табл. 2), оскільки саме за допомогою статистичних методів отримуються найбільш точні результати, що є запорукою успішного управління податковими ризиками.

Всі розрахунки за наведеними в таблиці 2 показниками проводяться на основі статистичних даних підприємства за певний попередній період. Варто відмітити, що, чим більший обсяг статистичних даних, тим точніші значення отримуватимуться.

Показники, які застосовуються для оцінки рівня податкового ризику

№ з/п	Назва показника	Формула розрахунку	Призначення показника
1.	Математичне очікування випадкової величини		Розраховується абсолютне очікуване значення ймовірного податкового ризику
2.	Середньоквадратичне відхилення випадкової величини	, де	Розраховується міра можливої розбіжності з очікуваним значенням ймовірного податкового ризику
3.	Коефіцієнт варіації	—	Визначається рівень податкового ризику

За допомогою показників математичного очікування та середньоквадратичного відхилення визначається абсолютне значення рівня податкового ризику.

Використання математичного очікування випадкової величини дозволяє визначити абсолютний прогнозний розмір витрат, які може понести підприємство у випадку реалізації певного податкового ризику. Для його розрахунку використовуються розміри витрат, які мали місце в минулому у зв'язку з виникненням податкового ризику (x_i) та, отриманий розрахунковим шляхом, коефіцієнт ймовірності, з якою дані витрати виникали в минулому (p_i). Коефіцієнт ймовірності (p_i) визначається шляхом ділення кількості випадків одного й того ж розміру витрат до загальної кількості досліджуваних випадків.

За допомогою середньоквадратичного відхилення випадкової величини визначаються величина відхилень в абсолютному виразі прогнозного розміру витрат, які може понести підприємство у випадку реалізації певного податкового ризику, як в бік збільшення, так і в бік зменшення розміру витрат. При розрахунку середньоквадратичного відхилення використовуються розраховані значення математичного очікування випадкової величини.

Коефіцієнт варіації дозволяє оцінити відносне значення рівня витрат, яке, безпосередньо, характеризує ймовірність реалізації податкового ризику та розраховується шляхом ділення розрахованих середньоквадратичного відхилення на математичного очікування.

Розглянемо як запропонована методика оцінки податкових ризиків реалізується на практиці. Для прикладу використано показники діяльності одного з підприємств Житомирської області ДП ПАТ «А». Для розрахунку використовувалися дані про податкові ризики, які мали місце на підприємстві за період з квітня 2012 р. по березень 2013 р. включно (табл. 3).

Показники податкових ризиків ДП ПАТ «А»

№ з/п	Податковий ризик	Показники												
		2012 рік										2013 рік		
		IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III	
1.	Рівень податкової віддачі менше середньогалузевого рівня	5,5	5,7	5,7	5,5	0,0	5,8	5,8	0,0	5,6	5,6	5,8	5,8	
2.	Наявність відносин з контрагентами, які знаходяться в розшуку, або збанкрутували, тис. грн.	-	-	-	-	-	2,0	-	-	-	-	-	-	
3.	Подання уточнюючих розрахунків у бік зменшення податкових зобов'язань більше 100 тис. грн., тис. грн.	15,8	-	-	24,3	-	-	-	5,0	-	8,6	-	-	
4.	Наявність взаємовідносин з суб'єктами спрощеної системи оподаткування, тис. грн.	-	-	-	-	50,0	-	-	16,5	-	-	-	-	

Розрахунок коефіцієнту ймовірності виникнення податкового ризику (p_i), необхідного для розрахунку прогнозного розміру витрат в квітні 2013 року наведено в таблиці 4.

Відповідно до даних таблиці 4, коефіцієнт ймовірності для податкового навантаження на рівні 5,5 % складає 0,17, оскільки серед дванадцяти досліджених варіантів, податкове навантаження на рівні 5,5 % мало місце два рази; для рівня 5,7 % коефіцієнт становить 0,17; для рівня 0 % (підприємством отримано збиток) – 0,17; для рівня 5,8 % – 0,25; для рівня 5,6 % - 0,17 та для рівня 5,4 % – 0,07.

Податковий ризик, пов'язаний з наявністю відносин з суб'єктами спрощеної системи оподаткування за останні 12 місяців мав місце два рази в серпні та листопаді 2012 р. Коефіцієнт ймовірності наявності відносин з суб'єктами спрощеної системи оподаткування на суму як 50 тис. грн., так 16,5 тис. грн. становить 0,5.

**Розрахунок коефіцієнту ймовірності виникнення податкового ризику на
ДП ПАТ «А»**

№ з/п	Кількість подій (i) Податковий ризик (X)	квітень 2012 р.	травень 2012 р.	червень 2012 р.	липень 2012 р.	серпень 2012 р.	вересень 2012 р.	жовтень 2012 р.	листопад 2012 р.	грудень 2012 р.	січень 2013 р.	лютий 2013 р.	березень 2013 р.
		1.	Рівень податкового навантаження, X_p	5,5	5,7	5,7	5,5	0,0	5,8	5,8	0,0	5,6	5,6
	P_i , коефіцієнт	0,17	0,17	–	–	0,17	0,25	–	–	0,17	–	–	0,07
2.	Наявність відносин з суб'єктами спрощеної системи оподаткування, тис. грн. X_c	–	–	–	–	50,0	–	–	16,5	–	–	–	–
	P_i , коефіцієнт	–	–	–	–	0,5	–	–	0,5	–	–	–	–
3.	Наявність відносин з контрагентами, які знаходяться в розшуку, або збанкрутували, тис. грн., X_n	–	–	–	–	–	2,0	–	–	–	–	–	–
	P_i , коефіцієнт	–	–	–	–	–	1,0	–	–	–	–	–	–
4.	Інші податкові витрати складають частку більше 10 % податкових витрат, тис. грн., X_i	15,8	–	–	24,3	–	–	–	5,0	–	8,6	–	–
	P_i , коефіцієнт	0,25	–	–	0,25	–	–	–	0,25	–	0,25	–	–

У вересні 2012 року підприємство мало відносини з контрагентом, який через певний час збанкрутував, тобто даний випадок був єдиним і його коефіцієнт ймовірності складає 1,0. Податковий ризик, який полягає в тому, що інші податкові витрати складають частку більше 10 % податкових витрат, мав місце чотири рази, й в кожному з випадків його абсолютні значення були

різними, у зв'язку з цим, кожне абсолютне значення характеризується коефіцієнтом ймовірності рівному 0,25.

Використовуючи розраховані в таблиці коефіцієнтів ймовірності для кожного з чотирьох видів податкових ризиків, які мали місце протягом дванадцяти місяців, визначаємо за допомогою математичного очікування відповідної випадкової величини прогнозний розмір витрат, які може понести підприємство у випадку реалізації кожного з наведених ризиків (формули 1-4):

$$M(X_p) = 5,5 \times 0,17 + 5,7 \times 0,17 + 0,0 \times 0,17 + 5,8 \times 0,25 + 5,6 \times 0,17 + 5,4 \times 0,07 = 4,68 (\%) \quad (1)$$

$$M(X_c) = 50,0 \times 0,50 + 16,5 \times 0,50 = 33,3 \text{ (тис. грн.)} \quad (2)$$

$$M(X_n) = 2,0 \times 1,0 = 2,0 \text{ (тис. грн.)} \quad (3)$$

$$M(X_i) = 15,8 \times 0,25 + 24,3 \times 0,25 + 5,0 \times 0,25 + 8,6 \times 0,25 = 13,4 \text{ (тис. грн.)} \quad (4)$$

Відповідно до розрахованих показників визначено прогнозний рівень податкового навантаження та розмір прогнозних витрат для квітня 2013 року, які матимуть місце у зв'язку з реалізацією податкового ризику.

Розрахувавши прогнозні абсолютні значення витрат, які можуть мати місце в квітні 2013 року на ДП ПАТ «А», розрахуємо можливі відхилення від розрахованих прогнозних значень (формули 5-8):

	-		=	(5)
-		(тис. грн.)		(6)
-		(тис. грн.)		(7)
-				(тис. грн.) (8)

Розрахувавши середньоквадратичні відхилення встановлено можливе відхилення рівня податкового навантаження від прогнозного на 2,13 %; відносин з суб'єктами спрощеної системи оподаткування – на 16,65 тис. грн.; відхилення за операціями з контрагентами, які збанкрутували не матимуть місця; перевищення більше 10 % іншими податковими витратами структурізагальних податкових витрат – на 7,43 тис. грн.

Маючи розраховані прогнозні значення рівня податкового навантаження та прогнозні значення витрат, які можуть мати місце в квітні 2013 року, розрахуємо рівні для кожного податкового ризику (формули 9-12):

$$\text{---} \quad (9)$$

—	(10)
—	(11)
—	(12)

Отже, розрахувавши коефіцієнти варіації, які характеризують ймовірність настання кожного з визначених податкових ризиків у квітні 2013 року на ДП ПАТ «А», встановлено, що відхилення рівня податкового навантаження може відбутися з ймовірністю 45,51 %; наявність відносин з суб'єктами спрощеної системи оподаткування – з ймовірністю 50 %; здійснення взаємовідносин з контрагентами, які збанкрутували, не матиме місця; перевищення інших податкових витрат на 10 % загальних витрат – з ймовірністю 55,45 %.

Для більш наочного зображення розрахованих рівнів податкових ризиків, які мажуть бути реалізовані у квітні 2013 року на ДП ПАТ «А» розроблено “Карту податкових ризиків” даного підприємства (табл. 5).

Як бачимо, серед існуючих податкових ризиків на досліджуваному підприємстві у квітні можуть мати місце три податкових ризики: невідповідність рівня податкового навантаження середньогалузевому рівню; наявність відносин з суб'єктами спрощеної системи оподаткування та інші витрати складатимуть частку більше 10 % загальних витрат.

При нанесенні одержаних розрахунковим шляхом ймовірностей реалізації податкових ризиків в діяльності ДП ПАТ «А» встановлено, що два з виявлених ризиків (невідповідність рівня податкового навантаження середньогалузевому рівню та інші витрати складають частку більше 10 % загальних витрат) знаходяться на площині, яка відповідає високій категорії ризику. Відповідно перший з названих ризиків відбудеться з меншою ймовірністю ніж другий, що впливає на порядок перевірки службою внутрішнього контролю: першим повинен перевірятися ризик, пов'язаний з перевищенням іншими витратами частки загальних витрат в розмірі більше 10 %, а другим – рівень податкового навантаження.

Ризик з наявністю взаємовідносин з суб'єктами спрощеної системи оподаткування знаходиться на площині середньої категорії податкових ризиків, отже перевірятиметься останнім.

Відповідно до черговості перевірки, кожному із вказаних податкових ризиків присвоюється на “Карті податкових ризиків” порядковий номер перевірки.

Карта податкових ризиків ДП ПАТ «А»

Значимість	№ з/п	Податковий ризик	Рівні податкового ризику (ймовірність настання)										
			10 %	20 %	30 %	40 %	50 %	60 %	70 %	80 %	90 %	100 %	
Висока	1.	Рівень податкової віддачі менше середньогалузевого рівня					2						
	2.	Обсяг операцій з пов'язаними особами перевищує 20 % витрат, тис. грн.											
	3.	Від'ємне значення об'єкта оподаткування протягом двох років, тис. грн.											
	4.	Наявність відносин з контрагентами, які знаходяться в розшуку, або збанкрутували, тис. грн.											
	5.	Наявність інформації правоохоронних органів про інші порушення, тис. грн.											
	6.	Подання уточнюючих розрахунків у бік зменшення податкових зобов'язань більше 100 тис. грн., тис. грн.											
Середня	7.	Інші витрати складають частку більше 10 % загальних витрат, тис. грн.							1				
	8.	Обсяг податкових пільг з податку на прибуток більше 1 млн. грн., тис. грн.											
	9.	Сума відшкодування ПДВ в 10 разів перевищує суму податку на прибуток, тис. грн.											
	10.	Відхилення обсягів поставки з ПДВ більше 10 % від доходів з податку на прибуток, тис. грн.					3						
	11.	Наявність взаємовідносин з суб'єктами спрощеної системи оподаткування, тис. грн.											
	12.	Наявність інформації податкової міліції про ухилення від оподаткування, тис. грн.											
	13.	Наявність інформації підрозділів боротьби з відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, тис. грн.											
	14.	Здійснення операцій через нерезидентів, зареєстрованих в офшорних зонах або виплата їм доходів, тис. грн.											
Незначна	15.	Сума сумнівної (безнадійної) заборгованості перевищує 10 % суми витрат, тис. грн.											
	16.	Адреса суб'єкта господарювання належить до адрес, які при державній реєстрації зазначаються як місцезнаходження багатьох юридичних осіб											
	17.	Інші податкові ризики											

Умовні позначення:

максимальний ризик
 високий ризик
 середній ризик
 низький ризик
 мінімальний ризик

Після того, як податкові ризики ідентифіковано та оцінено, необхідно визначити фактори, які спричиняють появу даних ризиків, в чому полягає наступний етап проведення внутрішнього контролю.

Слід наголосити на важливості даного етапу, оскільки об'єктивне та повне визначення усіх можливих факторів, які спричиняють появу податкових ризиків, є запорукою попередження та своєчасного вжиття заходів щодо усунення негативних наслідків у випадку реалізації податкового ризику.

Відповідно до визначених вище видів податкових ризиків, які можуть виникати на підприємстві, і, відповідно до яких Державною фіскальною службою України усі платники податку на прибуток включаються до планів виїзних податкових перевірок, визначаються можливі фактори появи даних ризиків на підприємстві (табл. 6).

Завдання контролерів полягає в перевірці наявності існуючих факторів на підприємстві для того, щоб встановити, які з існуючих податкових ризиків загрожують підприємству.

Таблиця 6

Фактори появи податкових ризиків суб'єкта господарювання

№ з/п	Податковий ризик	Фактори появи податкових ризиків
1.	Рівень податкової віддачі менше середньогалузевого рівня	Завищення розмірів витрат, функціонування підприємств на різних фазах життєвого циклу
2.	Обсяг операцій з пов'язаними особами перевищує 20 % витрат	Необгрунтоване збільшення кількості укладених договорів з пов'язаними особами
3.	Від'ємне значення об'єкта оподаткування протягом двох років	Висока собівартість виготовленої продукції, збільшення фінансових витрат, неплатоспроможність дебіторів, невідповідність обсягів витрат на утримання апарату управління обсягам діяльності підприємства та його організаційній структурі, недосконалі умови договорів збуту, вкладення інвестицій в недостатньо прибуткові або не прибуткові підприємства, вивільнення необоротних активів
4.	Наявність відносин з контрагентами, які знаходяться в розшуку, або збанкрутували	Недосконалість договірної політики
5.	Наявність інформації податкової міліції та інших правоохоронних органів про інші порушення	Мінімізація податку на прибуток, ухилення від сплати податків, втрата, недійсність або підробка реєстраційних документів, реєстрація та здійснення видів господарської діяльності, не погоджених з власниками підприємства
6.	Подання уточнюючих розрахунків у бік зменшення податкових зобов'язань більше 100 тис. грн.	Завищення розмірів витрат та заниження розмірів доходів підприємства

№ з/п	Податковий ризик	Фактори появи податкових ризиків
7.	Інші витрати складають частку більше 10 % загальних витрат	Орієнтація підприємства на інвестиційну та фінансову діяльність, а не на операційну, вивільнення оборотного та необоротного капіталу
8.	Обсяг податкових пільг з податку на прибуток більше 1 млн. грн.	Зміна специфіки діяльності підприємства, здійснення фіктивних операцій, які дають право на застосування податкової пільги
9.	Сума відшкодування ПДВ в 10 разів перевищує суму податку на прибуток	Заниження розмірів доходів підприємства
10.	Здійснення операцій через нерезидентів, зареєстрованих в офшорних зонах або виплата їм доходів	Наявність або збільшення розрахунків з нерезидентами в досить великих розмірах, збільшення обсягів доходів, які не оподатковуються або оподатковуються за нульовою ставкою
11.	Інші податкові ризики: неподання або невчасне подання податкової декларації	Некомпетентність бухгалтера, невиконання ним обов'язків, невідповідність кількості працівників бухгалтерської служби обсягам діяльності підприємства, низький рівень платоспроможності підприємства, наявність великих розмірів непогашеної дебіторської заборгованості тощо

Перевірка усіх можливих факторів виникнення податкових ризиків є характерною для попереднього, поточного й наступного контролю. Представимо порядок оцінки податкових ризиків та усунення факторів, які спричиняють їх виникнення на рис. 4 у вигляді алгоритму.

Як видно з наведеного на рис. 4 алгоритму, в кінці звітного періоду обов'язково необхідно оновити «Карту податкових ризиків». Оновлення карти відбувається шляхом врахування виявлених в поточному звітному періоді податкових ризиків при обчисленні ймовірності їх виникнення в наступному звітному періоді.

Щодо прийняття управлінських рішень стосовно усунення дії виявлених факторів, що спричиняють виникнення податкових ризиків, то в науковій літературі виокремлюються різні прийоми управління податковими ризиками.

Так, Е.В. Леус та А.Г. Іващенко виділяють дві групи прийомів: зниження податкових ризиків (вибір низько орієнтованих оптимізаційних заходів; переведення податкового ризику на нижчий рівень доступу інформації) та розпорошення податкових ризиків (поділ ризико-факторів між суб'єктами господарювання; поділ ризико-факторів між періодами) [13, с. 265]. Проте, як саме реалізовується на практиці таке управління ризиками, автори не вказують.

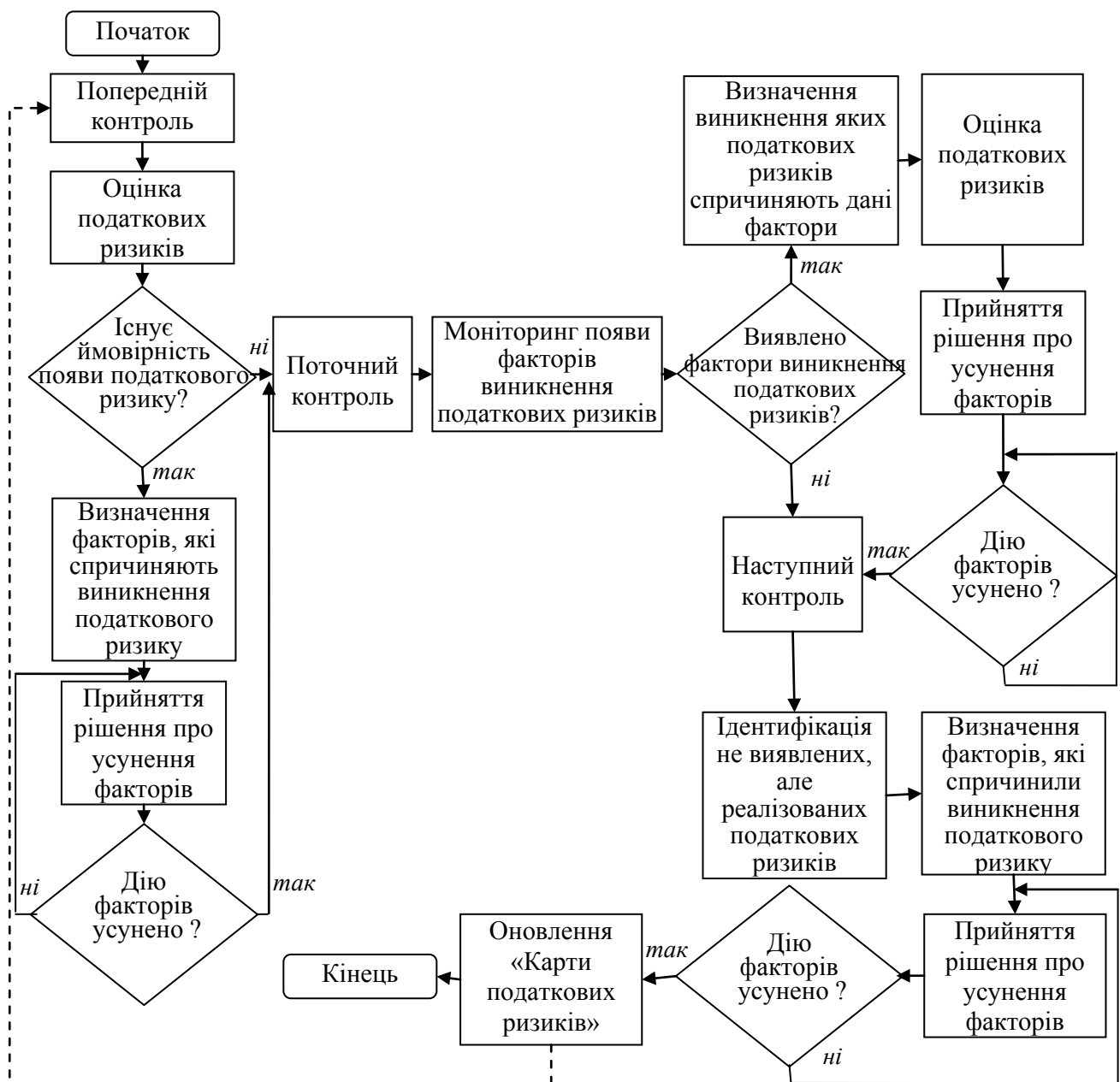

Рис. 4. Алгоритм здійснення внутрішнього контролю податкових ризиків та усунення дії факторів їх виникнення

Іншого, більш обґрунтованого підходу притримується Ю.А. Романовська, яка виділяє засоби та прийоми зниження ступеня ризиків [8]. До засобів управління ризиками автор відносить: уникнення ризику, тобто не здійснення ризикової операції; утримання ризику – залишення ризику з можливістю в майбутньому покриття витрат, пов'язаних з його реалізацією; передача ризику на інших осіб; зниження ступеня ризику. Для зниження ступеня податкового ризику Ю.А. Романовська пропонує використовувати наступні прийоми: диверсифікація, одержання додаткової інформації, лімітація, самострахування та страхування [8]. Вважаємо підхід Ю.А. Романовської більш прийнятним до застосування на практиці, оскільки нею виділено різні варіанти управління

податковими ризиками, застосування яких можна змінювати в залежності від важливості виявленого податкового ризику для суб'єкта господарювання.

Наступний етап внутрішнього контролю характеризується перевіркою не податкових ризиків підприємства та факторів їх впливу, а безпосередньо усіх операцій, пов'язаних з нарахуванням та сплатою податку на прибуток. Серед перевірених операцій визначаються ризикові, тобто ті, які здійснені з порушенням вимог податкового законодавства, після чого ідентифікуються фактори, які спричинили появу та реалізацію даних ризикових операцій.

Особливістю господарських операцій з нарахування та сплати податку на прибуток є те, що для їх перевірки застосовуються всі прийоми документального контролю, проте, серед них є операції, для перевірки законності здійснення яких необхідно застосовувати прийоми фактичного контролю.

Отже, враховуючи посилення актуальності питання тіньової вітчизняної економіки, нами запропоновано напрями удосконалення методики внутрішнього контролю операцій з нарахування та сплати податку на прибуток, як одного з інструментів детінізації економіки в сфері оподаткування.

Сформульовано цільове спрямування внутрішнього контролю операцій з нарахування та сплати податку на прибуток, яким є об'єктивне вивчення відповідності законності, своєчасності та повноти відображення фактичного стану розрахунків за податком на прибуток з метою попередження понесення незапланованих витрат у вигляді штрафів та пені. Крім того, визначено об'єкти внутрішнього контролю операцій з нарахування та сплати податку на прибуток: фінансовий результат до оподаткування та податок на прибуток, що дозволить не лише перевірити достовірність нарахованої та сплаченої суми податку на прибуток й правильність складання податкової декларації з податку на прибуток, а й перевірити правильність формування бази оподаткування податком на прибуток.

Внутрішній контроль за податковими ризиками, в тому числі й операціями з нарахування та сплати податку на прибуток повинен здійснюватись за наступними етапами: 1) ідентифікація податкових ризиків; 2) ранжування та оцінка податкових ризиків; 3) визначення факторів виникнення податкових ризиків; 4) внутрішній контроль факторів виникнення податкових ризиків; 5) прийняття управлінських рішень за результатами внутрішнього контролю; 6) наступний внутрішній контроль операцій з нарахування та сплати податку на прибуток.

Запропоновано платникам податку на прибуток здійснювати контроль за податковими ризиками шляхом аналізу даних про податкові ризики, які мали місце в попередніх звітних періодах, та на основі нього розробляти «Карту

податкових ризиків», що дозволить убезпечити підприємство від понесення «непродуктивних» витрат у випадку реалізації податкового ризику.

Список використаних джерел:

1. Білоус І. Одна з головних цілей податкової реформи – детінізація економіки // Прес-служба Державної фіскальної служби України / Ігор Білоус [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://rv.sfs.gov.ua/media-ark/news-ark/159175.html>.
2. Куцин М.А. Сучасна теорія та практика оподаткування / М.А. Куцин та ін. – Х.: Прапор, 2001. – 512 с.
3. Рубан Н. Усі схеми мінімізації відомі. І ми докладемо максимум зусиль для їх руйнування. Актуальне інтерв'ю / Н. Рубан // Медіа-центр Державної податкової служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sts.gov.ua/media-tsentr/novini/55225.html>.
4. Сидоренко Т.О. Сутність та причини ухилення від сплати податків / Т.О. Сидоренко // Економічний часопис-XXI. – 2010. – № 5-6. – С. 48-52.
5. Кинев Ю.Ю. Оценка рисков финансово-хозяйственной деятельности предприятий на этапе принятия управленческого решения / Ю.Ю. Кинев // Маркетинг в России и за рубежом. – 2000. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cfjn.ru/press/management/2000-5/06.shtml>.
6. Атаманенко І.Б. Оцінка податкових ризиків при ухваленні управлінських рішень / І.Б. Атаманенко // Вісник ЖДТУ / Серія: Економічні науки – 2010. – № 3(53). – С. 16-20.
7. Податковий кодекс України // Баланс. – 2011. – № 74-75. – 400 с.
8. Романовська Ю.А. Управління податковими ризиками / Ю.А. Романовська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vsunu/2011_7_2/Romanovska.pdf.
9. Бечко П.К. Податковий менеджмент: навч. посібник [для студ. вищ. навч. закладів] / П.К. Бечко, Н.В. Лиса. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 288 с.
10. Десятнюк О.М. Объективно-субъективная структура рисковналоговой системы и их дефиниция / О.М. Десятнюк // Научный информационный журнал “Бизнесинформ”. – 2007р. – № 9. – С. 33-59.
11. Доценко І.О. Методичні основи оцінки ризиків підприємницької діяльності як складової системи управління економічною безпекою підприємства / І.О. Доценко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Економіка». – 2011. – Вип. 5(4). – С. 171-176.
12. План-графік перевірок на III квартал стовідсотково сформовано із ризикових суб'єктів господарювання // Медіа-центр Державної податкової служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sts.gov.ua/media-tsentr/novini/54948.html>.
13. Леус Э.В. Управление налоговыми рисками / Э.В. Леус, А.Г. Иващенко // Труды Одесского политехнического университета. – 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Popu/2010_1-2/7-8.pdf.

*Городиський М.П., к.е.н., доцент,
Житомирський державний технологічний університет*

ВНУТРІШНІЙ КОНТРОЛЬ ОПЕРАЦІЙ ЗА ДОГОВОРАМИ БУДІВЕЛЬНОГО ПІДРЯДУ: НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ В ЦІЛЯХ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Суб'єкти господарювання, які здійснюють свою діяльність на підставі договорів підряду (замовники підрядних робіт, підрядники, субпідрядники) це в переважній більшості підприємства будівельної галузі, до яких належать підприємства, що здійснюють будівельні, будівельно-монтажні роботи, ремонтні роботи. Такі суб'єкти господарювання мають ряд особливостей щодо організаційної структури, нормативного регулювання діяльності, технології виконання робіт, умов укладених договорів системи бухгалтерського обліку, ціноутворення та оподаткування. Відповідно визначені чинники суттєво впливають на особливості внутрішнього контролю за їх діяльністю в частині організації та відповідно методики контролю.

На думку д.е.н. С.П. Суворова та к.е.н. Н.В. Куканова [4, с. 10], фінансово-господарські відносини з контрагентами поряд з установчими документами, обліковою політикою та результатами інвентаризації є сегментом системних питань діяльності підприємства, які впливають на достовірність показників бухгалтерської звітності. Названі сегменти є системними, оскільки вони в цілому дозволяють встановити відповідність господарської діяльності вимогам законодавства, оцінити процес формування фінансових результатів господарської діяльності.

Важливість питань внутрішнього контролю за діяльністю підприємств (установ та організацій), які здійснюють свою діяльність на підставі договорів підряду посилюється ще у зв'язку з тим, що в достовірній та об'єктивній інформації про вартість об'єктів будівництва та порядок її формування зацікавлені суб'єкти інвестиційної діяльності, які здійснюють фінансування будівництва – юридичні та фізичні особи. Підтвердження достовірності та об'єктивності інформації, яка надається будівельними підприємствами у звітності, в т.ч. фінансовій для відповідних груп користувачів є одним із основних завдань внутрішнього контролю.

Дотримання принципу соціальної справедливості у суспільстві та виконання обліком соціальної функції залежить від розробки дієвої системи організації та методики проведення внутрішнього контролю, яка б враховувала

галузевої особливості виробництва та дозволяла отримувати достовірну оперативну інформацію про порядок формування показників окремих видів діяльності підприємства, даних про розмір активів, зобов'язань, доходів і витрат, які впливають на фінансовий результат і на базу оподаткування, порядок формування собівартості та ціни на готовий продукт, а також їх якість. Неправильний підхід до вибору методики контролю призводить до збільшення ризику виникнення втрат внаслідок розкрадань та безгосподарності, а також може стати причиною банкрутства суб'єкта господарювання.

Незважаючи на наявність значного доробку в сфері методики внутрішнього контролю таких вчених як Ф.Ф. Бутинець, Т.А. Бутинець, Н.Г. Виговська, Н.І. Дорош, М.Д. Корінько, Р.О. Костирко, В.Ф. Максимова, В.П. Пантелеєв, С.М. Петренко, В.О. Шевчук, питання методики внутрішнього контролю операцій з укладання та виконання договорів залишаються не вирішеними в частині застосування комплексного підходу до таких об'єктів.

Аналізуючи підходи науковців щодо методики внутрішнього контролю на етапах укладання та виконання договорів можна стверджувати, що науковці приділяють основну увагу методиці контролю за виконанням договірних зобов'язань (в частині дотримання розрахункової дисципліни) та правовій експертизі господарських договорів (табл. 1).

Наведені в таблиці 1 підходи науковців до методики контролю операцій з укладання та виконання договорів підряду не враховують всі етапи господарського процесу (переддоговірна робота з замовниками та виконавцями підрядних робіт; укладання договору на виконання підрядних робіт та підготовка до їх здійснення; виконання умов договору підряду в частині здійснення робіт та проведення розрахунків за виконані роботи; приймання-передача об'єкту за договором підряду відповідної комплектації та якості). При побудові методики внутрішнього контролю за укладанням та виконанням договорів, в т.ч. договорів підряду необхідним є вибір таких методів, які б дозволяли суб'єкту контролю детально відслідковувати хід укладання та виконання договорів і мотивували працівників (робітників) діяти відповідно до обраної стратегії бізнесу. У зв'язку з цим вважаємо, що методика внутрішнього контролю, як система методів, які застосовуються при вивченні об'єктів контролю для вирішення поставлених суб'єктами організації контролю завдань, повинна відповідати основним критеріям допустимості, характеристика яких наведена в таблиці 2.

**Методичне забезпечення внутрішнього контролю за виконанням
договірних зобов'язань (в частині дотримання розрахункової дисципліни)
та правової експертизи господарських договорів**

Напрямок контролю	Завдання контролю	Методичні прийоми контролю
Правова експертиза договорів	<ul style="list-style-type: none"> – визначення видів договорів, які використовуються в господарській діяльності; – перевірка дотримання в господарських договорах формальних ознак (правильне зазначення реквізитів та відповідних підписів); – з'ясування умов підготовчої роботи перед складанням договору; – аналіз кількісного та якісного складу постачальників, покупців та інших контрагентів; 	<ul style="list-style-type: none"> – нормативно-правова перевірка; – формальна перевірка; – взаємна перевірка; – зустрічна перевірка
Контроль за виконанням договірних зобов'язань (в частині дотримання розрахункової дисципліни)	<ul style="list-style-type: none"> – дослідження питань повноти та своєчасності розрахунків за виконані роботи; – співставлення обсягів виконаних робіт з їх вартістю за договором та проміжної заборгованості за виконані роботи; – визначення форм розрахунків та встановлення їх відповідності договорам підряду 	<ul style="list-style-type: none"> – нормативно-правова перевірка; – формальна перевірка; – взаємна перевірка; – зустрічна перевірка; – арифметична перевірка

Наведені вище критерії допустимості методики внутрішнього контролю спрямовані на вирішення завдань внутрішнього контролю, які визначені суб'єктом організації, а не на дослідження окремих об'єктів. Вважаємо, що при розробці методики внутрішнього контролю операцій з укладання та виконання договорів підряду, яка відповідає наведеним в таблиці 2 критеріям відповідності, реалізується профілактична функція контролю, пов'язана з попередженням виникнення помилок і правопорушень та їх профілактикою.

На вибір методики внутрішнього контролю операцій з укладання та виконання договорів підряду впливає ряд факторів (рис. 1), які визначають обсяг, періодичність, прийоми та способи здійснення контролю.

Характеристика критеріїв допустимості методики внутрішнього контролю операцій з укладання та виконання договорів підряду

Критерій допустимості	Характеристика
Законність	Відповідність застосовуваних методів вимогам чинного законодавства, застосування методів, які не принижують честь та гідність підконтрольного суб'єкта та не порушують його прав
Науковість методів	Наукова обґрунтованість методів дослідження, що є одним із факторів достовірності результатів внутрішнього контролю
Точність результатів дослідження	Обрані методи внутрішнього контролю повинні забезпечувати мінімальне відхилення між істинною величиною явища та встановленою в ході здійснення контролю (забезпечується застосуванням суцільного способу дослідження або побудовою науково обґрунтованої вибірки при застосуванні вибіркового способу)
Надійність результатів	Методи дослідження, що застосовуються викликають довіру до результатів контролю та передбачають можливість повторної їх перевірки у випадку необхідності
Ефективність методики для розв'язання поставлених завдань	Обрані методи внутрішнього контролю повинні забезпечувати виконання завдань контролю в чітко встановлені строки
Безпечність*	Застосовувані методи внутрішнього контролю не повинні загрожувати життю та здоров'ю самого суб'єкта контролю та підконтрольного суб'єкта
Збереження об'єкта контролю*	Застосовувані методи дослідження не повинні впливати на стан об'єкта контролю, його склад, структуру, властивості (при проведенні контролю якості)
Дієвість	Застосовувані методи надають можливість отримувати достовірні результати з відповідним рівнем точності
Економічність	Методи контролю обираються з точки зору відповідності їх результатів понесеним витратам (витрати на підготовку необхідного обладнання, залучення сторонніх фахівців, проведення контрольних заходів тощо)

**Примітка: дані критерії допустимості методики внутрішнього контролю властиві саме для методики контролю за укладанням і виконанням договорів підряду в частині здійснення технічного контролю та контролю якості при застосуванні прийомів фактичного контролю таких як контрольний обмір виконаних робіт, лабораторний аналіз тощо.*

Характер контрольних дій по виявленню фактів зловживань, розкрадань, необґрунтованого витрачання матеріальних цінностей залежать також від способу їх здійснення. При проведенні контрольних дій повинні враховуватися недоліки в організації робіт по виконанню договорів підряду, особливо в частині бухгалтерського обліку відповідних операцій, оскільки саме вони, в переважній більшості випадків, визначають суть порушень.

Організація та методика внутрішнього контролю за договорами підряду залежить також від того, хто виконує підрядні роботи. Якщо більшу частину робіт виконує субпідрядник, то внутрішній контроль спрямований на перевірку виконання робіт субпідрядниками та включає контроль своєчасності здачі окремих видів робіт та обґрунтованості здійснених витрат. Якщо ж переважна більшість робіт виконується генпідрядником, то контроль повинен бути спрямований на правильність відображення в обліку виконання робіт самою організацією (особливо в частині визнання доходів і витрат).

Раціональними методами і прийомами внутрішнього контролю операцій з укладання та виконання договорів підряду, які направлені на виявлення фактів безгосподарності, крадіжок, недостач, приписок, викривлень в первинних документах, регістрах обліку та звітності є: прийоми господарського контролю (документальні та фактичні) та спеціальні методи, запозичені з будівельних спеціальностей, зокрема методи проектування, модифіковані для визначення порядку користування земельною ділянкою; методики діагностики прихованих дефектів, ушкоджень і деформації будівельних конструкцій; методи розрахунку міцності конструкцій; методи визначення фізичного зносу споруд і конструкцій; розрахункові та розрахунково-графічні методи розрахунку величини і характеру навантажень на споруди та конструкції, площ і обсягів земельних ділянок, приміщень, споруд. Прийоми господарського контролю застосовуються для здійснення бухгалтерського та юридичного контролю, спеціальні методи – для здійснення технічного контролю та контролю якості. Спеціальні методи контролю можуть бути застосовані як безпосередньо суб'єктами внутрішнього контролю, так і залученими фахівцями відповідної галузі знань.

Більш детально зупинимося на тих можливостях реалізації завдань внутрішнього контролю, які надають прийоми господарського контролю. Вони є частиною контрольного середовища і, в переважній більшості випадків, системи бухгалтерського обліку, а тому стосуються всіх господарських операцій, пов'язаних з укладанням та виконанням договорів підряду.

Рис. 1. Фактори впливу на методику внутрішнього контролю операцій з укладання та виконання договорів підряду

Склад застосовуваних прийомів господарського контролю залежить від завдань контролю, етапу виконання підрядних робіт, об'єктів дослідження, обсягу здійснюваних операцій та рівня їх складності, особливостей ведення бухгалтерського обліку, виду здійснюваного контролю тощо.

Призначення прийомів господарського контролю в системі внутрішнього бухгалтерського контролю операцій з укладання та виконання договорів підряду наведено в таблиці 3.

Таблиця 3

Цільова направленість прийомів господарського контролю щодо операцій з укладання та виконання договорів підряду

Приєм господарського контролю	Характеристика
<i>Прийоми документального контролю</i>	
Нормативно-правова перевірка	Встановлення правильності: застосування норм витрат, розцінок за актами прийому-передачі виконаних робіт, за нарядами, норм списання будівельних матеріалів; обґрунтованість матеріалоемності об'єкту, збудованого (змонтованого) за договором підряду; формування собівартості та ціни об'єкту
Логічна перевірка	Перевірка: об'єктивної можливості виконання робіт за договором підряду; реальності виконання робіт за договором підряду, факту здійснення яких відображений в документах, в певний період; їх відповідності умовам діяльності підрядної (субпідрядної) організації; реальності існування об'єкту або факту виконання робіт, підтверджених документами
Арифметична перевірка	Виявлення фактів наявності: приписок у документах щодо обсягів виконаних робіт, списаних матеріалів; лишків або недостач
Формальна перевірка	Встановлення юридичної чинності документів, що підтверджують факти виконання робіт за договором підряду; виявлення документів, які свідчать про наявність безтоварних та безгрошових операцій, підроблених документів, які відображають змінені дані про здійснені операції
Взаємна перевірка	Виявлення реальності і правильності відображення господарських операцій. Встановлення фактів: <ul style="list-style-type: none"> - не оприбуткування (неповного оприбуткування) отриманих матеріальних цінностей, різного роду невідповідностей при відображенні господарських операцій в бухгалтерському обліку; - зловживань, приписок і викривлення звітних даних; - невідповідність об'ємів виконаних робіт і сум нарахованої по них заробітної плати та списаних матеріалів
Зустрічна перевірка	Встановлення повноти розрахунків за отримані матеріальні та нематеріальні цінності, виконані роботи надані послуги; повноти оприбуткування матеріальних цінностей
Аналіз руху матеріальних цінностей	Виявлення фактів наявності не облікованих залишків матеріальних цінностей, заміни одних видів матеріальних цінностей іншими, часткової або повної безтоварності документів

Прийом господарського контролю	Характеристика
<i>Прийоми фактичного контролю</i>	
Контрольний обмір виконаних робіт	Перевірка достовірності об'ємів виконаних робіт. Встановлюються факти несвоєчасного списання матеріалів, їх перевитрати, заміна одних матеріалів іншими, приписки обсягів незавершеного будівництва
Інвентаризація	Встановлення фактичного обсягу виконаних робіт, його відповідності обліковим даним, визначення комплектності незавершених об'єктів за окремими видами робіт по договору підряду, залишку незавершеного будівництва, собівартості виконаних робіт

Крім вище зазначених прийомів документального та фактичного контролю, а також спеціальних методів дієвим елементом методики внутрішнього контролю операцій з укладання та виконання договорів підряду є раціональний розподіл обов'язків за рівнями управління та належним чином сформована система повноважень і відповідальності як управлінського персоналу, так і безпосереднього виконавця робіт за договором. Включення названих прийомів до складу методики внутрішнього контролю забезпечує виконання профілактичної функції на стадіях попереднього, поточного та наступного контролю незалежно від об'єкта дослідження. Комплексне застосування вище наведених методичних прийомів, особливо раціональне поєднання прийомів документального та фактичного контролю, дозволить значно підвищити ефективність внутрішнього контролю і посилити відповідальність персоналу (робітників) за результати своєї діяльності.

Враховуючи, що методика контролю представляє програму дій, яка визначає ті методи дослідження об'єктів, які, по-перше, рекомендується використовувати суб'єкту контролю для вирішення поставлених завдань та, по-друге, відповідають критеріям допустимості, то необхідною є розробка типової методики внутрішнього контролю операцій з укладання та виконання договорів підряду та ситуативна методика, порівняльна характеристика яких наведена в таблиці 4.

Вважаємо, що суб'єктами, які виконують на підприємстві контрольні функції, повинна бути розроблена типова методика внутрішнього контролю залежно від специфіки функціонування суб'єкта господарювання, ситуативна методика внутрішнього контролю може розроблятися у випадку виникнення необхідності при постановці власниками (управлінським персоналом) відповідних завдань.

При розробці методики внутрішнього контролю основне завдання суб'єкта контролю полягає у виділенні найбільш важливих напрямів перевірки, у зв'язку

з чим типова методика коригується на предмет складу прийомів та способів контролю, а ситуативна методика адаптується до типової. При здійсненні внутрішнього контролю операцій з укладання та виконання договорів підряду та відповідно виборі методики, суб'єкту контролю необхідно володіти знаннями в галузі бухгалтерського обліку, юриспруденції та знаннями в галузі тих робіт, які виконуються за договором підряду (будівельних, будівельно-монтажних тощо).

Таблиця 4

Порівняльна характеристика типової та ситуативної методики

Ознака для порівняння	Типова методика	Ситуативна методика
Сутність	Послідовність застосування прийомів та способів при вирішенні типових завдань внутрішнього контролю	Послідовність застосування прийомів та способів при вирішенні ситуативних (одиничних) завдань внутрішнього контролю
Завдання	Типові	Ситуативні (визначаються суб'єктом організації внутрішнього контролю залежно від ситуації)
Предмет	Законність, доцільність, достовірність операцій	Визначається завданнями
Об'єкт	Типові	Визначається завданнями
Методичні прийоми	Типові	Залежать від ситуативних завдань і об'єкту перевірки
Випадки застосування	При проведенні планових контрольних заходів	У випадку подання скарг, виявлення фактів шахрайства (безгосподарності, розкрадання), при проведенні позапланових та планових (тематичних) перевірок
Періодичність застосування	За планом здійснення контрольних заходів	У випадку необхідності

Дослідники в галузі контролю операцій за договорами будівельного підряду, в частині контролю за здійсненням будівництва, звертають увагу на необхідність посилення контролю за дотриманням проектно-кошторисної документації та відхилень у показниках, які виникають за результатами фактичного виконання робіт, згідно підтверджуючих документів. Зокрема В.Г. Ветчинін [1, с. 8-12] наголошує на необхідності посилення контролю за: виконанням кошторису будівництва; використанням фінансування капітальних вкладень у встановлених межах і за цільовим призначенням; за дотриманням термінів введення об'єктів; виконанням норм капітальних вкладень; капітальними витратами; незавершеним будівництвом; наявністю позапланового будівництва; наявністю відхилень від проектів. Ротков В.І. [3, с. 51-52] у своїх дослідженнях зазначає, що особливу увагу при здійсненні

контрольних дій необхідно звернути на контроль накладних витрат, розподіл затрат між окремими статтями і накладними витратами.

Сучасні умови господарювання вимагають необхідності акцентування уваги у ході здійснення внутрішнього контролю на знано ширшому спектрі показників, що зумовлено як ускладненням видів робіт, здійснюваних за договорами підряду (в технічному та інтелектуальному аспектах), так і зростанням кількості засобів здійснення маніпулювання якістю виконаних робіт та фінансовими результатами діяльності

Застосування підрядного способу будівництва вимагає, крім вище наведено, звернення особливої уваги при здійсненні внутрішнього контролю на:

- законність і правильність укладання та оформлення договорів між замовником і виконавцем робіт (об'єкт будівництва, об'єми будівельно-монтажних робіт, строки завершення робіт, спосіб приймання передачі робіт (по завершенню виконання робіт або поетапно), спосіб та терміни регулювання розрахункових операцій, штрафні санкції за невиконання умов договору);

- наявність у підрядної організації дозволів на здійснення обумовлених договором видів робіт, що обумовлює законність підстав укладання договору підрядною організацією. Важливість цього питання пов'язана зі складністю процедур отримання відповідних дозвільних документів. Так, за даними Світового банку Україна у 2010 році посіла 181 місце серед 183 країн за отриманням дозволів на будівництво (за даними досліджень в Україні для отримання дозволу на будівництво потрібно пройти 22 процедури та витратити 374 дні) [2, с. 81]. Вище наведене, в свою чергу, призводить до того, що значна частина суб'єктів господарювання здійснюють діяльність з виконання підрядних робіт незаконно. Це, відповідно, унеможлиблює введення в експлуатацію об'єктів будівництва, будівельно-монтажних та інших видів підрядних робіт, законним способом;

- наявність та правильність укомплектування проектно-кошторисної документації (встановлення наявності генерального проекту, робочого проекту та зведеного та локального кошторисів на виконання робіт), її належне погодження сторонами договору;

- встановлення законності використання землі під забудову, що передбачає перевірку наявності права власності на землю або інших речових прав на чуже майно, в т.ч. наявності права на забудову земельної ділянки – суперфіції та (або) права користування земельною ділянкою або іншим необоротним активом - сервітуту;

– перевірка дотримання зведених та локальних кошторисів у ході виконання робіт ґрунтуючись на даних підтверджуючих документів про виконанні роботи (актах приймання-передачі виконаних робіт);

– вивчення можливостей підрядника виконати, передбачені договором підряду роботи в частині наявності технічних засобів (власних або на умовах оренди), належним чином оформлених робітників (штатних або тих, хто працює за цивільно-правовими договорами), матеріальних ресурсів та можливостей їх придбання (за умови, коли підрядник здійснює роботи з власних матеріалів);

– дослідження специфічних для договору підряду видів робіт, що передбачає юридичну оцінку законності їх здійснення та правильності облікового відображення, виходячи із економічного змісту здійснених операцій (до таких операцій, наприклад, може належати виробництво підрядником асфальтної суміші або бетону з власної сировини або сировини, отриманої від замовника на давальницьких умовах, для виконання передбачених договором підряду робіт з проведенням окремих розрахунків за такі послуги);

– контроль за дотриманням графіку виконання робіт за договором, в цілому та за окремими видами робіт, зокрема, що передбачає необхідність здійснення відповідних розрахунків за виконанні роботи або виставлення претензій (подання судових позовів) у зв'язку з порушенням договірних зобов'язань, нарахування фінансових санкцій. Особливо цей напрям перевірки є важливим для суб'єктів господарювання, які здійснюють фінансування робіт за договором підряду за рахунок бюджетних коштів. В такому випадку порушення термінів виконання про авансованих робіт може бути кваліфіковане як нецільове використання бюджетних коштів з відповідними фінансовими санкціями як для підрядника, так і для замовника підрядних робіт;

– встановлення фактично понесених витрат та аналіз відхилень від кошторисних (планових) показників в частині загальної суми витрат, сум витрат за окремими видами робіт, а також асортименту та якісних характеристик сировини та матеріалів, які використані для здійснення відповідних робіт ;

– перевірку своєчасності та повноти постановки на облік об'єктів будівництва та інших видів робіт за договором підряду, контроль за достовірністю показників звітності в частині операцій з введення в експлуатацію, віднесення об'єктів до незавершеного будівництва чи незавершеного виробництва тощо;

– перевірка дотримання розрахункової дисципліни при виконанні умов договору що повноти та своєчасності проведення розрахунків, форм їх здійснення.

Врахування вище наведених напрямів контролю дозволить забезпечити його дієвість та всеохоплюючий характер, що сприяє раціональному використанню та збереженню майна власників, а також недопущенню фінансових втрат.

Одним із шляхів підвищення дієвості та ефективності внутрішнього контролю є вивчення і узагальнення найбільш типових господарських порушень і каналів втрат майна. Узагальнення типових порушень може стати основою для удосконалення форм і методів контролю. При проведенні внутрішнього контролю операцій з укладання та виконання договорів підряду можуть бути виявлені порушення, які пропонуємо класифікувати наступним чином:

- порушення пов'язані з неправильним оформленням договірних відносин у сфері виконання підрядних робіт (відсутність обов'язкових реквізитів у договорі, передбачення у договорі підряду видів робіт, на які у підрядника відсутні дозвільні документи, включення до умов договору підряду зобов'язань з виконання певних видів робіт, які за своєю сутністю не є підрядними);

- порушення в частині виконання сторонами договору підряду взятих на себе зобов'язань (порушення, передбачених договором умов в частині термінів виконання робіт, їх комплектності та якості, розрахунків за виконані роботи, відшкодування збитків, завданих в результаті здійснення неправомірних дій або бездіяльності, що призвели до втрат);

- порушення виявлені при проведенні інвентаризації об'єктів, збудованих (змонтованих, реконструйованих, модернізованих) та незавершених робіт за договором підряду (завищення обсягів виконаних робіт, невиконання окремих робіт, затверджених проектно-кошторисною документацією, заміна дороговартісних будівельних матеріалів дешевшими);

- порушення, пов'язані з відхиленням від нормативів витрат при здійсненні підрядних робіт (відхилення в сумах та фактично понесених витрат та витрат, передбачених проектно-кошторисною документацією, що належним чином не обґрунтовані підрядниками, відхилення в нормах витрат, що визначені нормативами для відповідних видів робіт та затверджених кошторисами);

- порушення, пов'язані з неправильним веденням бухгалтерського обліку та відображенням у звітності операцій за договорами підряду (відхилення в облікових записах, відсутність первинних документів, які підтверджують факт здійснення господарських операцій, недотримання вимог облікової політики, недостовірність даних первинних документів, реєстрів обліку і звітності, не підтвердження факту здійснення робіт за наявності підтверджуючих документів про їх виконання).

Наведені порушення в операціях з укладання та виконання договорів підряду впливають на законність господарської діяльності як замовника підрядних робіт, так і підрядної (субпідрядної) організації, вносять викривлення у звітність, а також впливають на ефективність прийнятих управлінських рішень. Враховуючи вище наведене, чітка ідентифікація суб'єктом внутрішнього контролю виявлених порушень за операціями за договорами підряду, дозволить виявити їх вплив на результати діяльності та стане сигналом для управлінського персоналу щодо необхідності коригування управлінських рішень та орієнтації їх на найбільш проблемні напрями та ділянки діяльності.

При застосуванні запропонованого методичного забезпечення внутрішнього контролю операцій за договорами будівельного підряду, а саме складу методів та методичних прийомів контролю в розрізі напрямів його здійснення, скорочується можливість для вчинення різного роду зловживань і прийняття необґрунтованих управлінських рішень. Вважаємо, що запропонована методичний підхід до внутрішнього контролю операцій з укладання та виконання договорів будівельного підряду є передумовою впевненості власників, керівників, інвесторів та споживачів в законності та доцільності здійснених операцій, повноті та достовірності їх відображення в системі бухгалтерського обліку, цілісності та повноті отриманих даних для прийняття управлінських рішень.

Список використаних джерел:

1. Ветчинин В.Г. Улучшить учет и контроль в строительстве / В.Г. Ветчинин // Бухгалтерский учет – № 1 – 1975 – С. 8-12.
2. Корніюк О. Українське підприємство очима світу: реалії та перспективи / О. Корніюк // Бухгалтерія – 2010 – № 51-52 (934-935) – С. 80-81.
3. Ротков В.И. Больше внимания учету и контролю накладных расходов в строительстве / В.И. Ротков // Бухгалтерский учет – № 1 – 1975. – С. 51-52.
4. Суворова С.П. Аудит системных вопросов: методика проведения / С.П. Суворова, Н.В. Куканова // Аудиторские ведомости – № 10 – 2008 – С. 10-16.

РОЗДІЛ 4
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ
ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ: ДОСЛІДЖЕННЯ
ВПЛИВУ НА ЕКОНОМІЧНУ
БЕЗПЕКУ ДЕРЖАВИ

*Денесенко М.П., д.е.н., професор,
Бреус С.В., к.е.н., доцент
Київський національний університет технологій та дизайну*

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ЯК ЧИННИК ЗНИЖЕННЯ РІВНЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Тіньова економіка – незареєстрована в установленому порядку економічна діяльність суб'єкта господарювання, яка характеризується мінімізацією витрат на виробництво товарів, виконання робіт та надання послуг, ухиленням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), статистичного анкетування та подання статистичної звітності, наслідком якого є порушення законодавчо встановлених норм (рівень мінімальної заробітної плати, тривалість робочого часу, умови і безпека праці тощо) [1].

Вона являє собою уклад економічних відносин, що охоплює невраховані, нерегламентовані й незаконні види господарської діяльності. У кожній країні є така складова економічної діяльності, що не укладається в сформовані й узаконені норми. Цей сектор економіки в різних країнах називається по-різному: у Франції – «підземна», «неформальна» економіка; в Італії – «таємна», «підводна»; в Англії – «неофіційна», «підпільна», «схована»; у Німеччині – «стіньова» [2].

За сферою діяльності до тіньової економіки різні автори відносять різні види діяльності. Одні вважають, що тіньова економіка охоплює насамперед кримінальну діяльність; інші зазначають, що тіньова економіка як особливий сектор утворюється тими, хто ухиляється від сплати податків. У Німеччині до тіньової економіки спочатку зараховували лише фінансові таємні угоди [2].

В ООН фахівці, що займаються національними рахунками, тіньову економіку поділяють на три види діяльності: приховану (або тіньову), неформальну (або неофіційну) й нелегальну. Прихована діяльність характеризує дозволена законом працю, що офіційно не оголошується або її результати занижуються з метою відсторонення від уплати податків. Неформальна діє на законній підставі й націлена на виробництво товарів і послуг для задоволення власних потреб домашніх господарств (наприклад, власними силами індивідуальне будівництво). Нелегальна – це діяльність, що здійснюється найманими робітниками без юридичного оформлення договору [2].

У структурі тіньової економіки зазвичай виділяють три види діяльності. Неофіційна економіка охоплює легальні види діяльності, пов'язані з виробництвом товарів і послуг, які не фіксуються офіційною статистикою. Така діяльність значного поширення набула в сфері послуг (ремонт квартир; надання житла в курортній місцевості; підготовка учнів для вступу у вищі навчальні заклади, що здійснюється приватно, без юридичного оформлення договорів та ін.). При цьому одержувачі доходів приховують їх від оподатковування [2].

Фіктивна економіка – це діяльність, пов'язана з одержанням обґрунтованих вигід суб'єктами господарювання. Сюди відносять [2]:

- приписки, що здійснюють керівники підприємств у державному секторі економіки;
- хабарництво;
- шахрайські способи одержання грошей.

Підпільна економіка – це заборонені законом види економічної діяльності. До їхнього числа відносять:

- незаконне виробництво й збут товарів і послуг;
- виробництво зброї, наркотиків, контрабанду;
- діяльність осіб, що не мають юридичного права займатися цим видом діяльності (лікарі, адвокати, які практикують без ліцензії).

Масштаби й динаміка тіньової економіки визначаються такими факторами, як [2]:

- загальним станом економіки;
- рівнем життя населення;
- обмеженням, що виходять від держави.

Найважливішими чинниками, що впливають на розширення тіньової економіки, є такі [2]:

- податковий тягар;
- зменшення доходу, що одержується;
- збільшення масштабів безробіття;
- необґрунтоване посилення державних обмежень підприємницької діяльності;
- невпорядкованість в економіці;
- відсутність чіткої законодавчої бази.

Найбільш точно суть і природу виникнення нелегальної економіки встановив провідний перуанський економіст Ернандо де Сото. Він сформулював такі принципові положення [2]:

1. Нелегальна економіка - це стихійна реакція народу на неспроможність держави задовольняти основні потреби зuboжілих мас.

2. «Чорний» ринок – це реакція мас на систему, що традиційно ставить їх у положення жертв свого роду правового і економічного апартеїду. В існуючій

системі приймаються закони, які роблять нездійсненним природне прагнення народу мати роботу й дах над головою. У цих умовах маси перестають дотримуватись законів, виходять на вулиці, щоб продати те, що можуть, створюють власні магазини, там, де немає роботи, вони знаходять її, навчаючись ремеслам, про які більшість з них до тієї пори не мала поняття.

3. Залучені в тіньову діяльність живуть більш благополучно, коли порушують закон, порівняно з тим, якщо поважають його. Можна стверджувати, що незаконна діяльність процвітає, якщо правові обмеження перевищують деякий соціально прийнятний рівень і при цьому держава не має достатньої сили щодо примушування.

4. Особистості самі по собі не є «тінями», тіньовими є їхні дії й діяльність. Ті, хто діє нелегальним образом, не становлять певний сектор суспільства. Люди прагнуть потрапити у тіньову економіку, коли витрати при дотриманні закону перевищують вигоди при його порушеннях.

З часу здобуття незалежності проблема існування в Україні тіньової економіки стала «об'єктом експлуатації» практично усього спектру політичних сил [3].

Основою для зростання тіньової економіки стало укорінення принципів тіньової політики – непрозорої системи прийняття рішень щодо процесів приватизації та регулювання підприємницької діяльності в умовах правового нігілізму. Втеча капіталів у тінь, яка відбувалася на тлі укорінення явищ корупції та криміналізації, стала формою самозахисту суспільного організму у боротьбі з хворобою трансформації, яка віддзеркалювала існуючий дисбаланс інтересів різних суспільних груп [3].

Згідно з [1] причинами утворення тіньової економіки є:

1) обліково-статистичні:

- ухилення суб'єктів господарювання від звітування перед органами державної статистики та контролюючими органами;
- відсутність належної інформації, обумовлена недоліками методу статистичного охоплення діяльності суб'єктів господарювання та ведення статистичної звітності;

2) економічні:

- ухилення суб'єктів господарювання від державної реєстрації з метою уникнення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів);
- заниження суб'єктами господарювання відомостей про отримані доходи з метою зменшення суми сплачуваних податків, зборів (обов'язкових платежів).

Для інтегральної оцінки рівня тіньової економіки в Україні застосовуються методи, усереднене значення результатів яких представляє характеристику стану і тенденцій розвитку тіньової економіки [1].

Найбільш прийнятними для визначення обсягів тіньової економіки в умовах наявної статистичної бази є такі методи: «витрати населення – роздрібний товарооборот», фінансовий, монетарний, електричний. Метод збитковості підприємств застосовується для оцінки мінімального та максимального коефіцієнтів, у межах яких знаходиться рівень тіньової економіки [1].

Тіньова економіка, як тимчасова альтернатива формально встановленим державою правилам гри у господарчій діяльності, загалом гальмує розвиток економічних проєктів, спрямованих на довготривалу перспективу, культивує серед бізнесу «загарбницький», орієнтований на отримання швидкого прибутку підхід до експлуатації вітчизняних дефіцитних ресурсів та стримує формування конкурентного економічного середовища, опосередковано знижує інвестиційну привабливість національної економіки, як для місцевих, так і для закордонних інвесторів [3].

Розвиток неконтрольованої державою економічної діяльності сам по собі є індикатором існування в державі певних деструктивних тенденцій [3].

До основних причин зростання тіньової економіки в Україні експерти відносять такі [4.]:

- високі податки і нерівномірність їх розподілу;
- не виправдане звільнення значної частини суб'єктів господарювання від оподаткування;
- недостатню прозорість податкового законодавства та постійне внесення змін до нього;
- повільні і непрозорі приватизаційні процеси;
- корумпованість значної частини структур влади і особливо податкової адміністрації;
- втручання влади у діяльність суб'єктів господарювання;
- соціально-економічна криза в країні, непослідовність економічних і соціальних реформ;
- неврегульованість багатьох сторін суспільно-економічних і соціальних реформ;
- відсутність стабільного законодавства, яке регламентує економічну діяльність; серйозні прогалини в чинному законодавстві;
- відсутність впевненості у гарантуванні захисту правоохоронними органами, підштовхує навіть законослухняних підприємців до рук злочинних угруповань з наступним укладанням «довгострокової угоди», яка стає звичайним

інструментом здійснення платежів і усунення конкурентів. Розповсюджуються шахрайства, нав'язуються силові методи вирішення економічних питань, конкуренції.

Характерними рисами тіньової економіки є значно вища мобільність тіньових капіталів; слугування збагаченню певного кола людей за рахунок обкрадання суспільства. Останнє стало можливим у результаті: привласнення ресурсів і використання засобів виробництва, виробничих приміщень; одержання пільг, дотацій, незаконного користування цими пільгами при здійсненні економічної діяльності; ухилення від сплати податків; здійсненні незареєстрованого підприємництва та незаконних товарних та грошових операцій[4].

Україна за даними [5] стала європейським лідером за обсягом тіньової економіки випередивши весь Євросоюз. Такі наслідки масової корупції, всесилля фіскальних органів і поганої історії, пише журнал «Кореспондент». Згідно з розрахунками Фрідріха Шнайдера частка тіньової економіки в Україні б'є європейські рекорди, сягнувши в 2011 році 44,1% офіційного ВВП. Водночас Міністерство економічного розвитку і торгівлі України дає свою оцінку - 34% ВВП за 2011 рік. Видання пише, що навіть приблизні підрахунки дозволяють зробити висновок: через найвищий в Європі рівень тинізації ринку український бюджет недоотримує мільярди гривень, необхідні в розпал економічних негараздів. Шнайдер бачить кілька причин українського тіньового «дива». «Основні причини – відсутність справжньої ринкової економіки. Культура хабарництва і кумівства, а не вільна конкуренція, диктують свої умови. Тіньова економіка - це спосіб бізнесу звільнити себе від корупції та тиску влади», - говорить він [5].

За оцінками Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) поширення тіньової економіки поряд з макроекономічною розбалансованістю визнано основними глобальними ризиками протягом найближчих десяти років на фоні обмеженості ресурсів. Ємність ринків окремих нелегальних товарів та послуг, за даними ВЕФ, оцінюється на рівні: підроблених лікарських засобів - 200 мільярдів доларів, проституції - 190 мільярдів доларів, марихуани - 140 мільярдів доларів, підробленої електроніки - 100 мільярдів доларів, кокаїну – 80 мільярдів доларів, піратського програмного забезпечення - 50 мільярдів доларів, торгівлі людьми – 30 мільярдів доларів, злочинів у сфері охорони навколишнього середовища та торгівлі природними ресурсами - 20 мільярдів доларів [6].

За даними [7] в європейських країнах, що були досліджені Фрідріхом Шнайдером спостерігається зменшення рівня тіньової економіки протягом 2011-2013 років (таблиця 1) по країнах і середнього рівня тіньової економіки по відношенню до ВВП в цілому по 31 країні, ЄС-27 і по країнах, котрі не входять

до ЄС-27 (Хорватія, Норвегія, Швейцарія, Турція) [7] В Україні рівень тіньової економіки по відношенню до ВВП у 2012 році становив 34% [6]. Хоча багато хто з експертів небезпідставно стверджує, що тіньова економіка нашої країни дорівнює приблизно половині ВВП [6].

Таблиця 1

Рівень тіньової економіки у європейських країнах у відсотках від ВВП ([7])

Країни	Рівень тіньової економіки, % до ВВП		
	2011 рік	2012 рік	2013 рік
<i>Країни ЄС-27</i>			
Болгарія	32,3	31,9	31,2
Румунія	29,6	29,1	28,4
Литва	29,0	28,5	28,0
Естонія	28,6	28,2	27,6
Латвія	26,5	26,1	25,5
Кіпр	26,0	25,6	25,2
Мальта	25,8	25,3	24,3
Польща	25,0	24,4	23,8
Греція	24,3	24,0	23,6
Словенія	24,1	23,6	23,1
Угорщина	22,8	22,5	22,1
Італія	21,2	21,6	21,1
Португалія	19,4	19,4	19,0
Іспанія	19,2	19,2	18,6
Бельгія	17,1	16,8	16,4
Чехія	16,4	16,0	15,5
Словакія	16,0	15,5	15,0
Швеція	14,7	14,3	13,9
Данія	13,8	13,4	13,0
Фінляндія	13,7	13,3	13,0
Німеччина	13,7	13,3	13,0
Ірландія	12,8	12,7	12,2
Франція	11,0	10,8	9,9
Великобританія	10,5	10,1	9,7
Нідерланди	9,8	9,5	9,1
Люксембург	8,2	8,2	8,0
Австрія	7,9	7,6	7,5
Середній рівень тіньової економіки по ЄС-27	19,2	18,9	18,4
<i>Країни, котрі не входять до ЄС-27</i>			
Хорватія	29,5	29,0	28,4
Турція	27,7	27,2	26,5
Норвегія	14,8	14,2	13,6
Швейцарія	7,8	7,6	7,1
Середній рівень тіньової економіки по країнах, котрі не входять до ЄС-27	19,9	19,5	18,9
Середній рівень тіньової економіки по 31 європейській країні	19,3	19,0	18,5

Згідно з оцінками податківців обсяг тіньового сектора української економіки становить як мінімум 350 млрд грн на рік [5]. Цей обсяг, за оцінками фіскальних органів, розподіляється таким чином: 170 млрд грн становить зарплата в «конвертах», 100 млрд – доходи власників активів – виведення безготівкових коштів у готівкову форму або на іновалютні рахунки в іноземних банках, 35 млрд – неофіційні платежі, 45 млрд грн – основні засоби, матеріальні ресурси і послуги тіньового сектора. МВФ оцінює частку тіньової економіки України в 20% [5].

За оцінкою Фрідріха Шнайдера, тіньова економіка є навіть кращим способом протидії рецесії, оскільки гроші, які люди заробляють нелегально, не відкладаються в банки, а витрачаються негайно, збільшуючи споживчий попит. Єдиною, хто програє, в даному випадку є держава [5].

Згідно експертних висновків Міністерства економічного розвитку і торгівлі рівень тіньової економіки в Україні становить майже 40%. [8]. Згідно даних [8] рівень тіньової економіки у 2012 р. за методом «витрати населення - роздрібний товарооборот» становив 45% офіційного ВВП [8].

Високий рівень тінізації економіки переважно притаманний країнам з низькою ефективністю системи державного управління, ключовими ознаками якої у цьому випадку є відсутність перспективного бачення, недостатня професійна підготовка керівних кадрів, низька мотивація відповідальних контролюючих установ, недосконалість правової системи. Він свідчить про реальні загрози національній безпеці держави, є наслідком неефективного функціонування суспільно-економічної системи і, у свою чергу, стимулює її подальше розбалансування [3].

Однією з головних загроз, які несе в собі тіньова економіка національній безпеці, можна вважати блокування створення ефективних механізмів управління соціально-економічним розвитком. Криза в цій сфері, у свою чергу, стимулює розвиток широкого спектру суспільних проблем [3].

У ХХ ст. поняття національної безпеки було вперше введено до політичного лексикону в посланні Президента Т. Рузвельта Конгресу США 1904 року, де він обґрунтовував приєднання зони Панамського каналу інтересами національної безпеки. Основні ідеї сучасного розуміння національної безпеки було викладено у «Законі про національну безпеку», прийнятому у США 1947 р. Для забезпечення національної безпеки передбачалося вирішення трьох головних завдань [9]:

- зміцнення координації між зовнішньою, внутрішньою і військовою політикою;
- підвищення потенціалу і можливостей розвідки;
- раціоналізація «оборонного співробітництва» зі збройними силами.

Національну безпеку надалі розглядали переважно у військово-політичному аспекті як проблему оборони держави. У державах сучасного світу національна безпека стала невід'ємним атрибутом, своєрідним категоричним імперативом їх зовнішньої, внутрішньої та військової політики. Незважаючи на це, поняття національної безпеки залишається терміном із багатьма значеннями. На розуміння поняття національної безпеки впливають історичний і політичний досвід держав, характер політичних режимів, особливості міжнародної ситуації в конкретний історичний період, цілі зовнішньої та військової політики тощо [9].

У світі існують різні системи й моделі національної безпеки [10]:

1. Американська – орієнтована на поєднання зовнішньої та внутрішньої безпеки, яку використовують за взірць більшість держав. Поява самого терміна «економічна безпека» належить президенту Сполучених Штатів Америки – Теодору Рузвельту та визначається як сукупність умов, що надійно забезпечують національний суверенітет, захист стратегічних інтересів і повноцінний розвиток суспільства, життя та здоров'я усіх його громадян.

За перші 100 днів президентства Т. Рузвельта у 1933 році було прийнято 15 законів мали на меті подолання кризи та відновлення економічної потужності держави. Т. Рузвельт відрікся від класичної практики невтручання держави в економічне життя й виступив за оптимальне поєднання ринкових мотивів та державної участі в господарських процесах. Однією з причин такого поєднання стала необхідність впливу на соціальний клімат у суспільстві, тому що економічні інтереси особистості реалізуються через соціальну політику держави. Для координації цієї роботи у цій сфері рішенням президента Т. Рузвельта в червні 1934 р. було створено федеральний комітет з економічної безпеки та прийнято закони про економічну безпеку (The Economic security Act of 1935) та соціальний захист населення (The Social Security Act of 1935).

У 1999 р. було підготовлено та прийнято Стратегію національної безпеки США для нового століття, у якій, як і раніше, попри зміцнення безпеки, що розуміється як боєздатність армії та підтримка демократичного ладу в країнах світу, основним завданням визначено сприяння економічному процвітанню держави, досягнення якого може відбутися за рахунок піднесення економіки, освоєння нових ринків збуту та створення нових робочих місць, підвищення конкурентоспроможності американських товарів на внутрішньому та зовнішньому ринках, зменшення залежності країни від іноземних кредитів, зміцнення її можливостей щодо виконання міжнародних зобов'язань у торговельно-економічній та інших сферах. Важливе значення в цій концепції надається забезпеченню національних економічних інтересів США в

конкурентній боротьбі із суперниками на світових ринках, а також захисту інтересів держави у високотехнічних та високотехнологічних сферах.

Довготривалий процес пошуку ефективних шляхів щодо захисту національних економічних інтересів дав змогу створити ефективну та дієву нормативно-правову базу забезпечення економічної безпеки. Економічна безпека США розглядається як невід'ємна і найважливіша зі структурних складових національної безпеки в Стратегії національної безпеки та реалізується в законах стосовно окремих аспектів її забезпечення, зокрема:

- загальні питання економічної безпеки (закон про економічну безпеку – The Economic Security Act of 1996);

- підвищення ефективності національної освіти й науки (закон про освіту для економічної безпеки – The Education for Economic Security Act of 1999);

- питання податкового регулювання, пріоритетів економічного розвитку, митного протекціонізму (закон про економічну безпеку та відтворення – The Economic Security & Recovery Act of 2001);

- питання ринку праці, боротьби з безробіттям, економічного захисту населення (закон про створення робочих місць і економічну безпеку – Job Creation and Economic Security Act of 2002) та ін.

Національні інтереси за рівнем важливості для країни поділяють на три категорії: життєво важливі інтереси; важливі інтереси; гуманітарні та інші інтереси. Економічні інтереси входять до складу першої категорії важливості національних інтересів США, забезпечення яких є безумовним пріоритетом політики національної безпеки і до яких належать економічний добробут суспільства й захист життєво важливих державних інфраструктур.

Досвід розв'язання проблем національної безпеки за всіма її складовими, що накопичений Сполученими Штатами Америки, підштовхує інші держави у світі до розроблення та впровадження власних схожих концепцій і стратегій національної безпеки, орієнтованих на надійний захист національних економічних інтересів.

2. Японська – з акцентом на внутрішню соціальну безпеку. Після Другої світової війни обмеженість ресурсів у глобальному масштабі, зокрема енергетична криза 1970-х рр., сприяли тому, що уряди багатьох країн, передусім Норвегії, США, Канади, ФРН, Японії, спрямувати свої зусилля на розв'язання проблем міжнародної економічної безпеки, а згодом - національної економічної безпеки. Зокрема, у Японії питання про економічну безпеку було вперше порушено в доповіді відділу енергетичних прогнозів міністерства зовнішньої торгівлі та промисловості Японії у 1971 р.

Японський підхід до вирішення проблем економічної безпеки базується на двох принципах:

- збереження та розвиток економічної потужності країни;
- формування сприятливого глобального середовища, що забезпечить максимальну реалізацію національних інтересів.

До національних особливостей Японії, що визначають формування її поглядів на проведення політики національної економічної безпеки, належить, перш за все, гомогенність і закритість японського суспільства, зумовлені тривалим, майже трьохсотрічним (до середини XIX ст.) періодом її самоізоляції. На початку 1970-х рр. формується класична доктрина національних інтересів, що складалася з внутрішньосоціального (суспільна безпека), військового (національна безпека) та зовнішньополітичного (мир і стабільність у всьому світі) компонентів. У цей період основною метою політики національної безпеки Японії стало приведення її зовнішньополітичної ролі у світі у відповідність з її економічним потенціалом. Досягнення цієї мети планувалося здійснити шляхом вирішення таких завдань: сприяння розвитку ринкових демократій у світі; забезпечення стратегічного балансу між капіталізмом і соціалізмом; внесок у стабільні економічні й політичні відносини між Північчю та Півднем, особливо в Азії.

В еволюції концепцій національної безпеки Японії спостерігаються дві основні тенденції: 1) «повзуча» глобалізація ролі Японії у світі; 2) поступова автономізація її в рамках союзу із США. При цьому, що більше Японія бачить себе глобальною державою, то менше консервативних і реалістичних аспектів залишається в її доктрині національних інтересів.

3. Китайська – найконцентрованіший вираз систем безпеки держав, що здійснюють будівництво соціалістичного суспільства.

4. Системи, властиві державам, які недавно здобули незалежність, а також здійснюють глибинну переорієнтацію свого розвитку.

більш істотних перешкод економічному зростанню країни та загрозою економічній безпеці держави.

Найважливішим принципом формування в Україні цивілізованих ринкових відносин є досягнення економічної безпеки держави, оскільки загроза економічній безпеці – це загроза економічному суверенітету [11].

В Україні згідно Закону України «Про основи національної безпеки України» [12] національна безпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності та

оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та інших сферах державного управління при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам [12].

Національні інтереси – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток. Загрози національній безпеці – наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України [12].

Загрозами національній безпеці в економічній сфері є такі [12]:

- істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку;
- ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки;
- нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в тому числі фінансової (фіскальної) політики держави;
- відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам;
- зростання кредитних ризиків;
- критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості, агропромислового комплексу, системах життєзабезпечення;
- загострення проблеми підтримання в належному технічному стані ядерних об'єктів на території України;
- недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці;

- критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;
- нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості;
- велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргів;
- небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки;
- неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці;
- критичний стан з продовольчим забезпеченням населення;
- неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел х постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави;
- «тінізація» національної економіки;
- переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними.

Водночас національна безпека є системою оптимізації взаємовідносин між усвідомленими загрозами та ресурсами, що має суспільство для протидії цим загрозам. Загрози для суспільства є завжди, а рівень захищеності від них ніколи не буває максимальним. Тому національна безпека є динамічним засобом досягнення і підтримки балансу між реальними та потенційними загрозами, з одного боку, та здатністю суб'єкта протидіяти їм, з іншого [9].

Національна безпека функціонує через систему різноманітних відносин між особою та суспільством, між громадянином і державою, між суспільством і державою, між різними державами. Тому національна безпека – це стан внутрішніх і міждержавних відносин, який визначає ефективність системи державних, правових і суспільних гарантій прав та свобод людини та громадянина, базових цінностей та інтересів суспільства й суверенної держави від внутрішніх і зовнішніх загроз [9] .

Головною складовою національної безпеки є економічна безпека. Згідно Методики розрахунку рівня економічної безпеки України, затвердженої Наказом Міністерства економіки України (нині Міністерство економічного розвитку і торгівлі України) №60 від 02.03.2007 р. [13] економічна безпека – це такий стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз і здатний задовольняти потреби особи, сім'ї, суспільства та держави. складовими економічної безпеки є: макроекономічна,

фінансова, зовнішньоекономічна, інвестиційна, науково-технологічна, енергетична, виробнича, демографічна, соціальна, продовольча безпека.

Загрозами економічній безпеці України слід вважати явні чи потенційні дії, що ускладнюють або унеможливають реалізацію національних економічних інтересів і створюють небезпеку для соціально-економічної та політичної систем, національних цінностей, життєзабезпечення нації та окремої особи [14].

До основних принципів забезпечення економічної безпеки України можна віднести [14]:

- верховенство закону під час забезпечення економічної безпеки;
- додержання балансу економічних інтересів особи, сім'ї, суспільства, держави;
- взаємна відповідальність особи, сім'ї, суспільства, держави щодо забезпечення економічної безпеки;
- своєчасність і адекватність заходів, пов'язаних із відверненням загроз і захистом національних економічних інтересів;
- пріоритет договірних (мирних) заходів у вирішенні як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів економічного характеру;
- інтеграція національної економічної безпеки з міжнародною економічною безпекою.

Економічна безпека забезпечується як суто економічними методами, так і засобами неекономічного характеру: політичними, юридичними, правовими, спеціальними, військовими й іншими, включаючи захист секретів. У свою чергу, варто підкреслити, що безпека в суміжних позаекономічних сферах забезпечується не тільки специфічними для них методами, але значною мірою й економічними засобами, у тому числі завжди з залученням грошових і інших ресурсів економічного характеру. Крім того, економічна оцінка наслідків загроз безпеці в будь-яких сферах, як правило, забезпечує універсальний підхід, даючи можливість кількісно оцінити збиток і на цій основі визначити систему пріоритетів [15].

При аналізі економічної безпеки виділяються три важливих складові [16]:

- економічна незалежність, що означає насамперед можливість здійснення державного контролю над національними ресурсами, спроможність використовувати національні конкурентні переваги для забезпечення рівноправної участі у міжнародній торгівлі;
- стійкість і стабільність національної економіки, що передбачає міцність і надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування дестабілізуючих факторів;

- здатність до саморозвитку і прогресу, тобто спроможність самостійно реалізовувати і захищати національні економічні інтереси, здійснювати постійну модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал країни [16]:

Економічній безпеці притаманний інтегральний характер, оскільки вона є результатом спільних зусиль усієї нації, що проявляється через дії всіх гілок влади на всіх рівнях (від усеукраїнського до місцевого), наявних у державі сил і засобів, об'єднань громадян і окремих осіб [16].

Особливої актуальності необхідність забезпечення економічної безпеки держави набуває в сучасних умовах розвитку економіки України.

Критичність нинішньої економічної ситуації в тому, що або руйнівні процеси стануть незворотними і призведуть до втрати державності або, в кращому разі, забезпечать Україні роль другорядної держави і сировинного додатку високорозвинутих країн, або ж вдасться зупинити негативні процеси, домогтися економічного зростання і гідного місця у світі [14].

Б. Губський серед основних загроз економічної безпеки України називає [4.]:

- корупцію в українських структурах, високий ступінь галузевого лобізму при прийнятті управлінських рішень;
- великі масштаби «тіньової економіки», посилення її криміналізації;
- нелегальний вивіз з України капіталу;
- зловживання при здійсненні приватизаційних процесів;
- неналежна боротьба з реалізацією нелегально виробленої та контрабандної продукції.

Тому, головні зусилля мають бути спрямовані не на спроби найбільш точного обрахування обсягів тіньової економіки, а на усунення причин і умов надзвичайного її поширення, оскільки держава підійшла до межі, за якою при подальшій загальній тіннізації економіки може втратити важелі реального впливу на ситуацію [4].

Враховуючи зазначене можна констатувати, що в Україні необхідно розробити і реалізувати комплекс заходів, які сприяли б детінізації економіки, могли б нівелювати негативний вплив тіньової економіки на економічний розвиток країни і сприяли підвищенню рівня економічної безпеки держави.

Основними з таких заходів могли б стати такі:

підвищенню рівня економічної безпеки держави сприятиме здійснення детінізації економіки, котра передбачає розробку і реалізацію комплексу заходів, основними з яких можуть бути такі:

1. Здійснення легалізації тіньових доходів.

Б. Губський, зокрема, пропонує з метою прискорення легалізації «темно-

сірої» економіки і переходу її суб'єктів на легальну, офіційну економіку реалізувати такі заходи [4]:

- економіко-правову інвентаризацію існуючих проявів так званих тіньових правопорушень і подальшою декриміналізацією більшості з них залежно від ступеня їх соціально-економічної небезпеки;

- пом'якшити і диференціювати штрафні санкції і покарання за несуттєві правопорушення;

- підвищити ефективність захисту прав власності та інтересів підприємців з боку державної влади, усунути існуючі дискримінаційні елементи, що на цей час мають місце у чинному законодавстві;

- суттєво спростити процедури реєстрації, звітності, врегулювання податкових і митних питань, скоротити мережу відповідних інстанцій, а також кількість обов'язкових відвідувань підприємців різноманітними комісіями та інспекціями;

- створити правове поле цивілізованих стосунків держслужбовців і підприємців, налагодити правову та організаційно-кадрову роботу з метою підвищення рівня професіоналізму та посилення відповідальності працівників державного апарату ;

- створення дійсно незалежної судово-слідчої системи, яка буде в змозі доводити кримінальні справи у сфері економічної злочинності до логічного завершення [4].

2. Підвищення рівня розвитку економіки за рахунок мобілізації фінансових ресурсів держави в розвиток пріоритетних секторів промисловості, зокрема виробничої діяльності тих підприємств, які спроможні здійснювати випуск продукції, що відноситься до 6-го та 7-го технологічних укладів. Особлива увага має бути приділена розвитку підприємств машинобудівного комплексу України, адже розвиток машинобудування може стати локомотивом подальшого розвитку економіки України.

3. Зменшення банківських ставок за кредитами для кредитування промисловості з урахуванням її пріоритетності для забезпечення економічного зростання країни (для машинобудівного комплексу, будівельно-індустріального комплексу, легкої та харчової промисловості) та здешевлення послуг банківських установ.

Список використаних джерел:

1. Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки / Наказ Міністерства економіки України від 18.02.2009 № 123 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://me.kmu.gov.ua/file/link/135879/file/Method_TinEk.doc.

2. Тіньова економіка, структура й природа її виникнення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/15800119/ekonomika/tinova_ekonomika_struktura_priroda_viniknennya.

3. Статкевич М. Тіньова економіка і національна безпека – загрози і способи захисту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/project/page7924.html>.
4. Тіньова економіка – основне підґрунтя економічної злочинності в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://radnik.info/pidruchniku/kriminologiuua/458-nevmersh/7571-3-----html>.
5. Україна стала європейським лідером за обсягом тіньової економіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.newsru.ua/finance/23nov2012/tenn_2.html.
6. Нордвік М. Тіньова економіка і ми [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://real-economy.com.ua/publication/22/31782.html>
7. Schneider F. Size and Development of the Shadow Economy of 31 European and 5 other OECD Countries from 2003 to 2013: A Further Decline [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.econ.jku.at/members/schneider/files/publications/2013/shadeseurope31_jan2013.pdf.
8. У Мінекономіки визначили, що тіньова економіка в Україні становить близько 40% [Електронний ресурс]. – Режим доступу: .
9. Гетьманчук М.П. Політологія. Розділ 16. Національна безпека України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/10310208/politologiya/natsionalna_bezpeka_ukrayini.
10. Світовий досвід розв'язання проблеми забезпечення економічної безпеки - Єдинак В. Ю. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://firearticles.com/derzhavne-reguluvannya-ekonomiky/55-svitovij-dosvid-rozvyazannya-problemi-zabezpechennya-ekonomichnoyi-bezpeki-yedinak-v-yu.html/>.
- 11 Кальмук О. Механізми забезпечення економічної безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=81077.
12. Закон України «Про основи національної безпеки України» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, N 39, ст.351) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.
13. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України / Наказ Міністерства економіки України від 02.03.2007 № 60 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://me.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=98200&cat_id=32854.
14. Користін О.Є. Економічна безпека. § 4. Національні економічні інтереси та загрози економічній безпеці України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/15290527/ekonomika/natsionalni_ekonomichni_interesi_zagrozi_ekonomichniy_bezpet_si_ukrayini.
15. Уманців Ю.М. Механізм економічної політики. 14.2. Об'єкти і предмет економічної безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/18210712/ekonomika/obyekti_predmet_ekonomichnoyi_bezpeki.
16. Філіпенко Т.В. Економічна безпека в системі національної безпеки держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hozpravo.com.ua/conferences/arhiv/uchastnik.php?ELEMENT_ID=566&ID=584.

*Васенко В.К., д.е.н., професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ*

ВПЛИВ НЕКОНТРОЛЬОВАНОЇ ЕКОНОМІКИ НА ЕКОНОМІЧНУ БЕЗПЕКУ ДЕРЖАВИ

Термін «безпека» почав вживатися з 1190 року і на той час означав спокійний стан духу людини, яка вважала себе захищеною від будь-якої небезпеки. У національній безпеці розрізняють три рівні – безпека особи, суспільства і держави. Їх місце і роль досить динамічні та визначаються характером суспільних відносин, політичним устроєм, ступенем внутрішніх та зовнішніх загроз. У критичні для нації періоди може домінувати безпека суспільства або держави. Як правило, авторитарні та тоталітарні режими, постійно створюючи такі критичні умови, висувають на перший план безпеку держави за рахунок безпеки особи.

Для демократичної країни безпека держави і суспільства є не самоціллю, а функцією забезпечення свободи та безпеки людини. Так, у ст. 17 Конституції України зазначається, що «захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу», а в ст. 3 підкреслюється, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1].

Безпека держави досягається за наявності ефективного механізму управління та координації діяльності мікро – і макроекономіки, політичних сил та суспільних груп, а також дійових інститутів її захисту.

Безпека суспільства передбачає наявність суспільних інститутів, норм, розвинутих форм суспільної свідомості, що дають змогу реалізувати права і свободи всіх груп населення та протидіяти розколу суспільства.

Безпека особи полягає у формуванні комплексу правових та моральних норм, суспільних інститутів та установ, які б надавали їй можливість розвивати і реалізувати соціально визначені здібності і потреби, не відчуваючи протидії з боку держави чи суспільства.

Національна безпека – це захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства й держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенціальних загроз національним інтересам.

У змістовному плані складовими національної безпеки є інформаційна, інтелектуальна (безпека культури, освіти, науки), політична, військова, економічна, державна, екологічна та інші елементи безпеки країни.

Економічна безпека – стан національної економіки, за якого зберігається економічна стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз і задовольняються потреби особи, суспільства держави.

Поняття "економічна безпека" порівняно недавно увійшло до нормативної лексики і стало повноправним об'єктом дослідження економічної науки. Цей термін почав використовуватися у працях вітчизняних економістів лише на початку 90-х років минулого століття. Проте за цей, порівняно короткий, проміжок часу напрацьовано специфічний категоріальний апарат з використанням невластивих класичній економічній науці термінів ("загроза", "індикатор безпеки", "порогове значення" тощо), сформовано відповідний йому методологічний інструментарій аналізу, що свідчить про створення окремої підгалузі економічних досліджень — науки, яка займається вивченням теоретико-методологічних засад забезпечення економічної безпеки держави і має назву "екосестейт".

Однак, як і будь-якій молодій галузі науки, науці про економічну безпеку поки що притаманний значний методологічний еkleктизм. Вчені дотепер не дійшли згоди щодо засадничих категорій цієї науки, у тому числі й щодо її ключового визначення — поняття "економічна безпека". Водночас спроби виробити специфічний аналітичний інструментарій щодо оцінки економічної безпеки та аналізу ефективності поточних рішень у сфері економічної політики часто лише поглиблюють сумніви у коректності підходів, що мають місце у цій сфері.

Етимологічно термін "безпека" походить від грец. "володіти ситуацією". Методологічно поняття "економічна безпека" виводиться вченими насамперед з поняття "національна безпека". Останнє має формалізоване визначення у схваленому Верховною Радою України у червні 2003 р. Законі "Про основи національної безпеки України".

Зокрема, у ст. 1 зазначеного Закону національна безпека розглядається як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам і запобігання їм [1]. Закон також визначає основні сфери національної безпеки, серед яких зовнішньополітична, сфера державної безпеки, військова сфера та сфера безпеки державного кордону України, внутрішньополітична, економічна, соціальна, гуманітарна, екологічна, інформаційна сфери.

Правове регламентування становлення та розвитку економічної безпеки в Україні за хронологією нормативних документів зображено в табл.1.

Таблиця 1

Правове регламентування становлення та розвитку економічної безпеки в Україні

Дата	Нормативний документ	Основні положення
28.06.1996	Конституція України [1]	Запроваджено до нормативної лексики поняття "економічна безпека"; визначено, що забезпечення економічної безпеки (поряд із захистом суверенітету і територіальної цілісності України) є найважливішою функцією держави і справою всього українського народу.
16.01.1996	Концепція (основи державної політики) національної безпеки України [1]	Зазначено, що самозбереження і прогресивний розвиток України як суверенної держави залежать від здійснення цілеспрямованої політики щодо захисту її національних інтересів. Визначено сутність поняття "національна безпека", основні об'єкти національної безпеки та принципи її забезпечення; окреслено сутність та пріоритетні національні інтереси України, визначено основні загрози національній безпеці України, в т. ч. в економічній сфері; окреслено основні напрями державної політики національної безпеки України.
19.06.2003	Закон України "Про основи національної безпеки України"[1]	Визначено основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності. Подано визначення термінів "національна безпека", "національні інтереси", "загрози національній безпеці"; визначено правову основу національної безпеки, об'єкти національної безпеки, суб'єкти, їх функції та принципи забезпечення національної безпеки; окреслено пріоритетні національні інтереси та загрози національним інтересам і національній безпеці України; визначено основні напрями державної політики з питань національної безпеки.
12.02.2007	Стратегія національної безпеки України [1]	Зазначено, що подальший розвиток і захист найвагоміших здобутків України потребує чіткої визначеності держави у стратегічних пріоритетах і цілях, які мають відповідати викликам і загрозам ХХІ ст., її взаємодії з сучасними системами міжнародної і регіональної безпеки. Визначено принципи, пріоритетні цілі, завдання та механізми забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз; конкретизовано засади політики держави у сфері національної безпеки, / тому числі щодо забезпечення прийнятого рівня економічної безпеки.
02.03.2007	Методика розрахунку рівня економічної безпеки	визначено специфічний понятійний апарат з використанням невластивих класичній економічній науці термінів: "економічна безпека", "загрози економічній безпеці", "критерії економічної безпеки", індикатори економічної безпеки", "оп-тимальні значення індикаторів", "порогові

Дата	Нормативний документ	Основні положення
	України [1].	значення індикаторів", "граничні значення індикаторів", "макроекономічна безпека", "фінансова безпека", "бюджетна безпека", "валютна безпека", "грошово-кредитна безпека", "боргова безпека", "безпека страхового ринку", "безпека фондового ринку", "зовнішньоекономічна безпека", "інвестиційна безпека", "соціальна безпека" та ін. Окреслено підходи до визначення інтегрального індексу економічної безпеки.

Зважаючи на те, що проблематика безпеки традиційно має статус найвищого пріоритету в державній політиці, поняття економічної безпеки набуває виняткового значення як аргумент прийняття політичних рішень. Якщо основна мета економічної політики полягає у задоволенні різноманітних інтересів політичних суб'єктів у суспільстві через певні зміни в економічній сфері, то наука про економічну безпеку забезпечує формування відповідної політики щодо забезпечення економічної безпеки держави.

Відштовхуючись від цих міркувань, учені намагаються вивести визначення поняття "економічна безпека". Про суттєві розбіжності відносно його дефініції свідчить такий перелік.

Наприклад, Білоус В.Т. під економічною безпекою розуміє «надійну захищеність національних інтересів у сфері економіки від реальних та потенційних внутрішніх загроз, і в першу чергу - від прямих та опосередкованих економічних збитків» [2, с.51].

Варналій З.С. визначає економічну безпеку як «стан національної економіки, за якого зберігається економічна стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз і задовільняються потреби особи, суспільства, держави» [3, с. 21].

На думку Ортинського В.Л. економічна безпека – «стан і здатність економічної системи протистояти небезпеці руйнування її структури і статусу, а також перешкодам у досягненні цілей розвитку» [4, с. 11].

Гордієнко С.Г. під економічною безпекою розуміє «надійну захищеність національно-державних інтересів у сфері економіки від реальних і потенційних внутрішніх, а також зовнішніх загроз, і в першу чергу – прямих та опосередкованих економічних збитків. Стан економічної безпеки оцінюється системою параметрів, які визначають сприятливі умови функціонування економічної системи [5, с.121].

Ряд російських вчених-економістів, зокрема Шеришев Л.І. вважає, що в основі «концепції безпеки, її структури та механізмів повинне лежати нове ноосферне світобачення, нове уявлення про ланки і життєво важливі інтереси та базові цінності Росії, її ролі і місця у світовому суспільстві». При цьому

ключовим елементом ноосферного укладу життя виступає людина, але не як засіб чужих цілей, а як абсолютна мета. Абсолютна цінність людини є мірою всьому і метою суспільства виступає особистість безпечного типу для себе, навколишніх, середовища проживання [6,с.12-13].

Бельков О.А. визначає безпеку як «стан, тенденції розвитку (у тому числі латентні) і умови життєдіяльності соціуму, його структур і установ, при яких забезпечується збереження їх якісної визначеності з об'єктивно обумовленими інноваціями в ній і вільне, яке відповідає власній природі і нею ж визначається, функціонування» [7, с.91].

Казаков Н.Д. визначає безпеку, як динамічно стійкий стан щодо несприятливих впливів і діяльність із захисту від внутрішніх і зовнішніх загроз, із забезпечення таких внутрішніх і зовнішніх умов існування держави, які гарантують можливість стабільного всестороннього прогресу суспільства і його громадян [8,с.62-63].

На думку Лєскова М.А. під поняттям безпеки «прийнято розуміти тип динамічної рівноваги, характерний для складних саморегульованих систем і станів у підтримці суттєво важливих для збереження системи параметрів у допустимих межах» [9, с. 66].

Ми поділяємо точку зору Л.І. Шеришева і вважаємо, що в недалекому майбутньому саме таким і має бути визначення концепції безпеки.

Економічна безпека держави являє собою комплексну систему, що створюється завдяки виконанню визначеної кількості дій і має багато відгалужень (напрямок) - демографічний, екологічний, ресурсний, прісноводний, продовольчий, енергетичний, інформаційний та інші.

Забезпеченість екосистеми визначається станом найбільш вразливого її напрямку. Таким вважають напрямок, показники якого найближчі від показників інших напрямків до значення їх критичних обмежень.

Все в існуванні світу, держави та в житті людини має економічне підґрунтя. Тому складових і напрямків економічної безпеки дуже багато. Зважаючи на наші обмежені можливості розглянемо лише деякі з них - демографічний, екологічний, військовий, політичний, соціальний, кримінальний, фінансово-грошовий, цінний, ресурсний, енергетичний, продовольчий, прісноводний, інноваційний, інвестиційний, податковий, інформаційний та інші.

1. Демографічна безпека - один з найважливіших напрямків економічної безпеки. Демографічна ситуація дозволяє визначити як у сьогоденні, так і на перспективу, наявність трудових ресурсів, їх склад та можливості, які кошти та заходи застосувати, щоб створити потрібну державі демографічну ситуацію, як забезпечити економічну безпеку мешканцям країни та запобігти демографічній

експансії інших народів. Усі ці (як і деякі інші) проблеми визначаються якісно та кількісно під час розглядання питань демографічної безпеки. За даними Міністерства статистики України, вже десятий рік поспіль смертність населення в Україні перевищує народжуваність.

2. Військова безпека - один з найбільш затратних (для народного господарства країни) напрямків економічної безпеки. Надмірні витрати на цей напрямок ведуть до зубожіння населення, до скорочення витрат на соціальні потреби, що створює загрозу внутрішньому спокою в державі.

3. Ресурсна безпека - найбільш вразливий напрямок економічної безпеки. У світі замало держав, які здатні повністю забезпечити своє існування за рахунок власних ресурсів. Тому ресурси та володіння ними є найголовнішою причиною виникнення конфліктів і протистоянь. Відсутність або неповна забезпеченість ресурсами спричиняє великі збитки економіці держави. Саме тому урядовці мають знати як треба уникати загроз, що створює відсутність ресурсів, як запобігти такому стану держави, в якому вона через нестачу ресурсів має приймати рішення, що не відповідають її інтересам, загрожують її суверенітету та державності.

4. Продовольча безпека – це такий рівень продовольчого забезпечення населення, який гарантує соціально-політичну стабільність у суспільстві, виживання і розвиток нації, особи, сім'ї, стійкий економічний розвиток.

5. Прісноводна безпека - різновид продовольчої безпеки, водночас, різновид ресурсної безпеки. Питна вода є однією з головних потреб людини. Відсутність питної води призводить до загибелі людини за три дні (відсутність продовольства - за місяць). Тому питна вода - один з головних видів ресурсів та компонентів харчування. Є сировиною для всіх видів напоїв (горілки, пива, безалкогольних напоїв, чаю, кави тощо). У світі кількість питної води обмежена. Тому за неї точиться боротьба. З розвитком людства питна вода набуває все більшої значимості, потреби в цьому виді ресурсів зростають, а наявність - зменшується.

6. Енергетична безпека - один з головних напрямків збереження економічної безпеки держави, різновид ресурсної безпеки. Науково-технічна революція (НТР) призвела до збільшення використання енергоносіїв, яких потребують виробництво та побут. Обмеженість видобування призвела до підвищення цін та значимості енергоносіїв, що є особливо болісним для молодих та економічно слабих держав. Цей вид безпеки (а відсутність достатньої кількості енергоносіїв створює дуже небезпечне становище) зараз для нашої молоді держави має дуже велике значення через те, що виробляємо їх недостатньо для забезпечення своїх потреб (нафти - 2-4 млн. тонн, при потребі 16-22 млн. тонн на рік, газу 16-18 млрд. куб. м. при потребі в 72-75

млрд. куб. м. тощо). Тому залежимо від інших країн (насамперед, від Росії та Туркменії). Треба відзначити, що країни постачальники іноді шляхом неподавання енергоносіїв примушують Україну приймати політичні або економічні рішення, які не відповідають її державності та власним інтересам. Енергетичних криз "покуштували" країни Західної Європи, Японії та США. Ці кризи виявили вразливість країн та чутливість їх економіки щодо недозабезпечення енергоносіями.

7. Цінова безпека - різновид безпеки, що має найбільший вплив на економіку. Вірне визначення ціни дозволяє правильно оцінити працю та встановити справедливий розподіл благ поміж мешканцями країни, проводити економічно обґрунтований обмін послугами та товарами, як в середині країни, так і на міжнародному рівні (нагадаємо, що паритет валют встановлюється через їх купівельну спроможність за допомогою формул Ласпейреса, Пааше, Торнквіста та Фішера. Базою для визначення паритету валют є ціни на товари певного набору в країнах, валюти яких порівнюються. Зовнішні та внутрішні чинники, що впливають на рівень цін є джерелами балансу або відсутності збалансованості економіки держави. Цінова безпека тісно пов'язана з фінансово-грошовою безпекою.

8. Фінансово-грошова безпека - різновид безпеки, що має вплив на всі галузі економіки держави. Оскільки гроші є еквівалентом вартості будь-яких товарів, вони (через ціну) є чинником, спроможним дестабілізувати економічне становище в країні. Гроші - не тільки паперові або монетні знаки обміну, купівлі або продажу, а ще й безготівкові перекази та цінні папери (акції, векселі, сертифікати, облігації тощо), що визначають фінансовий стан держави. Величезне значення має банківська система країни, яка виконує всі операції, що стосуються обігу грошей та цінних паперів. Саме банки здатні стабілізувати або дестабілізувати фінансове становище держави.

9. Політична безпека - один з найголовніших різновидів безпеки, що використовує політичні засоби для економічного та соціального балансу (або його відсутності) державного устрою. Відрізняється від деяких інших різновидів тим, що в нього немає сталого носія. Використовуючи можливості надані ринковою економікою, певні політичні сили купують голоси виборців або наймають пікетуючих задля зовнішнього тиску на рішення Верховної Ради, Кабінету Міністрів або Президента України. При цьому часто-густо ігнорують національні інтереси української держави, надаючи перевагу власним уподобанням та меті. Зазначимо, що використовують економічні можливості (штучне утворення нестач, інформаційний терор, дезорієнтація та дезінформація населення країни через підкуп окремих впливових осіб або органів ЗМІ).

10. Соціальна безпека - різновид безпеки, що базується на психічному та психологічному стані населення країни. Залежить від багатьох інших видів безпеки (зокрема від економічної, політичної, цінової, інформаційної тощо) та чинників (наявність кількості безробітних, багатодітних родин, кримінальних угруповань, правоохоронних органів тощо). Відчутно змінюється під час воєн, епідемій, підвищення цін, проведення виборів.

11. Кримінальна безпека - різновид безпеки, який не має конкретного носія, але потужно впливає на економічний стан держави (через економічні злочини) та її мешканців (через вбивства, гвалтування, крадіжки, пограбування). За даними правоохоронних органів України грошовий обіг тіньової економіки зараз наближається за обсягом до грошового обігу всієї легальної економіки. Має прямий (дії економічного характеру) або непрямий (через зростання соціальної напруги внаслідок погіршення психічного стану населення, невпевненість владних структур, тощо) вплив на економічну безпеку держави. Крім того, впливає на обсяг залучення та вкладання капіталу в економіку країни, як зсередини (вітчизняні вкладники), так і ззовні (іноземні вкладники) інвестори. Відволікає значні кошти на утримання правоохоронних органів.

12. Медична безпека - один з найважливіших різновидів безпеки, який має вплив на будь-яку сферу діяльності людини. Нехтування цим різновидом безпеки призводить до дестабілізації економіки внаслідок скорочення часових та трудових ресурсів, збільшення виплат за лікарняними листками та пенсіями, погіршення якості продукції тощо. Має тактичне та стратегічне значення (через демографічні зміни).

13. Інноваційна безпека – безпека діяльності спрямованої на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок, випуск на ринок нових конкурентоспроможних товарів і послуг.

14. Інвестиційна безпека – безпека економічної діяльності із довгострокових вкладень капіталу в різні сфери та галузі національного господарства всередині країни та за її межами з метою привласнення прибутку.

15. Податкова безпека – безпека прийомів і методів податкових відносин з метою забезпечення справедливого розподілу ВВП у країні між різними категоріями населення, формування дохідної частини державного бюджету та впливу податків на забезпечення прогнозних показників виробництва й соціальної сфери.

16. Зовнішньоекономічна безпека – безпека здійснення експортних і імпорتنих операцій, та інших економічних інтересів від зовнішньоекономічної діяльності.

17. Інформаційна безпека – зараз набуває найбільшої значимості через функціонування її різновекторності – для управління виробництвом, суспільним життям чи засобами масової інформації (ЗМІ).

Інформація, що використовується для управління виробництвом чи суспільним життям, являє собою рішення, за допомогою яких суб'єкт управління впливає на об'єкт управління. Носіями інформації можуть бути будь-які засоби, розпочинаючи від первинного бухгалтерського обліку і закінчуючи ЗМІ та інтернет ресурсами.

Сьогодні ЗМІ набули функцію найголовнішого наглядача, за поданням якого влада навіть інколи виконує неприродні для неї завдання. Досить часто, особливо під час виборчої кампанії, ЗМІ політиками використовуються для випускання пари з перегрітого котла. Насправді ж інформація в світі набуває величезного значення як форма енергії, що здатна бути харчем (щоправда, поки що лише умовно: а з часом може перетворитися на основний вид харчів). Ми маємо чітко усвідомлювати, що зараз інформація це лише вихідна інформація для прийняття або неприйняття рішень. Сама по собі інформація є пасивною. Проте будь-яка держава не може дозволити іншій маніпулювати та впливати на психіку власних громадян іншій державі. На жаль, Україна не може похвалитися таким досягненням. Крім того, слід нам усім розуміти, що держава не здатна виграти у конкурентній боротьбі без допомоги ЗМІ.

Визначеними та переліченими вище 15 напрямками забезпечення економічної безпеки держави не досягається та не обмежується (є ще психічна, психологічна та багато інших типів і напрямків безпеки). Та на наш погляд знання їх надає той необхідний запас, що потрібен юристам, економістам, державним службовцям, менеджерам та іншим спеціалістам національного господарства, яким слід враховувати, що наука про економічну безпеку держави має не фундаментальний, а прикладний характер. Від того усі її дослідження та результати мають бути реалізованими на практиці. Цим пояснюється необхідність детальнішого розгляду її типів та складових частин.

Отже, економічна безпека є складним і багатоплановим суспільним явищем, яке характеризується різними сутнісними ознаками та формами прояву. З позицій багатоаспектного підходу визначення поняття "економічна безпека" нерозривно пов'язане з такими поняттями, як:

- «інтереси» (національні, державні, індивідуальні, корпоративні, суспільні та ін.);
- «стійкість» (національної економіки, економічного розвитку, соціально-економічної системи тощо);
- «незалежність» (економіки від зовнішніх ринків, вироблення національної економічної стратегії без зовнішнього впливу);

– «відтворення» (головних життєво важливим інтересів в економічній сфері для суб'єкта будь-якого рівня — від особи до держави, що віддзеркалюють відтворення свого існування).

Дослідження цієї проблеми у такому контексті переконує, що економічна безпека — це не лише дієздатність самої держави, тобто її спроможність реалізовувати власні владні рішення, а й можливість для економічних суб'єктів різних рівнів діяти відповідно до своїх базових інтересів, проте у загальному руслі зміцнення економічної безпеки країни. Зазначений підхід може бути застосований як до економічного відтворення індивідуума (відтворення робочої сили), суб'єктів господарської діяльності різного роду (відтворення капіталу) і держави (економічна сторона відтворення держави як інституту — забезпечення економічної основи для стабільного виконання покладених на неї функцій), так і до суспільного відтворення як такого, яке є інтегральним показником і свого роду підґрунтям економічної безпеки країни, що узагальнює поняття економічної безпеки індивідуума, суб'єктів господарської діяльності і держави.

Беззаперечно, координаційна і керівна роль у процесі забезпечення економічної безпеки країни має належати державі, дії якої у цьому разі не узгоджуються з інтересами власної економічної безпеки. Проте така суперечність об'єктивно зумовлена функцією держави як гаранта національних інтересів. Така методологія відкриває шлях для дослідження одного з найбільш фундаментальних чинників впливу на стан економічної безпеки країни — способу та ступеня узгодженості індивідуальних, корпоративних та національних інтересів.

Таким чином, економічну безпеку необхідно розглядати як базову складову національної безпеки, її фундамент і матеріальну основу і, разом з тим, як взаємопов'язану систему певних рівнів, рис. 1. Це означає, що стан національної безпеки держави залежить від життєздатності економіки, її ефективності, мобільності, конкурентоспроможності. Забезпечення економічної безпеки є виключною прерогативою держави.

При аналізі економічної безпеки виділяються передусім три важливих складові:

- економічна незалежність, що означає насамперед можливість здійснення державного контролю над національними ресурсами, спроможність використовувати національні конкурентні переваги для забезпечення рівноправної участі у міжнародній торгівлі;

- стійкість і стабільність національної економіки, що передбачає міцність і надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності,

створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування дестабілізуючих факторів;

• здатність до саморозвитку і прогресу, тобто спроможність самостійно реалізовувати і захищати національні економічні інтереси, здійснювати постійну модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал країни.

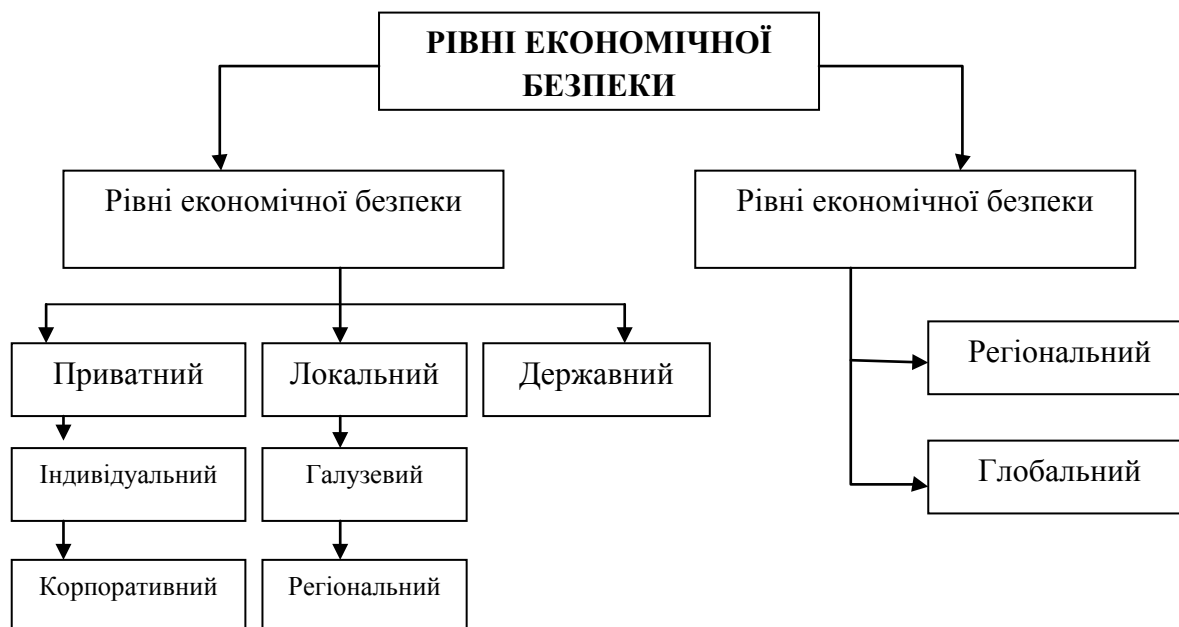

Рис. 1. Рівні економічної безпеки

Політика економічної безпеки визначається на основі певних принципів, які створюють політичну і правову базу для оцінки зовнішніх і внутрішніх загроз, формування національних економічних інтересів і стратегії економічної безпеки. До основних принципів забезпечення економічної безпеки України можна віднести:

- верховенства права при забезпеченні економічної безпеки;
- суверенітету України, її територіальної цілісності, недоторканності державного кордону, демократичного конституційного ладу;
- конкурентоспроможності держави та економічного добробуту населення шляхом всебічного розвитку людського, науково-технічного, інноваційного потенціалів країни;
- обмеження втручання держави у діяльність економічних суб'єктів, громадян, громадських організацій та політичних партій, релігійних об'єднань;
- безпечних умов життєдіяльності, захисту навколишнього природного середовища;
- додержання балансу економічних інтересів особи, сім'ї, суспільства, держави;

– взаємна відповідальність особи, сім'ї, суспільства, держави щодо забезпечення економічної безпеки;

– своєчасність і адекватність заходів, пов'язаних із відверненням загроз і захистом національних економічних інтересів;

– пріоритет договірних (мирних) заходів у вирішенні як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів економічного характеру;

– інтеграція національної економічної безпеки з міжнародною економічною безпекою.

Економічній безпеці притаманний інтегральний характер, оскільки вона є результатом спільних зусиль усієї нації, що проявляється через дії всіх гілок влади на всіх рівнях (від всеукраїнського до місцевого), наявних у державі сил і засобів, об'єднань громадян і окремих осіб.

Слід зазначити, що нині існують певні протиріччя між окремими громадянами і державою в забезпеченні ними своєї економічної безпеки. Насамперед це пов'язане з тим, що держава може не тільки виступати гарантом економічної безпеки своїх громадян, але й сама бути для них джерелом загроз (знецінення грошових заощаджень, затримки з виплатою заробітної плати та інших соціальних виплат, непомірні податки і т. ін.). Якщо держава створюватиме для громадян загрозу, що значно перевищуватиме ту небезпеку, від якої вона їх захищає, то зрозуміло, що така держава навряд чи буде викликати у них повагу. Більше того, така держава не зможе бути виразником національних економічних інтересів.

Навіть в економіці країн, що розквітають, має місце розвиток окремих сфер, які не підпорядковуються державному і суспільному управлінню, функціонують згідно власних законів, а деякі з них можуть бути спрямовані проти суспільного економічного і політичного устрою. Розвиток цих сфер економіки є наслідком незадовільного стану функціонування економічної системи, управління нею з боку держави і реакції суб'єктів господарювання на неефективні економічні рішення державного менеджменту. Деякі сектори неконтрольованої економіки - тіньової і кримінальної - руйнують економічний і соціально-політичний устрій суспільства. Вони щільно пов'язані з іншими секторами неконтрольованої економіки. Тому варто добре орієнтуватися в причинах, напрямках і наслідках їх розвитку, щоб нейтралізувати ці негативні явища.

Сфери економіки, що функціонують поза державним контролем, сьогодні ще не мають чітко визначеної термінології. В Україні, як і у ФРН, вони здебільшого називаються *тіньовою економікою*. Серед англословних країн вони визначаються як «традиційна», «підпільна», «прихована»; в Італії - як «таємна»,

«підводна»; у Франції - як «підземна», «неформальна». У ФРН тіньову економіку ще підрозділяють на «напівлегальну» і «нелегальну».

В офіційній термінології світових організацій (Міжнародна організація праці, Організація Об'єднаних Націй) сфера економіки, що не контролюється державою, вперше була визначена «неформальною економікою» у доповіді місії МОП, яка аналізувала стан зайнятості населення Кенії у 1972 р. Цей сектор економіки визначався як сфера, де функціонують незалежні, дрібні суб'єкти господарювання з декількома робітниками, частіше членами родини, з незначним капіталом, невисоким рівнем технологій і кваліфікації праці, наслідком чого є нестабільність зайнятості і нерегулярні, низькі доходи.

Сьогодні для України цей сектор має дуже розповсюджену структуру. Йому притаманна таємність від державних структур зайнятості і підприємництва. З цієї точки зору неформальна економіка близька до тіньової. Характерними її ознаками є відсутність офіційної реєстрації, нестабільність, низькій рівень доходів, в той час, коли тіньова економіка - це сектор економіки, в якому приховуються доходи від оподаткування.

З іншого боку, до неформальної економіки залучають економіку домашнього господарства, внутрішньогосподарський обіг, діяльність добродійних і релігійних організацій, яку можна кваліфікувати як традиційний сектор економіки. Першою, характерною ознакою цього сегменту є внутрішньогосподарський обіг, коли продукт не виходить на суспільний ринок, а його виробництво і споживання має «натуральний» характер, їх діяльність не має прибуткового характеру, тому не може оподатковуватись. Якщо доходи, наприклад домашнього господарства, оподаткувати, то на цей вид діяльності необхідно розповсюдити норми соціального захисту, до чого Україна сьогодні не здатна і не готова. Таким чином, неформальний і традиційний сегменти економіки повинні визначатись як самостійні, перед усім тому, що вони потребують особливої політики з боку держави, оскільки виконують особливі економічні функції. Якщо неформальна економіка дає можливість забезпечити зайнятість і доходи певним верствам населення і тим самим полегшити навантаження соціальних зобов'язань держави, традиційна економіка спрямована на поліпшення якості і рівня життя осіб, що мають офіційні джерела доходів.

На відміну від неформального і традиційного сегменту економіки, тіньовий сегмент функціонує як легальна економічна структура. До нього входять юридичні особи, що мають офіційний статус, але приховують доходи від оподаткування. Масштаби приховування доходів суб'єктами господарювання в тіньовій сфері економіки такі, що вони вступають у конфлікт з Кримінальним кодексом України (ухилення від сплати податків та інше).

Окрім цього, до неконтрольованої сфери належить і *кримінальна економіка*. Ознаками кримінальної економіки є:

- виробництво заборонених законом товарів і надання слуг (наприклад, зброї, набоїв до зброї, вибухових матеріалів інше);
- діяльність з легалізації доходів, отриманих незаконним шляхом («відмивання грошей»);
- відсутність офіційного статусу.

Варто підкреслити, що кримінальна економіка здебільшого пов'язана з економікою тіньовою. Їх поєднує те, що діяльність підпадає під відповідальність за Кримінальним кодексом. Кримінальна економіка шукає шляхи відмивання брудних грошей, тобто легалізації кримінальних доходів, оскільки має не легальний статус. Цей статус має тільки тіньовий сегмент. Але не всі складові частини тіньової економіки можуть задовільнити потреби кримінальної економіки у відмиванні брудних грошей. Це можуть бути тільки фінансові структури тіньової економіки: банки, інвестиційні та інші фонди, фондові біржі тощо. Тому кримінальній бізнес схиляє їх до економічних злочинів.

Ці сектори неконтрольованої сфери економіки є дуже небезпечними для суспільства з усіх точок зору: економічної, соціальної, політичної, кримінальної, моральної і духовної.

У цілому неконтрольована сфера (сектор) економіки складається з чотирьох сегментів:

1. *Традиційної економіки*, яка представлена *домашнім господарством, діяльністю благодійних організацій і внутрішнім господарським обігом*. Наявною ознакою цього сегменту є внутрішньогосподарський обіг продукту, неринковий характер економіки. Цільовою функцією цього сегменту є підтримка мінімального рівня та якості життя населення. Значна частина населення України сьогодні підтримує власний рівень життя завдяки домашньому підсобному господарству, садибним ділянкам і «дачам». Організація виробництва тут залишається на примітивному рівні.

2. *Неформальної економіки*, яка поєднує *індивідуальне підприємництво і бізнес без реєстрації суб'єкта господарювання*, тобто малий бізнес з неформальними стосунками праці. Особливості функціонування цього сегмента неконтрольованої економіки є ринковий характер діяльності, низький рівень менеджменту, притаманний малому бізнесу. Неформальна економіка може підпитуватись за рахунок традиційного сегмента. З іншого боку відсутність легальної реєстрації підприємницької діяльності суб'єктів неформальної економіки спонукає окремих її представників до кримінальної діяльності. Всупереч найбільш розповсюдженій думці, кримінальною економічною

діяльністю займаються не тільки високоорганізовані формування, що мають великі обсяги фінансових потоків, а й невеликі структури;

3. *Тіньової економіки*, до якої входить *легальний, бізнес, що приховує доходи від оподаткування*. Характерними ознаками цього сегменту є, перед усім, легальний статус діяльності. Тіньові економічні структури - це, як правило, середні та великі фірми й підприємства з високим рівнем менеджменту. Кваліфікаційною ознакою цього сегменту є приховування фінансових оборотів від оподаткування, зборів і платежів. На жаль, сьогодні в Україні тіньовою діяльністю займаються не тільки середні і великі фірми, але й дрібні;

4. *Кримінальна економіка*, до якої входить і нелегальний бізнес, що займається виробництвом заборонених законом продуктів і наданням заборонених послуг (виробництво ремонт бойової зброї, вибухових речовин, хімічної і біологічної зброї, обіг наркотиків, работоргівля тощо). Найбільш характерними ознаками кримінальної економіки є заняття забороненою економічною діяльністю, яка здійснюється висококваліфікованими фахівцями (технологами, економістами, юристами, програмістами, фінансистами та ін.). Окрім суперечок із законом, головною проблемою кримінальної економіки є легалізація кримінальних доходів. Відсутність легальних структур спонукає кримінальних лідерів на схилення до кримінальної діяльності менеджерів тіньової економіки, особливо представників фінансових структур.

Для обмеження сфери неконтрольованої економіки і нейтралізації її негативного впливу на суспільство варто чітко визначати фактори, що сприяють її виникненню і розповсюдженню. Їх можна поділити на *загальноекономічні*, які притаманні кожній економічній системі, незалежно від характерних ознак окремих етапів розвитку, і *специфічні*, що в нашій та інших країнах СНД викликані трансформаційними процесами розбудови ринкової економіки.

У складі загальноекономічних чинників формування неконтрольованого сектора економіки можна визначити, перед усім неоптимальний податковий тягар, низький рівень доходів населення, значну тривалість робочого часу, високий рівень безробіття, неефективний державний сектор, сформований у суспільстві менталітет раціональних очікувань від негативного управління.

Друга група чинників, що створює умови для поширення неконтрольованої економіки, пов'язана з державною політикою і практикою ринкових перетворень. Перед усім, це прискорена і нераціональна з економічної точки зору модель приватизації майна. Майно, будучи об'єктом відносин власності, як визначальний фактор привласнення доходів, постійно є предметом економічних злочинів. Процес приватизації був побудований таким

чином, що населення не отримало своєї частки майна. Внаслідок цього практика приватизації була прямо протилежна офіційним деклараціям про роздержавлення економіки.

Другою підгрупою специфічних чинників, що сприяли розвитку неконтрольованої сфери економіки України в трансформаційному періоді, є швидка лібералізація цін і рестрикційна грошово-кредитна політика, які мали конкретну форму прояви - інфляцію.

Як зверталася увага вище, інфляційні процеси у сполученні з необґрунтованою політикою фритредерства у зовнішньоекономічних відносинах, створили дуже сприятливі умови кримінального відтоку капіталів за кордон. Відсутність чітко визначеної політики трансформаційних перетворень і структурної перебудови економіки також сприяють формуванню атмосфери розвитку тіньової та кримінальної економіки у довгостроковій перспективі.

Надана класифікація неконтрольованого сектора економіки враховує особливості її розвитку на трансформаційному етапі. З іншого боку, вона дає можливість застосувати статистику для прийняття управлінських рішень і пристосування її разом з бухгалтерським обліком і аудитом до вимог системи національних рахунків ООН.

Як відомо, Україна має державну програму переходу на міжнародну систему обліку і статистики. Але нова версія системи національних рахунків, яка розроблена та рекомендована «Блакитною книгою» статистичного комітету ООН, де викладається методологія Системи національних рахунків, пропонує враховувати і ВВП, що створений у неконтрольованій сфері економіки.

Обсяги неконтрольованої сфери економіки, як визначалося вище, на даний час в Україні перевищують порогове значення з точки зору державної безпеки у 2-3 рази. Є всі підстави до висновку, що падіння виробництва ВВП, яке пов'язане з трансформаційними процесами приведення структури виробництва до структури ринкового попиту, закінчилось у 1997 році, а з 2001 р. відбувається криза і депресія промислового циклу, коли річне падіння в обсязі від 9% до 23% змінилось 1-3 відсотками. У той же час зростання неконтрольованого сектора економіки відбувалося високими темпами, а його обсяги, за багатьма оцінками експертів, дорівнюють офіційному ВВП.

Як вже відмічалось, різні складові неконтрольованого сектору економіки неоднозначно впливають на економічне і суспільне життя держави. Найбільш небезпечними є тіньовий і кримінальний.

Небезпека їх розвитку проявляється в наступному:

- звуження офіційного сектору економіки, банкрутство значної частини підприємств;

- перерозподіл національного доходу на користь паразитичного споживання;
- наростання на неконтрольованій основі позаправових відносин, корумпованості, захоплення політичної влади кримінальними елементами;
- формування фінансової олігархії на тлі загального зубожіння населення, що супроводжується наростанням соціально-політичної напруги в суспільстві;
- розпад бюджетної системи, зростання державного боргу, як вимушених заходів з вирішення фінансових проблем;
- неконтрольований відтік капіталів за кордон;
- втрата довіри населення до державного істеблішменту.

Головна небезпека перевищення виробництва ВВП в неконтрольованій сфері економіки полягає в тому, що олігархія, яка визначає політику функціонування цієї сфери, починає диктувати власні «правила гри» легальним інститутам влади. Для цього представники тіньової і кримінальної економіки використовують накопичені капітали для власної політичної легалізації з метою контролю не тільки економічної, але й політичної та інших сфер суспільного життя. У зв'язку з цим варто звернути увагу на дві обставини:

- по-перше, спроби встановити контроль над політичною, економічною та іншими сферами суспільного життя можуть здійснювати тільки представники тіньової і кримінальної економіки, які мають для цього достатні фінансові ресурси. Можливість таких спроб з боку представників неформальної і традиційної економіки нереальні внаслідок недостатньої фінансової сили;

- по-друге, до тіньової і кримінальної економіки слід ставитись як до організованих сегментів неконтрольованої сфери економіки. Тому характерною відзнакою економічних злочинів в цих сегментах неконтрольованої сфери економіки є їх *навмисність*.

Ці обставини повинні враховуватись при формуванні політики щодо безпеки від неконтрольованої сфери економіки.

Існують дві моделі, що визнають підходи до політики щодо неконтрольованої сфери економіки. Обидві визначають сферу, як злочинну. Протилежними полюсами цих підходів є *радикально-ліберальний* і *репресивний*.

Радикально-ліберальний підхід проявляється в намаганні легалізувати усі сегменти неконтрольованої економіки. Прибічники такого підходу висувають наступні аргументи:

- тіньова економіка дає робочі місця і доходи для тих, кого не здатна зайняти легальна економіка. Цей аргумент на сьогодні для України є дуже актуальним, оскільки від всіляких форм безробіття, за оцінками експертів, потерпає близько третини працездатного населення;

- тіньова економіка поставляє на ринок необхідні товари та послуги і реально задовольняє ринковий попит;

- тіньова економіка утримує реальні капітали в межах національних кордонів. Переслідування її призведе до відтоку капіталів за кордон.

У Росії були спроби реалізувати такий метод з кінця 1991 і початку 1992 рр. В Україні, незалежно від офіційних установлень на боротьбу з економічною злочинністю, як показано вище, цей сектор економіки розвивався практично без перешкод. Наслідки цього відомі - формування міцних фінансово-промислових кланів, які проникають у вищі ешелони влади, придушення нормальної підприємницької діяльності, в тому числі і малого бізнесу. Заклики до легалізації тіньової економіки не мають суспільної підтримки, у тому числі і з боку тієї частини його представників, яка не вступає в кримінальні суперечки з легальною владою і зрівнюється з представниками кримінального сектору.

Репресивний підхід є своєрідною реакцією на соціально-економічні і політичні негативні наслідки радикально-ліберального підходу. Прибічниками такого підходу є, як правило, представники правоохоронних органів, ліворадикальні суспільно-політичні течії. Такий підхід передбачає посилення контрольних заходів щодо доходів і витрат усіх суб'єктів господарювання, послідовне застосування адміністративної, цивільної і кримінальної відповідальності за порушення норм права. Спроби реалізувати такий підхід супроводжуються значним збільшенням персоналу адміністративних і правоохоронних органів (що чітко просліджується сьогодні в Україні), але не дає бажаного ефекту. Тіньовий сегмент економіки продовжує розширюватись.

Оскільки неконтрольована сфера економіки впливає на всі сторони суспільного життя - від економічної до духовної - остільки для вирішення проблеми її легалізації слід застосовувати комплексні економічні, правові, політичні та інші заходи. Реалізація комплексного економіко-правового підходу легалізації неконтрольованої сфери економіки потребує врахування наступних принципових положень:

- *по-перше*, визначення окремих сегментів неконтрольованої сфери економіки згідно з їх функціональною економічною роллю і ступенем суспільної небезпеки. На наш погляд, вимогам в найбільшій мірі відповідає класифікація, що надана вище;

- *по-друге*, формування для бізнесу сприятливого економічного і правового середовища. Це, перед усім, податкова політика і закріплені правом усі інші параметри економічного середовища в межах порогових значень з точки зору економічної безпеки;

- *по-третьє*, чітко визначені і закріплені законодавчо дійові заходи захисту інтересів населення перед порушенням права і шахрайством з боку приватних і

державних працедавців, інших суб'єктів ринкових відносин (своєчасна платня, пенсії, допомога, захист прав споживача тощо);

- *по-четверте*, для легалізації доходів некримінальних секторів неконтрольованої сфери і залучення їх у інвестиційні процеси слід застосувати політику «доходних індульгенцій» - юридичних документів, які підтверджують легалізацію при сплаті спеціальних податків, що спрямовані на інвестиції;

- *по-п'яте*, посилення кримінальної відповідальності «відмивання брудних грошей» і заняття кримінальною економічною діяльністю;

- *по-шосте*, створення спеціальної програми повернення легалізації капіталів, що вивезені за кордони України;

- *по-сьоме*, створення правової основи для суспільного контролю за діяльністю суб'єктів господарювання.

Формування програми легалізації неконтрольованої сфери економіки повинно враховувати і морально-психологічні фактори. Неформальний і тіньовий бізнес, що уникають державного оподаткування, сплачують данину криміналітету, який там панує. Форма сплати цієї данини суперечить чинному законодавству і породжує психологічний дискомфорт. Цей процес також супроводжується свавіллям з боку кримінальних «керівників» підпілля. З накопиченням капіталів і появою можливості переказання їх у спадщину, підприємці все більше схильні до виходу з підпілля. Якщо не надати їм можливості інтегруватися у легальну економіку, вони спробують легалізувати їх шляхом «відмивання» і знову опиняться в тенетах кримінального сектору.

Якщо йдеться про традиційний сегмент економіки, головне функціональне призначення його полягає у підвищенні ефективності споживання. Коли для організації особистого життя населенню не вистачає доходів від продажу праці, воно свій вільний час використовує для організації і функціонування домашнього господарства, присадибних ділянок, городів тощо. Тут виробляються продукти споживання, переробляється сільськогосподарська сировина з метою подальшого споживання.

Падіння виробництва і реальних доходів населення від найманої праці спонукало серед городян України масовий «рух на землю». Праця на дачах, ділянках стала важливим джерелом доходів населення. Динаміка розвитку домовгосподарства прямо протилежна динаміці розвитку суспільного виробництва. Падіння останнього супроводжується зростанням домогосподарства і навпаки. Тут створюється реальний ВВП. Коли кожна дієздатна людина працює щоденно у домашньому господарстві 2-4 години, тут створюється 10%—15% ВВП. Ця частка продукту заслуговує на те, щоб її враховували.

З точки зору права така діяльність не несе в собі суспільної небезпеки. Навпаки, зайнята людина не бешкетує, не займається кримінальними справами. Це ж саме можна казати і про благодійну діяльність, внутрішньогосподарський обіг.

Отже, цей сегмент економіки не контролюється держаною, але він і не шкодить економічному розвитку. Навпаки, його розвиток знімає деякі державні проблеми, викликає додатковий попит на ринку і сприяє економічному зростанню. Таким чином, держава повинна ставитись до цього сектору толерантно і сприяти його розвитку в період скрутного стану суспільства. При цьому, держава не повинна оподатковувати продукти домогосподарства. Згідно з економічною логікою, у такому випадку вона повинна враховувати працю в домогосподарстві при пенсійному забезпеченні. Українська економіка сьогодні не готова до вирішення цієї проблеми.

Щодо неформального сегмента неконтрольованої сфери економіки, то позиція і ставлення держави повинні бути іншими, ніж до неофіційного сектору. У цьому секторі функціонує дрібне підприємництво без реєстрації юридичної особи і без придбання патентів, тому воно є прихованим, таємним. До цієї категорії належить також праця на дому, консалтингові послуги тощо, без формалізації відносин праці і сплати податків. Ухилення від легалізації цих форм бізнесу підприємцям дає можливість прискорити первинне накопичення капіталу, просто накопичувати грошові засоби. З іншого боку, наймані працівники в умовах страхової медицини і персональних рахунків пенсійного забезпечення, до яких Україна має рішучий намір перейти в найближчому майбутньому, позбавляються соціального захисту. Неформальний сегмент неконтрольованої економіки - це соціальна база малого бізнесу.

Політика щодо цього сегменту має формуватись в наступних напрямках. Перед усім, важливо встановити оптимальний рівень оподаткування. Якщо продуктивність праці в означеному сегменті економіки у декілька разів нижча, чим у інших секторах, то і оподаткування також має бути спрощеним, а його рівень значно нижчим. Перші кроки в цьому напрямку були зроблені відомими Указами Президента України від 1998 року. їх обґрунтованість підтверджується зростанням обсягів дрібного підприємництва, а також історичним досвідом Радянського Союзу, коли розвал економіки революцією та громадянською війною було подолано НЕПом.

Другим напрямком легалізації неформальної економіки повинно стати послідовне реформування системи соціального захисту населення, коли його гарантований рівень набуває прямої залежності від внесків працівників і підприємців на особисті пенсійні рахунки і рахунки медичного страхування найманих робітників.

Третім напрямком повинна бути фінансова, технічна і технологічна підтримка функціонування малого бізнесу з боку держави. Ясна річ, що все це має бути законодавчо врегульовано.

Щодо кримінальної економіки, то позиція держави стосовно неї повинна бути однозначною: послідовне виконання вимог законів, які її забороняють, і не менш послідовне посилення економічної та юридичної відповідальності.

Найбільш складним для легалізації є тіньовий сегмент економіки, внаслідок зв'язків з кримінальною економікою. Головною проблемою кримінальної економіки є не приховування власної протизаконної діяльності, а *легалізація доходів*. З точки зору системного підходу управління такими структурами, вони не мають жодного легального входу для ресурсів і жодного легального виходу продукту, доходів. Тому кримінальні суб'єкти господарювання часто використовують легальний «дах» для приховування власної протизаконної діяльності. Таким чином, в офіційно зареєстрованих фірмах і підприємствах відбувається виробництво зброї, вибухівки, наркотичних матеріалів і наркотиків.

Особливу увагу кримінальної економіки привертають фінансові установи: банки, фонди, холдінгові і страхові компанії. Через фіктивні фірми і підприємства, установи грошово-кредитної системи здійснюється відмивання брудних грошей і доходів. З іншого боку, ухилення від сплати податків набувають масштабів, які виходять за межі адміністративної відповідальності.

При цьому, тіньовий сегмент економіки дуже щільно пов'язаний з корумпованим чиновництвом. Для ухилення від сплати податків нерідко використовується пільговий механізм оподаткування. Сьогодні в Україні нараховується більше ста різних пільг у сфері оподаткування і треба бути дуже недотепним «тіньовиком», щоб їх не використовувати. Наприклад, у 1998 році харківські підприємці сплачували менше половини можливих податків з доданої вартості.

Таким чином, в межах тіньового сектору можна визначити сегменти протиправного приховування прибутків від оподаткування, кримінальне виробництво та обіг продуктів і послуг, відмивання «брудних» грошей і доходів. Кримінальний сегмент не існує без відмивання «брудних» грошей і ухилення від оподаткування. Якщо до представників першого сегменту можна застосувати політику «доходних індульгенцій», то до другого і третього сегментів повинні, на наш погляд, вживатися тільки репресивні заходи.

Фахівці з економічної безпеки звертають увагу на те, ще Україні існують дуже сприятливі умови для функціонування тіньової економіки і відмивання брудних грошей. Деякі банківські нормативні документи дозволяють приймати валюту без свідчення джерел її походження, діє також президентський Указ про

дозвіл на відкриття анонімних рахунків резидентам і нерезидентам, фізичним і юридичним особам. У сукупності з недосконалою нормативною базою це відкриває широкі можливості відмивання «брудних» грошей шляхом використання:

а) платіжних доручень і вимог-доручень у супроводженні фіктивних кредитних авізо;

б) незабезпечених чеків, а також у комбінації їх з кредитовими і дебетовими авізо;

в) акредитивів, векселів і «електронних грошей».

Оскільки Україна входить до Ради Європи, вона повинна послідовно впроваджувати міжнародні вимоги щодо боротьби з кримінальною економікою і відмиванням «брудних» грошей. Це, перед усім, положення Віденської конвенції ООН «Про боротьбу з незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин» (1988 р.); Конвенції Ради Європи № 141 «Про відмивання, вилучення та конфіскацію доходів від злочинної діяльності», яка прийнята на Страсбурзькій конференції у 1990 у модельному законодавчому акті ООН «Про відмивання грошей, що отримані від наркотиків», а також інших документів, які регулюють міжнародний аспект цих доходів.

З цієї точки зору Україна внесла до Кримінального кодексу статті щодо відповідальності за емісію фіктивних засобів платежу, за використання фіктивних засобів платежу (ст.ст. 199-200), «відмивання» доходів, які отримані незаконним шляхом (ст.209), фіктивне підприємництво (ст. 205).

Варто було б ще визначити кримінальну відповідальність за відмову від надання необхідних фінансово-господарчих документів уповноваженим органам, ухилення від повідомлення уповноважених органів про сумнівні документи і операції, які їм пропонуються в ділових відносинах та ідентифікацію партнерів. Необхідно також посилити кримінальну відповідальність за злочинну економічну діяльність. Прикладом можуть бути Сполучені Штати Америки, де відмивання грошей, отриманих злочинним шляхом, карається 20 роками ув'язнення і конфіскацією подвійних сум капіталів осіб, які беруть участь у цьому злочині.

Послідовна, комплексна і зважена програма легалізації неконтрольованої сфери економіки у сукупності з обґрунтованою податковою політикою, захистом інтересів підприємництва дозволить вирішити цілу низку проблем, що пов'язані з інтенсифікацією інвестиційної діяльності, економічним зростанням, розширенням зайнятості населення, підвищенням рівня і якості його життя, зміцненням позицій країни на світовому рівні.

Список використаних джерел:

1. Законодавство України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу до матеріалів : <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Білоус В.Т. Координація боротьби з економічною злочинністю: Монографія. — Ірпінь, АДПС України, 2002. — 230с.
3. Варналій З.С. Економічна безпека / З.С. Варналій. — К. : Знання, 2009. — 647 с.
4. Економічна безпека підприємств, організацій, установ. Навч. посібник. /В.Л. Ортинський, І.С. Керницький, З.Б. Живко та ін. — К.: Правова єдність, 2009. — 544с.
5. Гордієнко С.Г. Забезпечення економічної безпеки України Службою безпеки //Економічні злочини: попередження і боротьба з ними. — К., 2001. — 284.
6. Шерішев Л.І. Безопасность: государственные и общественные устои //Безопасность: Информационный сборник. — 1994. - №4(20). - С.12-13.
7. Бельков О.А. Понятийно-категориальный аппарат концепции национальной безопасности //Безопасность: Информационный сборник. — 1994. - №3(19). — С.91
8. Казаков Н.Д. Безопасность и синергетика (опыт философского осмысления) //Безопасность: Информационный сборник. — 1994. - №4 (20). С.62-63.
9. Лесков М.А. Гомеостатические процессы и теория безопасности //Безопасность: Информационный сборник. — 1994. - №4(20). — С.66.

*Зачосова Н.В., к.е.н., доцент,
Східноєвропейський університет економіки і менеджменту*

ТІНЬОВІ ГРОШОВІ ПОТОКИ ТА ФІНАНСОВІ МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

У сучасному полі господарської діяльності в Україні явище тіньової економіки набуває усе більш загрозливих масштабів. Недосконалість податкового та бюджетного законодавства, вади у механізмах перерозподілу доходів, фінансова політика, спрямована на задоволення потреб суб'єктів великого бізнесу сприяє виникненню схем укриття та легалізації доходів, отриманих незаконним шляхом. Фінансовий сектор та його учасники, у першу чергу фінансові посередники недержавної форми власності на зразок комерційних банків та страхових компаній, на разі є каталізаторами процесів руху тіньових грошових потоків, оскільки перманентне розширення кола функцій та послуг, які вони можуть запропонувати своїм клієнтам, дозволяє останнім користуватись ними саме з метою приховування власних фінансових ресурсів, їх отримання або трансформації із незаконної форми у легальну та подальшого використання. Водночас, саме від фінансових посередників при належному державному керівництві, контролі та сприянні можна очікувати розробки і впровадження високоефективного інструментарію протидії кругообігу тіньового капіталу. Адже наше глибоке переконання полягає у тому, що із фінансовими злочинами потрібно боротись «фінансовою зброєю». Зволікання ж із розробкою заходів мінімізації тіньових грошових потоків може становити загрозу фінансовій, економічній та у кінцевому підсумку національній безпеці держави.

У економічній літературі можна зустріти різні термінологічні категорії, які використовуються на теоретико-методологічному та прикладному рівні для характеристики поняття фінансових ресурсів, що формуються у тіньовому сегменті сучасної економіки та, обертаючись у фінансовому секторі, врешті решт легалізуються і використовуються у різних сферах господарювання, як для споживання, так і з інвестиційною або фінансовою метою. Зокрема, згадку про тіньові грошові потоки, які здійснюються із порушенням діючих в країні правових норм і пов'язані із ухиленням від податків, знаходимо у класифікації грошових потоків підприємства І.О. Бланка [1]. В.Д. Фетисов, Т.В. Фетисова використовують поняття «неформальні фінанси», що, як вважають дослідники,

представляють собою систему позаправового, таємного функціонування грошових фондів економічних суб'єктів. Як наукова категорія, неформальні фінанси виражають позаправові, таємні грошові (вартісні) відносини між економічними суб'єктами з приводу формування та використання грошових фондів. Тобто, це не тільки гроші, а органічна єдність трьох елементів: мінімум двох суб'єктів, об'єкта і безпосередньо самих відносин [2, С. 93]. О.О. Кондратьєва надає перевагу словосполученню «тіньові фінанси», під якими пропонує розуміти сукупність економічних відносин, пов'язаних із формуванням, розподілом і перерозподілом грошових коштів між різними економічними суб'єктами, які не відображені офіційною статистикою, чи неконтрольовані державою, що носять прихований характер і спрямовані на реалізацію економічних інтересів даних суб'єктів [3, С.37].

Під тіньовим фінансовим потоком Л.П. Збітнев розуміє використання фінансових ресурсів без відображення їх у фінансовій (бухгалтерській) звітності суб'єкта підприємництва і в офіційній статистиці [4]. Поняття тіньового грошового потоку використовують у своїх дослідженнях О.В. Черевко [5, С.16], О.В. Чижов [6, С.253]. Тіньовими доходами називають Е.С. Сисоева та Н.М. Ергашева грошові кошти чи матеріальні цінності, отримані фізичними або юридичними особами в результаті здійснення неформальної діяльності, яка не враховується офіційною статистикою і не контролюється державою; і зазначають, щодо основних ознак ідентичності різних визначень тіньових фінансових потоків віднесені їх неконтрольованість, відсутність статистики, нелегальне походження в більшості випадків, несплата податків із одержуваного доходу [7]. Вважаємо за доцільне рекомендувати використання поняття тіньового грошового потоку при дослідженні фінансових аспектів функціонування тіньової економіки, під яким пропонується розуміти сукупність грошових надходжень, джерелом походження яких є неофіційні економічні відносини, і видатків, що фінансують нелегальні або напівлегальні форми господарської або іншої діяльності.

Формування тіньового грошового потоку та його обіг у фінансовому секторі відбуваються за багатьма схемами, частина із яких уже може вважатись класичними. Особливу роль в системі неформальних фінансів та тіньових грошових потоків відіграє фінансовий ринок: незаконна емісія, спекуляції, фальсифікація, розкрадання тощо на валютному ринку і ринку цінних паперів, шахрайство, лихварські приватні угоди, спекуляції, розкрадання, підробки, фальсифікація страхових випадків, підробка страхових документів, тощо, на кредитному та страховому ринках. Запропонований перелік джерел формування тіньових грошових потоків не є вичерпним. Широко використовуються можливості офшорних зон, незаконне надання банківських кредитів і гарантій,

необґрунтовані перекази валютних коштів у закордонні банки, пряме шахрайство і прямі розкрадання грошових коштів [2].

На початковій стадії формування тіньового грошового потоку особа, яка отримала прибутки незаконним шляхом прагне інтегрувати їх у фінансову систему. Це може бути зроблено таким чином: вона розбиває великі суми готівки на менш дрібні частини, які важче відстежити, потім переводить кошти безпосередньо на банківський рахунок або купує партії цінних паперів (чеків, грошових доручень), за якими кошти отримуються і спрямовуються на банківські рахунки, відкриті у іншій установі або країні. У такій ситуації банки мимоволі стають посередниками у процесі руху тіньового грошового потоку від джерела його виникнення до місця кінцевого використання або виведення із фінансової системи.

Після того, як тіньові фінансові ресурси вдало залучені у фінансову систему, починається друга або «розподільна» стадія руху тіньового грошового потоку або «відмивання грошей». На цьому етапі особа, зацікавлена у легалізації коштів, здійснює ряд операцій щодо перетворення і переміщення капіталу, з метою дистанціювання його від джерела отримання незаконного прибутку. Капітал може трансформуватись шляхом придбання чи продажу цінних паперів або ж особа, яка керує тіньовими грошовими потоками, може просто переводити кошти із одного рахунку на інший у різних банках по всьому світу. Такий спосіб розподілу коштів за різними рахунками з метою перетворення тіньового грошового потоку у легальний особливо поширений у тих юрисдикціях, які не беруть участь в дослідженнях, спрямованих на боротьбу із відмиванням грошових коштів.

Після того, як тіньові грошові потоки успішно проходять перші дві стадії «відмивання», починається третя стадія «інтеграції», у ході якої фінансові активи знову здобувають законний статус. Вони можуть інвестуватися у нерухомість, коштовності або комерційні підприємства, тобто використовуються їх власниками із метою забезпечення власних потреб [8].

Сигналами для менеджменту банку, що вказують на протиправну діяльність його клієнта і ймовірність формування тіньового грошового потоку, Гаркуша В. та Колдовський В.М. вважають:

- внесення великих сум на рахунок готівкою;
- прагнення при відкритті та веденні операцій по рахунках обмежитися своєю присутністю тільки при відкритті рахунку і уникнути подальших контактів шляхом призначення довірених осіб для управління грошовими коштами, що перебувають на рахунках;
- висування без ґрунтовних причин вимог відкриття одразу кількох рахунків із різними початковими номерами;

- надання відомостей про себе, достовірність яких неможливо перевірити, або завідомо неправильних відомостей;
- проведення по рахункам сум грошових коштів, що значно перевищують реальні можливості клієнта в бізнесі;
- багаторазове зарахування коштів на рахунок протягом дня різними особами;
- проведення фінансових операцій в особливо великих розмірах в інтересах третіх осіб, обмін великих сум грошей;
- придбання цінних паперів з їх подальшим переводом у інший банк;
- відсутність очевидної економічної мети проведення банківських операцій [9];
- участь в операціях осіб молодого віку та/або новостворених компаній;
- зняття коштів в день зарахування;
- операції, що не відповідають діяльності клієнта банку;
- відсутність інформації щодо господарської діяльності клієнта;
- надання переваги у використанні онлайн-ових платіжних систем перед традиційними;
- міжнародні перекази, що не відповідають діяльності клієнта [10].

Вір'яскін С. зазначає, що загалом усі схеми проходження тіньових фінансових потоків через банківські структури можна умовно розділити на дві категорії – прості і складні. Варіант простої схеми можна описати так: у банк приходять громадянин і просить перевести деяку грошову суму на рахунок якої-небудь підставної фірми. Варіант складної схеми наступний. Яка-небудь велика фірма цілеспрямовано влаштовує судову тяжбу із іншою великою фірмою. У ході судового розгляду правління приймає рішення про залучення до справи групи «кращих високооплачуваних зарубіжних адвокатів», на банківський рахунок яких надходить сума, яка згодом розподіляється між усіма учасниками тіньової схеми[11].

При посередництві банків тіньовий грошовий потік може опинитись на фондовому ринку. Одна з можливостей надходження тіньових фінансових ресурсів на ринок цінних паперів – це торгові операції, в ході яких застосовується готівковий розрахунок. З метою отримання найбільшого прибутку, часто згода на укладання угоди відчуження цінних паперів дається в останню хвилину. Відповідно, банківський переказ або чек в цьому випадку не використовується, готівкова оплата гарантує брокеру виконання угоди на його користь. В цьому випадку брокер покладається на банк, який одержує кошти, і у питанні оцінки добропорядності клієнта, і щодо законності фінансових ресурсів.

Ознаки підозрілі транзакцій, пов'язаних з біржовими махінаціями та спробами вивести тіньові грошові потоки на ринок цінних паперів, є наступними:

- замовник здійснює великі або повторні операції з цінними паперами, які є неліквідними, ціна яких невисока або ціну на які важко встановити;
- компанія-емітент не веде активної господарської діяльності, не має доходів, не виробляє продукції, ініціює постійні коригування в структурі бізнесу та/або часто вносить суттєві зміни щодо напрямків власної бізнес-стратегії або векторів розвитку бізнесу;
- посадові особи або інсайдери компанії-емітента пов'язані з іншими компаніями, що мають низьку ринкову вартість, вважаються неліквідними або виробляють невеликі обсяги продукції;
- компанії-емітенту не вдалося провести розкриття необхідної для інвесторів інформації відповідно до вимог законодавства або цінні папери компанії вже знімалися з торгів на біржі;
- транзакції клієнта проходять по однаковій функціональній моделі: прийом цінних паперів або отримання переказу акцій, які потім продаються, а доходи одразу знімаються з рахунку;
- клієнт депонує цінні папери одночасно із дорученням про переказ акцій на множинні рахунки, які не виглядають взаємопов'язаними, або дорученням про продаж або передачу права власності на акції іншим способом;
- одна сторона угоди купує цінні папери по високій ціні, а потім продає їх зі значним збитком для себе другій стороні;
- клієнт перераховує цінні папери між непов'язаними рахунками без будь-яких видимих на теперичин;
- замовник здійснює угоди з цінними паперами по попередній домовленості або ініціює виконання інших неконкурентних угод, у тому числі штучне завищення обсягу торгів або використання крос-угод із цінними паперами, які є неліквідними або ціна яких невисока;
- клієнт відкриває численні рахунки для різних юридичних осіб, які управляються клієнтом;
- замовник отримує багато вхідних чеків або електронних переказів від непов'язаних з ним третіх осіб;
- замовник розміщує одержані від третіх осіб депозити на численних рахунках;
- клієнт здійснює численні вихідні платежі третім особам, близькі по часу до моменту, коли клієнт отримує велику кількість вхідних чеків або електронних переказів від третіх осіб;

- профіль клієнта не припускає законних економічних підстав для отримання великої кількості депозитів від третіх осіб;
- чеки або електронні перекази містять вказівку про те, що кошти призначені для інвестування [12, С.77-78].

Для сучасного фондового ринку в цілому притаманними є такі ознаки, як диверсифікація, легкість, із якою може проходити торгівля цінними паперами (наприклад, електронні торги) і можливість проводити транзакції на ринках, які практично «не визнають» національні кордони країн. Ці характеристики роблять фондові операції привабливим механізмом для відмивання грошей з кримінальних джерел та активізації руху тіньових грошових потоків.

Фондовий ринок дає можливість особам, що є власниками тіньових доходів, отримати подвійну вигоду: відмити незаконно отримані кошти і отримати додатковий прибуток від пов'язаного з цим відмиванням шахрайства з цінними паперами.

На багатьох фондових ринках право проводити транзакції можуть тільки певні особи, такі як фондові брокери, банки або фінансові радники. Цим операторам ринку зазвичай заборонено здійснювати оплату по операціях з готівкою. Експерти зазначають, що тіньові грошові потоки в готівковій формі повинні бути спочатку введені у фінансову систему, перш ніж вони будуть використані на фондових ринках. Отже, використання фондового сектора для відмивання грошей є всього лише частиною «ланцюжка», елементом механізму трансформації тіньового грошового потоку у легальний фінансовий актив.

Незважаючи на це, в ряді випадків брокери отримують від клієнтів готівку всупереч сформованій практиці і встановленим правилам. Готівка як і раніше залишається популярним способом розрахунків на фондовому ринку, оскільки банківські перекази і чеки найчастіше займають занадто багато часу. Для операторів ринку досить звичайне явище – «прогулянка» з великими сумами готівки з одного банку в інший, що здійснюється задля уникнення комісії за банківський переказ. Розрахунки готівкою ускладнюють можливість для брокера дізнатися, хто стоїть за вкладеною угодою та зацікавлений у її результатах.

Зважаючи на великі обсяги фондових ринків, нині вони можуть бути місцем для «великомасштабного» руху тіньових грошових потоків. Найпростіша схема, за якою фінансові ресурси, що отримані нелегально або напівлегально в Україні, переводяться за кордон для подальшого використання, є продаж великої кількості цінних паперів за низькими цінами з подальшим вилупленням їх через офшорні зони за завищеними цінами. У такому випадку тіньовий капітал залишається в офшорі [13].

Не завжди банк як фінансова установа є лише посередником у русі тіньового капіталу. Останнім часом досить часто банківські установи виступають джерелом формування тіньових грошових потоків, що дозволяє відносити таких суб'єктів фінансового сектору до категорії тіньових банків. Як зазначає Лора Е. Кодрес, термін «тіньовий банк» був введений економістом Полом МакКаллі в його промові в 2007 році на щорічному фінансовому симпозиумі, організованому Канзаським відділенням Федеральної резервної системи в Джексон-Хоул, Вайомінг. Тіньові банки США в основному запозичують короткострокові кошти на грошових ринках і використовують ці кошти для придбання більш довгострокових активів. Але оскільки вони не підлягають традиційному банківському регулюванню, вони не можуть, як банки, в разі крайньої необхідності отримати позику від ФРС банку США і не мають традиційних вкладників, чії кошти охоплені програмою страхування; вони знаходяться в «тіні».

- центра

До тіньових банків належать брокери-дилери, котрі фінансують свої активи з використанням угод про зворотну покупку репо. В рамках угоди про зворотне придбання суб'єкт, який має потребує у фінансових ресурсах, продає цінний папір для залучення цих коштів і зобов'язується викупити цей цінний папір, тобто повернути позику за встановленою ціною у встановлений день.

Взаємні фонди грошового ринку, що об'єднують кошти інвесторів для придбання комерційних паперів – боргових розписок корпорацій або забезпечених іпотекою цінних паперів, теж вважаються тіньовими банками. До цієї категорії також належать фінансові установи, які продають комерційні папери та використовують виручку для надання кредитів населенню – у багатьох країнах їх називають фінансовими компаніями[14].

Таким чином, тіньові банки не можна однозначно вважати установами, що займаються нелегальними видами фінансової діяльності або функціонують лише з метою відмивання коштів чи легалізації доходів, отриманих незаконним шляхом. Проте, через такі установи стає можливим приховування доходів від оподаткування, виведення бюджетних коштів у комерційну сферу, використання їх для особистих потреб окремих осіб, а не всього народу України, що робить діяльність таких банків загрозою для національної безпеки держави у фінансовій сфері.

Проблема тіньового банкінгу визнається вартою уваги у більшості високорозвинутих країн світу. Так, Рада з фінансової стабільності (Financial Stability Board – FSB), створена у квітні 2009 року в розпал світової фінансової кризи на саміті Великої двадцятки в Лондоні, опублікувала наприкінці 2012 року доповідь про проведені по всьому світу тіньові операції банків та інших фінансових організацій.

У доповіді дана оцінка масштабів тіньових операцій у 2011 році. Їх загальний обсяг склав 67 трильйонів доларів, що не набагато менше величини світового валового внутрішнього продукту у аналізованому періоді. Як зазначає з цього приводу професор, доктор економічних наук, голова Російського економічного товариства ім. С.Ф. Шарапова В. Катасонов, цифра вражає, вона кардинальним чином змінює уявлення про структуру та влаштування всієї світової економіки [15].

Відповідно до звіту Ради з фінансової стабільності про стан тіньового банкінгу у 2012 році, його частка у світовій економіці зросла на 5 трлн дол. або 7% до 71 трлн дол. і склала 117% валового внутрішнього продукту [16, 17]. Даних за 2013 рік на разі немає, проте враховуючи існуючі тенденції до розгортання кризових явищ на локальних та глобальних фінансових ринках, навряд чи варто очікувати динамічного скорочення обсягів тіньових грошових потоків у світі.

Вище було сказано, що тіньові грошові потоки, а отже, і тіньовий банкінг, перебувають поза рамками статистичних досліджень, що є однією із основних ознак тіньової економіки і головною причиною неможливості оцінити їх розміри. Яким же чином проводять свої дослідження експерти Ради з фінансової стабільності – організації, яка була створена з метою виявлення слабких місць в області світової фінансової стабільності, розробки і застосування регулюючої і наглядової політики в цій сфері, як ними були отримані наведені дані? Так, обсяг тіньового банкінгу оцінюється аналітиками на основі активів небанківських кредитних організацій. Дослідження FSB охоплює 25 юрисдикцій і єврозони в цілому (всього 42 країни), в результаті чого поведення моніторингу складає 80% світового ВВП і близько 90% активів світової фінансової системи. «Кредитне посередництво через небанківські канали може мати важливі переваги та сприяти розвитку реального сектора економіки. Але також це може стати джерелом системного ризику, особливо якщо вони структурно організовані для здійснення банківських функцій, і за умови, що їх взаємозв'язок із традиційною банківською системою є досить сильним», – пояснюють автори дослідження. Тобто термін «тіньовий» не означає у даному випадку неофіційний або незаконний статус суб'єктів цього сектора. Мова йде про альтернативний характер їх функціонування у порівнянні з більш жорстко контрольованим і тому схильним до менших ризиків банківським сегментом.

Структурно, найбільша частка тіньового банкінгу припадає на пайові інвестиційні фонди (15%), фонди облігацій (12%), на брокерсько-дилерський сектор (12%), структуровані (гібридні) фінансові інструменти (8%, у США – 35%), фінансові компанії (8%), фонди грошового ринку (6%) та інших

фінансових посередників [17]. Таким чином, статистичні дані щодо обсягів тіньового банкінгу у світі ґрунтуються на об'ємах фінансових потоків, якими фактично оперують небанківські організації. Тому навряд чи доцільно було б використати подібну методологію для оцінки величини тіньового банкінгу в Україні, адже після розрахунків буде отримано не що інше, як розмір активів, що їх мають на своїх рахунках кредитні спілки, інвестиційні фонди, компанії з управління активами та інші фінансові компанії, що діють цілком законно, але через нижчий рівень контролю за їх діяльністю з боку урядових органів, можуть вважатись і на разі вважаються закордонними експертами більш придатними для формування та кругообігу тіньових фінансових потоків суб'єктами господарювання, ніж традиційні банківські установи.

Пол МакКаллі до тіньових банків відносить установи, операції яких належним чином не регулюються, і пропонує шляхи мінімізації їх діяльності. Дослідник підкреслює, що нерегульовані тіньові банки фінансують свої операції за допомогою негарантованих векселів, забезпечених активами, які можуть бути забезпечені або не забезпечені з боку звичайних банків. Тому тіньові банки особливо уразливі перед різким зниженням ліквідності в системі. У разі якщо інвестори відмовляються продовжувати термін або збільшувати обсяг векселів, забезпечених активами, якими вони володіють, тоді тіньові банки стикаються із кризою ліквідності і змушені вдаватися до запасних варіантів у вигляді кредитних ліній із звичайними банками та / або розпродажу активів за заниженими цінами [18], що призводить до скорочення обсягів тіньових фінансових потоків.

Для того, аби усвідомити, яким чином тіньовий банкінг може загрожувати економічній та національній безпеці країни, варто розглянути механізм формування та функціонування тіньового банківського сектору. В. Катасонов дає визначення тіньової банківської системи, яку вважає синонімом поняття тіньового банкінгу як інвестиційно-банківської діяльності, що проводиться у рамках існуючого законодавства, але через посередницькі компанії (фонди, трасти, створені під спеціальні цілі компанії). Ці посередники, як правило, не мають права залучати вклади населення і не мають банківських ліцензій. В усьому іншому їх діяльність мало чим відрізняється від діяльності інвестиційного підрозділу банку. Використання таких «темних конячок», зазначає дослідник, суттєво збільшує гнучкість надання фінансових послуг за рахунок того, що вони практично непідвладні регуляторам [15], про що уже йшлося вище. Такі операції підпадають під категорію легального бізнесу і по закону ніяк не переслідуються. Водночас, постає питання про фінансову безпеку тих осіб, фізичних або юридичних, що скористуються послугами таких «допоміжних» компаній та у кінцевому підсумку втратять свої активи. Яка

організація або структура компенсуватиме їх збитки чи принаймні змусить згаданих фінансових посередників добросовісно виконувати свої зобов'язання, якщо слово «добросовісно» взагалі доцільно вживати у такому контексті? Держава отримає численних незадоволених роботою органів влади громадян, довіру до фінансової системи буде підірвано, що відіб'ється на роботі усіх без винятку банківських установ, інститутів спільного інвестування, фінансових компаній. Це у свою чергу, ймовірно, призведе до зростання рівня безробіття, збільшення обсягів соціальних виплат, гальмування інвестиційних потоків, посилення революційних настроїв серед населення, що у кінцевому підсумку може трансформуватись у економічну та політичну кризи. Тому немає сумнівів, що діяльність тіньових банків або ж їхнє посередництво у схемах кругообігу тіньового капіталу несе суттєву загрозу національній безпеці держави.

Досить детально описує наслідки розширення сфери тіньових фінансів для стану фінансової та економічної безпеки будь-якої країни О.О. Кондратьєва, пропонуючи такий їх перелік:

1) загострюється проблема фінансової та економічної безпеки господарюючих суб'єктів, що може привести до їх банкрутства. Теоретично і практично можливим є банкрутство не тільки окремих суб'єктів господарської діяльності, але і держави;

2) юридичні та фізичні особи усе більше та майстерніше ухиляються від сплати податків, що зменшує обсяг бюджету країни та становить загрозу її фінансовій стабільності;

3) зі скороченням витрат і змінами структури бюджетів деформується бюджетна система: усе більших масштабів набувають тенденції неефективного розподілу бюджетних ресурсів внаслідок корупції та незаконної лобістської діяльності, перерозподілу грошових коштів за рахунок незаконного надання пільг, ліцензій, квот, інших привілеїв;

4) зростає кількість помилок макроекономічного регулювання, пов'язаних із відсутністю достовірних даних про масштаби, структуру і динаміку прихованої частини фінансової, економічної та виробничої діяльності суб'єктів господарювання;

5) дестабілізується фінансова система, збільшуються фінансові та господарські ризики, наноситься збиток кредитним інститутам, інвесторам, вкладникам, акціонерам і суспільству в цілому;

6) відбувається масова легалізація злочинних доходів і виведення капіталу за кордон;

7) істотно зростають витрати на забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності;

8) деформуються механізми ринку, конкуренції на національному рівні та в рамках світової економічної системи [3, С.41].

На сьогоднішній момент, спираючись на міжнародний досвід та практику розвинутих країн світу, на думку А.В. Гирицького, можна виділити три основні моделі контролю за проникненням тіньових грошових потоків у банківську сферу:

1) сукупність заходів контролю, що приписують обов'язкове інформування підрозділу національної фінансової розвідки про всі угоди, які перевищили певну контрольну суму готівкою. Суми платежів в іноземній валюті в цьому випадку перераховуються в національну валюту за обумовленим курсом. Дана система прийнята в Австралії й США;

2) сукупність заходів контролю, яка обумовлює пряму заборону будь-яких великих угод готівкою «у обхід» законного фінансового посередника. Така система діє, наприклад, в Італії, і там закон не вимагає від кожного бізнесмена неодмінного повідомлення про великі угоди з готівкового обігу. Однак, специфіка полягає в тому, що закон забороняє здійснення великих угод, якщо вони не проводяться через законного фінансового посередника, що має належним чином організований облік подібних операцій. Діяльність такого посередника підлягає обов'язковому контролю з боку державних органів. Однак, у такої системи є ряд недоліків, і основний з них той, який, на думку експертів ЄС, може перешкодити вільному руху капіталів в рамках власне ЄС;

3) сукупність заходів контролю, що передбачає повідомлення про усі підозрілі угоди, не зважаючи на те, до категорії великих, середніх чи малих з фінансової точки зору їх доцільно віднести [19].

Дослідник проблем пошуку сучасних методів протидії відмиванню коштів у банківських установах А. Саркісянц вважає, що однією з переваг першої моделі над третьою є те, що вона не залежить від визначення угоди – яка підозріла, а яка ні. Визначення підозрілості може бути джерелом суперечок між владою і банкірами. Таким чином, на думку науковця, необхідним закон, що точно визначатиме коло відомостей, які банківські службовці повинні повідомляти контролюючим органам. З іншого боку, існує небезпека того, що при визначенні переліку підозрілих обставин банкіри будуть повідомляти тільки про них, і не більше того. Тому було б корисно заохочувати банкірів виявляти випадки, що не мають законного економічного обґрунтування [20].

Фахівці з метою забезпечення дієвості боротьби з відмиванням грошей у банківському секторі економіки виділяють ще такі універсальні заходи, як перехід комерційних банків на використання міжнародних бухгалтерських стандартів, що забезпечить більшу прозорість фінансових операцій і дозволить банківським установам, акціонерам і контролюючим органам бачити, що ж

дійсно відбувається на рахунках; уніфікація міжнародних правил, що дозволить запобігти відпливу клієнтів у банки з менш жорсткими правилами. І, нарешті, необхідно, щоб банки виявляли зацікавленість у співробітництві з державою, а держава, у свою чергу, – з банками[21].

Під час формування та просування тіньового грошового потоку каналами фінансового сектору економіки будь-якої країни, зазвичай головним питанням для його власників залишається отримання наприкінці усіх ініційованих процесів готівки для подальшого використання. Щоб підсилити протидію компаніям, бізнес яких базується на переведенні в готівку грошових коштів, у Росії кредитним установам пропонується використовувати такі заходи:

1. Проводити ідентифікацію кожного клієнта незалежно від виду банківських продуктів і послуг, якими він планує скористатися, при його першому зверненні до кредитної установи. Надалі кредитні установи також повинні постійно «моніторити» діяльність клієнтів і здійснювані ними банківські операції. Зокрема, в договорі про обслуговування пропонується зробити обов'язковим пункт, згідно з яким суб'єкт господарювання повинен представити кредитній організації документи, що підтверджують інформацію, надану йому заявах на отримання банківських послуг і платіжних інструкціях.

Крім того, кредитним установам слід аналізувати представлені суб'єктом господарювання документи, що характеризують його фінансово-господарську діяльність, наприклад динаміку дебіторської та кредиторської заборгованості, в тому числі перед бюджетом, податкові та інших обов'язкові платежів, а також стан платіжної дисципліни перед банками за виданими позиками і кредитами. Зростання обсягів дебіторської заборгованості суб'єкта господарювання на валютних статтях балансу із вичерпаним терміном погашення може побічно підтвердити наявність неправомірно розміщених грошових або матеріальних активів за кордоном і участь суб'єкта господарської діяльності у операціях із легалізації злочинних доходів та/або формування тіньових грошових потоків. Відхилення залишків на рахунках клієнта з даними балансу і виписками банку може свідчити про те, що суб'єктом господарювання представлено неповні відомості про кількість діючих рахунків. При розгляді бухгалтерських документів аналітичного і синтетичного обліку по статтях, пов'язаних із розрахунками клієнта, банки повинні приділяти особливу увагу співвідношенню безготівкових і готівкових оборотів. Велика питома вага останніх у загальній структурі розрахунків, якщо це не пов'язано зі специфікою діяльності суб'єкта, а також відсутність щоденної інкасації на підприємствах торгівлі може побічно свідчити про проведення операцій із злочинними доходами та рух тіньових грошових потоків.

2. Припинити видачу простих векселів із терміном платежу «по пред'явленню» в національній валюті клієнтам, які використовують їх в цілях перетворення безготівкових ресурсів у готівку.

3. Рекомендувати клієнтам, які систематично переводили в готівку великі суми фінансових активів, добровільно припинити проведення таких операцій або запропонувати їм закрити рахунки.

4. Підвищити тарифи на здійснення ряду банківських операцій, що проводяться клієнтом з метою переведення в готівку його фінансових активів. Слід зазначити, що такі тарифи не доцільно диверсифікувати в залежності від категорії клієнта[22].

Виконання наведених рекомендацій дозволить ініціювати поступове звільнення банківського сектора від клієнтів, які проводять сумнівні операції та операції, пов'язані з відмиванням коштів. Припинення діяльності таких клієнтів – це спільне завдання представників банківського сектору та державних органів влади. Для його виконання банкам має надаватися допомога та здійснюватися контроль за тим, як реалізується отримане право не працювати із сумнівними клієнтами.

Ще одним актуальним завданням в процесі протидії тіншовим грошовим потокам у фінансовій сфері на разі є оздоровлення банківської системи шляхом припинення діяльності тих її учасників, які активно, в значних обсягах проводять незаконні фінансові операції, операції із відмивання грошових коштів, обслуговують тіншовий сектор економіки і не бажають змінювати вектори свого бізнесу, тобто тих, чия бізнес-модель заснована саме на операціях із тіншовими грошовими потоками.

Потребує впровадження в діяльність кредитних організацій практика ризик-орієнтованого підходу на підставі нових міжнародних стандартів, в першу чергу рекомендацій міжнародних організацій та агентств, що буде зміцнювати ділову репутацію учасників банківського та фінансового ринку і позитивно впливатиме на оцінку держави з боку світової спільноти та експертів [23].

Загалом, векторами внутрішньої політики банку щодо протидії руху тіншових фінансових потоків мають бути:

1. Застосування підходу, заснованого на оцінці ризику.
2. Дотримання принципу Належної сумлінності (Дью-ділідженс) і політики «Знай свого Клієнта».
3. Моніторинг та звітність про підозрілі операції/діяльності.
4. Облік.

На жаль, банківський сектор є не єдиним сегментом фінансового ринку, у якому можуть формуватися та перебувати тіншові грошові потоки. Так,

фінансові злочини у сфері страхування володіють підвищеною суспільною небезпекою, оскільки ускладнюють або блокують виконання його основних завдань, пов'язаних із формуванням за рахунок грошових внесків цільового страхового фонду, призначеного для відшкодування можливого збитку, вирівнювання втрат у сімейних доходах у зв'язку з наслідками страхових випадків, що відбулися. Криміналізація страхового ринку перешкоджає також виконанню страхуванням таких важливих функцій, як підвищення стабільності, обмеження економічних ризиків, стимулювання підприємницької ініціативи, підвищення кредитоспроможності (наприклад, шляхом страхування будівель від пожежі для отримання кредиту під заставу нерухомості)[24].

Кілька експертів міжнародного рівня представили матеріали, які доводять вразливість і можливість використання в цілях опосередкування руху тіньових грошових потоків сектору страхових послуг. Найбільш активно з метою відмивання грошових коштів використовується процес інвестування в сферу страхування життя. В деяких країнах інвестиції у страхування життя мають приблизно той же механізм, як і інвестиції у цінні папери. Експертами представлені наступні слабкі сторони страхового сектору, які можуть бути використані злочинцями:

- страхові брокери не мають спеціальної підготовки для виявлення кримінальних операцій. Їх основне завдання – продаж страхового поліса, і тому вони часто не звертають увагу на нетиповий характер платежу клієнта і виплати страхової премії, недолік пояснень клієнта про походження коштів та інші фактори ризиків та ознаки тіньових грошових потоків;
- мотивовані метою збільшення кількості продажів, страхові брокери часто виконують платіжні інструкції без оформлення належних формальностей, іноді виплачують страхову премію зі своїх рахунків, а клієнт у свою чергу виплачує їм ці суми готівкою;
- деякі страхові компанії не в змозі виявити ознаки тіньового грошового потоку або відмивання грошових коштів, отриманих незаконним шляхом, наприклад, такі як здійснення платежів через третіх осіб використанням великої кількості чеків чи вказівок із виплати готівкою;
- деякі страхові компанії ведуть свою діяльність в рамках довірчого управління чи спільної діяльності. В свою чергу клієнт може переповнити власний фонд, вилучити звітні гроші з виплатою великих компенсацій. Коли такий фонд компенсується страховою компанією, потенційний злочинець успішно приховує зв'язок між фондом і злочинною діяльністю, за рахунок якої такий фонд накопичено;

– додатково до недостовірної інформації про своїх клієнтів і походження їхніх коштів страхова компанія часто має слабе уявлення про субброкерів, із якими працюють її агенти [25].

Отже, доцільним є обмеження використання готівкової форми розрахунків при наданні вітчизняними страховими компаніями своїх послуг. Розширення напрямків співпраці між банками і страховими компаніями, яке нині практикується в усьому світі і поступово популяризується і в Україні, може дозволити зменшити обсяг тіньових грошових потоків, що курсують через страхові компанії за рахунок використання останніми банківських баз даних щодо осіб, які звертаються за послугами страхування, та джерел, із яких вони отримують кошти на оплату цих послуг.

Таким чином, проблема зменшення обсягів тіньових грошових потоків є характерною і для банківського, і для страхового, і для фондового ринків, та прямо або опосередковано зачіпає усі без винятку сегменти ринку фінансових послуг. Формування тіньових фінансів може відбуватись і у лізингових компаніях, і у факторингових фірмах, і у сфері довірчого управління активами чи недержавного пенсійного забезпечення. Радикальні економічні заходи щодо створення механізму протидії тіньовим грошовим потокам і забезпеченню їх легітимної прозорості вимагають від дослідників розробки нових економічних підходів та концепцій. Для формування в банках, страхових компаніях та інших фінансових посередниках ефективної системи моніторингу фінансових потоків клієнтів необхідним є використання нових інструментів, що дозволяють обмежити вливання тіньових фінансів у банківську сферу. Усвідомлення цього у першу чергу повинно відбуватись на державному рівні [26, С.36].

На міжнародному рівні експерти із різних країн уже давно дійшли до згоди, що недостатнє регулювання нагляд можуть призвести до підриву довіри до фінансових ринків і перешкоджати відновленню економіки як окремих держав, та усієї глобальної економічної системи. Прозорість фінансових систем, посилення нагляду за банківською діяльністю і зміцнення міжнародного співробітництва між регулюючими та наглядовими органами в усіх сферах, включаючи боротьбу з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму, є обов'язковими заходами для того, щоб забезпечити працездатність, надійність і ефективність фінансових установ. У посткризовий період ці завдання набувають ще більшого практичного значення.

Зарубіжний досвід свідчить, що нагляд за банками з метою боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму, а також формуванням і використанням тіньових грошових потоків може здійснювати банківський наглядовий орган. Так, в Бельгії це Комісія з нагляду за банками, фінансовими установами та страховими компаніями

(Commission Bancaire Financière et des Assurances), у Франції – Банківська комісія (Commission bancaire), в Нідерландах – Банк Нідерландів (De Nederlandsche Bank, DNB) і на Джерсі, Нормандські острови, – Комісія з фінансових послуг (Financial Services Commission). В Іспанії цей обов'язок покладено на підрозділ фінансової розвідки – Комісію по боротьбі з відмиванням грошей і фінансовими злочинами (Comisión de Prevención de Blanqueo de Capitales e Infracciones Monetarias, SEPBLAC). В США практикується форма спільного нагляду, який проводиться одразу кількома наглядовими органами, таким як Рада керуючих Федеральної резервної системи (Federal Reserve Board), Управління контролера грошового обігу (Office of the Comptroller of the Currency, OCC), Федеральна корпорація страхування депозитів (Federal Deposit Insurance Corporation, FDIC) і Управління нагляду за ощадними установами (Office of Thrift Supervision, OTS). У Канаді підрозділ фінансової розвідки – Канадський центр з аналізу фінансових звітів та операцій (Financial Transaction and Reports Analysis Centre of Canada, FINTRAC) відповідає за банківський нагляд з метою боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму, а також взаємодіє із Управлінням із нагляду за фінансовими установами (Office of the Superintendent of Financial Institutions, OSFI), відповідальним за нагляд за фінансовим сектором, включаючи банки і страхові компанії.

В Італії Управління з контролю за валютними операціями (Ufficio Italiano dei Cambi) колись здійснювало банківський нагляд з метою боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму, однак 1 січня 2008 воно припинило своє існування, і його функції були покладені на новий незалежний підрозділ фінансової розвідки, що підкоряється Банку Італії (Bancad'Italia) [27].

Таким чином, як вірно зазначає О.О. Куришко, досвід більшості країн світу демонструє, що поряд з державними органами, що здійснюють збір податків та платежів, питаннями фінансової безпеки опікується ціла низка спеціалізованих фінансових підрозділів. При цьому для попередження ухилення від сплати податків та інших фінансових злочинів створюються підрозділи фінансової розвідки, які виконують аналітичні функції збору та обробки інформації [28, С.8-9]. Що стосується вітчизняних реалій, то в Україні частково завдання мінімізації тіньових грошових потоків у фінансовому секторі виконують державні структури, що здійснюють державний фінансовий моніторинг. Суб'єктами державного фінансового моніторингу є Національний банк України, Міністерство фінансів України, Міністерство юстиції України, Міністерство інфраструктури України, Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків

фінансових послуг, Державна служба фінансового моніторингу України [26, С.36].

Для ефективного виконання державними органами своїх функцій щодо контролю і мінімізації обсягу та руху тіньових грошових потоків необхідно дати визначення такої діяльності. О.В. Чижов пропонує авторське трактування поняття «державна система протидії тіньовим фінансовим потокам» як сукупності регулюючих суб'єктів, об'єктів впливу та процесів взаємодії між ними на основі принципів, правил, законодавчо закріплених норм, яка забезпечує зниження обсягів нелегальної економіки, сприяє зростанню фінансової стійкості економічних суб'єктів, довіри до національної економіки з боку міжнародних інституцій[29]. Виконання усіх зазначених завдань дозволить не лише підтримувати високий рівень стабільності функціонування переважної більшості фінансових посередників, але і сприятиме забезпеченню належного стану економічної безпеки держави.

Під час організації державної системи протидії тіньовим фінансовим потокам варто пам'ятати, що розміщення нелегальних доходів в легальному обороті здійснюється як в традиційних кредитних організаціях (банках, страхових компаніях, фінансових компаніях, інвестиційних фондах, тощо), так і в нетрадиційних фінансових установах (на валютних біржах, у брокерів цінних паперів і дорогоцінних металів, букмекерських конторах, тощо) [30, С.65]. Тому державний контроль повинен поширюватись на усі ці установи та організації.

У тому випадку, якщо механізми державного регулювання фінансової сфери не виконуватимуть функції контролю тіньових грошових потоків, наслідки цього для національної економіки можуть бути катастрофічними. Безперешкодне відмивання грошей у фінансовому секторі негативно позначиться на розмірах іноземних інвестиціях, адже здійснювати інвестування в країні, де комерційний і фінансовий сектор знаходяться під контролем і впливом організованої злочинності – небезпечно, і власники легальних капіталів дуже добре це розуміють.

Вплив тіньового грошового обороту на кредитно-грошову систему виявляється у деформації структури платіжного обігу і деформації кредитних відносин та зростанні інвестиційних ризиків, що приводить до великих збитків кредитних інститутів, інвесторів, вкладників, акціонерів та суспільства в цілому [31, С.12].

Злочини, пов'язані з формуванням та використанням тіньових грошових потоків не завжди очевидні для рядового громадянина. Однак жертвою фінансового шахрайства може стати будь-хто з українців. Фінансові піраміди, махінації з банківськими картами, валютні спекуляції, навмисні банкрутства і

рейдерські захвати містоутворюючих підприємств – все це поширені форми економічних злочинів, постраждати від них може кожен.

Результатом цих злочинів є отримання матеріальної вигоди, як правило, у вигляді тіншових грошових коштів, які необхідно «відмити» для надання їм виду таких, що отримані законним шляхом.

Легалізовані тіншові грошові потоки утворюють фінансову базу для організованої злочинності і корупції, а також найчастіше є основним джерелом фінансування екстремістських груп. Кримінальна економічна система, що розвивається на їх основі, завдає шкоди економіці, підриває фінансову стабільність держави, дозволяє організованій злочинності встановлювати контроль над економічною системою країни. Таким чином, існування тіншових грошових потоків явище можна розглядати як загрозу економічній і навіть ширше – національній безпеці держави.

Легалізація злочинних доходів створює серйозні перешкоди ринковим перетворенням, що відбуваються у всіх сегментах суспільного життя, чим порушує нормальне функціонування економіки та основних економічних інститутів, підриває здатність органів державної влади контролювати фінансову систему країни і керувати нею.

Підвищена суспільна небезпека легалізації злочинних доходів обумовлюється не тільки її прямим зв'язком із діяльністю організованих злочинних груп і співтовариств, а також терористичною діяльністю, а й тим, що дана діяльність має яскраво виражений транснаціональний характер.

Легалізація злочинних доходів та рух тіншових грошових потоків набули такі масштаби, що можуть слугувати джерелом фінансових та економічних потрясінь для будь-якої держави світу, а збиток від фінансування тероризму визначається не тільки матеріальними збитками, а й непоправною втратою тисяч людських життів [32].

Усвідомлення загрози економічній безпеці держав від зростання обсягів тіншових грошових потоків зумовило створення авторитетної міжнародної організації, покликаної зменшити розмах тіншового фінансового сектору у світі – Групи розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (ФАТФ) – The Financial Action Task Force (FATF) – міжурядова організація, що розробляє світові стандарти у сфері протидії відмиванню злочинних доходів і фінансуванню тероризму, а також здійснює оцінки відповідності національних систем окремих держав цим стандартам [33]. На регіональному рівні також розпочато процес створення організацій, здатних сприяти мінімізації тіншових грошових потоків, зокрема нині провадять активну діяльність у рамках вирішення цієї проблеми Азіатсько-Тихоокеанська група по боротьбі з відмиванням грошей (АТГ), Група по боротьбі з відмиванням грошей на

Близькому Сході і в Північній Африці (МЕНАФАТФ), Група по боротьбі з відмиванням грошей у Східній та Південній Африці (ЕСААМЛГ), Група розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей в Південній Америці (ГАФІСУД), Обраний Комітет експертів Ради Європи з оцінки заходів боротьби з відмиванням грошей (МАНІВЕЛ), Карибська група розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (КФАТФ), Міжурядова група Західної Африки по боротьбі з відмиванням грошей (ГІАБА).

Станом на вересень 2014 року Україна не є членом ФАТФ, а також не входить до Євразійської групи по протидії легалізації злочинних доходів і фінансуванню тероризму, до складу якої входять Білорусь, Індія, Казахстан, Китай, Росія, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан, тобто країни, що мають подібні до вітчизняної економіки уклади та аналогічні проблеми у фінансовому секторі. Це є свідченням того, що на разі вітчизняні фахівці та представники органів влади ще не у повній мірі усвідомлюють критичні наслідки для стану економічної безпеки держави розширення сфери тіньового грошового обігу у фінансовому секторі. Це, у свою чергу, робить подальші наукові дослідження у царині пошуку ефективних економіко-правових механізмів зменшення тіньових грошових потоків надзвичайно актуальними та такими, що відповідають потребам часу та сучасному стану економіки України та її фінансовому сектору.

Список використаних джерел:

1. Бланк И.А. Управление денежными потоками / И.А. Бланк. – К.: Ника-Центр, Эльга, 2002. – 736 с.
2. Фетисов В.Д., Фетисова Т.В. Теневые финансовые потоки в рыночной экономике / В.Д. Фетисов, Т.В. Фетисова // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 5, Экономика. – 2005. – Вып. 1. – С.92-100.
3. Кондратьева Е.А. Теневые финансы: основные подходы к исследованию / Е.А. Кондратьева // Вестник Самарского государственного экономического университета. – 2010. – № 8. – С. 37-41.
4. Сбитнева Л.П. Развитие механизма финансового взаимодействия государства и субъектов малого предпринимательства : автореф. дис. канд. экон. наук: спец. 08.00.10. «Финансы, денежное обращение и кредит» / Л. П. Сбитнева. – Новосибирск, 2006. – 20 с.
5. Черевко О. В. Механізми зниження рівня тіньової економічної діяльності (на прикладі підприємств та організацій Черкаської області) : автореф. дис. канд. экон. наук : 08.06.01 «Економіка, організація і управління підприємствами» / О.В.Черевко. – Ін-т регіон. дослідж., Нац. акад. наук України. – Львів, 2004. – 19 с.
6. Чижов О. В. Механізм зниження тіньової економіки через діяльність банків і страхових організацій / О. В. Чижов // Актуальні проблеми економіки : науковий економічний журнал. – 2012. – № 1. – С. 252-259.
7. Сысоева Э. С., Эргашева Н.М. Роль теневых доходов в современной экономике России [Электронный ресурс] / Э. С. Сысоева, Н.М. Эргашева // Международная студенческая электронная научная конференция «Студенческий научный форум», 15 февраля – 31 марта 2012 года. – Режим доступа : <http://www.rae.ru/forum2012/238/670>.

8. ФАТФ. Что такое отмывание денег? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.nalogi.net/print.htm?id=82&str=kriminal>.
9. Гаркуша В. Украина признала 40 рекомендаций FATF, FATF включил Украину в «черный» список [Электронный ресурс] / В. Гаркуша // Журнал «Компаньон» - Режим доступа : <http://www.kac.com.ua/articles/stat16.htm>.
10. Колдовський М.В. Український феномен процесу відмивання доходів одержаних злочинним шляхом [Електронний ресурс] / М.В. Колдовський // Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка». – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2023>.
11. Вирякин С. Легализация преступных доходов [Электронный ресурс] / С. Вирякин. – Режим доступа : <http://www.klerk.ru/bank/articles/95518/>.
12. Отмывание денег через рынок ценных бумаг / Типологический отчет ЕАГ. – 2013. – 78 с.
13. Как отмывают деньги? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.uvbank.narod.ru/clearbacs.html>.
14. Лора Е. Кодрес. Что такое теневая банковская деятельность? / Е. Кодрес Лора // Финансы и развитие. – 2013. – №6. – С.42-43.
15. Катасонов В. Шокирующие данные о мировом финансовом бизнесе [Электронный ресурс] / В. Катасонов. – Режим доступа : <http://www.fondsk.ru/news/2013/02/01/shokirujuschie-dannye-o-mirovom-bankovskom-biznese-18936.html>.
16. Global Shadow Banking : Monitoring Report. – 2013. – 48 с.
17. Світовий тінювий банкінг у 2012 р. виріс на 7% - до 71 трлн дол. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ua.com/ukr/globalnyy-tenevoy-bankovskiy-sektor-v-2012-g-vyros-do-71-16112013174200>.
18. Теневая банковская система – почти 100% от ВВП мира [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vestifinance.ru/articles/19940>.
19. Гиринский А.В. Механизм противодействия криминальным финансовым потокам в кредитных организациях и пути его совершенствования / А.В. Гиринский // Российское предпринимательство. – 2012. – № 11 (209). – С. 104-108.
20. Саркісянц А. Сучасні методи протидії відмиванню коштів у банківських установах [Електронний ресурс] / А. Саркісянц. – Режим доступу : http://www.ufin.com.ua/analit_mat/sdu/050.htm.
21. Ткаченко Є.Ю., Афанасієв Р.В. Боротьба з легалізацією (відмиванням) «брудних» грошей у банківській сфері / Є.Ю. Ткаченко, Р.В. Афанасієв // Молодіжний науковий вісник Української академії банківської справи НБУ: Серія : — Юридичні науки : збірник наукових праць студентів, магістрантів та молодих вчених. – Суми: УАБС НБУ, 2013. – № 2 (5). – С.66-70.
22. Сумина О. Банки оплатились за обналчку [Электронный ресурс] / О. Сумина. – Режим доступа : <http://www.ippnoi.ru/print/002825/>.
23. Выступление Председателя Банка России Э. С. Набиуллиной на конференции «Актуальные вопросы реализации государственной политики в сфере противодействия легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма» 18 декабря 2013 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.cbr.ru/pw.aspx?file=/press/press_centre/Nabiullina_18122013.htm.
24. Преступления и злоупотребления в сфере страхования [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://polbu.ru/shadow_economy/ch81_all.html.
25. Давыдов В.С. Способы легализации преступных доходов [Электронный ресурс] / В.С. Давыдов. – Режим доступа : <http://www.yurclub.ru/docs/criminal/article65.html>.
26. Тінювий сектор у країнах з перехідною економікою: соціально-економічні наслідки його функціонування : Матеріали круглого столу, 17 березня 2014. - К., 2014. – 94 с.
27. Предотвращение отмывания денег и финансирования терроризма : практическое руководство для банковских специалистов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www->

wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2011/09/05/000333037_20110905050604/Rendered/INDEX/488950PUB00RUS00Box0361504B0PUBLIC0.txt.

28. Куришко О. О. Аналіз світового досвіду у сфері протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, у контексті можливості його використання в Україні / О. О. Куришко // *Фінансовий простір*. – 2013. – № 2 (10). – С. 8-15.

29. Чижев О. В. Державна система протидії тіншовим потокам на фінансовому ринку України : автореф. дис. канд. екон. наук : 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / О.В. Чижев. – Нац. акад. управління. – Київ, 2013. – 20 с.

30. Волеводз А.Г. Финансовые механизмы легализации (отмывания) денежных средств, полученных преступным путем, связанные с их переводом за границу / А.Г. Волеводз // *Банковское право*. – 2012. – №3. – С.64-77.

31. Серафимов В.Н. Державний механізм протидії тіншової економіці: автореф. дис. канд. екон. наук: 25.00.02 «Механізми державного управління» / В.Н. Серафимов. – Донец. держ. ун-т упр. – Донецьк, 2007. – 16 с.

32. В чем заключается общественная опасность отмывания денег? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.eurasiangroup.org/ru/additionally/guestbook.php>.

33. Материалы сайта Евразийской группы по противодействию легализации преступных доходов и финансированию терроризма [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.eurasiangroup.org/ru/eag/fatf.php>.

*Шпильовий В.А., к.е.н., доцент,
Філяр С.В., к.е.н.,
Черкаська філія ПВНЗ «Європейський університет»*

МІЖНАРОДНА ТРУДОВА МІГРАЦІЯ ЯК ФАКТОР АКУМУЛЯЦІЇ ТІНЬОВИХ ДОХОДІВ

Однією з проблем переходу від індустріального суспільства до постіндустріального є обмеженість трудових ресурсів. Кожний індивід (в постіндустріальному устрої суспільства) стає максимально самостійним у виборі своєї професійної діяльності. Багато видів професійної зайнятості, які вважаються не престижними, не задовольняють потреби корінного населення в самореалізації і не заміщаються. Але для суспільства дані роботи життєво необхідні. Це призводить до залучення іноземних працівників, які в силу економічної нерівності між державами готові займатися будь-яким працею. Можлива й інша ситуація, коли та чи інша країна приваблює унікальних, висококваліфікованих іноземних фахівців.

У наш час міграція трудових ресурсів стала проблемним чинником за рахунок різкого збільшення її масштабів.

Різноспрямовані потоки трудових ресурсів, що перетинають національні кордони, утворюють міжнародний ринок праці, котрий функціонує у взаємозв'язку з ринками капіталу, товарів та послуг. Інакше кажучи, міжнародний ринок робочої сили існує у формі трудової міграції.

Явище міжнародної міграції населення досить давнє і залишило помітний слід у розвитку людства. Більша частина населення деяких країн, наприклад: США, Канада, Австралія складається з нащадків колишніх емігрантів.

Зауважимо, що активне наукове дослідження проблем міжнародної міграції почалось з кінця 60-х років у межах моделі економічного зростання. Основна ідея полягала в тому, що міжнародне переміщення робочої сили як одного з факторів виробництва впливає на темпи економічного зростання; причиною міжнародної міграції робочої сили є різниця в рівнях заробітної плати в різних країнах [20, с. 18].

Прихильники неокласичного підходу, відповідно до якого кожна особа одержує і споживає граничний продукт своєї праці, вважають, що еміграція спричиняє зростання добробуту країни, яка приймає іммігрантів при тому, що економічний розвиток держави, з якої відбувається еміграція, залишається на тому ж рівні, у всякому разі, не погіршується.

Прибічники неокейнсіанського підходу визнавали можливість погіршення економічного стану країни, що експортує робочу силу, особливо, якщо емігрують висококваліфіковані працівники. У зв'язку з цим широко обговорювалась ідея запровадження податку на «відтік розумів», надходження від якого передбачалось передавати в розпорядження ООН і використовувати на потреби розвитку.

Останнім часом акцент в аналізі міграції змістився в бік дослідження акумуляції людського капіталу як ендогенного фактору економічного зростання країн. Виходячи з того, що нагромаджений людський потенціал є важливою передумовою економічного розвитку, в межах цієї групи моделей міжнародна міграція розглядається як одне з пояснень різниці в темпах економічного зростання країн.

В основі міжнародного руху робочої сили полягають принципи міжнародної економічної інтеграції.

Міжнародна міграція існує у двох видах:

- 1) імміграція – в'їзд до країни;
- 2) еміграція – виїзд з країни.

Міграційні процеси відбуваються по всьому світу і мають багатовекторну спрямованість, але на світовому ринку праці історично склалися чітко визначені центри, куди в основному стікаються трудові ресурси.

США, Канада – постійно працює близько 5% іммігрантів (5 – 12 млн. чол.) від загальної кількості всього працюючого населення.

Західна Європа – кількість працюючих іммігрантів 4 – 7 млн. чол. Найбільша кількість у Люксембурзі, Швейцарії, Німеччині, Італії, Франції.

Близький Схід – в середньому тут працює 3 – 5 млн. іммігрантів. Найбільше іноземців працює в Об'єднаних Арабських Еміратах, Катарі, Кувейті, Саудівській Аравії.

Латинська Америка – число іммігрантів 3 – 8 млн. осіб. Найприваблішими країнами є Аргентина та Венесуела.

Австралія – традиційний центр міграції, котрий стягує на роботу 2 – 3 % іммігрантів від загальної кількості працюючих.

Азіатсько-Тихоокеанський регіон – основними імпортерами робочої сили тут є Японія, Південна Корея, Гонконг, Малайзія, Тайланд, Сінгапур.

На сучасному етапі розвитку світової економіки швидко зростає кількість транснаціональних корпорацій, які поширюють свою діяльність на нові ринки та території. Це потребує чималої кількості кваліфікованих та дешевих трудових ресурсів, що зумовило активізацію міграційних процесів, вплив робочої сили за кордон у пошуках кращої долі та вищої оплати праці. У 2013 році у світі налічувалося близько 250 млн. осіб, які працюють у країнах, що не є

їх батьківщиною. Це становить понад 3 % усього населення планети. За другу половину ХХ століття чисельність мігрантів потроїлася.

До чинників, які зумовлюють міжнародну міграцію робочої сили, належать: безробіття, низький життєвий рівень, різниця в соціально-економічних умовах, високий ступінь відносного перенаселення в країнах з уповільненими темпами розвитку та нагромадження капіталу, з одного боку, та наявність потреби у додатковій дешевій робочій силі в країнах з більш інтенсивними темпами нагромадження капіталу, з другого боку. Останні намагаються залучити кваліфікованих фахівців і працівників для важких, неprestижних робіт. Як перші, так і другі залучаються за умов оплати набагато нижчих за власних працівників. При цьому тенденція така, що в період економічного піднесення, появи нових робочих місць імміграція іноземних робітників, фахівців зростає, а в періоди криз та спадів іммігранти поповнюють армію безробітних, в'їзд їх в країну різко обмежується, приймаються та вступають в дію відповідні заходи державного регулювання.

Міграційні процеси спричиняють зовнішні та внутрішні чинники (рис. 1).

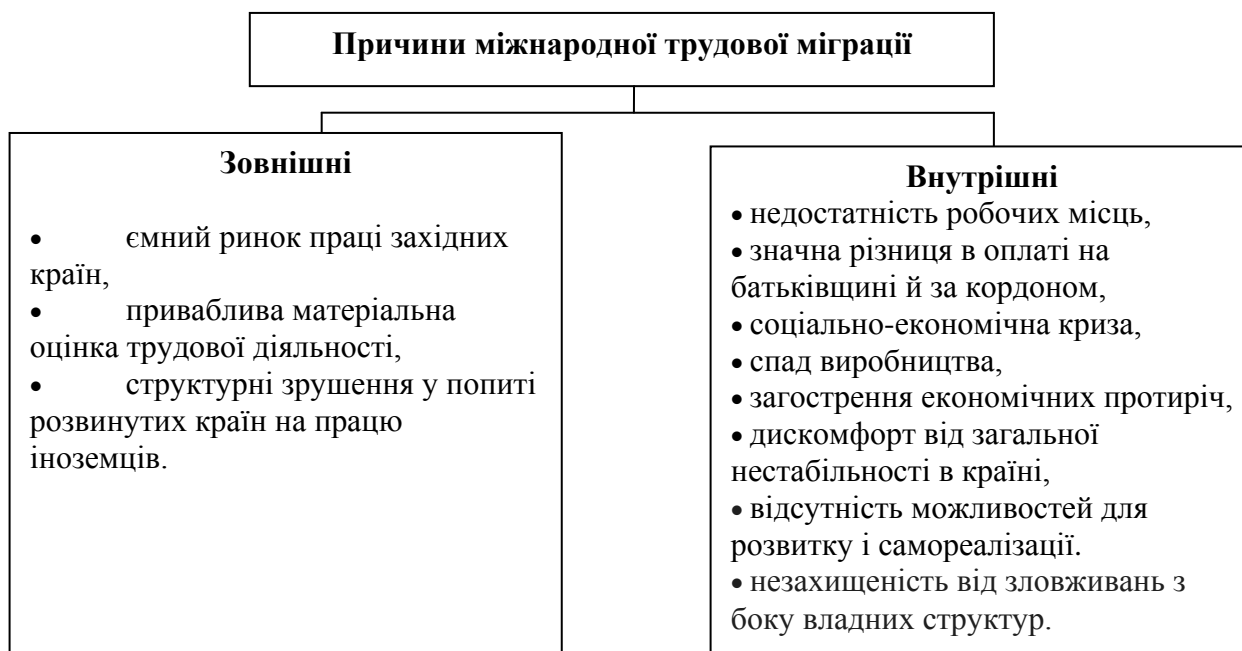

Рис. 1. Чинники міграційних процесів

Основні причини існування міжнародної трудової міграції:

а) з боку країни, з якої йде міграція:

- велика густота населення.
- масове безробіття.
- низький життєвий рівень і заробітна плата.
- виробнича необхідність (для спеціалістів, що працюють у слаборозвинених країнах).

б) з боку країн, які приймають міграцію:

- потреба у додатковій висококваліфікованій робочій силі.
- потреба у додатковій дешевій робочій силі.
- порівняно висока зарплата [6].

Традиційно (в неокласичній теорії) в якості основної виділяють економічні причини міжнародної трудової міграції, пов'язані з масштабами, темпами та структурою накопичення капіталу:

1. Відмінності в темпах накопичення капіталу зумовлюють відмінності сил притягання або відштовхування робочої сили в різних регіонах світового господарства, що в кінцевому підсумку визначає напрямки переміщення цього чинника виробництва між країнами.

2. Рівень та масштаби накопичення капіталу справляють безпосередній вплив на рівень зайнятості працездатного населення і, отже, на розміри відносного перенаселення (безробіття), котре є основним джерелом трудової міграції.

3. Темпи і розміри накопичення капіталу у свою чергу до певної міри залежать від рівня міграції. Ця залежність полягає в тому, що відносно низька заробітна плата імігрантів і можливість знизити оплату праці вітчизняним працівникам дозволяє знизити витрати виробництва і тим самим збільшити нагромадження капіталу.

Така ж мета досягається шляхом організації виробництва в країнах з дешевою робочою силою. Транснаціональні корпорації з метою прискорення накопичення капіталу використовують або рух робочої сили до капіталу, або переміщують свій капітал у праце-надлишкові регіони.

4. Причиною переміщення робочої сили є зміни в структурі потреб і виробництва, що викликані науково-технічним прогресом. Скорочення обсягу виробництва або ліквідація деяких застарілих галузей вивільняють робочу силу, котра шукає собі застосування в інших країнах.

У структурі трудової міграції за ступенем легальності можна виділити чотири рівні (табл. 1).

Вимоги, запропоновані до робочої сили з боку засобів виробництва й основних технологій пов'язані з підготовкою високо кваліфікованих, професійно орієнтованих робітників, із рівнем витрати робочої сили, із розміром витрат на її відтворення. Нині в індустріально розвинутих країнах, поряд із безробіттям, виробництво відчуває найгострішу потребу у високоосвічених професіоналах. Зроістання вимог до якості робітника – це загальноекономічна умова розвитку суспільного виробництва.

Рівні міжнародної трудової міграції

Рівні трудової міграції	Характеристика
Офіційна трудова міграція	фіксується офіційною статистикою, оскільки громадяни для перетину кордону зазначають трудову діяльність як мету виїзду і є легальними трудовими мігрантами в приймаючих країнах.
Неофіційна легальна міграція	не може бути відстежена статистикою, оскільки поїздки за кордон відбуваються з декларованою метою туризму, відвідування родичів тощо, з подальшим працевлаштуванням та реєстрацією в країні-реципієнті; учасники таких поїздок стають цілком легальними трудовими мігрантами в країнах-реципієнтах.
Успішна нелегальна міграція	поїздки за кордон, пов'язані з незареєстрованою зайнятістю видами діяльності, дозволеними законодавством відповідних країн.
Міграція жертв злочинних угруповань	торгівля людьми та інші випадки перебування громадян країни в нелюдських умовах або зайнятість протиправною діяльністю за кордоном не з власної волі.

Значно підвищилася серед мігруючих в розвинені країни частка висококваліфікованих фахівців. Справа в тому, що розвинені країни приймають насамперед висококваліфікованих працівників і спеціалістів, отримуючи значні прибутки внаслідок економії витрат з підготовки відповідної їх кількості та кваліфікації. Значно збільшилася нелегальна імміграція, де все більше стає громадян із східноєвропейських країн, в тому числі нашої держави.

Основними сферами, де зайняті працівники-мігранти на сучасному етапі є:

- будівництво (переважно чоловіки);
- сільське господарство (збирання врожаю; як чоловіки так і жінки);
- домашнє господарство (прибирання домівки, готування їжі, доглядання дітей та немічних людей похилого віку; переважно жінки);
- сфера торгівлі та сервісу (у т.ч. туристичний та готельний бізнес).

Характерні риси міжнародної міграції робочої сили в сучасних умовах такі:

1. Значно і постійно збільшуються її масштаби. З переходом до моделі постіндустріального суспільства в міжнародний міграційний процес залучені народи практично усіх країн.

2. Основним напрямом міжнародної міграції робочої сили стала міграція з країн, що розвиваються та переходять до ринку, в розвинені країни.

3. В умовах ринкових відносин певних масштабів набуває також взаємна міграція робочої сили між розвиненими країнами, а також між країнами, що розвиваються і переходять до ринку [8].

Підсумовуючи вищерозглядене зазначимо, що міжнародна трудова міграція – це насамперед форма руху відносно зайвого населення з одного центра накопичення капіталу до іншого. В цьому полягає суть економічної природи трудової міграції і її головна причина.

Як суспільне явище трудова міграція має позитивні і негативні сторони. Наслідки міжнародної міграції робочої сили надто різноманітні. Вони проявляються як в країнах, що експортують робочу силу, так і в країнах, що імпортують її, переносячи певні вигоди та втрати обом сторонам, хоча, як показує досвід, вигод більше в країнах-імпортерах робочої сили, а в країнах-експортерах втрати традиційно перевищують вигоди. Світ в цілому виграє, оскільки свобода міграції дозволяє людям переміщуватись в країни, де вони можуть внести більший чистий дохід у світове виробництво.

Країни, що приймають робочу силу, отримують такі переваги:

- в країні, що ввозить робочу силу, особливо кваліфіковану, пришвидшуються темпи зростання економіки: додатковий попит на товари та послуги імігрантів стимулює зростання виробництва і створює додаткову зайнятість в країні їх перебування;

- підвищується конкурентоспроможність вироблюваних країною товарів внаслідок зменшення витрат виробництва, пов'язаного з більш низькою ціною іноземної робочої сили і можливістю стримувати ріст заробітної плати місцевих робітників через підвищену конкуренцію на ринку праці;

- приймаюча країна виграє за рахунок податків, розмір яких залежить від кваліфікаційної та вікової структури імігрантів. Висококваліфіковані фахівці, що вже володіють мовою приймаючої країни, зразу стають великими платниками податків;

- значний дохід приносить трансферт знань з країни еміграції. При імпорті кваліфікованих працівників і наукових кадрів приймаюча країна економить на витратах на освіту та професійну підготовку. Так, в США 230 членів Національної Академії Наук, 33% лауреатів Нобелівської премії – імігранти;

- іноземні робітники часто розглядаються як певний амортизатор на випадок зростання безробіття: вони можуть бути звільнені у першу чергу.

- емігранти поліпшують демографічну картину розвинутих країн, які потерпають від старіння населення. В Німеччині, Франції, Швеції 10 % всіх новонароджених з'являються в сім'ях переселенців. У Швейцарії – 24 %, у Люксембургу – 38 %.

До негативних наслідків, породжених іміграцією, відносяться соціальні конфлікти, загострення міжнаціональних проблем, злочинність тощо.

Зміни густоти населення і соціальні чвари використовуються урядами приймаючих країн як аргументи на користь політики обмеження або поступовості імміграції, відбору імігрантів, що допускаються в країну.

Країни-експортери робочої сили також отримують певні вигоди:

- зниження рівня безробіття і, як наслідок, - соціального напруження в країні;

- безплатне для країни-експортера навчання робочої сили новим професійним навичкам, знайомство з передовою технологією, організацією праці тощо;

- отримання доходів у ВКВ внаслідок грошових переказів емігрантів [2].

Зростання міжнародної трудової міграції супроводжувалося потужним збільшенням обсягів міграційного капіталу (грошових переказів мігрантів), що спрямовувався переважно до країн, які розвиваються. Починаючи з 1980 року потоки міграційного капіталу зростають значно швидше, ніж чисельність самих мігрантів. Протягом 1991—2013 років обсяги міграційного капіталу зросли в 13 разів за збільшення чисельності мігрантів у 2,3 разу у відповідному періоді. За даними Світового банку, грошові перекази мігрантів є другими за обсягами фінансовими потоками в країни, що розвиваються, після прямих іноземних інвестицій. Вони в кілька разів перевищують обсяги капіталу, що спрямовуються у формі міжнародної технічної допомоги або портфельних інвестицій.

Ці перекази включаються до статті "Приватні перекази" платіжного балансу і становлять для багатьох держав значну частину валютних надходжень. З поверненням на батьківщину мігранти привозять з собою цінності та заощадження на суму, що приблизно дорівнює сумі їх переказів. А відтак, додачу до національного доходу країни-експортера робочої сили можна розглядати як подвоєну суму переказів.

Оцінюючи вплив міграційного капіталу на економічний розвиток країни, слід визнати, що грошові перекази допомагають не лише родичам і близьким мігрантів або окремим об'єднанням сімей, а також державі (нації) загалом. При цьому на перший план виступають суто економічні механізми економічного зростання, які забезпечують макроекономічну стабілізацію країн, що розвиваються. Так, міграційний капітал здійснює позитивний вплив на поточний рахунок платіжного балансу країни. Забезпечуючи надходження іноземної валюти, він сприяє збільшенню національного доходу, зростанню національних заощаджень та інвестицій. За рахунок вільно конвертованої валюти фінансується імпорт. Тобто запобігається криза платіжного балансу, що є важливою умовою для економічних реформ у найменш розвинених країнах.

На міграційний капітал значно менше, ніж на прямі іноземні інвестиції, впливає інвестиційний клімат у країнах-реципієнтах. Іноземні інвестори здійснюють власні вкладення за сприятливої економічної ситуації, оскільки обсяги міграційного капіталу залежать тільки від зобов'язань між трудовими мігрантами і отримувачами переказів. Тому міграційний капітал є більш стійким, ніж інші потоки капіталу, особливо в періоди фінансових криз, коли рух інших типів капіталу помітно скорочується.

Отже, міграційний капітал відіграє важливу роль у забезпеченні стабільності макроекономічної політики багатьох країн світу. Завдяки потокам міграційного капіталу деякі країни можуть пом'якшити фінансовий дефіцит, а також компенсувати додатковий попит на іноземну валюту. Водночас грошові трансферти мігрантів є одним із найстабільніших джерел надходження іноземного капіталу в країни, значно випереджаючи прямі іноземні інвестиції, портфельні інвестиції та міжнародну технічну допомогу, які досить циклічно зростали і спадали. Водночас грошові перекази широко використовуються як застава при отриманні позик державами на міжнародних кредитних ринках.

Це – позитивна сторона наслідків міграції для країн-експортерів робочої сили. З іншого боку ці країни мають також і негативні наслідки експорту робочої сили:

- скорочення податкових надходжень через зменшення числа платників податків;

- постійна міграція означає, що відбувається вплив кваліфікованих, ініціативних працівників, так званий "вплив розумів", який призводить до уповільнення темпів зростання науково-технічного та культурного рівня країни. За підрахунками фахівців, ці втрати в кінці минулого століття становили близько 75 млрд. дол.

Більш детально слід зупинитися на тих факторах, які є основою міграційного кризи.

По-перше, це переростання проблеми нестачі трудових ресурсів із загальнодержавної в приватну. На певному етапі економічного розвитку існує об'єктивна необхідність залучення іноземних працівників. Цей факт досить складно заперечити, якщо говорити про країну, інтегровану в світове співтовариство. Сьогодні ліквідувати трудову міграцію неможливо. Однак економічна система схильна до змін, і через певний проміжок часу в силу цілого комплексу причин корінне населення починає відчувати потребу в заміщенні більш широкого кола вакантних робочих місць, які вже зайняті мігрантами. Конкурувати з ними по ціні праці місцеві жителі не в змозі.

Результатом трудової міграції є зростання безробіття всередині країни і відсутність необхідної кількості вакантних робочих місць. Таким чином,

мігранти перестають обслуговувати державні інтереси, оскільки попит на робочу силу може бути задоволений всередині країни, і починають обслуговувати інтереси корпорацій, зацікавлених у мінімізації витрат. Більш того, потреби бізнесу мають властивість розширюватися в геометричній прогресії, що призводить до спроб заміщати іноземними працівниками не лише допоміжні роботи, а й основне виробництво. Для суспільства дана ситуація, як правило, закінчується ростом соціальної напруженості.

Другий фактор – наростання соціальних протиріч. Крім невдоволення корінного населення, викликаного неможливістю працевлаштуватися всередині своєї країни або регіону, слід звернути увагу на зміну взаємин між працею і капіталом. Сьогодні основу трудових відносин у розвинутих країнах складає договірне регулювання, коли працівники в особі своїх представників визначають з роботодавцями умови праці (понад законодавчого мінімуму) на принципах рівноправності, взаємоповаги і т.д. Мігранти у порівнянні з корінним населенням безправні. Вони в силу об'єктивних причин не об'єднуюватимуться в профспілки, що зробить їх повністю залежними від роботодавця. Управління такими працівниками значно простіше, що створює додаткову конкурентну перевагу іноземних працівників порівняно з громадянинами країни.

Подібна ситуація розмиває усталені в суспільстві порядки взаємодії між працівниками і роботодавцями, що робить трудове законодавство діючим на папері, але зовсім марним в реальному житті.

Мігранти не можуть об'єднатися на робочому місці, але вони можуть зробити це за його межами. Так відбувається становлення національних діаспор, що є основою вже третього фактора проблем, пов'язаних із залученням іноземних працівників. Виникають глибокі культурні суперечності. Суспільство окремої країни поєднується культурною єдністю. Національні особливості, і це є ще одним досягненням сучасної цивілізації, перестають виступати основою культурної ідентичності, поступаючись місцем більш фундаментальним і об'єктивним факторам. Для постіндустріального суспільства важлива не етнічна приналежність, а соціальна парадигма, в рамках якої людина здійснює свою життєдіяльність.

Зовнішні чинники цієї парадигми проявляються в різних культурних середовищах – політичному, релігійному, економічному та інших. Так, японська культура управління та виробництва мало сумісна з українською, а культурні основи ісламу не є основою регулювання взаємовідносин між людьми в європейських країнах.

Залучення іноземних працівників має стратегічний сенс тільки у разі їх асиміляції, поступового залучення до культури країни проживання. Якщо цього

не відбувається, то соціокультурний криза неминуча. Європейці це зрозуміли. Вони не відмовилися від політики відкритих кордонів, але вони відкрили їх тільки для культурно близьких (при всіх локальних відмінностях) народів.

Таким чином, наслідки міжнародної міграції робочої сили надто різноманітні. Вони проявляються як в країнах, що експортують робочу силу, так і в країнах, що імпортують її, переносячи певні вигоди та втрати обом сторонам, хоча, як показує аналіз, вигод більше в країнах-імпортерах робочої сили, а в країнах-експортерах в цілому втрати перевищують вигоди.

Міжнародні міграційні процеси регулюються країнами, котрі беруть участь в обміні трудовими ресурсами. Контролю та регулюванню підлягають соціальний, віковий та професійний склад мігрантів, рівень в'їзду і виїзду іноземних трудящих. Функції міждержавного та внутрідержавного розподілу робочої сили: визначення обсягу та структури міграційних потоків дедалі більше виконують міністерства праці, внутрішніх та закордонних справ, а також спеціально створені державні та міждержавні органи.

До регулювання міжнародних міграційних процесів відносять:

1. Адміністративно-правове регулювання, яке передбачає:

- а) встановлення правових норм;
- б) встановлення міграційних квот;
- в) встановлення рамок можливостей мігрування (кримінальні норми).

2. Економічне регулювання міжнародних міграційних процесів полягає в:

- а) встановленні митних внесків чи бар'єрів;
- б) встановленні відповідних візових ставок;
- в) регулювання зарплати мігрантів;
- г) запровадження різного роду штрафних ставок.

Розрізняють наступні види регулювання міжнародних міграційних процесів на міждержавному рівні:

1. Одностороннє міжнародне регулювання – це державне регулювання міграційних процесів у відповідності з власними інтересами і без узгодження з іншими державами.
2. Двостороннє регулювання – це регулювання міграційних процесів на основі двосторонніх міждержавних угод.
3. Багатостороннє регулювання міжнародними іміграційними процесами – базується на підписанні міжнародних угод, конвенцій на загальносвітовому рівні, а також в межах окремих інтеграційних угруповань.

Основні правові норми регулювання міжнародних трудових відносин визначаються і контролюються Міжнародною організацією праці – це міжнародна урядова організація створена в 1919 році, яка з 1946 року є

спеціалізованим закладом ООН. Вона функціонує у складі ООН і включає понад 150 держав, у тому числі і Україну.

Цілі МОП: сприяти забезпеченню повсюди соціальної справедливості для трудящих; розробляти міжнародну політику і програми, спрямовані на поліпшення умов праці і життя; встановлювати міжнародні трудові стандарти, які покликані слугувати в якості керівних принципів для національних властей при проведенні цієї політики; здійснювати широку програму технічного співробітництва з метою надання допомоги урядам в ефективному проведенні такої політики на практиці; здійснювати професійну підготовку й навчання та проводити дослідницьку роботу з метою сприяння успіху цих умов.

Основні завдання міжнародної організації праці:

- захист інтересів і прав трудящих.
- підвищення життєвого рівня трудящих.
- покращення умов праці.
- захист від професійних захворювань.
- соціальний захист працівників-імігрантів.

сприяння зайнятості імігрантів.

Отже, МОП є унікальною серед всесвітніх організацій у тому відношенні, що при розробці її політики представники трудящих і підприємців володіють рівною кількістю голосів з представниками урядів. Однією з її найбільш важливих функцій є прийняття конвенцій та рекомендацій, що встановлюють міжнародні трудові стандарти у таких галузях, як свобода асоціацій, заробітна плата, тривалість робочого дня та умови праці, винагорода трудящих за працю, соціальне страхування, оплачувана відпустка, охорона праці, служба наймання робочої сили та робоча інспекція.

Україна є членом цієї організації, але ще не всі її положення підписала.

На національному рівні регулювання міграції здійснюється наступними органами:

- Міністерством праці (стежить за використанням іноземної робочої с);
- Міністерством юстиції (Служба по імміграції та інші служби прикордонного контролю);
- Міністерством закордонних справ (консульське управління видає в'їзні візи);
 - національними міграційними службами;
 - посередницькими міграційними фірмами.

Звичайно державне регулювання здійснюється через прийняття фінансованих з бюджету програм, спрямованих на обмеження припливу іноземної робочої с (імміграції) або на стимулювання мігрантів до повернення на батьківщину (рееміграції).

Регулювання імміграції полягає в тому, що держава не перешкоджає в'їздові тих категорій працівників, що потрібні в даній країні, обмежуючи в'їзд всім іншим. Перелік бажаних іммігрантів варіюється від країни до країни, але зазвичай вони відносяться до однієї з наступних категорій:

- працівники, готові за мінімальну платню виконувати важку, шкідливу, брудну і некваліфіковану роботу;
- фахівці нових і перспективних галузей – програмісти, вузькоспеціалізовані інженери, банківські службовці;
- представники рідкісних професій – реставратори картин, гранувальники алмазів, лікарі, що практикують нетрадиційні методи лікування;
- фахівці зі світовим ім'ям – музиканти, артисти, вчені, спортсмени, лікарі, письменники;
- крупні бізнесмени, які переносять свою діяльність у країну, що приймає інвестують капітал і створюють нові робочі місця.

Основні риси імміграційного законодавства:

1. Професійна кваліфікація. Установлюються тверді вимоги до рівня освіти і стажу роботи зі спеціальності.

2. Обмеження особистого характеру. Пред'являються тверді вимоги до стану здоров'я іммігранта, політичного і соціального вигляду, установлюється віковий ценз (звичайно 20 – 40 років).

3. Кількісне квотування (установлюється максимальна кількість іммігрантів). Кількісні квоти можуть вводитися в рамках всієї економіки в цілому, визначаючи максимальну частку іноземної робочої с в числі всіх трудових ресурсів, у рамках окремих галузей, окремих підприємств, або як обмеження на загальну кількість іммігрантів, що приїжджають у країну протягом одного року.

4. Економічне регулювання впроваджує певні фінансові обмеження, що забезпечують скорочення чисельності іммігрантів. Наприклад, фірми мають право наймати іноземців тільки по досягненні визначеного обсягу продажів або після внесення визначених платежів у державний бюджет, або іммігранти повинні інвестувати в економіку країни, що приймає, визначену законом суму, довести легальність цих грошей і створити визначену кількість робочих місць, або іммігрант повинен заплатити за оформлення імміграції і працевлаштування на місцеве підприємство і т. д.

5. Тимчасові обмеження. Установлюються максимальні терміни перебування іноземних працівників на території країни, після закінчення яких вони повинні залишити країну або одержати дозвіл на продовження свого перебування в країні.

6. Географічні пріоритети. Законодавчо встановлюється географічна і

національна структура імміграції, що регулюється за допомогою кількісних квот на в'їзд іммігрантів з визначених країн.

7. Заборони. Явні і приховані заборони наймати іноземну робочу силу звичайно містяться в законах про професії, якими іноземцям займатися заборонено.

Законодавчо встановлюються санкції за порушення порядку імміграції, що можуть накладатися як на самих мігрантів, так і на тих, хто допомагає їм незаконно в'їхати в країну або наймає на роботу.

Стимулювання рееміграції.

Традиційні державні заходи рееміграції полягають у наступному:

1. Програми стимулювання рееміграції. Вони включають широке коло заходів, починаючи з заходів для примусової репатріації незаконних іммігрантів до надання матеріальної допомоги іммігрантам, що бажають повернутися на батьківщину. Однак ефективність цих програм досить низька.

2. Програми професійної підготовки іммігрантів. Передбачається, що одержавши освіту в розвинутій країні, іммігранти можуть розраховувати на більш престижну і високооплачувану роботу в себе на батьківщині. Однак інтерес іммігрантів до цих програм виявився досить низьким, тому що вони не давали гарантій працевлаштування після повернення на батьківщину.

3. Програми економічної допомоги країнам масової еміграції. Розвинуті країни укладають угоди з країнами-експортерами робочої сили про інвестиції частини переказів працівників на батьківщину і частини державних коштів у створення нових підприємств у країнах, що розвиваються, які могли б стати місцем роботи для реемігрантів (наприклад, Німеччина і Туреччина).

Державне регулювання міграційних процесів в Україні здійснюється за допомогою:

- чинних міжнародних договорів та угод, ратифікованих Верховною Радою України, які розглядаються як складова її правової системи (наприклад, Угода про співпрацю держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав у боротьбі з незаконною міграцією від 17.03.99; Угодою між Урядом України та Урядом Російської Федерації про трудову діяльність та соціальний захист громадян України і Росії, які працюють за межами кордонів своїх країн, здійсненою 14 січня 1993 року у Москві);

- Кодексом Законів про Працю (КЗпП);

- нормативно-правових актів Міністерства праці та соціальної політики України.

Так, у ст. 8 КЗпП вказано, що трудові відносини громадян України, які працюють за її межами, а також трудові відносини іноземних громадян, які працюють на підприємствах, в установах, організаціях України регулюються

законодавством держави, в якій здійснюється працевлаштування працівника, та міжнародними договорами України.

Закон України “Про правовий статус іноземців” від 4.02.94 визначає правовий статус іноземців в Україні, закріплює основні права, свободи та обов’язки іноземних громадян, які проживають або тимчасово перебувають в Україні, і визначає порядок вирішення питань, пов’язаних з їхнім в’їздом або виїздом з України.

Вербування іноземної робочої сили здійснюється нині, як правило, за допомогою створених за кордоном державних вербувальних комісій, до функцій яких входить ретельний відбір кандидатів для роботи на підприємствах своєї країни з урахуванням їх віку, здоров’я, кваліфікації.

Важливим елементом державної іміграційної політики є встановлення юридичного статусу трудящих-мігрантів, який визначає їх соціально-економічні, трудові, житлові та інші права, закріплені як в міжнародних угодах, так і в національних законодавствах. Цей статус не надає іноземним працівникам політичних прав, обмежує здебільшого їх участь у профспілковій діяльності, регламентує строки перебування імігрантів в приймаючій країні.

Таким чином, різноманітні аспекти трудової міграції і статусу іноземних працівників віддзеркалюються у двосторонніх та багатосторонніх угодах, відповідних національних законодавчих актах та урядових постановах.

Базовою передумовою становлення України як соціальної держави є, насамперед, досягнення нашою державою євростандартів у соціальній сфері, які поки що не підкріплені практичними результатами. Штучно занижений рівень заробітної плати, успадкований Україною від адміністративно-планової економічної системи, та відповідно низький рівень соціальних трансфертів, незважаючи на покращення ситуації останніми роками, лишається основним чинником базової незахищеності населення.

Вже протягом тривалого часу в Україні ведуться гострі дискусії щодо проблем трудової міграції. Вітчизняні й зарубіжні дослідження привертають увагу до трьох таких проблем.

Перша проблема – природа міграції: причини й наслідки, вигоди і втрати для країни. При цьому особливо гостро дискутуються саме вигоди і втрати, і чомусь переважно акцентується увага на втратах країни від трудової міграції її населення.

Друга проблема – масштаби української трудової міграції, динаміка та прогнози. Тут гострота дискусії значною мірою зумовлена відсутністю елементарної інформації хоча б про кількість та регіональні характеристики міграційних процесів, не кажучи вже про якісні та професійні оцінки розмірів трудової міграції.

Третя проблема – обсяги заробітків українських трудових мігрантів за кордоном та надходження їх в Україну сім'ям, рідним та близьким мігрантів. Це є найбільш проблемним питанням, нема елементарної інформації, що, відповідно, викликає вже не лише дискусії, а й суперечки щодо того, скільки мігранти заробляють і скільки надсилають чи привозять в Україну грошових засобів.

Питання залучення міжнародного міграційного капіталу та пов'язаної з ним проблеми привертають дедалі більше уваги міжнародних організацій, органів державної влади та регуляторів фінансових ринків. По суті йдеться про масштабну економічну діяльність, що здійснює вплив на загальну соціально-економічну ситуацію багатьох регіонів світу. Для України ці питання мають особливе значення, адже кількість трудових мігрантів, що перебувають за кордоном, обраховується кількома мільйонами осіб.

Міжнародна міграція трудових ресурсів, безумовно, впливає на економічний розвиток як країн-експортерів, так і країн-імпортерів робочої сили. Однак у міжнародну трудову міграцію втягуються не лише безробітні, але й частина працюючого населення. В цьому випадку рушійним мотивом міграції виступає пошук більш вигідних умов праці. Робоча сила переміщується з країн з низьким рівнем життя і заробітної плати в країни з більш високим рівнем. Національні відмінності в заробітній платі є об'єктивною основою міграції праці.

Різні форми відносного перенаселення, безробіття – не єдина причина міжнародної міграції робочої сили. Серйозною причиною є різниця в національних рівнях заробітної плати.

Ринок праці України характеризується наступними особливостями:

- загальне зниження трудомісткості у виробничій сфері;
- низький рівень заробітної плати в державному секторі економіки;
- високий рівень безробіття, зокрема прихованого;
- низька ефективність державної політики щодо підтримки малого підприємництва.

Також можна засвідчити вплив природно-економічних, політичних та інших чинників, що заважають створювати сприятливі умови щодо залучення інвестицій для працевлаштування в праце надлишкових регіонах [7]. За таких умов активізувалися процеси трудової міграції, зокрема міждержавної.

Згідно з даними Світового банку, за кількістю емігрантів Україна займає третє місце в світі – 6,5 мільйонів. Це приблизно 14% від сучасного населення країни. Звісно, більша частина – це люди, що поїхали відразу після розпаду Радянського Союзу до інших экс-радянських республік, або просто не повернулися з них [4].

За оцінками відділу міграційних досліджень Інституту демографії лише близько 2,2 мільйона емігрантів не відносяться до цієї категорії.

Не всі з цих 2,2 мільйона відносяться до "заробітчани" – тобто людей, які заробляють за кордоном гроші на проживання в Україні або на проживання тут їхніх сімей.

Близько 400 – 800 тисяч емігрували остаточно і навряд чи вже повернуться. Кількість же власне "заробітчани" оцінюється в близько 1,4 – 1,8 мільйона, або 7,8 – 10 % від працездатного населення країни.

Важливою частиною цієї проблеми є й гроші, які "заробітчани" переказують та привозять в Україну. За даними НБУ, у 2013 році приватні перекази з-за кордону склали близько 7 мільярдів доларів, або 4,3% ВВП. Так само, як і в випадку еміграції, не всі з цих грошей відносяться до, власне, переказів "заробітчани". Останні складають, згідно з даними Світового банку, близько 3% ВВП.

Очевидно, як кількість "заробітчани", так і їхні перекази, є достатньо великими, щоб привернути до себе широку увагу суспільств. З іншого боку, слід розуміти масштаб цього явища.

На відміну від таких країн як Таджикистан, Молдова або Киргизстан, в яких грошові перекази мігрантів складають, відповідно, 35 %, 23% та 15% від ВВП, в Україні трудова міграція не є провідним фактором підтримки економіки, вона надає додаткові робочі місця мешканцям депресивних регіонів.

Статистичні дані свідчать, що найбільший відтік мігрантів відбувається саме з праце надлишкових областей України (Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська, Луганська, Чернівецька та Львівська).

За оцінками фахівців, понад 90 % трудових мігрантів не реєструються у відповідних державних установах. Опосередкованим підтвердженням цього є постійне зростання потоку міграційного капіталу, що надходить в Україну від нелегальних трудових мігрантів. Він змінюється від 20 млрд. доларів до 35,3 млрд. доларів за рік, а кількість неофіційних мігрантів збільшується.

За результатами оцінки структури потоків зовнішньої міграції з України слід зазначити, що максимальна частка припадає на Російську Федерацію (48,4 %), 13,4 % припадає на Італію, 12,8 % - Чехію, 7,4 % - Польщу, 3% - Іспанію (рис. 2).

Якщо проаналізувати склад мігрантів за віком, то можна зазначити, що найбільш фізіологічно придатні для відтворення населення особи (віком 18-39 років) становлять 65,7%, зокрема жінки – 81,7%, тривалий час перебувають за кордоном, тобто з відривом від сім'ї. Це негативно позначається на відтворенні трудового потенціалу України [4].

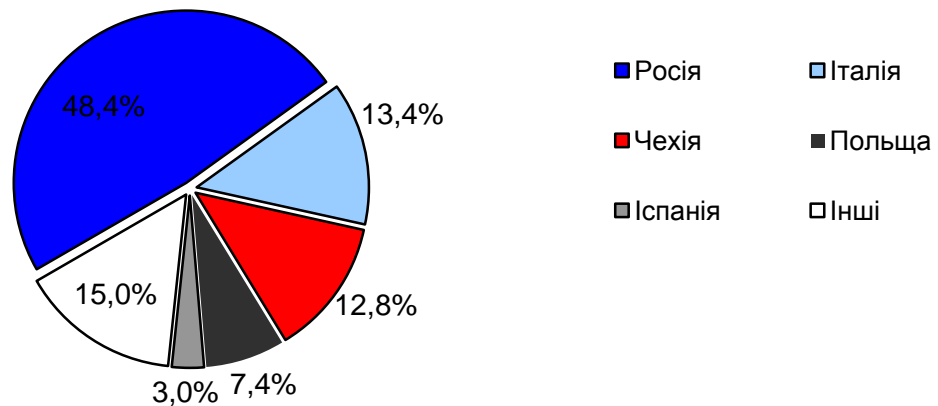

Рис. 2. Структура потоків зовнішньої трудової міграції України [6]

Тривалість перебування наших громадян на роботі за кордоном становить у середньому близько шести місяців. Оскільки в трудових міграціях бере участь майже 10% економічно активного населення, то пропозиція робочої сили громадян України за межами нашої держави складає 5% від загальної пропозиції робочої сили. Таким чином, сучасна трудова міграція не тільки зменшує масштаби пропозиції робочої сили на українському ринку праці, а й знижує її якість.

Міжнародна міграція робочої сили для України має такі негативні наслідки [5]:

- вплив продуктивної робочої сили, особливо вчених і спеціалістів, негативно впливає на трудовий потенціал України, знижується інтелектуальний потенціал країни (водночас національна економіка втрачає наймобільнішу і, зазвичай, найконкурентоспроможнішу частину трудового потенціалу, оскільки з метою працевлаштування за кордон виїжджають, в основному, молоді люди з досить високим рівнем освіти, внаслідок чого відбувається зміна структури трудових ресурсів);

- еміграція, зазвичай, супроводжується вимушеним розривом, хоч не рідко й не остаточним, сімейних зв'язків, їх послаблення;

- депопуляція населення країни;

- погіршення якості виховання дітей в родинях трудових мігрантів, розпад сімей;

- соціальне сирітство або проблема ще одного втраченого покоління;

- відтік кращого трудового потенціалу України;

- політичний аспект;

– трудові мігранти переважно зайняті на роботах, що мало сприяють підвищенню їх кваліфікації, набуттю навичок, потрібних для майбутньої продуктивної діяльності на батьківщині.

За оцінкою фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, мігранти заробляють 4,7 - 7,5 млрд. дол. на рік. При цьому вони додають, що нема інформації, скільки доходу мігранти залишають, а скільки надсилають на батьківщину. За їхніми припущеннями, в Україну надходить близько половини цих коштів, тобто 2,5 - 3,5 млрд. дол. Представники органів державної влади припускають, що українські мігранти переказують на батьківщину до 8 млрд. дол. Фахівці комерційних банків, що працюють на ринку грошових переказів, говорять навіть про 12 млрд дол. на рік.

Таким чином, однозначних оцінок щодо можливих надходжень міграційного капіталу в Україну нема, навпаки, є вражаючі відмінності. Такі великі розходження в оцінках щодо обсягів надходження міграційного капіталу в Україну зумовлені відсутністю державної політики у цій сфері, непрозорістю схем переказування коштів, а також обмеженнями валютного законодавства України, що забороняє відкривати громадянам рахунки за кордоном. Як наслідок, абсолютну більшість коштів трудові мігранти надсилають через неофіційні (незареєстровані) канали шляхом власного перевезення, через знайомих, водіїв міжнародних маршрутів, неофіційні системи грошових переказів.

Можливими шляхами зняття негативних наслідків еміграції робочої сили можуть бути такі заходи держави:

- заборона еміграції;
- введення податку на "відплив розумів" з метою компенсувати державні капіталовкладення в емігрантів;
- створення державою високоприбуткових галузей, що здійснюють експорт робочої сили. Така практика існує. Наприклад, азіатські НГК створили потужну високоприбуткову галузь економіки —експорт робочої сили, котра займається підготовкою і вербовкою працівників необхідних спеціальностей для роботи за кордоном. Перекази грошей на батьківщину експортованими працівниками приносять державі значний дохід. Приймаюча країна виграє і за рахунок змін на ринку робочої сили, і за рахунок позитивного впливу на державний бюджет. Країна еміграції втрачає за рахунок обох цих чинників.

Список використаних джерел:

1. Гаранін А.А. Соціально-економічні наслідки міжнародної трудової міграції / А.А. Гаранін, О.В. Малишев // *Проблеми розвитку внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект.* – №2. – 2011. – С. 340-346
2. Дронь Є.В. Трудова міграція в Україні: тенденції та наслідки / Є.В. Дронь, В.Г. Заньковська // *Економічні науки.* – №6. – 2010. – С.2-7
3. Жибак М.М. Трудова міграція та її вплив на формування та ефективне використання трудового потенціалу регіону / М.М. Жибак // *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України.* – 2010. – №154. – С. 124-132
4. Краузе О. Зовнішня трудова міграція населення України / О.Краузе // *Галицький економічний вісник.* – 2010. – №2(27). – С.26-34
5. Лавриненко С. І. Тенденції трудової міграції з України до країн СНД / С. І. Лавриненко // *Стратегічні пріоритети.* – №2(11). – 2010. – С.185-194
6. Лендєл М.А. Тенденції трудової міграції з України до країн СНД / М.А. Лендєл, Є.А. Ерфан, Є. Ковач // *Науковий вісник Ужгородського університету.* – №33. – 2011. – С.152-158
7. Малиновська О.А. Міграція в умовах глобальної фінансово-економічної кризи / О.А. Малиновська // *Регіональна економіка.* – 2010. – №2. – С.123-133

Чередниченко В.В., к.е.н.,

Тулуб О.М., к.е.н.,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ВПЛИВ ТІНЬОВОЇ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ НА ЕКОНОМІЧНУ БЕЗПЕКУ УКРАЇНИ

«Тіньова заробітна плата» або «зарплата у конвертах» стала однією із найбільших проблем сучасної економіки, у тому числі і на ринку праці. За даними експертів, сьогодні в Україні близько 45-50% заробітної плати виплачується «у конвертах». Така ситуація призводить до значних негативних наслідків не тільки для бюджету держави та її економічної безпеки, а й для самих працівників. Адже отримуючи «тіньову зарплату» вони позбавляють себе багатьох соціальних гарантій. Тому, одним із пріоритетних напрямів державної політики у сфері праці є детінізація заробітної плати.

Проблемам тіньової економіки та її впливу на динаміку макроекономічних показників України приділено багато уваги у працях вітчизняних вчених: В. Бордюка, С. Бондаря, Я. Дяченка, З. Варналія, В. Поповича, Т. Приходька, А. Соколовської та інших. Окремі аспекти тіньової економіки та її детінізації розглядаються у працях О. В. Черевка, А. В. Базилюка, Я. А. Жаліна, І. І. Мазур та інших дослідників. Проте жоден з вітчизняних науковців не розглядав тіньові заробітні плати в контексті економічної безпеки країни.

Нажаль наслідком системної кризи в економіці України стала тінізація на всіх рівнях суспільного життя. Під тіньовою економікою розуміють економічні процеси, які приховуються їх учасниками, не контролюються державою і суспільством, не фіксуються в повному обсязі офіційною державною статистикою [1].

За деякими даними, до 60 % населення України одержує доходи з тіньового сектору економіки і це не лише «зарплата у конвертах». Без перебільшення можна сказати, що кожний громадянин України час від часу приймає участь у створенні або розподілі тіньового ВВП, що сильно впливає на економічну безпеку нашої країни.

Поняття тіньової економіки фахівцями визначається неоднозначно. У зарубіжній літературі наводиться цілий ряд термінів, що у деталях мають розбіжності. Їх узагальнення, а також вивчення вітчизняного досвіду дають змогу окреслити межі тіньової економіки сферою діяльності визначеного контингенту, що займається напівлегальним чи цілком прихованим бізнесом.

Продукція такого бізнесу не контролюється органами державної влади, не враховується офіційною статистикою, і з цих причин не може бути включеною у валовий внутрішній продукт, а головне – результати такого бізнесу не оподатковуються і не можуть бути джерелом поповнення державного бюджету.

В західній літературі використовують досить багато термінів: «тіньова економіка», «неформальна економіка», «прихована економіка», «неофіційна економіка», «вторинна економіка», «чорна економіка», «таємна економіка», «підпільна економіка», «нелегальна економіка», «контрекономіка», «друга економіка», «чорний ринок» тощо. Такий численний набір термінів не випадковий і відображає різні аспекти та структурні складові тіньової економіки, а також підкреслює внутрішню якісну складність цього феноменального явища суспільного життя.

Одна з причин виникнення широкого спектра тлумачень такого поняття, як тіньова економіка, спричинена двозначністю, що міститься в самому терміні. З одного боку, у ньому вбачається нелегальний і кримінальний початок, а з іншого боку – стверджується, що мова йде все-таки про економіку і пов'язані з нею виробничі відносини.

По-різному визначають фахівці і роль тіньової економіки в суспільстві. Деякі вчені вбачають у тіньовій економіці небезпеку для економічного розвитку багатьох держав і світової економіки загалом, інші – заперечують суспільну небезпеку тіньової економіки, вважаючи її природним доповненням національних економічних систем. Одні впевнені в можливості і повній легалізації шляхом проведення економічних перетворень у суспільстві, інші ототожнюють її лише з кримінальними видами діяльності.

Як органічна складова економіки будь-якого суспільства, тіньова економіка є господарсько-комерційною діяльністю, що унаслідок визначених причин намагається уникнути державного обліку і контролю. При цьому між офіційною економікою та її «тінню» існує досить розмита межа, і критерії виділення тіньової економіки в порівняно локальний сектор господарювання мають не стільки економічний, скільки соціально-правовий характер.

Виходячи із сукупності державних обмежень, що регламентують і регулюють економічну діяльність, можна визначити основні причини й особливості поширення тіньової економіки в сучасній Україні:

1. Неефективна економічна політика, низька якість державних економічних програм і результативність економічної діяльності у всіх сферах і галузях економіки; недосконалість, неповнота, нестабільність, неузгодженість законодавчої бази.

2. Втрата довіри до економічних програм, державної економічної політики, до державних структур влади і бажання діяти виходячи з особистих інтересів за умов неможливості одержання доходів законними методами.
3. Недосконала податкова політика; недосконалість, неповнота, нестабільність законів про оподаткування; високе загальне податкове навантаження, у тому числі на фонд оплати праці, що веде до багаторазового зменшення офіційної заробітної плати і здійснення доплат готівкою.
4. Низький рівень офіційної заробітної плати у державному секторі економіки, у державних установах та організаціях, пенсій, інших соціальних виплат; високий, щодо офіційних доходів, рівень цін на споживчі товари і послуги.
5. Низький рівень життя і соціальної захищеності абсолютної більшості населення.
6. Політична нестабільність у державі.
7. Незадовільна діяльність усіх структур влади щодо забезпечення виконання законів, низька ділова кваліфікація і некомпетентність значної частини їхніх працівників.
8. Високий рівень корупції.
9. Відсутність значних капіталів, необхідних для реалізації підприємницьких інтересів за умов реформування економічних відносин.
10. Відсутність інвестиційних альтернатив для тіньових капіталів.
11. Відсутність ефективного контролю за економічною діяльністю.
12. Утворення кримінальних структур, зрощування із суб'єктами підприємницької діяльності, переростання в організовані злочинні угруповання і їх легалізація в суспільно-політичному житті; транс-націоналізація злочинності, створення міжнародних кримінально-економічних і адміністративно-економічних груп.
13. Правова незахищеність громадян і суб'єктів підприємницької діяльності від організованих злочинних угруповань і протиправних дій з боку корумпованих державних чиновників.
14. Значний ступінь деформації суспільної та особистої моралі; втрата історичних традицій, моральних і етичних норм, що лежать в основі поваги до приватної власності і підприємницької діяльності; слабкі внутрішні обмеження щодо протиправної діяльності.

Небезпека для економіки країни виходить з особливостей тіньової економіки за умов свідомого чи неусвідомленого сприяння з боку держави, а саме:

- тіньова економіка зароджується в надрах нормативно-правового поля, коли встановлені державою регульовальні норми не відповідають дії об'єктивних економічних законів, не мають надійних механізмів контролю за

дотриманням чинного законодавства; коли дії законодавчих і виконавчих структур державної влади вступають у протиріччя з об'єктивними економічними законами;

- за умов, коли держава через свої представницькі структури має найвищі повноваження у законотворчій, правоохоронній і виконавчій діяльності, саме зародження і поширення тіньової економіки вказує на терпимість держави до цього явища, що виникає внаслідок непогодженості намірів і дій різних галузей влади щодо розвитку окремих сфер;

- основою функціонування тіньової економіки є безоплатне використання суспільної власності: основних фондів, сировини, енергоносіїв, транспортних шляхів, трудових ресурсів;

- тіньова економіка служить збагаченню визначеного кола людей за рахунок обкрадання всього суспільства, передусім за рахунок джерел, що забезпечують фінансове наповнення державного бюджету.

Тіньова економіка не є якісно однорідною як за своїми структурними складовими, так і за кінцевими наслідками їхнього впливу на соціально-економічні процеси і відносини. Тому дуже важливо максимально чітко визначити її структуру, тобто з'ясувати, які найбільш характерні види економічної діяльності можуть включатися до складу тіньової економіки.

Слід зазначити, що тіньова економіка існує в усіх країнах світу. Вона відрізняється тільки обсягами, структурою і механізмами розвитку.

За даними Світового банку, середня питома вага тіньової економіки в постіндустріальних країнах становить 10-15 %. Її обсяги в США сягають 8-12 %, Канаді, Франції – 5-8 %, Норвегії, Швеції – 6-7 %, Італії, Латинській Америці та африканських країнах – 30 %, Чехії – 18 %, інших постсоціалістичних державах – 40-60 % валового внутрішнього продукту (13 % – в Узбекистані, 47 % – в Україні, 64 % — у Грузії) тощо [2].

На початковому етапі ринкової трансформації революційне перетворення системи управління і господарських зв'язків не могло не викликати зростання фіктивного сегмента тіньової економіки у всіх постсоціалістичних країнах. Він істотно пом'якшив падіння офіційного ВВП, і чим вище був цей спад, тим більша його частка переходила в «тінь».

Група економістів з Австрії опублікувала дослідження, присвячене обсягам тіньової економіки у 76 розвинених і країнах світу, що розвиваються. Рейтинг країн показує, який відсоток економіки держави перебуває у тіньовому секторі. Під тіньовою економікою дослідники розуміли як офіційно незареєстрованні доходи від легального бізнесу, так і прибутки від заборонених законом видів діяльності. За оцінкою дослідників, у промислово розвинених країнах «у тіні» в середньому 15 % офіційно названого обсягу валового

національного продукту, а в тих, що розвиваються, у середньому близько 33 %. З урахуванням цих цифр з офіційного світового ВВП, оцінюваного Міжнародним валютним фондом у 39 трлн. доларів, на «тіньову» частку припадає 9 трлн. доларів, тобто світова тіньова економіка прирівнюється за обсягами майже до офіційної економіки США [3].

Пошук шляхів подолання «тіньової» економіки завжди був актуальним завданням практично для всіх країн світу, оскільки проблема «тіньової» економіки має глибоке значення.

В Україні «тіньова» економіка виникла та набула значних масштабів ще за часів СРСР як наслідок економіки дефіциту. В умовах трансформаційної економіки вона набула нових форм та рис.

Розбіжності оцінок експертів щодо визначення рівня «тіньозації» в Україні пояснюється тим, що чітких алгоритмів таких розрахунків не існує, застосування кожного з них має певні труднощі (на сьогодні відомо більше 9 методів, кожен із яких має свої сильні та слабкі сторони).

Приховування доходів та правопорушення у сфері оподаткування в Україні охоплює всі види фінансово-господарської діяльності й характерні не тільки для комерційних, але й для державних підприємств. Найбільш «тіньовою» галуззю (за оцінкою Міністерства економіки України) є операції з нерухомістю – майже 62,0 % обігу перебувають у «тіні». За нею йде страхування – 53,0 %, будівництво – 40,0 % і деревообробка – 32,0 %. А, згідно з дослідженнями НДІ інформації та моделювання економіки, найбільшу частку «тіньової» діяльності сьогодні сконцентровано в промисловості. Тут «тіньові» обороти на 32,5 % перевищують офіційні. В інших галузях вони дещо менші, але теж істотні. У сільському господарстві «тіньовий» сектор складає 72,5 %, у будівництві – 70,8 %, у сфері послуг – 31,5 % [4].

Такий масштаб «тінізації» ВВП в Україні призвів до наступних наслідків:

- беззахисне становище найманих працівників, значна частка заробітної плати яких є неофіційною, тобто соціально не захищеною;
- неконкурентоспроможне, спотворене економічне середовище в країні, що відлякує іноземних інвесторів;
- висока диференціація доходів, отриманих у «тіньовому» бізнесі, що посилює нерівність у суспільстві, чим завдає йому не тільки економічних, але й моральних збитків.

Основною причиною, що спонукає до приховування доходів та ухилення від сплати податків, підприємці називають велику кількість видів податків, а також їх занадто високу ставку. Сукупний рівень складає понад 50,0 % фонду. А якщо не враховувати всіх податкових пільговиків, то рівень оподаткування доходів платників податків становить понад 70,0 % [2].

Відповідно нерівне становище суб'єктів підприємницької діяльності призводить до того, що деякі з них просто неспроможні сплачувати занадто високі для них ставки податків. На сьогоднішній день розмір фінансових санкцій за приховування або заниження прибутку для оподаткування становить 30,0 % від суми нарахованого податку. Облікова ж ставка НБУ значно перевищує діючий нині розмір фінансових санкцій. Таким чином, платник більше зацікавлений у свідомому порушенні норм законодавства, ніж у залученні кредитних ресурсів для сплати податкової заборгованості.

Одним з елементів «тіньової» економіки являється – зарплата у «конвертах». Працівник, який одержує зарплату без належного оформлення на роботі або за двома відомостями, втрачає не лише право на соціальний захист, наприклад у випадку втрати працездатності, а й прирікає себе на злидарську пенсію [3].

Та головна небезпека такого виду розрахунків, як і «тіньової» зайнятості, полягає не лише у тому, що бюджет недоотримує кошти. Працюючи нелегально, або отримуючи заробітну плату «у конвертах», громадяни роблять краще лише своїм роботодавцям, які замість того, щоб сплачувати кошти на соціальне страхування громадян, використовують їх для власного збагачення, а працівники у відповідний момент просто залишаються ні з чим.

При виплаті «тіньових» зарплат, роботодавець не здійснює відрахування до Пенсійного фонду на індивідуальний особовий рахунок робітника. Відповідно їм не зараховується страховий стаж, отже втрачається право на пенсійне забезпечення. Деякі науковці прогнозують, що з часом в Україні зовсім відмовляться від загального пенсійного страхування, відповідно виплати будуть проводитися тільки з особистих рахунків, тобто працівники, що працюють неофіційно через 20-30 років можуть зовсім залишитися без допомоги держави.

«Тіньові» працівники не мають право на відпустку, на оплату лікарняного, ніяких соціальних гарантій, передбачених для працівника законодавством. З рештою, зарплата у конвертах ставить під загрозу навіть вчасне одержання пенсії їх батьками.

Ініціатори боротьби із зарплатами у конвертах пояснюють термінову необхідність змін тим, що через несплату податків і внесків з тіньових доходів країна втрачає мільярди гривень, а працівники залишаються без відповідного соціального захисту і в майбутньому — без належного пенсійного забезпечення. За оцінками експертів різних інституцій, в Україні за різними тіньовими схемами робітники отримують 40-50% зарплат, що становить близько 145 млрд грн. [].

Існує проблема зрівнювання офіційних зарплат персоналу різної кваліфікації: працівники найпростіших професій і керівники мають оклади на рівні мінімальної заробітної плати.

Водночас у багатьох країнах з метою легалізації зарплат провели заходи з підвищення мінімальних державних гарантій з оплати праці, посилили контрольні функції інспекції праці щодо їхнього дотримання. Це дозволило домогтися стабілізації і навіть скорочення масштабів прихованих форм оплати праці, збільшити надходження до фондів соціального страхування.

Для досягнення мети пропонують посилити відповідальність працедавців, зокрема, за виплату зарплати нижче мінімальної або пізніше встановленого терміну. Планують також підвищити рівень наглядової функції посадових осіб, уповноважених застосовувати адміністративні стягнення.

Отже, для вирішення проблеми зарплати у «конвертах», можна виділити декілька основних *шляхів*:

- *виведення самої економіки із «тіні»*, шляхом зменшення податкового навантаження. Проте підходити до такого зниження, необхідно дуже обережно. Слід враховувати реальний стан підприємництва у тій чи іншій сфері економіки. Крім того, слід врахувати і депресивність регіону перебування підприємців;

- *зменшити кількість видів податків*, в 2013 році були спроби зменшити, кількість податків з 22 до 9, але нажалі проект так і не був впроваджений. Влітку 2014 року запропонували нову концепцію податкової реформи та включення до податків єдиного соціального внеску (ЄСВ). Тобто уряд включив страховий платіж в систему оподаткування, чим фактично визнав, що пенсійна система в Україні не працює. Це означає, що слід не тільки розмір ЄСВ зменшувати і боротися за легалізацію заробітних плат, але й запроваджувати справжнє пенсійне страхування.

Урядовці пропонують знизити ставку ЄСВ до 18%, але лише для тих платників, які збільшать фонд оплати праці в два рази. Майже таку саму концепцію «зниження» ставки ЄСВ пропонував рік тому уряд Азарова, проте вона передбачала введення 18% для тих, у кого середня зарплата не менше подвоєної мінімальної, а не в разі збільшення вдвічі фонду оплати праці [6].

Нажалі жодних змін для держави не відбудеться, тому що будуть розбалансовані умови роботи в різних галузях, сферах і навіть регіонах України, бо ставка ЄСВ буде різною (для тих, хто зможе подвоїти зарплату – 18 %, а для тих, хто не здатен цього зробити – вдвічі вища). Тобто ті, хто платять сьогодні офіційно 5 000 грн, повинні будуть або збільшити вдвічі зарплати, або подвоїти штат. Проте ті, хто платять мінімальну зарплату, зможуть отримати знижену ставку, піднявши зарплату менше, ніж до 2 500 грн.

Отже, знову в програші опиняться ті, хто вже сьогодні намагається працювати згідно законодавства.

- *зменшити відсоток на податки*, особливо зменшення податкових відрахувань із зарплати. Натомість варто підняти розмір мінімальної заробітної плати. При цьому слід розглянути і можливість застосування індикативної зарплати. Метод індикативних зарплат показав свою ефективність у боротьбі із «тіньовими зарплатами» при застосуванні в Болгарії [7];

- *обов'язкове укладання трудових угод* потрібно, тому що тоді роботодавець повинен надати співробітникові роботу по обумовленій трудовій функції, забезпечити нормальні умови праці і в повному обсязі виплачувати йому заробітну плату, відповідно працівник буде більше захищений;

- *провести заходи з підвищення мінімальних державних гарантій з оплати праці*; але ці заходи повинні бути добре продумані та прораховані;

- *контроль з боку державних органів* (Державна податкова служба України, Державна інспекція України з питань праці) за належним розміром заробітної плати, попереджуючи випадки її свідомого заниження роботодавцями;

- *збільшити штрафи за зарплату в «конвертах»*. Нині Україна має найнижчі штрафні санкції за порушення законодавства про працю. У країнах Європи мінімальні штрафні санкції за таке порушення складають від 8300 грн (Болгарія) до 100 тис. грн (Чехія), максимальні — від 83 тис. грн (Болгарія) до 2 млн грн (Словаччина).

Тобто це означає запровадження активної практики штрафів і перевірок. Так, Мінсоцполітики ініціює стягувати з юридичних осіб штраф у розмірі 34 тис. грн за кожного нелегального працівника [3].

- *запровадження особових рахунків у Пенсійному фонді*, за якими кожний робітник зможе перевірити скільки відрахування надійшло на його рахунок.

А що стосується роботодавців, то є час донарахувати до мінімальної зарплати внески та не позбавити своїх найманих працівників страхового стажу і права у майбутньому на отримання пенсії.

Слід враховувати і іноземний досвід. Наприклад, у європейських країнах дане питання вирішується за допомогою диспозитивних методів, насамперед методу заохочення. Такі методи доцільно і запровадити і в Україні. Так, підприємствам де не виявлено фактів виплати заробітної плати в конвертах, мають надаватися податкові канікули.

- *перерозподіл часток роботодавця і працівника в структурі соцвнесків*. На сьогодні співвідношення цих складових в Україні – одне з найнижчих у світі. У нашій країні співробітник платить тільки 8,7 % від усього соцвнеску. Тоді як в Республіці Австрія– 40 %, Республіці Болгарія– 42 %, в Королівстві

Іспанія– 16,5 %, Італійській Республіці – 23 %, Латвійській Республіці – 27 %. У Республіці Молдова і Республіці Польща ці значення взагалі досягають 49 % і 56% відповідно. Такі заходи приведуть до того, що працівник буде сам заінтересований у тому, щоб отримувати високу «білу» зарплату, тому що чим вищий розмір його внеску, тим вища відповідальність за формування власного пенсійного рахунку, виплат по безробіттю, лікарняних. Для України на першому етапі прийнятною була б пропорція 30 на 70 на користь роботодавців. Таку ідею підтримують і у Федерації роботодавців України [].

- *поліпшення якості державних послуг*, тобто впровадження низки заходів з поліпшення якості послуг, що надаються державою.

- *доцільно проводити роз'яснення серед населення*, що легальна заробітна плата вигідна насамперед робітникам, у результаті чого вони не позбавляються соціальних гарантій.

- *податкова система має стати відкритою, прозорою та зрозумілою*.

Зараз нікого не здивує той факт, що в тіні перебуває близько половини зарплат українців. Ціна виплат «в конверті» при цьому чимала. Паралельно отримав свій розвиток і продовжує діяльність нелегальний ринок конвертаційних послуг, незважаючи на численні перевірки та наведення порядку.

Однак, парадокс полягає в тому, що саме за рахунок тіньових фінансів Україна і витримала кризу. Тобто в нинішніх умовах боротьба з тіньовиками з боку держави означає «рубати гілку», на якому тримається економіка країни. Більшість підприємств намагаються ухилитися від сплати податків не від солодкого життя, оскільки не вони, а держава визначає умови і правила гри.

«Тіньова» оплата праці вигідна як працівникові – він отримує більш високу зарплату, так і роботодавцю, який уникає обтяжливих процедур оподаткування. Але держава при цьому нав'язує загрозу позбавлення соціальної захищеності на час втрати працездатності, при нещасних випадках на виробництві, порушення трудових відносин роботодавцем, що не платить внески до фондів соцстраху.

Зарплату «в конверті» намагаються асоціювати з «життям без гарантій»: люди похилого віку позбавляються пенсій, хворі – лікарняних, безробітні – фінансової допомоги; без фінансування не можна залишати інфраструктуру, дороги, дитячі садки і школи.

Розвиток бізнесу внаслідок ведення подвійної бухгалтерії стає, як запевняють, не передбачуваним, а найнятий робітник без належного оформлення не несе ніякої адміністративної та кримінальної відповідальності за свою діяльність.

Якщо бути відвертими, то саме держава сприяє конвертації виплат, змушуючи підприємців вести тіншову бухгалтерію. Нездатний платити встановлені податки, роботодавець у спробі вижити найчастіше обирає один з двох варіантів.

Перший, і цілком легальний, передбачає реєстрацію співробітників як приватних підприємців, які платять єдиний податок. А другий варіант «тіншовий», коли незначна частина зарплат виплачується офіційно, а основна – у конверті. При цьому спрацьовує конкуренція: організація чи установа, яка чесно платить всі податки, стає неконкурентоспроможною. Він змушений або підвищувати ціни на свої товари і послуги, або шукати «сірі» шляхи у лабіринту законодавства.

Зараз загальне навантаження на фонд оплати праці становить близько 56,6%: 3,6% виплачує найманий працівник, 38% – роботодавець, до того ж із зарплати працівника відраховується 15 % податок з доходу. Значній частині українських підприємців (згідно зі статистичними даними – близько 40%) не під силу такі виплати.

Розглянемо аналогічні показники на фонд оплати праці в ряді країн Європи.

Від 1 січня 2011 року єдиний спрощений податок для працюючих в Угорщині становить 16 % замість 32 % (це була нижня межа оподаткування фізичних осіб) і 44 % найвищого рівня старого податку. Зараз ці високі прогресивні ставки вже у минулому.

Згідно з новим законом, бюджет середньостатистичної родини з 3-4 осіб поповниться додатковими 50-ма чи 100 доларами США. У випадку народження третьої і четвертої дитини і за умови, що обидва батьки працюють, держава доплачуватиме такій сім'ї ще по 100 доларів США на дитину.

Проте, не дивлячись на критику профспілок і гострі зауваження з боку опозиції, консервативний уряд Угорщини не вніс суттєвих доповнень до законопроекту перед процедурою ухвалення. Праві пояснюють це тим, що при спрощеному оподаткуванні громадяни будуть менше приховувати від держави свої доходи і не живитимуть у такий спосіб тіншову економіку. Водночас уряд пообіцяв малому і середньому бізнесам ввести додаткові дешеві кредитні лінії.

Система оподаткування в Чехії проста, функціональна і зручна. Спочатку законодавці чеських економічних законів, доклали багато зусиль і коштів, для полегшення процедури звітності юридичним особам (SRO), приватним підприємцям, іншими словами середньому та малому бізнесу.

У зв'язку з проведеною податковою реформою податок на прибуток юридичних осіб склав 24 % в 2007 році. У 2008 році податкова ставка на прибуток склала 21 %, з подальшим зниженням ставки в 2009 році до 19 %. У

випадку, якщо фірма не веде діяльності і відповідно здає нульовий баланс, вона звільняється від оплати податку на прибуток.

В Чехії податки від фонду заробітної плати нараховуються та сплачуються тільки у випадку наявних у юридичній особі працівників (фізичних осіб) офіційно проведених та внесених до реєстру магістрату з працевлаштування. Ставка податку становить медичного 13,5 %; ставка соціального податку складає 34%; ставка прибуткового податку становить 15 %.

Терміни здачі річного балансу визначені кінцем березня, року наступного за звітним. Оплата податків від фонду заробітної плати можлива щомісяця або щокварталу. Решта податків оплачуються щоквартально. Умови щомісячної або поквартальної оплати податків вказуються в даних юридичної особи при постановці на облік в податковій інспекції, або на підставі заяви керівництва юридичної особи у фінансові органи.

Всі громадяни Болгарії платять податки на доходи: як службовці, так і особи вільних професій. У випадку, коли фізичні особи є постійними резидентами Болгарії, податок стягується як з доходів, отриманих у Болгарії, так і за її межами. Іноземні резиденти, які працюють в Болгарії, платять податок на доходи, отримані тільки в даній країні. Для того, щоб вважатися резидентом Болгарії, потрібно проживати в країні протягом, принаймні, 183 днів у рік. Якщо ж період проживання становить менше 183 днів, і при цьому громадяни мають будинок у Болгарії, який є місцем їх основної резиденції, вони також вважаються резидентами країни. Роботодавець зобов'язаний кожен місяць утримувати із заробітної плати службовця суму прибуткового податку, що підлягає сплаті, та витрати на державне страхування. Податок на доходи фізичних осіб становить 10 %. Прогресивна шкала скасована.

У Данії прибутковий податок з фізичних осіб – один з найважливіших, оскільки забезпечує приблизно половину загальної суми податкових надходжень. Ставки податку диференційовано залежно від доходу – від 5 до 15%. Основна податкова ставка становить 5,5 % і розраховується виходячи з оподаткованого доходу після вирахування неоподаткованого мінімуму. Якщо дохід платника податків становить менше 198000 датських крон (близько 26550 євро) на рік, він сплачує податок лише за основною ставкою.

Середня податкова ставка становить 6% і розраховується на основі особистого доходу й частини доходу від капіталу. Податок розраховується тільки на частину доходу, що перевищує оподатковуваний за основною ставкою дохід (198000 датських крон). Внесок до Фонду ринку праці розраховується як відсоток від суми особистого доходу виходячи з величини сумарного особистого доходу без урахування будь-яких відрахувань і становить 8% .

У Польщі податок на доходи фізичних осіб встановлено Законом «Про податок з фізичних осіб» від 26 липня 1991 року і Законом «Про акордне начислення податку на деякі види доходу фізичних осіб» від 20 листопада 1998 року. Оподаткуванню належать доходи фізичних осіб незалежно від джерела надходження. Підприємці – фізичні особи мають право обрати фіксований податок в розмірі 19 %. Закон «Про податки з фізичних осіб» передбачає більше ніж 100 видів діяльності, що звільнені від податку на доходи, або передбачають певні пільги.

З 1 січня 2009 року у Республіці Польща введено два види податку від фізичних осіб. Якщо платник податку протягом року отримував дохід у розмірі до 85528 польських злотих (30545 дол. США), то повинен сплатити податок у розмірі 18 % від доходу. Всі доходи платника податку, які перевищуватимуть вищезгадану суму доходу, сплачуватимуть податок у розмірі 32 %.

У системі сплати соціальних зборів у Росії відбулися значні зміни. Три раніше існуючі збори (до Державного пенсійного фонду, до Фонду обов'язкового медичного страхування і до Фонду соціального страхування), порядок сплати яких регулювався різними законами й підзаконними актами, замінені єдиним соціальним податком (ЄСП). Крім цього податку окремо стягується збір на страхування від нещасних випадків на виробництві й професійних захворюваннях. ЄСП сплачується роботодавцями і його ставка є регресивною та залежить від розміру сумарних виплат працівникам і становить із січня 2005 року від 26% до 2%. До цього моменту максимальна ставка становила 35,6%.

Ставка збору на страхування від нещасних випадків на виробництві й професійних захворювань визначається на підставі класифікації підприємств по групах виробничого ризику й установлюється в межах від 0,2% до 8,5%.

Податок на доходи фізичних осіб обчислюється й сплачується роботодавцем. Оподатковуваною базою є сукупний дохід фізичної особи, що є резидентом Російської Федерації, й доходи із джерел у Російській Федерації, одержувані особами, що не є резидентами. Ставка податку на доходи резидентів становить 13 %, нерезидентів – 30 %, на доходи у вигляді виграшів, страхових виплат – 35 % .

У Франції прибутковий податок з фізичних осіб становить 20 % податкових доходів бюджету, це пов'язано з історичними особливостями і з тим, що уряд використовує прибутковий податок для здійснення своєї соціальної політики. На прибутковий податок покладено функції стимулювання вкладів населення у заощадження, нерухомість, придбання акцій. Усе це створює складну систему розрахунку податку і застосування численних пільг і вирахувань. Так, з 25 млн. платників фактично сплачують податок лише 15 млн.

або 52%. Потенційні платники — усі фізичні особи, а також підприємства і кооперативи, що не є акціонерними товариствами. Податок обчислюється за єдиною прогресивною шкалою з огляду на економічні, соціальні умови, сімейне становище і вік кожного платника. Ставки прогресії — від 0 до 56,8% залежно від доходів. Щороку шкала уточнюється, що дає змогу враховувати інфляційні процеси.

Повертаючись до українських реалій, потрібно відмітити, що нехтувати законом мало кому приємно, та й завжди, особливо у сфері підприємництва, цінувалися стабільність і рівновага. Але між стабільністю і взагалі життям організації підприємцю вибрати не доводиться. Коли стоїть питання: вийти «в мінус», але чесно, чи піти «в тінь» — рішення ухвалюється на користь останнього.

Ніхто не може гарантувати незмінність нинішнього пенсійного законодавства, сам законодавець не в змозі прогнозувати, від чого буде залежати заробітна плата в майбутньому. «Нехай краще платять «в конверті», а на пенсію відкладу собі сам ті ж 33,2%, - це ж яка сума накопичиться років за 30...» — приблизно так міркують молоді фахівці, вважаючи, що тільки тому, хто близький до пенсії, варто про неї турбуватися. Адже, беручи до уваги середню тривалість життя в нашій країні (за даними Держкомстату, вона складає близько 68 років), певна частина нинішніх платників податків просто не доживе до пенсії. Інші ж візьмуть за основу ту, яка буде, наприклад, у 2030 році, і зроблять нарахування з неї.

Нинішні відрахування до Пенсійного фонду — це пенсії сьогоднішніх пенсіонерів. А нинішніх працездатних осіб і тих, хто з часом досягне пенсійного віку, будуть забезпечувати пенсіями наступні покоління працівників. Однак співвідношення працездатного населення і пенсіонерів не дуже радує: в Україні досі зберігається тенденція зменшення народжуваності та зростання середньої тривалості життя тих, хто досяг пенсійного віку. Тому нам залишається тільки сподіватися на зміну демографічної ситуації на краще.

Виплата зарплат «у конвертах» передбачає користування послугами конвертаційних центрів (КЦ). Їх функціонування — явище досить поширене в нашій державі. Ці організації з допомогою банків переводять у готівку безготівкові кошти, надають послуги з мінімізації обов'язкових відрахувань до державного бюджету, сприяють незаконному формуванню податкового кредиту і виведенню валютних коштів за кордон з подальшим їх ввезенням на територію України за заниженою ціною. До складу типового КЦ входить від 10 до 30 підприємств різних форм власності. Схема їх роботи полягає в тому, що посадові особи фірми або установи оформляються як підприємці. Щомісяця, напередодні виплати зарплати, такі підприємці відраховують з оборотних

коштів суму, яку потрібно перевести у готівку – це неофіційна зарплата, витрати на бензин, бонуси, хабарі на випадок перевірок, а також просто гроші для себе. Оформляються фіктивні акти нібито виконаних робіт, гроші перераховуються через банк, а «конвертаційні підприємці» знімають їх з рахунків.

Звертаються до послуг КЦ повні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, закриті акціонерні товариства, приватні підприємства, тобто як фізичні, так і юридичні особи. При цьому їх економія на податках передбачає витрати на так званій дах, свого роду «хабарний фонд», якому систематично потрібно платити певну суму.

Оскільки держава нормами кодексів та податками сама заганяє наше підприємництво в тінь, вона ж і обумовлює виникнення КЦ, при цьому афішуючи свої дії, спрямовані на ліквідацію таких центрів. Систематично з'являються повідомлення про намір закрити взагалі всі подібні структури.

Відповідно до нового Податкового кодексу, податкова міліція отримала право перевірки (навіть без попередження) трудових відносин на підприємствах в приватному секторі. З метою ліквідації такого явища, як «конвертні» зарплати, і наповнення Пенсійного фонду податківці зможуть перевіряти роботодавців на предмет трудового оформлення працівників, їх офіційної зарплати і внесків до Пенсійного та інших соціальних фондів.

Новим Податковим кодексом передбачено зниження ПДВ (до 17%), та поступове зниження податку на прибуток підприємств (до 16%) і податку на дивіденди (до 5%), зменшення кількості місцевих податків і зборів, а також спрощення бухгалтерії за рахунок сплати всіх внесків в один замість окремих нарахувань на кожен з фондів соціального страхування. Але чи достатньо буде таких змін для подолання масових виплат «в конверті» або припинення діяльності конвертаційних центрів – вирішать час, підприємець і можливі подальші зміни, спрямовані на створення більш комфортних умов для розвитку бізнесу.

На сьогоднішній день більшість працездатних українців (близько 60% від загальної кількості населення) продовжують підтримувати тіньову зарплатну схему. Підтвердила це і організація економічного співробітництва та розвитку, за спостереженнями якої, така схема в наших громадян асоціюється переважно зі збільшенням їхніх доходів.

З відповідальністю за нелегально виплачену і отриману зарплату, на перший погляд, все просто: для працівника ввели адміністративну, для роботодавця – кримінальну відповідальність. Підстави притягнення до останньої знаходяться вкрай рідко: хіба що хтось із працівників звертається зі скаргою до прокуратури (а це, як свідчить практика, виняткові випадки). Для

підприємця, спійманого під час першої перевірки, справа може обмежитися доганою; попався в ході другої – доведеться сплатити штраф, а хто не виправить ситуацію на час третьої перевірки підпадає під кримінальну відповідальність, але найчастіше підприємство просто закривають. Банки, що беруть участь у діяльності конвертаційних центрів, в гіршому випадку позбавляють ліцензій.

Міністерство соціальної політики готує законопроект про легалізацію зарплати і робочих місць, який може наробити шуму не менше, ніж пенсійна реформа. Діяти будуть адміністративними методами і, можливо, дуже жорстко. За виплату зарплати в конвертах пропонується позбавляти волі на термін до п'яти років. Судячи з законопроекту, виконання трудового законодавства буде не менш ретельно перевірятися, ніж сплата податків. Правом перевіряти займатиметься податкова служба, КРУ, Пенсійний фонд і навіть, чомусь, органи ліцензування. Згідно з попередніми розробками, за використання найманої праці без оформлення трудових відносин керівнику загрожує позбавлення права займати керівні посади та займатися підприємницькою діяльністю на термін до десяти років.

За виплату винагороди без нарахування та сплати податків і зборів або виплату зарплати в розмірі меншому, ніж мінімальна заробітна плата, - штраф від 500 до 700 неоподатковуваних мінімумів. Те ж, але повторно – від 700 до тисячі неоподатковуваних мінімумів або обмеження волі на термін до трьох років, або позбавлення волі на термін до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади та займатися певною діяльністю на термін до трьох років.

Юридично міри покарання ще мають бути доопрацьовані в Мін'юсті та Кабміні. Поки ж варто керуватися положеннями Кодексу законів про працю, Податковим кодексом, Законом України «Про оплату праці».

Викрити організацію в нелегальній виплаті зарплат не дуже складно: про це можуть свідчити різні чинники, наприклад, фірма виплачує тільки мінімальну зарплату або набагато нижче, ніж у середньому по галузі. Однак для здійснення контролю за її діяльністю потрібно проводити моніторинг, аналітичні дослідження, мати справу з судами.

Відмова від встановлених розмірів податків для держави означає втрату значної частини надходжень до бюджету. Разом з тим, зменшення масштабів тінізації зарплати залежить від законодавчих змін, націлених перш за все на зменшення податкового тиску на бізнес.

Економія підприємств в умовах нелегальних розрахунків з працівниками становить як мінімум 20% фонду зарплати. По суті, це кошти, втрачені держбюджетом. Якщо уявити такий варіант, що нарахування до Фонду оплати

праці зменшуються на 20-25%, зарплати легалізуються та економіка подає ознаки життєздатності, то можна було б представляти і зниження дефіциту бюджету і Пенсійного фонду. Проте навіть при такому, дуже ідеалістичного для сьогоднішньої України, розвитку подій слід враховувати психологію - той же людський фактор. Навіщо платити більше, тим більше коли довіри до влади немає. При зменшенні або скасуванні деяких відрахувань, навряд чи слід чекати на бум громадської відповідальності і масової легалізації зарплат. Можливо, щось змінилося б, якби напрямки використання бюджетних коштів були більш прозорими.

Влада хоч сьогодні може зробити значний крок на шляху до легалізації зарплат – закрити конвертаційні центри. Тоді роботодавець просто не зміг би виплачувати «в конверті». Але ні при одній владі КЦ не вдавалося ліквідувати повністю.

Залишається відкритим питання щодо економічної безпеки країни. Легалізація зайнятості та детінізація заробітних плат є передумовами стабілізації Державного бюджету та досягнення цілей реформування системи пенсійного страхування, передбачених Програмою економічних реформ на 2010–2014 рр. Існуючий масштаб тінізації ринку праці та наявність налагоджених механізмів легкого виведення у тінь заробітних плат негативно позначається на розмірах внесків працюючих до Пенсійного фонду (ПФУ) та фондів соціального страхування (ФСС), а також доходах бюджету від податку з доходів фізичних осіб. Крім того, додана вартість, яка формується на підприємствах, що сплачують нелегальну заробітну плату, штучно занижується, що негативно впливає на обсяг надходжень до бюджету від ПДВ. За таких умов, навіть незначні коливання економічної кон'юнктури збільшують масштаби виведення заробітних плат у тінь, що дестабілізує систему державних фінансів та солідарну пенсійну систему, а також стримує нагромадження коштів накопичувальної системи.

Соціальна незахищеність та неможливість реалізації соціальних гарантій нелегально працюючими або тими, хто частково отримує тіньову заробітну плату, спричинює зростання рівня бідності в країні. Маніпуляції з розміром офіційних доходів дають можливість нелегально та легально працюючим з низькою офіційною заробітною платою необґрунтовано отримувати від держави соціальну підтримку, що негативно позначається на результативності вирішення завдань реформи системи соціальної підтримки.

Основним принципом реалізації заходів з детінізації заробітних плат має стати непогіршення умов ведення бізнесу та оплати праці сумлінних платників податків.

Низький рівень податкової культури, пов'язаний з відсутністю у суспільстві норм і стандартів поведінки щодо дотримання законодавства та сплати податків і страхових внесків, значною мірою зумовлений безкарністю правопорушень у цій сфері. Запровадження «періоду очікування» частково подолає практику відсутності санкцій за недотримання норм законодавства.

В той же час економічна безпека – це такий стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз і здатний задовольнити потреби особи, сім'ї, суспільства та держави [5].

Тіньова економіка – незареєстрована в установленому порядку економічна діяльність суб'єкта господарювання, яка характеризується мінімізацією витрат на виробництво товарів, виконання робіт та надання послуг, ухиленням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), статистичного анкетування та подання статистичної звітності, наслідком якого є порушення законодавчо встановлених норм (рівень мінімальної заробітної плати, тривалість робочого часу, умови і безпека праці тощо) [6].

Згідно Господарському Кодексу України підприємство як вид господарської діяльності – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [2].

Вплив тіньових процесів на рівень економічної безпеки держави можна подати наступним рисунком (рис. 1). Тіньова економіка впливає на економічну безпеку підприємницької діяльності в державі через форми та елементи управління, які представлені двома блоками.

Як випливає з рис. 1 механізм впливу тіньової економіки на економічну безпеку України передбачає можливість цілеспрямованого управління впливом. В управлінні пропонується використовувати такі форми як: забезпечення ефективної взаємодії держави і бізнесу в регулюванні економічних процесів і зміцненні економічної безпеки; підвищення якості управління підприємствами; всебічна підтримка малого підприємництва; інноваційна діяльність різних типів підприємств; розробка і втілення в життя структурної політики; активізація науково-технічної політики; запобігання витоку капіталів з України та їх повернення в національну економіку; реалізація антикорупційної політики.

До елементів системи управління впливом тіньової економіки на економічну безпеку підприємницької діяльності в Україні пропонуємо віднести:

Президента України; Верховну Раду України; Раду національної безпеки і оборони України; Кабінет Міністрів України; міністерства та відомства; Конституційний суд України, суди загальної юрисдикції; органи прокуратури;

органи місцевої державної влади, місцевого самоврядування, підприємства, організації; громадяни та об'єднання громадян.

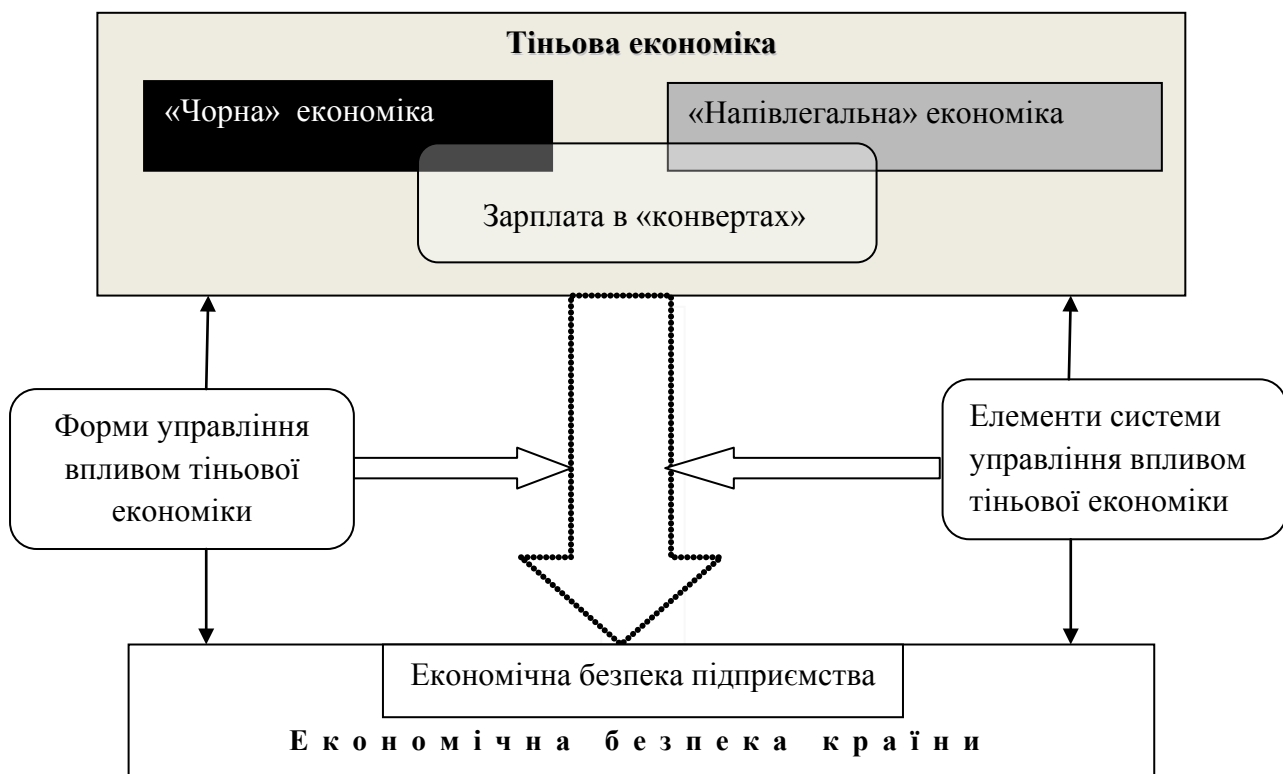

Рис. 1. Схема впливу «тіньової» зарплати на економічну безпеку країни (розроблено автором)

Дію механізму управління впливом тіньової економіки на економічну безпеку підприємницької діяльності в Україні на кількісному рівні пропонується подати у вигляді рекурентного співвідношення в наступній формі.

Висновок полягає в тому, що сучасний рівень наукових досягнень у напрямку досліджень економічної безпеки підприємницької діяльності і тіньової економіки дозволяє аналізувати на якісному і кількісному рівнях вплив різних чинників на рівень економічної безпеки України.

На сьогодні, в стані політичної, соціально-ментальної та економічної кризи, на фоні воєнних дій, рівень тінізації залишається фактично незмінним. За оцінками експертів, він становить близько 50% української економіки. На жаль, ситуація складається так, що тенденції до зниження цього показника навряд чи можна очікувати найближчим часом. Аби економіка стала більш відкритою, потрібно, щоб добре працювали інститути (інакше кажучи, були

правила гри). Дуже важливо, щоб вони були однакові і зрозумілі для всіх економічних агентів. Лише за таких умов можна очікувати на внутрішніх та іноземних інвесторів, які знатимуть, куди вони вкладають кошти і які вигоди матимуть. В Україні не відбувається будівництва таких зрозумілих і відкритих інститутів. Натомість маємо корупційні прояви, незрозумілий непрозорий перерозподіл власності, рейдерські атаки – з одного боку, а з іншого – надмірний податковий тиск, неусталеність податкового поля (щороку змінюється законодавче і нормативне середовище). Все це, безумовно, не сприяє розвитку бізнесу в державі.

Останнім часом доводиться спостерігати негативну картину, коли низка іноземних інвесторів (зокрема, банки) згортають діяльність в Україні. А за банками, як правило, тягнеться й інший бізнес. Тому ці процеси не можуть не тривожити.

Загрозою економічної безпеки країні залишається низька купівельна спроможність населення. І хоча ми говоримо, що зарплати зростають, поперше, вони зростають символічно, по-друге, зростання – вкрай нерівномірне. Тож на кінець року прогнозуємо нульовий рівень інфляції. Причина в тому, що маємо незначні валютні надходження у 2013 році. Розміщені Україною євробонди у першій половині року не змогли перекрити потреби. До того ж ми маємо негативне зовнішньоторгівельне сальдо за рахунок того, що значну частку імпорту, насамперед газу, повинні сплачувати валютою. Крім того, низька економічна динаміка не дає можливості отримувати валютні ресурси в такому обсязі, як це було у попередні роки, коли експорт стрімко зростав. Відзначу один рятівний для держави фактор: населення не так жваво скуповує валюту, а навпаки — стало більше її продавати.

Цьогорічні високі боргові виплати призвели до суттєвого падіння валютних резервів. У жовтні і листопаді на Україну чекають ще дві значні виплати.

Є кілька характеристик відповідності обсягу валютних резервів іншим макроекономічним показникам. Наприклад, покриття резервами імпорту. Вважається, якщо показник резервів покриває три місяці імпорту, то це — надійно. Тривалий час у нас цей показник був більший, зараз — десь близько 2,7 місяця. Це – не критична ситуація, але все ж таки нижче рекомендованого показника.

Ще один показник – покриття грошової бази резервами, наскільки національні гроші забезпечено міжнародним резервом. Неофіційно нормальним вважається рівень покриття 100 %. Тривалий час в Україні так і було. Зараз – на рівні 60 %. Отже, спостерігається сильний девальваційний тиск, і макроекономічна стабільність у нас уже ненадійна.

Існує також показник адекватності резервів – рівень покриття резервами зовнішніх боргів, насамперед короткострокових. Зараз обсяг резервів – близько 21 млрд. дол., а короткострокові борги – на рівні 62 млрд. дол. Звичайно, значна частина боргів – приватні, але така ситуація може спричинити значний тиск на валютні ринки.

Отже, найбільші ризики у зв'язку з малими валютними резервами – це складнощі для України вчасно і в повному обсязі виплатити борги, а також девальваційний тиск на національну грошову одиницю. Втім ми налаштовані оптимістично: до нового року шокового стану на валютних ринках не повинно бути.

Введення податків на доходи від депозитів, виплата доларових депозитів у гривні не тільки не стабілізує гривню, а й спричиняє панічні настрої серед населення та нові витки інфляції, оскільки курс, оскільки це чи не єдиний зрозумілий для всіх громадян критерій стабільності.

Головна небезпека «тіньової» зарплати, як і «тіньової» зайнятості, полягає не лише у тому, що бюджет недоотримує кошти. Громадяни, які погоджуються на отримання заробітної плати «у конвертах», не лише сприяють розвитку тіньових схем, а й позбавляють себе соціальної захищеності. Ухиляючись від оподаткування шляхом мінімізації реальних доходів, вони позбавляють себе не тільки гідної пенсії у майбутньому, а й лікарняних, декретних виплат, отримання банківських кредитів тощо. Працівник, який отримує зарплату неофіційно, або погодився на неофіційні трудові відносини, повністю беззахисний перед роботодавцем. Адже домовленість про її розмір жодним чином не зафіксовано, і роботодавець сплачує платню доти, доки на те його воля.

Отже, боротьба із таким явищем, як «заробітна плата у конвертах» має відбуватися за сукупністю адміністративних, економічних та правових методів. При цьому мають бути враховані інтереси як працівників, так і держави та роботодавців.

Список використаних джерел:

1. Кваша Т. К. Досвід окремих країн стосовно напрямів детінізації економіки [Текст] / Т. К. Кваша // Досвід країн Європи і Канади у боротьбі з тіньовим сектором економіки // Науково-технічна інформація. – 2006. – №2. – С.15-19.
2. Щоб вивести зарплати з «тіні», потрібні не концепції. – Економічна правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/columns/2014/07/30/478855/>
3. Репін К. Неофіційні зарплати та соціальне благополуччя [Текст] / К.Репін // Проблеми тіньової економіки та її вплив на соціально-економічний стан країни// Соціальний захист. – 2009. – №8. – С.10-12.
4. Куліков Г. Т., Близнюк В. В. Вплив фінансової та економічної кризи: заробітна плата, розподіл прибутку і податкова система [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_167018.pdf

5. Пиварникова І. Ю. Тіньова економіка України: причини, обсяги та шляхи їх зменшення [Текст] / І.Ю. Пиварникова // Держава і регіони. Серія: Економіка і підприємництво. – 2010. – №2. – С.163-167.

6. Податковий кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

ДОДАТОК А

Таблиця А.1

Орієнтовний перелік документів, що слугують інформаційною базою для проведення перевірок органами податкового контролю з метою запобігання тіньовій економіці

№ з/п	Об'єкт податкового контролю	Орієнтовний перелік документів, що підлягають податковій перевірці
	Для всіх об'єктів податкового контролю	Статут підприємства, Свідоцтво про державну реєстрацію, Виписки та Витяги з Єдиного державного реєстру підприємства і організацій України, Довідка про включення до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ), фінансова звітність за останні 3 роки, Положення про організаційну структуру підприємства, Наказ про облікову політику, посадові інструкції, графік документообrotу, договори про матеріальну відповідальність, ліцензії та дозволи на провадження певних видів діяльності, розпорядничькі документи по підприємству тощо.
Загальнодержавні податки та збори		
1	Податок на прибуток	Податкова декларація з податку на прибуток та додатки до неї, Звіт про суми податкових пільг, Розрахунок оподаткованого прибутку та податку на прибуток нерезидента, який провадить діяльність на території України, Розрахунок оподаткованого прибутку та податку на прибуток постійного представництва нерезидента, Положення про оплату праці, Положення про преміювання, робочі документи підприємства про формування доходів, собівартості та інших витрат підприємства, Розрахунок фактичної собівартості реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг), реєстри синтетичного обліку за всіма рахунками, оборотно-сальдові відомості за ними, первинні документи з надходження товарно-матеріальних цінностей і послуг (прибуткові накладні, акти виконаних робіт, товарно-транспортні накладні тощо), первинні видаткові документи з відвантаження продукції, товарів та надання послуг (видаткові накладні, акти виконаних робіт тощо), виписки установи банку, Розрахунок амортизаційних відрахувань, відомості про нараховану заробітну плату та сплачені ЄВСС, дані про поліпшення основних фондів, Звіти про використання коштів, виданих на відрядження та у підзвіт та підтверджувальні документи до них, акти звірки взаємної заборгованості з контрагентами, дані синтетичного обліку за рахунком 64 «Розрахунки з бюджетом» (за субрахунком «Податок на прибуток»)
2	Податок на доходи фізичних осіб, військовий збір	Податковий розрахунок сум доходу, нарахованого (сплаченого) на користь платників податку, і сум утриманого з них податку (форма №1ДФ), штатний розклад, Накази про призначення та звільнення працівників, Положення про преміювання, розрахунково-платіжні відомості, платіжні відомості, касові документи, особові листи, дані синтетичного обліку за рахунком 64 «Розрахунки з бюджетом» (за субрахунком «Податок з доходів фізичних осіб»), 64 «Розрахунки з бюджетом» (за субрахунком «Військовий збір»), 66 «Розрахунки за виплатами з працівниками», Довідки про вирощування сільськогосподарської продукції у приватних селянських господарствах (у випадку закупівлі сільськогосподарської продукції у населення), Заяви про

№ з/п	Об'єкт податкового контролю	Орієнтовний перелік документів, що підлягають податковій перевірці
		застосування податкової соціальної пільги, Заяви про відмову від застосування податкової соціальної пільги, заяви працівників про надання матеріальної допомоги та інших виплат, лікарняні листи, розрахунок відпускних, інші заяви працівників, документи, що підтверджують виплати доходу самозайнятим особам (чеки, квитанції), виконавчі листи тощо
3	Податок на додану вартість	Податкова декларація з податку на додану вартість, Звіт про суми податкових пільг, договори з покупцями та постачальниками, Реєстри отриманих та виданих податкових накладних, отримані та видані податкові накладні та додатки до них, квитанції про включення податкових накладних до Єдиного реєстру податкових накладних, первинні документи з надходження товарно-матеріальних цінностей і послуг (прибуткові накладні, акти виконаних робіт, товарно-транспортні накладні тощо), первинні видаткові документи з відвантаження продукції, товарів та надання послуг (видаткові накладні, акти виконаних робіт тощо), виписки установи банку, дані синтетичного обліку за рахунком 64 «Розрахунки з бюджетом» (за субрахунком «Податок на додану вартість»), 31 «Рахунки у банках», касові документи (прибуткові та видаткові касові ордери, касова книга), приймальні квитанції (у випадку закупівлі сільгосппродукції у населення), реєстри синтетичного обліку за рахунком 63 «Розрахунки з постачальниками та підрядниками», 68 «Розрахунки за іншими операціями», 36 «Розрахунки з покупцями та замовниками», 37 «Розрахунки з різними дебіторами», вантажно-митні декларації, акти звірки взаємної заборгованості з контрагентами тощо
4	Акцизний податок	Декларація акцизного податку, перелік підакцизних товарів, які реалізуються підприємством, первинні документи з реалізації підакцизних товарів (накладні, товарно-транспортні накладні, вантажно-митні декларації тощо), дані про втрати алкогольних виробів при їх транспортуванні, зберіганні та виробництві, дані синтетичного обліку за рахунком 70 «Доход від реалізації», 64 «Розрахунки з бюджетом» (за субрахунком «Акцизний податок»), 31 «Рахунки у банках», виписки банку тощо
5	Збір за першу реєстрацію транспортного засобу	Розрахунок суми збору, реєстраційні документи, технічні паспорти на транспортні засоби, інша технічна документація, інвентарні картки на транспортні засоби, дані синтетичного обліку за рахунком 64 «Розрахунки з бюджетом» (за субрахунком «Транспортний податок»), 31 «Рахунки у банках», виписки банку тощо
6	Екологічний податок	Податкові декларації за відповідним збором, дані про обсяги реалізованого пального платниками податку, дані про викиди в атмосферу різних видів забруднюючих речовин стаціонарними джерелами забруднення, дані про скиди різних видів забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти, інформація про класи (види) відходів у спеціально відведених для цього місцях, дані про утворені радіоактивні відходи, дані про обсяг виробленої електричної енергії експлуатуючими організаціями ядерних установок (атомні електростанції), дані аналітичного обліку, довідки про густину пального, дані синтетичного обліку за рахунком 64 «Розрахунки з бюджетом» (за субрахунком «Збір за забруднення навколишнього природного середовища»), 31 «Рахунки у банках», виписки банку тощо.
7	Рентна плата за	Розрахунок податкових зобов'язань з рентної плати, дані про

№ з/п	Об'єкт податкового контролю	Орієнтовний перелік документів, що підлягають податковій перевірці
	транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопро-водами та нафтопродуктопро-водами, транзитне транспортування трубопроводами природного газу та аміаку територією України	обсяги видобутого природного газу, нафти, газового конденсату за кожним родовищем, дані про втрати, дані синтетичного обліку за рахунком 64«Розрахунки з бюджетом» (за субрахунком «Рентна плата за нафту, газ і газовий конденсат»), 31 «Рахунки у банках», виписки банку.
8	Плата за користування надрами	Податковий розрахунок з плати за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, Податковий розрахунок з плати за користування надрами для видобування корисних копалин, Податковий розрахунок з плати за користування надрами для видобування корисних копалин, Податковий розрахунок з плати за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, Перелік категорій запасів корисних копалин ділянок надр, що визначають об'єкт оподаткування платою за користування надрами для видобування корисних копалин, Дозволи на право користування об'єктом надр у межах конкретних ділянок, дані про обсяг видобутих корисних копалин, дані про обсяг погашених балансових запасів корисних копалин за звітний період, дані про обсяг корисної копалини, видобутої з відходів гірничодобувного виробництва, дані про наднормові втрати, дані синтетичного обліку за рахунком 64 «Розрахунки з бюджетом» (за субрахунком «Плата за користування надрами для видобування корисних копалин»), 31 «Рахунки у банках», виписки банку тощо.
9	Плата за землю	Податкова декларація з плати за землю та додатки до неї, Державний акт на право постійного користування землею, рішення відповідного органу місцевого самоврядування про передачу земельної ділянки в оренду чи в постійне користування, Грошова оцінка земельної ділянки, дані про індексацію грошової оцінки, отримані з територіальних відділів земельних ресурсів, Довідка про використання земель, дані синтетичного обліку за рахунком 64«Розрахунки з бюджетом» (за субрахунком «Плата за землю»), 31 «Рахунки у банках», виписки банку тощо.
10	Збір за користування радіочастотним ресурсом	Податкова декларації про збір за використання радіочастотного ресурсу України, ліцензія на користування різними видами зв'язку (транкінговий радіозв'язок, радіорелейний зв'язок тощо), дозвіл на експлуатацію радіоелектронних засобів, дані про ширину смуги, ліцензії на вид діяльності у сфері телекомунікації та випромінювальних пристроїв, дані синтетичного обліку за рахунком 64 «Розрахунки з бюджетом» (за субрахунком «Збір за використання радіочастотного ресурсу»), 31 «Рахунки у банках», виписки банку
11	Збір за спеціальне використання лісових ресурсів	Податковий розрахунок збору за спеціальне використання лісових ресурсів, Спеціальні дозволи на використання лісових ресурсів, дані про обсяг деревини, заготовленої у порядку рубок головного користувача, дані про обсяг деревини, заготовленої під час проведення заходів щодо поліпшення якісного складу лісів, їх оздоровлення, посилення захисних властивостей тощо, дані про обсяг заготовлених лісових матеріалів (лубу, кори, деревних соків

№ з/п	Об'єкт податкового контролю	Орієнтовний перелік документів, що підлягають податковій перевірці
		тощо), дані про обсяг побічних лісових користувань (заготівля сіна, дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід, лікарських рослин), дані про використання корисних властивостей лісів для культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних, освітньо-виховних цілей та проведення науково-дослідних робіт, дані про умови місцевості для використання коригуючи коефіцієнтів, дані про розряд лісів, дані про обсяги заготовленої лісової сировини
12	Збір за спеціальне використання води	Податкова декларація зі збору за спеціальне використання води, Податкова декларація збору: за спеціальне використання поверхневих та підземних вод; за спеціальне використання поверхневої води теплоелектростанціями з прямою системою водопостачання, Податкова декларація збору за спеціальне водокористування для потреб водного транспорту (крім стоянкового, службово-допоміжного і буксирного флотів), Податкова декларація збору за спеціальне водокористування для потреб водного транспорту (крім стоянкового, службово-допоміжного і буксирного флотів), Податкова декларація збору за спеціальне водокористування для потреб гідроенергетики, Податкова декларація збору за спеціальне водокористування в частині використання води для потреб гідроенергетики, Податкова декларація збору: за спеціальне використання поверхневих та підземних вод, Розрахунок платежів за спеціальне використання рибних та інших водних живих ресурсів, Дозволи на спеціальне водокористування, річний ліміт використання водних ресурсів, дані про обсяг фактично використаної води, дані про втрати у системах водопостачання, дані про обсяг води, пропущеної через турбіни гідроелектростанцій, дані про фактичний обсяг води, що пропускається через конденсатори турбін для охолодження конденсату, дані про фактичний обсяг води, необхідної для поповнення водних об'єктів під час розведення риби та інших живих ресурсів, дані синтетичного обліку за рахунком 64 «Розрахунки з бюджетом» (за субрахунком «Збір за спеціальне використання води»), 31 «Рахунки у банках», виписки банку тощо.
13	Фіксований сільськогосподарський податок	Податкова декларація з фіксованого сільськогосподарського податку, Розрахунок частки сільськогосподарського товаровиробництва, дані про наявність земельних ділянок, Довідка про використання земель, дані про площі ріллі, сіножатей, пасовищ, багаторічних насаджень, дані синтетичного обліку за рахунком 70 «Доход від реалізації», дані синтетичного обліку за рахунком 64 «Розрахунки з бюджетом» (за субрахунком «Фіксований сільськогосподарський податок») тощо.
14	Мито	Податкова декларація з податку на додану вартість та додатки до неї, Податкова декларація з податку на прибуток та додатки до неї, Декларація про валютні цінності, доходи та майно, що належать резиденту України, зовнішньоекономічні договори, Звіт про експорт (імпорт) товарів, що не проходять митного декларування, Картки реєстрації-обліку (номер) зовнішньоекономічного договору, (контракту), Сертифікати про походження товарів, первинні документи з реалізації продукції, товарів, робіт, послуг (вантажно-митні декларації, акти виконаних робіт тощо) та первинні документи з надходження товарів, робіт, послуг (вантажно-митні декларації, акти виконаних робіт тощо), дані синтетичного обліку за рахунком 64 «Розрахунки з бюджетом» (за субрахунком «Податок на прибуток», субрахунок «Акцизний

№ з/п	Об'єкт податкового контролю	Орієнтовний перелік документів, що підлягають податковій перевірці
		податок»), податкові векселі, 31 «Рахунки у банках», виписки банку тощо.
15	Збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію, крім електроенергії, виробленої кваліфікованими когенераційними установками	Податкова декларація за збору у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну і теплову енергію, крім електроенергії, виробленої кваліфікованими когенераційними установками, дані про вартість фактично відпущеної електричної енергії, дані синтетичного обліку за рахунком 64 «Розрахунки з бюджетом» (за субрахунком «Збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну і теплову енергію, крім електроенергії, виробленої кваліфікованими когенераційними установками»), 31 «Рахунки у банках», виписки банку тощо.
16	Збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності	Податкова декларація зі збору у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності, дані про обсяги природного газу, що постачається окремим категоріям споживачів, дані синтетичного обліку за рахунком 64 «Розрахунки з бюджетом» (за субрахунком «Збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності»), 31 «Рахунки у банках», виписки банку тощо.
Місцеві податки та збори		
1	Податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки	Декларація за податком на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, реєстраційні документи на нерухоме майно, правоустановчі документи на об'єкти житлової нерухомості, інвентарні паспорти, дані про обсяг об'єкту житлової нерухомості, квитанції про сплату, платіжні доручення про сплату податку, інформація про пільги щодо даного податку, дані синтетичного обліку за рахунком 64 «Розрахунки з бюджетом» (за субрахунком «Податок на нерухоме майно»), 31 «Рахунки у банках», виписки банку тощо.
2	Єдиний податок для юридичних осіб	Податкова декларація платника єдиного податку – юридичної особи, Свідоцтво про право сплати єдиного податку суб'єктом малого підприємництва – юридичною особою, дані про види діяльності, якими займається підприємство, штатний розклад, реєстри синтетичного обліку за рахунком 70 «Доходи від реалізації», 71 «Інші операційні доходи», 31 «Рахунки у банках», 64 «Розрахунки з бюджетом» (за субрахунком «Єдиний податок»), виписки установи банку, Книга обліку доходів і витрат суб'єкта малого підприємництва, який застосовує спрощену систему оподаткування, обліку та звітності тощо.
3	Єдиний податок для фізичних осіб	Податкова декларація платника єдиного податку – фізичної особи-підприємця, відомості про кількість осіб, які перебувають у трудових відносинах з приватним підприємцем, дані про види діяльності, якими займається приватний підприємець (Витяг з реєстру платників єдиного податку), книга обліку доходів і витрат за ф.10, квитанції про сплату єдиного податку тощо.
4	Збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності	Заявка, оригінали або нотаріально посвідчені копії документів, що додаються до заявки, патенти, підстави для отримання пільгового та короткострокового патентів, інформація про встановлення ставок сільськими, селищними та міськими радами, дані про розмір мінімальної заробітної плати на початок поточного року, перелік об'єктів для здійснення діяльності у сфері розваг (гральні жолоби (доріжки) кегельбану, боулінга, столи для більярду), Податкова декларація з податку на прибуток у частині відображення інформації про придбані патенти, реєстри синтетичного обліку за

№ з/п	Об'єкт податкового контролю	Орієнтовний перелік документів, що підлягають податковій перевірці
		рахунком 31 «Рахунки у банках», 39 «Витрати майбутніх періодів», 64 «Розрахунки з бюджетом» (за субрахунком «Патенти»), виписки установи банку, інформація про рух на витратних рахунках.
5	Збір за місця для паркування транспортних засобів	Податкова декларація збору за місця паркування транспортних засобів, дані про площу земельних ділянок, які згідно з рішенням місцевої ради спеціально відведені для забезпечення паркування транспортних засобів на автомобільних дорогах, тротуарах або інших місцях, дані про площу комунальних гаражів, стоянок, паркінгів, побудованих за рахунок коштів місцевого бюджету, дані про надходження збору (фіскальні чеки, квитанції тощо), дані синтетичного обліку за рахунком 64 «Розрахунки з бюджетом» (за субрахунком «Збір за паркування автотранспорту»), 31 «Рахунки у банках», виписки банку тощо.
6	Туристичний збір	Податкова декларація туристичного збору, Документи, що підтверджують пільги щодо сплати туристичного збору, дані про обсяги реалізованих послуг з проживання (ночівлі) в місцях тимчасового розміщення фізичних осіб, дані синтетичного обліку за рахунком 703 «Доход від надання послуг», первинні документи (путівки, курсівки), дані синтетичного обліку за рахунком 64 «Розрахунки з бюджетом» (за субрахунком «Туристичний збір»), 31 «Рахунки у банках», виписки банку тощо.
Розрахунки за готівкові кошти		
1	Готівкові операції	Касова книга, прибуткові та видаткові касові ордери, Журнал реєстрації прибуткових та видаткових касових ордерів, Звіт касира, Звіти про використання коштів, виданих на відрядження або у підзвіт та підтверджувальні документи до них, посвідчення на відрядження, Розрахунок ліміту готівки в касі, договори з установою банку на здійснення розрахунково-касового обслуговування, чекова книжка, розрахункові книжки, фіскальні чеки, Z-звіт, X-звіт, Звіт про використання реєстраторів розрахункових операцій, Книга обліку розрахункових операцій, договори на сервісне обслуговування реєстраторів розрахункових операцій, дані синтетичного обліку за рахунками 372 «Розрахунки з підзвітними особами», 30 «Каса», 31 «Рахунки у банках», 33 «Інші кошти», 66 «Розрахунки за виплатами з працівниками», Акти інвентаризації готівкових коштів тощо.

Наукове видання

**СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ ДЕТІНІЗАЦІЇ
ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ У СИСТЕМІ
ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ:
МАКРО ТА МІКРО ВИМІР**

*Колективна монографія за редакцією
доктора економічних наук, доцента,
професора кафедри менеджменту та економічної безпеки
в.о. ректора Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
Черевка Олександра Володимировича*

*Технічний редактор Чабаненко Ю.А.
Оригінал-макет підготовлено Мірошник В.В.*

Підписано до друку «28» жовтня 2014 р.
Формат 60x87/16. Папір офсетний
Гарнітура Times New Roman
Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 25,7
Наклад 300 прим. Зам. № 425

Видавництво: «Маклаут»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
Серія ДК №3014 від 11.08.2007 р.
Україна, м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39
Тел.. (0472) 45-99-84
E-mail: office@2upost.com

Друк: ПП Чабаненко Ю.А.
Україна, м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39
Тел.. (0472) 45-99-84
E-mail: office@2upost.com